

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

№4

2018

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası

Bas redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayimbetov M. — filologiya ilimleriniń doktorı
Ayimbetov N. — ÓzRIA akademigi, ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — ÓzRIA akademigi, filosofiya ilimleriniń doktorı, professor
Dawletmuratov B. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Xamidov X. — ÓzRIA akademigi, filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Xalimov F. — pedagogika ilimleriniń doktorı
Xojaniyazov E. — filologiya ilimleriniń kandidatu, docent
Ísmaylov Q. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Yuldashev Q. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — fizika-matematika ilimleriniń kandidatu
Járimbetov Q. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — biologiya ilimleriniń doktorı
Jumamuratov A. — awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Keruenov T. — filologiya ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — texnika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov A. — texnika ilimleriniń doktorı
Qodirov Q. — filologiya ilimleriniń kandidatu, docent
Qochanov B. — tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — filologiya ilimleriniń kandidatu, professor
Qudaybergenov K. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazilov A. — pedagogika ilimleriniń kandidatu, docent
Ruziev E. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Saribaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — geografiya ilimleriniń doktorı
Utebaev T. — pedagogika ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Juwaplı redaktorlar: f.i.k., docent E.Xojaniyazov,
docent R.Rzaeva.

Korrekturanı qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva, A.Qosbergenova
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

***Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jıl 14-fevralda
01-043-sanlı guwahıq berilgen.***

***Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.***

ТАБИҒИҮ НАМ ТЕХНИКАЛІҚ ИЛИМЛЕР

Biologiya. Ekologiya

АРАЛ ДАҒДАРЫСЫН САПЛАСТЫРЫҰДЫҢ ЖАҢА СТРАТЕГИЯСЫ

Ж.Базарбаев – академик

Әжияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Арал апатшылығынан пайда болған, халқымыздың генефондына тәсир жасап атырған зиянлар прогрессив адамзаттың хәр биринің жүрегін суўлатады. Әсиресе, ол аймақта жасап атырған халайықтың трагедиясы, келешек тәғдири айрықша мәселе. Бир мысал, өткен әсирдің 80-жыллары пахтаның жапырағын түсириу ушын дефоляция ислеуға Украинадан жыл сайын лётчиклер келгенде, «еле тиримисиз?!» деп хәзил-шыны аралас аманласатуғын еди. Бул қайғы-хәсиреттің ишинде болған инсанлар гәпинде мәлим дәрежеде дәуирдің ашшы хақыйқатлығы астарланып турар еди.

Мине, енди Аралдың зәхәрли шаң тозаңларын қайтарыуға тәуекел еткен, оны илимий жақтан дәлиллеген хүрметли президентимиз Ш.М.Мирзиёев мениң көз алдымда уллы қутқарыушы, әдиули пайғамбар сыяқлы көринеди хәм оның жаңа стратегиясы аталар әрманын, дүнья жәмийетшилиги талабын иске асырудың хақыйқат жолы сыяқлы туйылады.

Арал аймағы мениң - туўған жерим, ата-бабам әрғағы, балалық шағым, жаслық дәуирим, қәлиплескен мектебим. Әкем күйеу болған жер, Анам келин болған жер. Көзимнің тотиясы. Оны еслесем, буннан алпыс жыллар бурын Арал аймағының бай тәбияты, хасыл тәбийий байлықлары, әупилдеген теңиз толқынлары, көлдің наў қамыслары, көли толы қуслар, суўдағы сыңсыған қуўлар, тоғайы толы хайўанлар, соналы ғазлар, алмабас өрдеклер, бекирениң бел кеспеси, сары сазанлар, қырдағы ешки-ылақларға суўда турып умтылатуғын әйдик ылақалар, торан шабақлар, семиз сүенлер, аңқылдақ шортанлар, томпақ торталар, малзалы марқалар, тикенсиз сылалар, олардың ойынлары, балықты аўлап, халықтың ырысқы несийбесин байытқан балықшылар, балықты өнлейтуғын хәм дүньяға таратқан балық заводлары, консерва комбинаты, район аймағында Америкадан алып келинген андатраларды, нутрийлерди, қымбат бахалы түлкилерди өсирген хәм көбейткен азаматлар еске түседі.

Хәзир Арал кум сахрасына қарап буннан 60 жыл бурынғы Арал аймағының гөззаллығы, қаланы қоршаған теңиз хаўасы, салтанатлы санатория жайлары хаққында Ибраһым аға айтқан:

Шөлдің саратаны қыздырған ўақта,
Не адамлар келер еди қонаққа,
Көк толқын еркелеп аппақ аяққа,
Бейиштің булда бир тымсалы еди.

Бир нешшелер жутып бейиш хаўасын,
Бунда дем алыўға көп келер еди,
Арнаўлы самолёт көплеген машин,
Сыйлы қонақларды жеткерер еди.

Хрустал шамларда шайқалып шарап,
Салқын шардарадан теңизге қарап,
Ханымлар шөллесе «Боржоми» сорап,
Ханның қызынан да өткерер еди - деген туйғылары есиме түседі.

XX әсирдің ақырында қарақалпақ халқы жар жағасында турды. Тоталитаризм тийкарындағы саясат, тәбияттан рәхимлик күтип турмаймыз, оннан ала беріу «ўазыйпамыз», деген тәбиятқа аяўсыз қатнастың нәтижесинде 1960-жыллары Арал апатшылығы басланды.

Қарақалпақ халқының күн кешириуі қыйынласты. Дәстүрий жейтуғын шабағынан айырылды, қайын-қәмеги жоғала баслады, малға, саўынға жайлау қалмады, азық-аўқат дәрегі таўсылайын деди, ишимлик суўы жетиспеди, елде кеселлик көбейди, балалардың, хәмиледаар хаяллардың жасы қысқарды, хәттеки аналардың сүтинен гербицитлердің, пестицитлердің молекулалары табылды, адамлар өмиринің орташа жасы төменлеп кетти. Сол дәуирдеги шет ел илимпазларының изертлеулеринің биринде, Мойнақ районындағы Үшсай елаты адамларының орташа өмири 39 жас, деп жазылып жүрди.

Бираз адамлар бул үлкени таслап кетти. Мысалы, ертеден қоныс басқан Мойнақтағы хәм Нөкистеги Ураллы орыслардың тез арада биреуі де қалмады. Буған қосымша, «монокультура» - пахта халыққа тек пайда емес, азап-ақырет, аўырыушылық алып келди.

Ол хаққында И.Юсупов мынадай аянышлы қосық қатарлар жазды:

Пахтадан ақ алтын алыу қастында,
Зәхәр шашқан самолёттың астында,
Баўры шаншылып ыңырсыды балалар,
Жолда өлип атқан торғайлар қалар.

Сол әсирдің 80-жыллары бул апатшылық дүньяға белгили болып, аўхалдың себеби елди басқарыудың жарамсыз буйрықпазлық хәрекеті екенлиги дәлиллене баслады. Илимпазлар Арал трагедиясын 1980-жыллардағы Чернобыль апатшылығына теңлестиріп, оны «тихий Чернобыль» деп атады.

Қарақалпақстан енди қалай жасайды, күн-көрисі не болады деген мәселе туўылды. Айырым Москва қәнигелери, «Қарақалпақстан бул орыннан көшиуі керек, Россияның Уссурийск үлкеси дурыс болар еди, олай ислеу Аралға суў апарғаннан көре анағұрлым пайдалырақ, арзанырақ болар еди», деп жәриялап жүрди.

Бул сөзлерге ғәзеби келген данышпан шайыр И.Юсупов «Дузлы самаллар» деген китабында оларға былай деп сокқы берди:

Қәуетер бар: қарақалпақлар,
Көп узамай көшер деген,
Қайдағы бир жақсы жаққа,
Барып қоныс басар деген.

Есаплаған шотқа салып,
Буған қалай шек қоясаң,
Шотын қолдан жулып алып,
«Хәссений бир»... деп қоясаң - деп ол пикирди берип:

Бардур болжау қәбилетим,
Билген нәрсем сол болады,
Сәл азырақ сабыр етиң,
Бул жер еле зор болады, – деп ўәлиийлик билдирди.

Сол дәуирде Арал проблемасы жүдә қызды, ким депутатлыққа талабан болса Аралды қутқару мәселесин көтерип сайлаушылардың кеўлинен шығыуға таласты. Бул хаққында И.Юсупов 1990 жылғы «Үмит жағысы» деген китабында «Арал этирапында зор урыс болды. Сайлау ўақтында көп жулқыныс болды. Ат минип алған соң Аралды сатып, Енеғарлар бәри тымтырыс болды» деп критикалап жүрди.

Соның менен қатар данышпан шайыр И.Юсупов бул апатшылықтың себебинен өзинің «Оңбағырлар сатты-

лар сени» деген Арал традегиясы ҳақында 1991- жылы жазылған қосығында:

«Тәбияттан күтпеңдер мийрим,
Тәбияттан тартып ал» деди,
Сөзи жалған, үдеси шийрин,
Олар партбилетли хан еди.
«Мол ақ алтын ушын» деп турып,
Шарап касаларын қағысты,
Дәрья суўын шөллерге бурып,
Теңиз таслап кетти жағысты, - деп көрсетти.

Сол таслап кеткен теңиз ҳәзир жағыстан 250 км алыслап, зәхәри шаң- тозаңларды айдап, бизиң менен қас болып атыр.

Теңиз жағысты таслап кеткели бери Арал апатшылығы басланып, қарақалпақ халқының аўхалы мүшкил болып турғанда, халқымыз Ғәрезсизликтің шарапатында есин жыйнап алды.

Бурын майданы 66 мың кв. километр болған Аралдан ҳәзир тек көлмеклер қалып, өзиниң кеўип қалған ултанынан көтерилген дузлы шаң-тозаңларды шашып, бизге жаў болып шықты.

«Ақ сақаллы Аралым, талай күнге жарадың» деп әлпешлеп жүрген Арал ҳәзир бизди гүреске шақырды. Бул гүресте еки тәрептен еки түрли қарама-қарсы күш қатнасып, биреўинде дузлы тозаң, биреўинде ақыл-парасат айқасып атыр. Бул гүресте адамзаттың ақылы басым келсе, теңиздиң курғаған ултанынан шығатуғын дузлы тозанды туншықтырып Аралды дәрмансыз қалдырады.

Егер адамзат бирлиги төмен болса, «өз көмешине күл тартып, ертеңги күни өзине де қәўип туўдыратуғынын сезе билмесе алаўызлық етип, бул апат қарсы гүреспесе, онда теңизден ушқан шаң - тозаңлар жән жаққа асықпай шашырап, Орайлық Азияның бир қанша еллерин дуз көрпеси менен жаўып, тиришилик дүнәсына үлкен зәлел келтиреді. Қәнигелердиң көрсетіўине қарағанда, Арал ултанынан көтерилген дуз, бизиң әсиримиздиң отызыншы жылларында Қарақалпақстан, Хорезм жерлерин бес сантиметр қалыңлықта «дуз көрпесин» жабады деп тастыйықлайды.

Елимизде бул апатшылық басланғанынан бери Аралдың дөгерегиндеги тәбийий орталықты хәм теңиздиң өзін сақлап қалыўға байланыслы үш стратегия, яғный үш жол пайда болды. Биринши - Аралды толық түрде қайта тиклеў, екинши - тәсирди жумсартыў, үшінши-оған көнлигиў, яғный адаптация стратегиялары.

Биринши стратегияда Аралды 1960-жылғы аўхалына алып келиў. Онын ушын аўыл хожалық ислерине түпкиликти өзгерислер ислеў хәм региондағы суў қорын теңиздиң экологиясына байланыслы турақлы пайдаланыў. Пахтаға, салыға суўды пайдаланыўды кескин азайтыў.

Бул жол бойынша теңизди толық тиклесек, суўлардағы токсинлерди тазалап, атмосферадағы шаң-тозаңлардан қутылып, халықтың саўлығының сапасын жүдә жақсылар еди. Бул апатшылық зонасындағы қоршаған орталықты тиклеў Өзбекстанға да, Қазақстанға да, Түркменстанға да ең әхмийетли мәртебе, халқына бахыт, ал басқа еллерге де, Дүнәялық банк, ПРООН, ЮНЕП хәм дүнәя жүзлик жәмийетшиликке үлкен абырой әкелер еди.

Бул исти иске асырыў бойынша Өзбекстан ҳүкметини пахта планларды азайтты, салы совхозларын жапты. Ал, басқа қонсылас еллерде бул стратегияға айтарлықтай кеўил бөлмеді. Оның орнына, Сибирь дәрьяларын алып келиў, Каспий теңизиниң суўын пайдаланыў сыяқлы гәплер көбирек алға сүрилди.

Екинши - тәсирди жумсартыў стратегиясында теңизди

1997-жыллар арасындағы қәддинде услап, белгили бир бөлеклерин сақлаў. Онда барлық теңиз системасын сақлаўдың зәрүр емеслиги, дельтаны сақлап қалыў әхмийети көрсетилди. Бул стратегияны иске асырыў бойынша Қарақалпақстанда Жылтырбас, Судочье хәм тағы көллер системасын сақлап қалыў ушын қашылар шабылып, Әмиўдәрья суўларын дельтада услап турыў жумысы басланды. Қазақстан болса Аралдың арқасын бөлип алып, «Көк Арал» деген теңизди дүзди. Бәрибир бул илажлар да Арал ултанынан шығып адамларды зәхәрлейтуғын дузлы шаң-тозаңлардың тәсири азайтпады.

Үшінши - адаптация (ийкемлесіў) стратегиясы, - теңиздиң жойылыўына биротала көнлигиў. Теңиздиң пайда болған зыянларының нәтийжеси менен гүресип, себеп пенен гүресиўден бас тартыў. Бул стратегияның тийкарғы кемшилигин Америка илимпазлары Д.Майкл, Х.Глянц былай көрсетеди: «Хәзир, яғный 1990-жыллары Орайлық Азияның бир миллионнан артығырақ турғынлары Аралдың зыянлы тәсирине ушыраған болса, гейпара изертлеўшилер: еле несин көрипсең деп болжаў берип былай дейди: «Арал теңизиниң бассейнинде мақсетке муўапық ис алып барылмаса, ондағы халық санының өсиминиң жылына (2,6-3,2 %) жоқарылығына байланыслы улыўма әбигерлик өседі. Хәзирги региондағы 30 миллион халық ХХІ әсирдиң биринши он жыллықларында 60 миллионға жетеді. Ал, Арал апатшылығы аўыл хожалық исине жарамлы жерлерди истен шығарып, өнимдарлығын кемейтеди. Оннан басқа да климатологлардың айтыўынша, региондағы климат өзгере баслайды: қыс суўығырақ, ал жазғы дәўир ыссырақ. Шаң-тозаңларының пәти күшейеди. Жер асты хәм қудық суўларының сапасындағы өзгерислер де белгили бола баслайды. Солай етип, көнлигиў стратегиясын пайдаланыў да адамларды зыянлы тәсирден қашырмайды» деп тастыйықлайды. (Арал теңизи дүнәя жүзлики мийрасқа турарлық па?). Колорадо, 1997-ж.). Буннан жигирма бир жыл айтылған бул гәп ҳәзир өзиниң шынлыққа жақын екенлигин дәлиллеп атыр. Буның мысалын кешегі 28-май күнги зәхәр шашқан даўылынан көриўге болады.

Арал теңизиниң зардабынан биринши соққыны Қарақалпақстан алды. Бир ярым миллионға жақын журтласларымыздың денсаўлығы теңиз ултанының жалаңашланып бара бериўиниң есабынан пайда болған жер үсти хәм жер асты суўларындағы токсинлер менен ҳаўадағы токсикалық шаң даўылларының зыянлы тәсирине ушырады.

Бул тәсирлердиң пәтин қайтарыў ушын Өзбекстан ҳүкметини дүнәя жәмийетшилиги менен бирликте айтарлықтай жумыслар иследи. Әсиресе, ийкемлестиріў стратегиясы бойынша көп хызметлер болып, халқымыздың пәраўанлығы күшейип барды. Лекин, аўырыўдың кеўлин сорап, алма, жүзим апарған менен саўалып кетпейтуғыны сыяқлы, гуманитарлық жәрдем менен дузлы тозанды азайта алмадық.

Арал өз қәддинде күйинде қарсылығын асырып, жылына 80 мың тонна зәхәрди этирапқа шашып, хәттеки Гималай таўларына жеткерди.

Бул зәхәрлердиң адамның генофондына зыянын бирден түсинген Ш.Мирзиёев өзиниң Президент лаўазымына кирисиўинен баслап биринши сапарды Қарақалпақстаннан баслады хәм 2017-жылдың январь айынан баслап 2018-жылдың январь айына шекемги елдиң пәраўанлығын хәм экологиялық аўхалын жақсылаў бойынша бир нешше ўазыпалар қойды. Нәтийжеде, төрт ай ишинде Қоңырат-Мойнақ арасындағы 101км водопровод алып барып, 23 мың халықты куўандырды. Бир жыл ишинде

Қарақалпақстанда 2112 жойбар орынланды. Нәтижесінде 11 мың жұмыс орны ашылды. Хәзир бул ғамхорлықтың арқасында қарақалпақ халқы хұрметли Президентимизге минетдаршылық билдирип, пидәкерлик мийнетлер етпекте.

Хәзирги күнде адамзаттың усы күнге дейин Арал мәселесин шешиў бойынша ақылын, ойлаўын хәм хызметлерин терең изертлеген хәм олардың тийимлигине кеўли толмаған, Аралды апатшылықтан, халықты зәхәрли токсинлерден қутқарыўдың жан күйери хұрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Арал мәселесин шешиўдың төртинши стратегиялық жолын дүнья жәмийетшилигине усынды хәм илимий жактан дәлилледи.

Бул стратегияның мәниси бойынша Арал апатшылығынан қутылыў ушын Аралдың өзи менен жекпе-жек гүресий, өзимиздің елимиздің халықаралық Аралды қутқарыў хоры хәм дүнья жәмийетшилигиниң күши менен Аралдың қурып қалған ултанын өсимликлер менен жаўып таслап, дузлы тозаңды туншықтырыў хәм ол этирапта «Көк экономиканы» шөлкемлестирип, халық хожалығын раўажландырыў.

Бул батыр хәм өткир пикир дүнья илимпазларының хәм дүнья жәмийетшилигиниң қоллап-қуўатлаўына ериссе, елимиздің активлиги еле де өссе, ол - инсаният тарийхындағы адам ақылының ең уллы жеңиси болады.

Бул стратегия хұрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың 2018-жыл 24-августтағы Түркменстанның Түркменбашы қаласында «Аралды қутқарыў халықаралық хорын шөлкемлестириўши мәмлекет басшылары Кеңесиниң әнжуманында шығып сөйлеген сөзинде жәриялады.

1993-жылы дүзилген Аралды қутқарыўдың халықаралық хоры бир нешше жыллар даўамында Арал апатшылығының хәуирин қайтарыўда бираз жағымлы жұмыслар иследи. Бул хордың соңғы он жыл ишинде жұмысының үзилiske түскенинен тәшўишленген Ш.М.Мирзиёевтың инициативасы менен шөлкемлескен әнжуман келешекте Аралды қутқарыў мәселесинде үлкен тарийхый әхмийетке ийе болды. Бул әнжуманда Арал апатшылығын иркиўдың теориялық хәм практикалық илимий жактан тийкарланған Ш.М.Мирзиёевтың Арал мәселесин шешиўдың жаңа стратегиясы күн тәртибине қойылды. Ол апатшылықтың тәсирин қайтарыў ушын жүдә исенимли хәм стандарт емес басқа жоллардан айрықша жол көрсетти.

Бул стратегия бойынша жаңа илимий жетискенликлерди технологияларды қолланып, Арал аймағында шөллениўдың даўам етиўине шек қойыў, яғный Аралдан хаўаға тарап атырған зәхәрли шаңлардың көтерилюйн тоқтатыў ушын суўдан қурып қалған Арал ултанын тоғайлыққа айландырыў.

Бул стратегия бойынша адамзаттың ақылы хәм аўызбиршилиги менен Арал ултанын тоғайлар менен жабыў яғный хәзирги ўақытта жүдә нәтижели жұмыслар арқалы Арал экваториясының 700 мың гектар жерге жаңа тоғайлықлар қосылған. Ал, Президентимиздің стратегиясы бойынша 10-12 жылда Аралдың қурып қалған ултанын биротала жаўып таслаўдың мүмкиншилиги көрсетилген.

Бул уллы проект дүнья жәмийетшилигиниң бирлигинде әмелге асырылатуғын дүньяға пайдасы тийетуғын, адамзатты үлкен зыянлықтан қутқаратуғын әжайып хәм тийимли жол болады.

Бул усыныс бойынша Аралдың ултаны тоғайлық пенен жабылып, дузлы тозаңлар туншықтырылады. Ор-

нына жаңа өнимдарлы жайлаўлар хәм шарўашылықты избе-из раўажландырыў нәтижесинде он мыңлаған адамлар жұмыс пенен тәмийленеди,-деди Президентимиз. Демек, халқымыз 2030- жылларға келип Аралдың дузлы тәсиринен биротала қутылады. Оның орнына халық хожалығын раўажландырады.

Бул әрманды турмысқа асырыў қандай қахарманлық, қандай әжайып ғамхорлық, қандай даналық екенин дүнья жәмийетшилиги жоқары бағалайды. Бунда Президентимиз көрсеткениндей, он мыңнан аслам жұмыс орны ашылады. Демек, ол этирапта 50 мыңға шамалас халық жасап пәраўан турмыс курады.

Бул глобаллық масштабтағы стратегияны иске асырыў ушын Президентимиз Аралбойы аймағын «экологиялық инновация хәм технологиялар зонасы»- деп жәриялаўды усынды. Бул Арал аймағын экологиялық апатшылықтан қутқарыў бойынша барлық илимий инновациялық мүмкиншиликлерди мобилизациялаў, шет ел илимпазларын да бул иске тартыў, шет ел инвестицияларын әкелиў сыяқлы ўазыйпалы ислерди әмелге асырыўдың зәрурлигин көрсетти. Бул проект әнжуманға қатнасқан хұкимет басшыларының үлкен қызығыўшылығын туўдырды.

Сондай-ақ, шөл шараятына шыдамлы хәм азықлық өсимликлердің нәллерин жетилистириў бойынша регионаллық орай шөлкемлестириўди ортаға таслады хәм бул орайдың келешекте илим, билим дәрғайына айланыўының мүмкиншилигин көрсетти.

«Енди бул уллы басшымыздың уллы стратегиясын иске асырыўда биз Қарақалпақстан илимпазлардың орны қандай болады?» деген сораў жүдә әхмийетли. Бул мәселеде басқалардан көре бизиң илимпазларымыз көбирек қызығып, көбирек мәпдар болыўы керек.

Биз, илимпазлар қайсы тараўда илимий жұмыс жүргизбейик, экологиялық инновацияға хәм жаңа технологиялар жаратыўға тиккелей қатнасыўымызға туўра келеди. Бул исте республикамыздың барлық экологлары бирлесип илимий изертлеўге, шет еллердің илимпазлары менен шет ел инвестицияларын тартып аянбай хызмет етиўи лазым.

Буның ушын ең дәслеп тоғайластырыў исине үлкен үлес қосыўымыз керек. Арал ултанында өсип атырған сексейил, кәндим, шершес хәм т.б. бес алты өсимликлер менен бир қатарда қурғаққа шыдамлы, малға жуғымлы өсимликлер дүньясын кеңейтиў мәселеси, сондай-ақ Арал ултанының топырағын изертлеў де үлкен әхмийетке ийе. Президентимиз стратегиясында көрсетилгениндей Арал бойының раўажланыўында «Көк экономиканың» дәреклерин излеў, ол этирапты өзлестириўде қандай шарўашылықты раўажландырыў, тоғай өсимликлерин қалай пайдаланыў, шарўашылықтың қандай түрин шөлкемлестириў. Хайўанатлар дүньясын байытыў. Ол өзлестирилген жерлердің суў мәселесин шешиў, артезин қудықлар хәм оған пайдалантуғын энергия яғный самал хәм қуяш күшлеринен пайдаланыў хәм хайўанатлар дүньясын қалай байытыў оны қалай пайдаланыў хәм басқа да усы сыяқлы мәселелер бойынша илимий изертлеў жұмысларын баслаў бул стратегияның шәртлерин орынлаўға хызмет етеди.

Жуўмақлап айтқанда, хұрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың бул стратегиясының иске асыўы Өзбекстан ушын, әсиресе Қарақалпақстан ушын үлкен бахыт, бийик дәўлет, ал дүньяжүзлик жәмийетшилик ушын үлкен илимий хәм гуманитарлық ашылыў хәм жетискенлик болатуғын теңсиз тарийхый ўақыя болды.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Huqıqtanıw

ЖАСЛАР АРАСЫНДА ЖЫНАЯТШЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛЫҰДА
ХУҚЫҚЫЙ САНА ХӘМ ХУҚЫҚЫЙ МӘДЕНИЯТТЫ ЖЕТИЛИСТИРИҰ

А.Реймбаев – ассистент оқытушы

*Әжанияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты***Таянч сўзлар:** ёшлар, хуқуқ, жинаятчиликнинг олдини олиш, тажриба, одоб-ахлоқ, тарбия, фармон, педагогика.**Ключевые слова:** молодёжь, правоведение, предотвращение преступности, опыт, учтивость, воспитание, указ, педагогика.**Key words:** youth, jurisprudence, prevention of crime, experience, courtesy, education, decree, Pedagogics.

Хәзирги күнде мәмлекетимиз Президенти тәрәпинен елимизде Конституцияда бекемленген инсан хуқықлары хәм еркинликлериниң қорғалыуына кепиллик жаратыу хәм оны жетилистириу, ыызам үстинлигин хәм суд-хуқық тарауын реформалау бойынша жұмыслар избе-излик пенен даўам етпекте. Елимизде сонғы ўақытларда жаслар арасында жынаятшылық хәм хуқықбузарлықтың алдын алыуға қаратылған кең көлемли илажлар өзиниң унамлы нәтийжелерин берип, бундай иллетлердиң азайыуына ерисилгени сыр емес. Конституциямызда жоқарыда айтып өтилген пуқаралардың хуқық хәм еркинликлеринен тысқары, олардың орынлауы тийис болған миннетлери де белгиленген. Пуқараларымыз Тыйқарғы Ыызам хәм ыызамлар қағыйдаларын сақлауға, басқа адамлардың хуқықларын, еркинликлерин, ар-намысын хәм қәдир-қымбатын хұрметлеуге, халқымыздың тарийхый, руўхый хәм мәдениый мийрасларын сақлауға, қоршап турған тәбийий орталыққа итибарлылық пенен қатнас жасауға, ыызам менен белгиленген салықларды хәм жергиликли жыйымларды төлеуге, белгиленген тәртипте әскерий ямаса альтернативалы хызметти өтеуге миннетли. Сондай-ақ, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикасын қорғау хәр бир пуқараның Конституциялық миннети есапланады.

Хақықатында да, бұл саладағы жұмысларды еле де жанландыруу, пуқаралық жәмийетин қуруу процесинде халқымыздың хуқықый мәдениатын жетилистириудин жаңа механизмлерин кең ен жайдыруу, хәр бир жәмийетлик хуқықый қатнасықларда Конституция хәм Ыызам үстинлигин тәмийинлеу, исбилерменлик жұмысы субъектлерине нәтийжели юридикалық хызмет көрсету, олардың ыызамлы мәплерин хәр тәрәппе қорғау, хәр қандай бюрократиялық тосқынлықларға тыйым салыу, халқымыз арасында исбилерменлик санасын қәлиплестириуға қаратылған үгит-нәсият жұмысларын жоқарғы басқышқа көтериу Әдиллик министрлигиниң тийқарғы ўазыйпасы хәм баслы мақсетлеринен болып есапланады.

Бүгинги күнде жәмийетте жаслар арасында хуқықый сананы қәлиплестириу хәм хуқықый мәдениатты жетилистириу мәмлекетимиз алдындағы тийқарғы ўазыйпалардың бири. Себеби, пуқаралық жәмийетине тән болған ен тийқарғы өлшемлерден бири — пуқаралардың хуқықый саўатлылығының өсиу дәрежеси болып есапланады. Сондай-ақ, пуқаралық жәмийетине тийисли болған белгилерден бири — халықтың мәмлекетимиз тәрәпинен қабыл етилип атырған ыызамлардан қаншалли дәрежеде хабардарлығы хәм ұсы ыызамлар бойынша олардың ғәрезсиз қатнасы мәселеси болып есапланады. Сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2012-жыл 23-июльдеги 226-санлы қарары менен тастыйықланған «Хуқықый үгит-нәсият хәм ағартыўшылық бойынша мәмлекетлик ұйымлар жұмысларын муўапықластыруу бойынша ведомстволар аралық Кеңеси ҳаққындағы» Режеси қабыл етилди.

Хуқық қорғау ұйымлары системасын реформалау, хуқықбузарлықларды ерте профилактикалау хәм жынаятшылыққа қарсы гүресу бойынша көрилген илажлар нәтийжесинде елимизде жынаятшылықтың улыўма көрсеткиши 15,7 процентке азайыуына ерисилди, 1,2 мың мәхәлледе бирде-бир жынаят ислениўине жол қойылмады [1].

Хәзирги дәўирде, тийқарынан қәуипсизликке қәуип-кәтерлер ақыбетлерине қарсы гүресу менен шекленген терроризмге хәм экстремизмге қарсы гүресу бойынша илажларды әмелге асыруға көзқараслар концептуаллық

жақтан қайта көрип шығылды. Усы машқалаларды шешиўде, биринши гезекте, жаслардың хуқықый мәдениаты менен руўхый дүньясын арттыру арқалы адамлардың сана-сезими ушын гүресу тийқарғы ўазыйпа етип белгиленди.

Өз тәғдирин Өзбекстан менен байланыстырған, елимиздиң абаданлығы жолында ҳадал хәм сап хұжданы менен мийнет етип атырған, өзлерине байланыслы болмаған жағдайларға бола пуқаралығы болмаған шахсқа айланып қалған пуқаралардың турмыслық әҳмийетли мәселелерин шешиўге айрықша итибар қаратылды. Өткен дәўирде 1243 шахс Өзбекстан Республикасы пуқаралығына қабыл етилди [1].

Өзбекстан Республикасында ыызамшылықты жетилистириу, ыызам үстемлигин тәмийинлеу жолында әмелге асырылып атырған барлық ис-илажлар инсаныйлық принциплерге тийқарланған. Инсан хуқықлары хәм еркинлигин тәмийинлеу, қәдир-қымбатын жоқары қойыу ыызамшылығымызда биринши орында тұрады.

Өзбекстан Республикасы Жынаят кодексиниң инсаныйлық принциплерин белгилеп беріуши 7-статьясында ислеген жынаятлары ушын шахсларға жаза таярлаудағы мақсет — оларға азап беріу ямаса инсанның қәдир-қымбатын кемситиу емес. Керисинше, жынаят ислеген шахстың мораллық жақтан дүзелиўи хәм жаңа жынаятларға жол қоймауы мақсетинде тийисли жуўмақлар шығарыуы ушын тәрбиялау есапланады.

Ұйрениўлер соны көрсетеди, судланған шахс, соның ишинде жаслар тәрәпинен исленген жынаяттың социаллық қәуиплилик дәрежесине, оның өз қылмысынан шын кеўилден пушайман экенине, жынаят нәтийжесинде келтирилген материаллық зыянның қаптанғанына, судланған шахсты минеэлеўи мағлыўматларға, оның жасы, денсаўлық жағдайы, шаңарақлық аўхалы, исленген жынаяттың қәуиплилик дәрежесине айрықша итибар қаратылды. Конституцияның қабыл етилиўи менен жәмийетлик хәм мәмлекет қурылысының барлық салаларындағы қатнасықларды, миллий ыызамшылығымыздың бәрше тараўларын тәртипке салыўшы анық хуқықый системасы жаратылды.

Мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған кең көлемли шөлкемлестириўшылық-хуқықый илажлар нәтийжесинде бүгинги күнде мәхәлле дүньядағы тенсиз ствктудаға айланды. Жәмийетлик тәртипти хәм қәуипсизликти тәмийинлеўде, хуқық-бузарлықлардың өз ўақтында алды алыныўында, мәхәлле сакшысы менен биргеликте хәр хәптенин пийшемби күни илажлар өткерилмекте. Жыйын турғынларынын жасаў жағдайынан хабар алыў, жаслар арасында жынаятшылықтын алдын алыў оғала әҳмийетли болып табылады. Хәзирги ўақытта халықтың хуқықый мәдениаты өсип, олардың санасында ыызамға болған хұрмети күшейди.

Әмелге асырылған жұмыслар нәтийжесинде Өзбекстан Республикасы Президенти тәрәпинен мәмлекетимиз тарийхында биринши мәрте 2700 судланған шахсқа кеширим беріу, соның ишинде, ислеген қылмысынан шын кеўилден пушайман болып жуўмақ шығарған хәм дурыс жолға кирген 956 шахсты жазаны өтеу колонияларынан азат етиў ҳаққында Пәрман қабыл етилди [2].

Жуўмақлап айтқанда, өсип қиятырған жас әўладлардың хәр тәрәппе билимли, озық-ойлы болып қамал табыўында, ана Уатанға болған сүйспеншилик сезимлерин арттыру, сондай-ақ, жаслардың хуқықый жақтан саўатлылығын жетилистириу хәм олардың қәбилетлерин жүзеге шығару кешиктирип болмас ўазыйпа болып табылады.

Әдебиятлар

1. Романов Т. Максатимиз-халықтың сүйенишине айланыў. *erkinkarakalpak.uz.*, 6-февраль 2018.
2. Өтеўлиев А. Судланғанларды кешириў: инсаныйлық принципін әмелге асырыўдың тийкаргы дерегинин бири. *erkinkarakalpak.uz.*, 31-декабрь 2017.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ёшлар орасида жиноятчиликнинг олдини олишда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий тарбиянинг аҳамияти ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о роли правосознания и правового образования в борьбе с преступностью среди молодёжи.

SUMMARY

The article is devoted to the role of legal consciousness and legal education in the fight against crime among the youth.

“ҲУҚУҚИЙ КОМПЕТЕНТЛИК” ТУШУНЧАСИНИНГ НАЗАРИЙ ТАВСИФИ

Е.Глеуов – *тадқиқотчи*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: ҳуқуқ, компетентлик, касбий компетентлик, ҳуқуқий компетентлик, “ҳуқуқий компетентлик” тушунчасининг назарий тавсифи.

Ключевые слова: право, компетентность, профессиональная компетентность, правовая компетентность, теоретическая характеристика понятия “правовая компетентность”.

Key words: right, competence, professional competence, legal competence, theoretical definition of the notion “legal competence”.

Ўтган асрнинг 60-йилларида етакчи хорижий давлатларда мутахассиснинг касбий компетентлигини ўрганишга жиддий эътибор қаратилган. Бу бевосита оммавий ахборот воситалари – кўплаб номларда газета, журналларнинг чоп этилиши, радио, телевидение, компьютер технологияларининг ривожланиши, муайян босма ўқув адабиётларининг йирик тиражларда нашр қилиниши билан боғлиқ. Ўзбекистонда глобал ахборотлашув ҳамда ҳуқуқий жамиятни барпо этиш шароитида бўлажак мутахассис сифатида талабаларда ҳам касбий компетентлик, шунингдек, ҳуқуқий компетентлик сифатларини шакллантириш янада долзарблик касб этмокда.

Айни ўринда “компетенция”, “компетентлик”, “ҳуқуқий компетентлик” тушунчаларининг мазмунини англаб олиш талаб қилинади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да кўрсатилишича, лотин тилидан таржима қилинганда “компетенция” (“competere”) тушунчаси луғавий жиҳатдан икки хил маънони англатади. Яъни: 1) муайян орган ёки мансабдор шахснинг расмий ҳужжатларда белгиланган ваколатли доираси; ваколат; 2) шахснинг бирор-бир соҳадан хабардорлик, шу соҳани билиш даражаси [6:396]. Келтирилган таърифдан англанадики, биринчидан, муайян органлар ёки мансабдор шахслар ўз хизмат вазифаларини бажаришда ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларда белгиланган ваколатлари доирасидагина ҳаракат қилишлари мумкин. Уларнинг ўз ваколатларига кирмаган ҳаракатларни ташкил этиши, бошқа бир орган ёки мансабдор шахснинг ваколатлари доирасига кирадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан фойдаланиши, улар номида иш қўриши мумкин эмас ва бундай ҳаракат республика қонунчилиги асосларига кўра тақиқланади; иккинчидан, мутахассиснинг ўз касбий фаолияти асосларидан хабардорлиги, соҳани пухта билиши ҳам компетенция сифатида намоён бўлади. Иккинчи ҳолатда “компетенция” тушунчаси мутахассиснинг ўз соҳасини қанчалик билиши, унинг асосларидан хабардорлигини англатиш билан бирга, ўзлаштирилган назарий билимларни амалиётга қанчалик даражада самарали татбиқ эта олишини ҳам ифодалайди.

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган қўлланмада тиббиёт ходимлари мисолида ҳуқуқий компетенцияга қуйидагича таъриф берилади: ҳуқуқий компетенция – бу шахснинг жамиятнинг ҳуқуқий кадриятлари асосида шаклланган ва у томонидан ҳуқуқий билимлар, мижозларни ижтимоий-ҳуқуқий муҳофаза қилишни амалга оширишга қаратилган қўнқма-малакалар тизимини қўллаш олишга бўлган қобилияти ҳамда тайёрлигини ифодаловчи интеграл хусусият бўлиб, унда ҳуқуқий фаоллик, масъулиятлилик, коммуникативлик ва толерантлик каби муҳим касбий сифатлар намоён бўлади [2:4]. Мазкур таърифдан англанадики, “компетентлик”

тушунчаси бир неча компетенциялар бирлигидан иборат бўлиб, шахснинг маълум фаолият (масалан, ижтимоий фаолият)ни, мутахассиснинг эса касбий фаолиятини қанчалик самарали ташкил эта олишини белгилаш учун хизмат қилади. Сўз тузилиши жиҳатидан ушбу тушунча муайян компетенцияларга эгалликни, яъни сифатни англатади. Бу ўринда тушунчанинг мазмунини луғавий жиҳатдан кўриб чиқамиз.

Компетентлик (ингл. “competence” – қобилият, лаёқат, лойиқ бўлмоқ, муносиб бўлмоқ) – назарий билимлардан амалий фаолиятда самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш. Мазмунига кўра компетентлик негизда касбий билим, қўнқма, малакаларни ҳеч бир қийинчиликсиз амалиётда самарали, юқори даражада қўллаш олишдан иборат ҳаракат ётади. Шу билан бирга компетентлик мутахассиснинг ўз ваколатлари доирасидаги вазифа, мажбуриятларни тўлақонли, сифатли, самарали бажариш қобилияти, касбий тайёргарлигининг даражаси саналади.

Мазкур тушунча дастлаб психология соҳасида тадқиқ этилган. Кейинчалик педагогик соҳасида бошқарув ва мутахассисларни тайёрлаш жараёнида унинг касбий фаолиятга тайёрлигини, уни самарали ташкил эта олиш лаёқатига эгаллигини баҳолаш, замонавий ижтимоий ҳамда малакаий талаблардан келиб чиққан ҳолда касбий компетентликнинг даража кўрсаткичларини аниқлашга эътибор қаратила бошлади. Мутахассиснинг касбий тайёргарлиги “касбий компетентлик” тушунчаси орқали ифода этила бошланди. Ушбу масалани ўрганиш йўлда қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Бу ўринда Э.М.Никитин, В.В.Нестеров, А.С.Белкин, В.Г.Воронцова, Г.Д.Воронцов, И.П.Подласый, М.Х.Усмонбоева, А.К.Маркова, Б.Назарова, М.Е.Поляковалар томонидан олиб борилган тадқиқотларни қайд этиб ўтиш мумкин.

Фуқаролик жамиятини қуриш жараёнида, жамиятда кенг қўламли ижтимоий ислохотлар амалга оширилаётган бир вазият шахс, жумладан, талабаларнинг ҳуқуқий компетентликка эга бўлиши масаласи ўзига хос долзарблик касб ётади. Шу сабабли олий таълим муассасаларида талабаларнинг ҳуқуқий компетентлик сифатларига эга бўлишлари учун зарур педагогик шарт-шароитни яратиш тақозо этилади.

Айни ўринда ҳуқуқий компетентлик ва унинг негизда намоён бўладиган сифатлар тўғрисидаги тасаввурни ойдинлаштириб олиш мақсадга мувофиқдир.

М.Е.Полякова [3:14]нинг фикрига кўра, **ҳуқуқий компетентлик** – ҳуқуқий билимларни талаб ётадиган масалаларни ҳал қилиш, шунингдек, касбий фаолиятда қўллашни тақозо ётадиган яхлит билимлар саналса, О.А.Чудиновнинг фикрича, “давлат фаолиятини тартибга соладиган, бир-бирига муносабат нуқтаи назардан давлат ва фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари тўғрисидаги

умумий тамойиллар, ҳукукий меъёрлар, ҳукук тизими, унинг амал қилиши, ҳукуқни муҳофаза қилувчи асосий институтлар, шунингдек, қонуний ҳуқуқ ва манфаатлар бузилганда амалий ҳаракат моҳияти тўғрисидаги зарур қарорларни қабул қилишга имкон берадиган ҳукукий ахборотларни излаш, уларни қўллаш кўникмаларига эғалик” [5] дир.

Ҳукукий компетентликнинг таркибий тузилмасини ўрганишга ҳаракат қилар экан, тадқиқотчи А.А.Черемисина [4] унинг қуйидаги қўринишга эга эканлигига урғу бериб ўтади: когнитив компетентлик (ҳукукий билимларга эғалик); мотивацияли компетентлик (ҳукукий позиция); фаолиятли компетентлик (назарий билимларга асосланган фаолиятнинг барқарорлиги). Айни ўринда А.А.Черемисинанинг ёндашувига ўзгартириш киритиш зарур деб ҳисобламиз. Бинобарин, бизнинг фикримизча, ҳукукий позиция бу йўлда ташкил этиладиган фаолиятнинг барқарорлиги асосида юзага келади. Муаллифнинг ўзи ҳам шу ҳолатни – когнитив компетентлик фаолиятли компетентлик учун асос бўлишини қайд этмоқда. Қолаверса, ҳар қандай позиция назарий билим ва амалий фаолият бирлиги қарор топганидан кейингина шаклланади. Шунингдек, ҳукукий позициянинг мотивацион компетентлик тарзида ифодаланиши ҳам тўғри эмас. Зеро, “ҳукукий позиция” тушунчаси ўз моҳиятига кўра қатъийликни англатади. “Мотивация” тушунчаси негизда эса психологик нуктаи назардан ҳали қатъийлашмаган ҳолатлар – қизиқиш, рағбатнинг юзага келтириш ётади. Шу сабабли мотивацияли компетентликни дастлабки асос сифатида эътироф этиш тўғри бўларди. Ҳукукий позицияни эса ижтимоий-ҳукукий компетентлик тарзида бериш мақсадга мувофиқдир. Шунга кўра А.А.Черемисина [4] нинг ҳукукий компетентликнинг таркибий тузилмаси ҳақидаги ёндашувини қуйидагича тўлдириш мумкин:

1. Когнитив компетентлик (назарий ҳукукий билимга эғалик).
 2. Мотивацияли компетентлик (ҳукукий билимларни ўрганишга бўлган қизиқиш, рағбатнинг мавжудлиги).
 3. Фаолиятли компетентлик (ҳукукий кўникма, малакаларнинг мавжудлиги).
 4. Ижтимоий-ҳукукий компетентлик (ҳукукий позиция).
- Ҳукукий компетентлик ва шахсда уни ривожлантиришга доир адабиётларни дастлабки ўрганиш

натijasида тушунчани қуйидагича ёритиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилинди: **ҳукукий компетентлик** – касбий фаолият ва фуқаролик бурчини тўла бажариш, жамиятдаги ҳар қандай ҳуқуқбузарликларга нисбатан фаол муносабат билдира олишга хизмат қиладиган ҳукукий билим, кўникма, малакалар йиғиндиси ва улардан самарали фойдалана олиш қобилияти.

Талабаларнинг ҳукукий компетентлигини ривожлантириш технологиясини ишлаб чиқиш масаласи ўз ечимини кутаётган долзарб педагогик муаммолардан бири саналади. Бинобарин, бозор муносабатлари шароитида, қолаверса, ҳукукий муносабатлар асрлар давомида шаклланиб, биргина ўзаро ишонч асосида ёки уч кишининг гувоҳлигида тартибга солинганлигини белгилловчи миллий кадриятнинг унутилаётганлиги, айрим кишилар томонидан “Одам савдоси”дек ғайриинсоний ҳаракатнинг содир этилаётганлиги, мулкий муносабатларда шахслар ўртасида ўзаро ишончсизликнинг қарор топаётганлиги ва буни асословчи далилларнинг тобора кўпаётганлиги талабаларда ҳукукий компетентликни ривожлантириш муаммосининг долзарблигини таъминламоқда.

Шундай қилиб, фуқаролик жамиятини барпо этиш шароитида талабаларда ҳукукий компетентликни ривожлантиришнинг долзарб муаммо саналади. Муаммога тегишли тадқиқот ишларини ўрганиш “ҳукукий компетентлик” тушунчаси негизда ҳукукий билимларни талаб этадиган масалаларни ҳал қилиш, шунингдек, касбий фаолиятда қўллашни тақозо этадиган яхлит билимлар, зарур қарорларни қабул қилишга имкон берадиган ҳукукий ахборотларни излаш, уларни қўллаш кўникмаларига эғалик, ҳукукий билим, кўникма, малакалар йиғиндиси ва улардан самарали фойдалана олиш қобилияти, шунингдек, мутахассиснинг ўз ваколатлари доирасидаги вазифа, мажбуриятларни тўлақонли, сифатли, самарали бажариш қобилияти, касбий тайёргарлигининг даражаси намоён бўлади. Мавжуд адабиётларда тушунча моҳияти юзасидан билдирилган фикрларга таянган ҳолда уни “касбий фаолият ва фуқаролик бурчини тўла бажариш, жамиятдаги ҳар қандай ҳуқуқбузарликларга нисбатан фаол муносабат билдира олишга хизмат қиладиган ҳукукий билим, кўникма, малакалар йиғиндиси ва улардан самарали фойдалана олиш қобилияти” тарзида таърифлаш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар

1. Компетентлик // <http://lex.uz/home/dictionary?word=КОМПЕТЕНТЛИК>.
2. Модель медицинского образования Казахского национального медицинского университета имени С.Д.Асфендиярова: стратегия формирования правовой компетентности в процессе профессиональной подготовки студентов.- Алматы: КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова. 2011. -С. 4.
3. Полякова М.Е. Формирование правовой компетентности студентов технического вуза: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. / Моск. гор. пед. ун-т. - М.: 2007. -С. 14.
4. Черемисина А.А. Правовая компетентность студентов как социально-педагогическая проблема. // <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-kompetentnost-studentov-kak-sotsialno-pedagogicheskaya-problema>.
5. Чудинов О.Р. К понятию «правовая компетентность нженера»file.pdf // http://vestnik.pstu.ru/get/_res/fs/file.pdf/1490.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / 5 жилдли. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. Таҳрир хайъати: Э.Бегматов ва б. -Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006. 396-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада шахс, хусусан, талабаларда ҳукукий компетентликни ривожлантиришнинг долзарб муаммо эканлиги эътироф этилган. Муаммога тегишли тадқиқот ишларини ўрганиш, уларда илгари сурилган етакчи ғояларни таҳлил қилиш асосида “ҳукукий компетентлик” тушунчасининг мазмуни ва назарий тавсифи ёритилган. Бир ғуруҳ тадқиқотчиларнинг назарий ёндашувларига таянган ҳолда муаллиф томонидан “ҳукукий компетентлик” тушунчаси шарҳланган.

РЕЗЮМЕ

В статье особо отмечается, что формирование личности, в особенности, правовой компетентности у студентов является актуальной проблемой. В статье раскрываются сущность и теоретическая характеристика понятия “правовая компетентность” на основе изучения исследовательских работ по данной проблеме, и анализа выдвигаемых в них идей. Автор даёт определение понятию “правовая компетентность”, опираясь на теоретические подходы группы исследователей.

SUMMARY

It is stated in the article that forming an individual, particularly, legal competence in students is one of the actual problems. The article exposes the essence and theoretical characteristics of the notion “legal competence” based on the study of research works devoted to the mentioned problem and analysis of suggested ideas. The author defines the notion “legal competence” taking into account the theoretical approaches of the group of researchers.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН САЛЫГЕРШИЛИК ИЛИМИ ТАРИЙХЫНАН

А.Ш.Қайпназаров – ассистент оқытушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: иқтисодиёт, режа, динамика, ривожланиш, қишлоқ хўжалиғи, иқтисодий сектор, соҳа.

Ключевые слова: экономика, план, отрасль, динамика, развитие, аграрный сектор, сельское хозяйство.

Key words: economics plan, field, dynamics, development, agriculture farming, agrarian sector.

Республикамыздың салыгершилик тараўында Қарақалпақстан салы илимий-изертлеу институтының орны гиреўли. Өзбекстан салы илимий-изертлеу институтының филиалы болған бул институт 40 жыллық тарийхка ийе.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кеңеси 1964-жылы 8-июльде 407-санлы «Қарақалпақстанда ислеп шығарыўды раўажландырыў ҳаққында» қарар қабыл етилди. Қарақалпақстанда салыгершиликте раўажландырыў ушын жер ашыў, тийкарынан, 1962-жылдан басланып 1965-жылға келип 7,5 мың гектар жерлерге салы егилди. Салыгершиликтің Қарақалпақстанда кең түрде егиле баслаўы илимий тийкарда жаңа сортларды жетилистириў, жердиң қурамына қарай отырып салы атызларын қайта ислеў машқаласы пайда болды. Бул машқаланы шешиў мақсетинде Өзбекстан Республикасы аўыл хожалық министрлигиниң 1966-жыл 30-марттағы 41-санлы буйрығына тийкарланып Өзбекстан салыгершилик илимий-изертлеу институты Қарақалпақстан филиалы Шымбай районындағы «Қызыл өзек» хожалығында Қарақалпақстан дийқаншылық илимий изертлеу институты салыгершилик лабораториясы базасында пайда болды. 1977-жыл апрель айында Нөкис районында жумыс баслады [1:34].

Қарақалпақстанда салыгершиликтің раўажланыўы ушын тәжирийбеси бар Краснодар үлкесинен илимпаз-кәнигелер А.И.Майстренко, Е.П.Алехин хәм И.М.Шаун сондай-ақ Кубань салыгершилик комбайншылары үлкен жәрдем берди. 1979-жыл 1-сентябрьде 670-санлы “Қарақалпақстан Республикасында салыгершилик бойынша илимий-изертлеу ислерин кеңейтиў хәм өнімдарлығын асырыў ҳаққында қарар” қабыл етилди [2:28].

Қарақалпақстан шараятында салыгершиликте изертлеу хәм раўажландырыў бойынша П.А.Пулина, Т.Бабаниязов, С.Рихсиева, У.Абыллаев, Б.Қыдырбаев, Ж.Юлдашев, У.Маткаримова, С.Сапаров, Е.Курбанбаев, А.Сметов, А.Балтабаева, Ж.Бауетдинов хәм т.б. илимпазлар салы илимий-изертлеу институты кәнигелери жетисип шықты.

Қарақалпақстан салыгершилик илимий институты жумысларын шөлкемлестиреўде Өзбекстан салыгершилик илимий-изертлеу институты директоры, биология илимлериниң кандидаты Х.Урианова хәм филиалдың биринши директоры, аўыл хожалығы илимлериниң кандидаты Р.Хайдаровтың хызметлерин айрықша атап өтиў орынлы. Олар жергиликли кәнигелер арасында илимий-изертлеу ислерин алып барыў кәбилетине ийе кадрларды таңлаўда, олардың табыслы ислеўине шараят жаратыўда, аспирантларға илимий басшылар тайынлаўда белсендилек көрсетти.

Р.Хайдаров өз ден саўлығы жағдайы бойынша 1968-жыл октябрь айында жасаў хәм жумыс жайын өзгертиўге мәжбүр болды. 1968-жыл октябрь айынан 1970-жыл апрель айына шекем филиалда аўыл хожалығы илимлериниң кандидаты Д.Мырзамбетов, 4 ай даўамында хәм аспирантурада оқыўды тамамлаған Д.Утебаевлар директор болып иследи. 1970-жыл апрель айынан 1986-жыл март айына шекем Ж.Юлдашев, 1986-жыл апрель айынан 1988-жыл май айына шекем Т.Айтмуратов, 1988-жыл май айынан 1993-жыл декабрь айына шекем Т.Бабаниязов, 1994-жыл февральдан 1998-жыл январь айына шекем Ә.Курбанбаев директор болып табыслы иследи.

Салы илимий-изертлеу институты Қарақалпақстан филиалы 1966-жылы 10 илимий хызметкер хәм техник хызметкерлер қурамында ис баслады. Өзбекстан салыгершилик илимий-изертлеу институты аспирантлары А.А.Шокиров хәм Х.Юсуповлар өзлериниң дала илимий тәжирийбелерин филиалға ўактынша ажыратылған жер майданында өкерди. 1967-жылдан баслап Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты тәжирийбе асырыўшылары С.Сейтмуратов, С.Сапаров хәм аспирант Б.Қыдырбаевлар илимий-изертлеу жумысларын хәм өз тәжирийбе жумысларын баслап жиберди. Усы жылы

Е.Курбанбаев илимий хызметкер болып иске жайласып, салы агротехикасы бойынша илимий ис баслады. 1969-жылдан тәжирийбе хожалығына бөлек жер ажыратылып, салы селекциясы хәм туқымгершилиги, агротехника лабораториялары ис баслады.

Қарақалпақстанда салы селекциясы бойынша илимий жумыслар Т.Бабаниязовтың лаборатория баслығы болғаннан кейин басланды. Ол селекция иси менен бирге территорияда салының ҳаўайы қызыл гүршили түрлерин егиў, олардың биотехникасы, салыгершиликтеги ақыбети хәм зыянлы шөплерге қарсы гүресіў дәстүрин ислеп шықты.

Қарақалпақстан Республикасында салыгершилик илимий изертлеу жумысларының раўажланыўында Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1979-жыл 1-сентябрь 670-санлы “Қарақалпақстан Республикасында салыгершилик бойынша илимий-изертлеу жумысларын кеңейтиў хәм нәтийжелилигин асырыў илажлары ҳаққында” ғы қарары үлкен әхмийетке ийе болды. Қарар тийкарында филиалдың материаллық хәм техникалық базасын тәмийинлеу жолға қойылды, илимий изертлеу тараўында ислеўшилер саны 44 адамнан 115 адамға көбейди.

Көп жыллық мийнетлер нәтийжесинде 1980-жылы салының жаңа сорты «Нөкис-1» мәмлекетлик сорт сынаў комиссиясына тапсырылды. Бул сорты районласқан сортларға қарағанда бир қанша кемшиликлерге ийе екенлиги сынаў даўамында белгилі болды хәм еки жылдан кейин сынаў мүддети токтатылды. 1982-жылы салының «Нөкис-2» сорты (авторлары: П.Пулина, Т.Бабаниязов, С.Рихсиева) сынаў ушын комиссияға тапсырылды хәм сынаўдан табыслы өтип, 1986-жылға келип районластырылды. Бул сорт 105-110 күнде писип жетилсип, өсимлик бәлентлиги 90-95 см, дәни пискенде жатып қалмайды, урып жеңиўге қолайлы болып шықты. Усы тәреплери салыкеш дийқанлардың өнімди жыйнап алыўдағы мийнетин жеңиллестирди [3:45].

1988-жыл филиалда жаратылған салының таза орта писер “Қарақалпақстан” сорты (авторлары: Т.Бабаниязов, П.Пулина, С.Рихсиева, У.Абыллаев) кең түрде районласады. Бул сорт Қазақстандағы Шордара сорт сынаў станциясында гектарынан 95,7 центнерге шекем өнім берди.

Салыгершиликке кәнигелестирілген хожалықларда 1986-жылда 3,6% майданға филиал селекционер алымлары тәрепинен жаратылған сортлар егилген болса, 1999-жылы бул көрсеткиш 99,9% ке жетти. Қарақалпақстанда салыгершиликте раўажландырыўда үлкен әхмийетке ийе болған «Нөкис-2» сорты авторлары Т.Бабаниязов, П.Пулина хәм С.Рихсиева 1989-жылда Өзбекстан Республикасы Беруний атындағы илим хәм техника бойынша мәмлекетлик сыйлықты алыўға миясар болды.

Селекционер алымларымыз тәрепинен жаратылған «Гүлзар» сорты (авторлары: Т.Бабаниязов, У.Абыллаев, П.Пулина, Т.Адилов, С.Рихсиева) 1994-жылда хәм “Жайхун” сорты (авторлары: У.Абыллаев, Т.Бабаниязов, П.Пулина, Л.Бубиева, Г.Лос, Ж.Бауетдинов) 1997-жылда кең түрде районластырылды.

Агрохимия тараўында илимий жумыслар филиал дүзилген күннен басланды. Б.Қыдырбаев “Қарақалпақстан территориясында Әмиўдарьяның оң тәрепиндеги жайлаў-шөл топырақларға салы егиўде қолланылатуғын азотлы хәм фосфорлы төгинлер нәтийжелилиги хәм өлшеми” темасында 1972-жылы аўыл хожалығы илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алды. Ол 33 жыл даўамында салы өсимлигиниң минерал төгинлер, әсиресе азот пенен азықланыў машқаласын шешиў бойынша бир қанша илимий-изертлеу жумысларын алып барды. Салыгершиликте ҳәр түрли сортларға азотлы төгинлерди қолланыў мүддеттери, өлшеми хәм усылларын ислеп шықты хәм аўыл хожалығында пайдаланыўға енгизди. Нитрификация ингибиторлары КМП хәм АТГ салыгершиликтеги

нэтијжелилиги анықланди ҳам азотлы төгинлерди қолланыў илажлары салыкешлерге усыныс етилди.

Қурамында 57,3% кремний оксиди, 10-11% тен темир ҳам алюминий оксидлери 3,5-4%, калий ҳам 15 тен артық микроэлементлер болған глауконитли кумның салыгершиликтеги нэтијжелилиги анықланды ҳам фосфорлы төгинлердин аз дәўиринде 2-3 жыл даўамында гектарына 0,5-1 тонна есабынан қолланыў усынылды. Глауконит нэтијжесинде оның қурамындағы кремний, темир ҳам аллюминий топырақ бөлеклерине бекем жайласқан фосфорды ажыратып өсимлик өзлестиретуғын жағдайға алып келеди.

Илимий хызметкер К.Жәлекеев салыгершиликте азотлы төгинлерди бөлип-бөлип қолланыў нэтијжелилигин ҳам фосфорлы төгинлердин салы өнімдарлығына тәсирин үйрениў бойынша илимий жумыслар алып барды.

П.Мурзаназаров шор топырақларға салы егиўде минерал ҳам микроэлементлерди қолланыў өсимликтин дузға шыдамлылығын асырыў қәбилетине ийе екенлигин илимий түрде дәлиллеп берди.

Топыраққа ислеў берий тараўында бир қанша илимий жумыслар алып барылды. Е.Қурбанбаев салы атызында өсетуғын жабайы шөплерге қарсы гүрестин агротехникалық илажларын ислеп шықты ҳам оны турмыста қолланыўға енгизди. Ол жерди айдаў мүддетлери, қамыс, гәлле үлдилер ҳам жабайы шөплерге қарсы гүрестин нэтијжели усылларын салыкеш дийқанларға усыныс етти.

А.Балтабаева салы егилетуғын майданларды еки қатлам етип айдауғын плуг (ПІА-3-35) пенен ислеўдин жабайы шөплердин тарқалуына ҳам өнімдарлыққа тәсирин үйренип шықты. Топыраққа ПІА- 3-35 маркалы плуг пенен гүзде ислеў берилгенде салы өнімдарлығы ПН-4-35 маркалы плугқа қарағанда гектарына 2,5-3 центнер дөнге көбейиўи анықланды. Жерлерди гүзде шүдигарлаўда бәхәрги шүдигарға қарағанда салы өнімдарлығы 5 центнерге жоқары болыўи мәлим болды.

Илимий хызметкер М.Алланязов тәрәпинен атызды салы егиўге таярлаўда топыраққа ислеў берий илажлары ислеп шығылып дийқанларға усыныс етилди.

Өсимликлерди қорғаў тараўында - салы атызында, жап-салмаларда өсетуғын жабайы отлардың турлери Ж.Юлдашев тәрәпинен анықланып, оларға қарсы химиялық гүресте ислетилетуғын гербицидлер, оларды қолланыў өлшеми ҳам мүддетлери үйренип шығылды. Илимий хызметкер Б.Тайыров ҳам биология илимлериниң кандидаты У.Ниетуллаев тәрәпинен салы зыянкеслериниң биологиясы, экологиясы, өнимди пәсейттириў дәрежеси үйренилип оларға қарсы гүресиў илажлары ислеп шығылды.

Илимий хызметкерлер: А.Муратбаев ҳам М.Қурбановлар химик алымлар тәрәпинен ислеп шығылған жаңа гербицидлер нэтијжелилигин анықлаў ҳам этирапты патасламайтуғын, жабайы отлардың 90% тен артығын жоқ қылатуғын гербицидлерди ислеп шығарыўға енгизиў бойынша усыныслар берилди. Салы кеселликлери ҳам оларға қарсы гүресиў илажларын ислеп шығыў бойынша У.Ниетуллаев ҳам А.Н.Сагидуллаевлар илимий жумыслар алып барды. Шет мәмлкетлер фирмаларында ислеп шығылған фунгицид, инсектицид ҳам гербицидлер нэтијжелилигин анықлаў бойынша илимий-изертлеў ислери алып барылды.

Өсимлик таныў тараўында 1981-1990-жыллар даўамында территорияда районласқан салы сортлары майдан бир-

Әдебиетлар

1. Кыдырбаев Б., Рахимов Т., Шамшетов Д. Салыгершилик. -Нөкис: «Билим», 1992.
2. Рахимов Т. Рис в Каракалпакии. -Нукус: «Каракалпастан», 1989.
3. Салыдан жоқары зүрәт жетистириў бойынша усыныслар. -Нөкис: «Билим», 1999.
4. Каракалпастан Республикасында салы алмаслап егиў дүзилисинде гүзлик бийдай егип тәрбиялаў бойынша усыныслар. - Нөкис: «Каракалпастан», 2000.
5. Қурбанбаев А., Қдырбаев Б., Балтабаева Б., Шукириллаев Р. Салыгершиликте алмаслап егиўди енгизиў бойынша усыныслар. -Нөкис: «Билим», 1994.

Мақолада ўлкамизда шолени ривожлантириш учун шароит яратилгандан кейин шолиторчилик соҳасида илмий тадқиқот институти шаллангани, илмий мақтаблар пайдо бўлгани тўғрисида маълумотлар келтирилган.

В статье приводятся сведения о формировании научно-исследовательских институтов в отрасли рисоводства после создания условий для развития рисовых посевов в нашем крае.

In the article there is the information about forming of scientific-research institutions in the field of rice-growing after establishing conditions for the development of rice planting in our region.

лигиндеги өсимликлер саны, минерал төгинлерди қолланыў өлшеми ҳам мүддетлериниң өнімдарлыққа тәсирин үйрениу бойынша Г.Н.Разимов илимий-изертлеў жумысларын алып барды, көп жыллық илимий- жумыслар нэтијжеси бойынша 1994-жылы аўыл-хожалығы илимлерди докторы илимий дәрежесин алды.

Егиў мүддети, тухым сарплаў муғдары, азотлы төгинлер ҳам алмаслап егиў тараўындағы салының басқа өсимликлердин тухым сыпатына тәсирин анықлаў максетинде А.Б.Қыдырбаев илимий-изертлеў жумысларын жургизип, тухымгершилик майданларында қолланыўа зәрүр болған агротехникалық илажларды ислеп шықты ҳам салыгершилик хожалықларында қолланыўға усыныс етилди. Салыны алмаслап егиўдеги аўыл-хожалық егинлерин суўғарыў ҳам мелиорация бойынша бир қанша илимий жумыслар жуўмакланып, олар ислеп шығарыўда қолланыла басланды [4:56].

У.Р.Литов тәрәпинен Каракалпақстан шараятында биринши мәртебе салыны суўғарыў өлшеми ҳам суўды сарплаў бөлеклери (транспирация, пуўланыў, филтрация ҳам басқалар) анықланды. Суўғарыў усыллары ҳәр бир сорттың өсиў, раўажланыў дәўирлеринде суўғарыў тәртиби ҳам басқа да машқалаларды шешиў бойынша илимий жумыслар алып барылды.

Г.А.Хожамбергенов тәрәпинен тез өсиў - раўажланыў қәбилетине ийе салы сортларын суўғарыў тәртиби усыныс етилди. Салыны алмаслап егиў тараўында гүзги бийдайды суўғарыў усыллары, олардың бийдай өнімдарлығына тәсирин үйрениў бойынша А.Ж.Пирниязов тәрәпинен бир қанша дала тәжирийбелери өткизилди ҳам ислеп шығарыўға енгизиў бойынша усыныслар таярланды [5:78].

Салыны алмаслап егиў тәртибинде қосымша өсимликлерди таңлаў, олардың агротехикасын ислеп шығыў бойынша бир қанша илимий жумыслар исленди. К.Турсынбаев тәрәпинен салы менен алмаслап егиўде гүзги бийдай ҳам арпа, гүзги жавдар, тритикале, перко ҳам рале өсимликлери сынаўдан өткизилди, бул егинлерди күшли шорланған топырақларда аралық егин сыпатында егиў мүмкиншилиги дәлилленди. Алмаслап егиў тәртибинде мәкке-жуўери, ақ жуўери, дөңли егинлерди егиў технологиясы ислеп шығылды, олардың топырақ өнімдарлығына ҳам салы өнимине тәсири үйренип шығылды.

Каракалпақстан филиалы тәжирийбе хожалығы территория салыкешлерине 1970-жылдан баслап районласқан сортлар бойынша элита тухымын жетистирип бермекте. Тәжирийбе хожалығы 1980-2000 жыллары жылына орташа 350-360 тонна элита тухымларын салыкешлерге сатты.

Хожалықта салы өнімдарлығы 1995-жылда 35,1 центнер, 1996- жылда 46,3 центнер, 1997-жылда 50,7 центнер, 1998-жылда 42,1 центнер, 1999-жылда 49,9 центнер болды, бул дәўирде Каракалпақстан Республикасында өнімдарлық 20,5; 20,0; 22,8; 16,9; 19,9 центнерден болды.

Әмийдәрьяның төменги жағында салыгершиликте раўажландырыўға үлеслерин қосқан алымларымыз мийнети өз ўақтында баҳаланып барылды. К.Турсынбаев ҳам Г.Н.Рахимовлар “Каракалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери”, Ж.Юлдашев, Ф.В.Тен ҳам Б.Қдырбаевлар “Каракалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен аўыл хожалығы хызметкери” атақларын алыўға миясқар болды. Бир неше алымларымыз Москва ҳам Ташкенттеги халық хожалығы жеңислери көргизбелери қатнасыўшылары гүўалықларына ийе болды.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

TIL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

И.ЮСУПОВ ПОЭЗИЯСЫНДА СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫҒЫ

Г.Алламбергенова – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: соматик фразеологизм, бадий матн, сўз таркиби, семантик маъно, стилистика, маъно хусусияти, тил воситалари, лексика.

Ключевые слова: соматический фразеологизм, художественный текст, состав слова, семантика, стилистика, особенности значения, средства языка, лексика.

Key words: somatic phraseologism, literary text, vocabulary, semantics, stylistics, semantic peculiarities, language means lexics.

Тилимизде өзиниң раўажланыўы бойынша узак ўақытлар даўамында қәлиплескен, қурылысы жағынан бир неше сөзлерден дүзилген сөз дизбеклери бар. Булар ҳазирги тил илиминде турақлы сөз дизбеклери ямаса фразеологизмлер деп қолланылып жүр. Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери күнделики қарым-қатнас жасаўда хәм көркем шығармаларда пикирди өткирлестирип беріўде жиий қолланылады.

Фразеологизмлердин эмоционал-экспрессив тәсиршеңлигин анықлаўдың ең әҳмийетли жолы оларды семантикалық-стильлик бағдарда пухталық пенен үйренип, контексттеги мәни қырларын ашыў болып есапланады [7:10]. Фразеологизмлердин ишинде айырым сөзлер семантикалық жақтан айырықша көзге түсип фразеологизмниң уйтқысы ретинде хызмет етеди. Бундай сөзлер фразеологизмлердин қурамында қайталанып отырады. Мәселен, тил, жүрек, көз, аўыз, қол, тис аяқ ақ, қара жети хәм т.б сөзлер уйтқы сөзлер қатарына жатады [2:31]. Қарақалпақ тили лексикасы бойынша қәниге илимпаз Е.Бердимуратов бул бойынша «Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклериниң көпшилиқ топары адамзат турмысында белгили бир әҳмийетке ийе болып келген ең жақын предметлер менен қубылыслар дөгерегинде пайда болғанын көремиз» деген пикирди айтады хәм адам мүшелериниң атамаларына байланыслы (тил, аўыз, жүрек, аяқ, қол, бет, бас, мурын, кулак, өкпе т.б) хайўанатлар атамаларына байланыслы (ийт, түйе, қой, ат, ешек т.б) сөзлер фразеологиялық сөз дизбеклериниң қурамында көп ушырасатуғынын көрсетеди [3:136-137]. Ж.Ешбаевтың «Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги» мийнетинде соматикалық мәни менен берилген фразеологизмлер көплек ушырасады [5:48-49]. Т.Жумамуратов тәрәпинен дүзилген мектеп оқыўшыларына арналған русша-қарақалпақша фразеологиялық сөзликте де соматикалық фразеологизмлер берилген [4:146].

Өзбек тилиндеги соматик фразеологизмлер бойынша А.Исаев тәрәпинен кандидатлық диссертация қорғалды [6]. Бул жумыста автор фразеологиялық сөз дизбеклериниң сыңарларын бизди қоршаған дүньяның хәр қыйлы қубылыслары менен тикелей байланыслы түрде пайда болатуғынлығын, фразеологизмлер дус келген сөзлерден алына бермейтуғынлығын, әсиресе тилимиздеги фразеологизмлер адамның дене мүшелерине, хайўанларға байланыслы, флора, фаунаға байланыслы сөзлер этирапында дөрейтуғынлығын анықлайды.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлердин айырым мәнилик түрлери ямаса грамматикалық өзгешеликке ийе еки сыңарлы фразеологизмлер бойынша Г.Айназарованың кандидатлық диссертациясы жақланды. Оның мийнетинде теңлес еки сыңарлы фразеологизмлер тилде қолланылыўына қарай семантикалық жақтан бир неше топарларға бөлип көрсетиледи [2:37].

Филология илимлериниң докторы Ш.Абдиназимовтың «Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы» мақаласында шайырдың шығармаларында турақлы сөз дизбеклериниң қолланыў

шеберлиги менен бирге шайырдың қәлеминен дөреген жеке стильлик фразеологизмлер анализленген [1].

Қарақалпақ тилинде адамның дене мүшелериниң атамаларына (соматизмлерге) байланыслы бир қанша фразеологизмлер ушырасады. Мысалы: көзине шөп салыў, көзи жетиў, тил алғыш, тил тийгизиў, тили шығыў, тисинен шығармаў, тис қаққан, аўзы ашылыў, аўзына қум қуйыў, аўзынан түскендей, мурнынан жип өткирп алыў, мойнына миниў, басына көтериў т.б.

Бул мақалада талантлы шайырымыз И.Юсупов шығармаларында қолланылған адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы фразеологизмлердин қолланыў шеберлигине тоқтап өтпекшимиз. И.Юсупов шығармаларында жүдә көп фразеологизмлер қолланған. Мысалы:

Истиң көзин билип күн етсе талап, Дәўран атын минер жалларын тарап (Көринер болың); Ел ишинде сырын журттан жасырып, Жалынарман *аяғыңа бас урып* (Жанан көринбес); Исим оңлап, сен түсирдин сәтине, *Жел болып тиймедің* базда бетиме (Өмир, саған ашықпан).

Келтирилген мысаллардағы фразеологизмлер «көз», «бас», «аяқ», «бет» сөзлери тийкарында дөреген. Биринши мысалдағы фразеологизм қолынан келіў, орынлай алыў мәнисин береді. Екинши мысалдағы «аяғыңа бас урыў» фразеологизми жалыныў, жалынышлы болыў мәнилеринде берилген. Ал кейинги мысалда берилген «бетине жел болып түспеў», «бетин жел қақпаў» фразеологизми қосық қатарларына сай, уйкастырып жүдә бир шеберлик пенен өзгертилип қолланғанын көриўмизге болады.

И.Юсупов шығармаларында адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы фразеологизмлер хәр қыйлы мәнилерди аңлатып келеді. Жыйналған материаллар тийкарында биз оларды семантикалық жақтан топарларға бөлип үйрениўди макул көрдик.

Адамның ис-хәрекетине байланыслы фразеологизмлердин хәр түрли мәнилик өзгешеликлерин есапка алып төмендегише бир неше топарларға ажыратып өттик.

Менменлик етиў, менсинбеў мәнидеги фразеологизмлер: Бундай мәнини билдиретуғын фразеологизмлер И.Юсупов шығармаларында өнимли қолланылған. Мысалы: Егер *тилиң менен орақ орсаң да*, Енди дәртке аспас билимсиз ақыл (Компьютер заманының муғаллимлерине); Ағасына *арқа сүйеп* өскенлер, Оңша *мисе тутпай* қарады саған (Қайта қурыўдың балларына); Жулдыз излеп айқасынан, *Май басыпты көзимизди*. (Бул жер еле зор болады); Бул не көргенсизлик, тоба! *Хәр мурнында батпан самал* (Аўыл,аўыл); *Мурны аспанда, кеўли айларда болды*, Дәўири шым-шытырық болған шөгирме. (Шөгирме).

Мысалларды таллап қарағанымызда адамлардың сөзи менен исиниң бир емеслигин «*тили менен орақ орыў*» фразеологизми арқалы берилсе, менсинбеўшилиқ, көкирек етиў мәнилерин *арқа сүйеў, көзин май басыў, хәр мурнында батпан самал* фразеологизмлеринде көринеде. Мурнына самал ениў фразеологизмин еле де өткирлестирип беріў

мақсетінде фразеологизмнің құрамына «хәр» хәм «батпан» сөзлерін қосып қолланған. Әсіресе кейінгі мысалымызда берілген *мурны аспанда, кеулі айларда* фразеологизми өзгеше шайырдың стилине тән шеберлік пенен пайдаланғанын көреміз.

Психологиялық халатларға байланысly фразеологизмлер: И.Юсупов шығармаларында бундай психологиялық халатты, жағдайды билдиретуғын соматизмлер менен келген фразеологизмлерде шеберлік пенен жумсалған. Мысалы: *Мурын көрмегенге мурын таң болып, Иши күйгенлердің бауыры қан болып.* (Дос хәзили); *Өттің талай телпек дирилдеспеден, Басыңа көп гаўға түскен шөгирме.* (Шөгирме); *Мириўбеттің нурын куйып жанларға, Жүрек шәўкилдесип, куўантып елди.* (Беглигинди бузба сен).

Келтирилген мысалларымызда *бауыры қан болыў* – қыйналыў мәнисин берсе, *басына ис түсиў* – фразеологизмин өзгертип *басына көп гаўға түсиў* формасында фразеологизмди бериў арқалы қанша қыйыншылық, азаплардан өтип келгенин билдирген. Үшінши мысалда *жүрек шәўкилдеў* деген турақлы сөз дизбегі арқалы эмоциялық сезим берілген. Бул фразеологизм адамның қатты куўаныў, шадланыў халатларын билдиреди.

Шайырдың төмендегі қатарларында қорқыў халатына байланысly соматикалық фразеологизмлер берілген. Мысалы: *Хәр адым атқанда дize қалтырап, Жүрекке ас батпас,* уйқымыз жайсыз. («Плаха» излеп...); *Аяғымды таслар жаралап, Хәўлиреди жүрегим* хәм де. (Александр Блокты оқығанда); *Жүрегим даўамас* енди көрмеге, Мәканлап алыпсаң өзиң, байыўлы. (Байыўлы);

Бул мысаллардағы «*жүрекке ас батпас*», «*dize қалтырап*», «*жүрегі хәўлириў*», «*жүрегі даўамас*» фразеологизмлерінде «қорқыў» мәнисинде берілген. Бунда шайырдың халықтың тил байлығынан пайдаланыў шеберлигі анық көринеди.

Хүрмет етиў, сыйлаў мәнисиндегі фразеологизмлер: Бундай мәнидегі соматикалық фразеологизмлерди де шайыр шығармаларында шебер жумсағанын көреміз. Мысалы: *Арыў хаял қарсысында, Dize бүзип, басын ийген.* (Тилек); *Адамшылық арға толы жүрегі, Ана хүрметине бас ийер* олар. (Жынысымды жырлайман); *Жәхәнгир шахлар да, отыралмай тахта, Алдында диз шөгип,* қазнасын шашқан. (Ким бар, бизің жақтың хаялларындай);

Бул мысаллардан көринип турғанындай, соматизмлер менен келген фразеологизмлерден шайыр орынлы пайдаланғанын айрықша атап өтиўиміз керек. Шайырдың сөзге усталығы сонда көринеди, дәслепки мысалымызда еки фразеологизмди бир қатарда қолланған. Мысалларда келтирилген фразеологизмлердің хәммеси хүрмет етиў мәнисин берген.

Хәрекет-халатты билдиретуғын фразеологизмлер: Шайыр өзинің қосықларында инсанның хәр қыйлы турмыслық халатын, хәрекетлерін баянлаўда соматикалық фразеологизмлерди қолланады:

Қосық – теңиз, болсам балық
Ис буйырса сиздей халық,
Аяғымды қолға алып,
Басым менен жумалайман.

(Сен дегенде...)

Келтирилген мысалда «аяқ», «қол», «бас» сөзлерінің «аяғын қолға алыў, басы менен жумалаў» түрінде дизбеклесип келиўі арқалы адамның халықтың хызметіне тақ турыў мәнисин ашып берілген.

Адамның минез-құлқын сыпатлайтуғын фразеологизмлер: Шайырдың шығармаларында адамның минез-құлқын сыпатлайтуғын оның сыртқы көринисі, ишки

дүньясы қахарманның кеширмелери, портретин, характер жасаўда, турмыс тәшўишлерін сүўретлеп бериўде соматикалық фразеологизмлер қолланылған. Мысалы: «Биймезгил қонақ па» деп шығып көрсем, Биреў тур туўған айдай беси күнги. (Кешки жол ойлары); *Қолы ашық* – жазық болың, Мийман менен маўасалы. (Еки жасқа бир нәсият); Кимлер жас қайтса да ақылы толған, Кимселер зуўқылдап *тил-жағы қалған.* (Бол-маса); *Бар билгени аўзында,* Саўдырақ қарақалпағым. (Беглигинди бузба сен); *Тас бауыр* биреўлер жаңа бул жерде, Биреўди аямай тас пенен урды... (Тәжірийбе тамшылары).

Биринши мысалда қыздың сулыўлығын, гөзаллығын туўған айға мегзетип сүўретлесе, екінши мысалда *қолы ашық* фразеологизми арқалы ақ көкірек, сақый болыў мәнилерін берген. Үшінши мысалда «*тил жағы қалыў*» фразеологизми менен айырым адамлардың қуры сөз, қуры ўде ямаса орынсыз сөйлей беретуғын характердегі образды ашып берген. Кейінгі мысалларда *бар билгени аўзында* фразеологизми арқалы сада, ақ көкірек мәнисин берсе, *тас бауыр* фразеологизми менен жүдә қатал, жаўыз адамды сүўретлеп келген.

Миллий дәстүрлерди сүўретлейтуғын фразеологизмлер: Шайырдың қосық қатарларында бул түрдегі фразеологизмлерди де ушыратамыз. Мысалы: *Тандыр жапқан жеңгейлерден бар мирәт, Рухсат жоқ аўыз тиймей өтиўге.* (Күн шығыс жолаўшысына); *Улы қонса уясына, қызы қонса қыясына,* Ата менен анасына, қатнасықлы жол ашады. (Еки жасқа бир нәсият); Сизлерден диз шөгип өтинемен мен, *Аўыз бирлік,* тағыўлықты сақлаўды. (Президент); Той, лазымға ат шаптырған, *Ғарға тамыр тууысқанлық,* Бир қазанда ас демлеткен, *Бауыр басқан тууысқанлық.* (Тууысқанлық); Егер сен аспанды турсаң да тиреп, Аттан түсип, сәлем бермегиң керек. Сонда ғаррылар қайтадан туўғандай, *Куўанар белине белбаў буўғандай.* (Ғаррылар); Қой, жылаўық болмаң... Шай қойың, қәне... Ким ата-анасын байлап жүр белге... (Пазыйлет).

Келтирилген мысаллардағы фразеологизмлердің хәр бирінде халқымыздың миллийлик дәстүрлері сәулеленген. Бәримізге белгили нан *аўыз тийиў* фразеологизми нанның, аўқаттың улыўма тайын турған тамақтың шетинен аўыз тийиў менен бирге мийман, қонақ болың мәниниде береді. Бул фразеологизм арқалы қарақалпақ халқының миллийлигин көрсететуғын дәстүрлериміздің басы десек те болады. Бул мысаллардың хәр бирінде берілген фразеологизмлердің өзіне тән өзгешелигі, экспрессивлик-эмоционалық мәнилерін көриўимізге болады.

Солай етип, И.Юсупов шығармаларында адамның дене мүшелерінің атамаларына байланысly фразеологизмлер қолланылған. Ол халық тилинің әлўан түрлі лексика-семантикалық байлықтарын көркем сүўретлеўдің тийкарғы элементи сыпатында қолланыўдағы қарақалпақ аўызеки әдебиятында да, классик шайырлар шығармаларында да кеңнен өріс алған дәстүрий тәжірийбелерди қарақалпақ әдебиятының соңғы раўажланыў басқышларында өзіне тән өзгешелигі хәм шеберлигі менен эстетикалық талаптарға сай дөретіўшилик пенен раўажландырыўға елеўли үлес қосқан көркем сөз шеберлерінің бири болды. Шайыр шығармаларының тилин изертлеў хәм үйрениў арқалы тилдің басқа лексикалық бирліклерінен айрықшаланып туратуғын тилдің қаймағы есапланған фразеологиялық сөз дизбеклерін стильлик бағдарда шебер пайдаланыўдың әлўан түрлі сырларын, шайырдың өзіне тән өзгешеликлерін анық көриўге болады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы. // «Әмиўдәрья», 1998. № 1-2, 108-109-б.

2. Айназарова Г. Каракалпак тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердин лексика- семантикалық хэм стильлик өзгешеликтери. - Нөкис: 2015, 31,37-6.
3. Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология. - Нөкис: 1994.
4. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. - Нукус: 1985, 146-б.
5. Ешбаев Ж. Каракалпак тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис: 1985. 44,48-49-б.
6. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка. АКД. –Ташкент: 1977.
7. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарканд: 1999, 10-б.

РЕЗЮМЕ

Қорақалпак тилидағи фразеологик иборалар кундалик турмушимизда ва бадий адабиётда фикрнинг таъсирчанлигини оширишда кенг қўлланилади. Қорақалпак тилида инсон тана аъзолари номлари (соматизмлар) билан боғлиқ бир неча фразеологизмлар учрайди. Ушбу мақолада И.Юсупов асарларида қўлланилган инсон тана аъзолари номлари билан боғлиқ фразеологизмларнинг ўзига хосликлари ўрганилган. Бу И.Юсупов асарлари мисолида очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

Фразеологические словосочетания в каракалпакском языке часто используются в повседневном общении и передаче мысли в художественных произведениях. В каракалпакском языке встречаются фразеологизмы, относящиеся к названиям человеческого организма (соматизмам). В данной статье изучается мастерство и особенности использования фразеологизмов – соматизмов в произведениях известного каракалпакского поэта И.Юсупова на основе примеров из произведений поэта.

SUMMARY

Phraseological units in the Karakalpak language are often used in everyday speech and also in the texts of the belles – letters style. There are phraseologisms in the Karakalpak language belonging to the names of human body (somatisms). On the basis of examples the author of the article studies the peculiarities of using phraseologisms-somatisms in the work of famous Karakalpak poet I.Yusupov.

ПРОБЛЕМЫ ОБОЗНАЧЕНИЯ И КЛАССИФИКАЦИИ РЕЛИГИОЗНО МАРКИРОВАННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

М.Р.Галиева – кандидат филологических наук, доцент

Узбекский государственный университет мировых языков

Таянч сўзлар: фразеологик бирлик, библиявий, диний маркерланган, классификация, номинация, тил, маданият.

Ключевые слова: фразеологическая единица, библейский, религиозно маркированный, классификация, номинация, язык, культура.

Key words: phraseological unit, biblical, religiously-marked, classification, nomination, language, culture.

Как известно, существенную роль в формировании фразеологии европейских языков сыграла Библия, что обусловлено тем, что Библия в европейской культуре является не только священной религиозной книгой, но и неотъемлемой частью культурной и повседневной жизни носителей европейских языков. Образный, метафорический и аллегорический язык Библии представляет собой ценный материал и источник для образования ФЕ во всех европейских языках, в частности английском и русском. Процессу фразеологизации библийских оборотов способствовали «содержательное богатство и эстетические достоинства соответствующих текстовых фрагментов. Лаконичность формы и экспрессивная насыщенность библийских фразеологизмов дают возможность их переосмысления и дальнейшего содержательного обогащения» [10:3]. Многие фразеологические единицы библийского происхождения настолько ассимилировались в языке, что подчас не осознаются библеизмами как таковыми: *alpha and omega, vanity of vanities, twinkling of an eye, daily bread, born again, знамение времени, суета сует, хлеб насущный, камень преткновеня, козёл отпущения, на всё своё время, злоба дня*.

Широкий круг работ, посвящённых проблеме библийских заимствований свидетельствует, с одной стороны, об актуальности данной проблемы, а с другой – о многоплановости проводимых исследований в русле ряда лингвистических дисциплин: сравнительно-сопоставительной лингвистики, лингвистики текста в ракурсе теории интертекстуальности и дискурса, когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, теории перевода, стилистики и лингвопрагматики, литературоведения [1; 3; 8; 9; 10; 13; 15].

Несмотря на достаточное количество работ, посвящённых вышеуказанной проблематике, как показал обзор лингвистической литературы, в современной лингвистике не существует чёткого термина обозначающего библийские заимствования, функционирующие в языке. Большинство исследователей оперирует термином «библеизм» [9; 11; 14] ряд учёных использует термин «библейский фразеологизм» [3;6], другие предлагают термин «фразеологизм библийского происхождения» [8; 10; 12]. Рассмотрим их подробнее.

В ряду этих терминов, как уже было отмечено, наи-

более широко употребляемым является термин «библеизм». Анализ лингвистической литературы показал, что существует два подхода к исследованию библеизмов – широкий и узкий. С точки зрения широкого подхода, под библеизмами понимаются любые слова, устойчивые словосочетания, целые выражения и фразы, заимствованные из Библии или восходящие к ней [2; 9]. На наш взгляд, такое широкое понимание понятия «библеизм» не позволяет в полной мере осуществить объективный лингвистический анализ, что обусловлено:

- неясностью критериев отбора языковых единиц в качестве библеизмов. Так, например, с точки зрения данного подхода, лексемы «ад» и «рай», имена пророков, имена ангелов, с одной стороны могут считаться библеизмами, т.к. широко используются в тексте Библии, а с другой стороны, являются частью словарного состава любого языка;

- неопределённостью границ языковых единиц, трактуемых как библеизм. Так, например, в работе Е.И.Боллигер [1], под библеизмами понимаются устаревшие варианты фонем старославянского языка, морфологические особенности глаголов староанглийского и старославянского языков, антропонимы, топонимы, реалии, архаизмы, церковнославянизмы.

С позиций узкого подхода, которого придерживается большинство исследователей [3; 6; 8; 10; 11] и в ряде словарей [4; 6; 7] библеизм трактуется как фразеологическая единица библийского происхождения, что на наш взгляд является более конкретным, т.к. позволяет четко очертить круг рассматриваемой проблемы.

Что касается термина «библейский фразеологизм», используемый в работах В.Г.Гака [3] и К.Н.Дубровиной [5], мы согласимся с мнением Е.В.Каминской [8] считающей данный термин неприемлемым, т.к. он по своей внутренней семантике обозначает лишь фразеологические единицы, содержащиеся в тексте Библии, в то время как существует и ряд других ФЕ, восходящих к тексту Библии и возникших на основе переосмысления библийских сюжетов, образов, легенд, притч: **англ.:** *forbidden fruit, Judas kiss, lost sheep, massacre of innocents, loaves and fishes*; **рус.:** *бесплодная смоковница, петь Лазаря, блудный сын, внести свою лепту*. Например, существующая практически во всех языках ФЕ библийского происхождения “*a prodigal son – блудный*

сын – *les fils prodigue – der verlorene Sohn*” не является прямой цитатой из Библии, а возникла на основе библейской притчи о промотавшем всё своё состояние и вернувшимся в итоге домой младшем сыне старца, который несмотря на его расточительство и неответственность встретил его с распростёртыми объятиями.

Как показал анализ лингвистической литературы, существуют различного рода классификации библеизмов, проводимого исследователями.

А.В.Кунин [11] проводит классификацию библеизмов на основе их функционирования в языке и выделяет две обширные группы: 1) библейские эквиваленты, т.е. ФЕ, заимствованные из текста Библии и вошедшие в язык в неизменённом виде: **англ.:** *cast pearls before swine, filthy lucre*; **рус.:** *камни вопиют, альфак и омега, соль земли, в начале было слово*; 2) библейские прототипы, т.е. ФЕ а) созданные на основе переосмысления буквального значения библейского выражения (**англ.:** *to kill the fatted calf, lost sheep*; **рус.:** *зарывать свой талант в землю, кромешина тьма*), б) изменения формы библейского выражения (**англ.:** *a drop in the bucket, bear one's cross*; **рус.:** *нести свой крест, слуга двух господ*), в) появления других вариантов (**англ.:** *to live on the fat of the land*), г) компоненты ФЕ используются в тексте Библии в своих буквальном значениях, но не образуют сочетания (**англ.:** *a wolf in sheep's clothing, the gift of the Magi*; **рус.:** *Иудин поцелуй, беден как Лазарь*); д) в Библии используется лишь один компонент ФЕ (*a doubting Thomas, a forbidden fruit*; **рус.:**); ФЕ, возникшие в результате игры слов (*honest Abel, the flesh and the devil*) [11:116-117].

В.Г.Как основываясь на проведённом им сравнительно-сопоставительном анализе библеизмов русского и французского языков выделяет две обширные группы по оппозитивному признаку: 1) контекстуальные/цитатные и ситуативные. Контекстуальные ФЕ представляют собой неизменный элемент текста Библии, а ситуативные ФЕ, репрезентируют определённую ситуацию, описанную в Библии, но отсутствуют в самом тексте; 2) наличие/отсутствие конкретного библеизма в том или ином языке, что обусловлено тем, что конкретная библейская ситуация может отобразиться в одном из сопоставляемых языков, а в другом отсутствовать; 3) первичные/вторичные библейские фразеологизмы. Первичные непосредственно отражают библейский текст или ситуацию, а вторичные развивают идеи каких-либо выражений, функционирующих в том или ином языке, но не зафиксированы в Библии; 4) Непосредственные/опосредованные БФ. Непосредственные БФ восходят к Библии, а опосредованные являются заимствованными из другого языка или творчества отдельных авторов; 5) Прямые/переосмысленные БФ. Прямые – те БФ, которые употребляются в том значении, которое у них было в тексте Священного Писания, а переосмысленные в силу тех или иных обстоятельств изменили свое значение [3: 55-65].

К.Н.Дубровина, рассматривая библеизмы русского языка, подразделяет их на 1) добиблейские – ФЕ, возникшие на основе метафорических оборотов, существовавших до создания Библии и которые непосредственно или опосредованно восходят к тексту Библии; 2) библейские: а) образованные в результате метафоризации в самом тексте Библии и б) представленные в тексте Библии в качестве свободных сочетаний и впоследствии приобретшие статус ФЕ [5:34-41].

Некоторые исследователи в своих классификациях комбинируют как широкую, так и узкую интерпретацию понятия «библеизм». Так, Н.В.Климович [9] пред-

лагает следующую классификацию: 1) библеизмы-слова, подразделяющиеся на а) библеизмы-имена собственные (Каин, Авель, Самсон); б) библеизмы – топонимы (Вавилон, Голгофа) и в) библеизмы– религиозные реалии, используемые в религиозных и церковных ритуалах (крещение, елей, миро, алтарь) и наименования божественных существ (ангел); 2) библеизмы-фразеологические единицы: а) заимствованные из текста Библии и б) возникшие на основе библейских сюжетов. На наш взгляд, данная классификация является неприемлемой по указанным выше причинам [9].

Таким образом, как видно из вышеприведённых классификаций, авторы проводят свои классификации на основе различных принципов: функционирования библеизмов в языке [11], по происхождению [3; 5], национально-культурной специфике [3]. Здесь следует отметить, что несмотря на разнотерминологию в вышеприведённых классификациях, все они формируют ставшую традиционной классификацию ФЕ библейского происхождения: 1) библеизмы, функционирующие как таковые в тексте Библии и вошедшие в язык в неизменённом виде; 2) библеизмы, возникшие на основе переосмысления свободных сочетаний Библии; 3) библеизмы, не представленные в тексте Библии, но возникшие на основе библейских сюжетов, образов, легенд, притч.

Таким образом, в связи с неоднозначностью термина «библеизм» в лингвистической литературе, мы предлагаем использование термина религиозно-маркированные фразеологические единицы, под которыми понимаем ФЕ, 1) заимствованные непосредственно из текста Библии; 2) возникшие на основе библейских сюжетов, образов, легенд и притч; 3) имеющие религиозно маркированный компонент. Использование этого термина также обусловлено тем, что как показал анализ языкового материала существует и другая группа фразеологических единиц, возникшая на основе религиозной практики: религиозных понятий и суждений, ритуалов и обрядов и др. (*angel food* – миссионерская проповедь; *the blue devil* – злой дух-искуситель; *the devil lurks behind the cross* – наружность обманчива; *the finger of God* – небесное знамение). Данная группа этимологически не восходит к тексту Библии, но содержит религиозно-маркированный компонент (*angel, devil, sin, cross, God, etc.*)

В качестве перспектив исследования, отметим, что возможны различные критерии классификаций РМФЕ:

- структурно-семантический, направленный на выявление структурных и семантических особенностей РМФЕ;
- стилистический, нацеленный на выявление стилистически-значимых признаков, таких как образность, оценочность, эмотивность;
- концептуальный, предполагающий выявление и интерпретацию совокупности когнитивно-концептуальных признаков, формирующих определённые концепты, вербализованные РМФЕ;
- кросс-культурный анализ, направленный на выявление национально-культурной специфики РМФЕ и базирующийся на их сопоставительном анализе;
- тематический, направленный на определение основных тематических групп РМФЕ;
- по денотативно-семантическому признаку основного компонента, нацеленный на выявление компонентного состава РМФЕ и их своеобразия;
- статистический анализ, направленный на установление количества РМФЕ во фразеологическом фонде различных языков.

Литература

1. Боллигер Е.И. Сопоставление использования библеизмов в институциональном дискурсе разных культур. Авт. дис... к.ф.н. -Тверь: 2005. -С. 17.

2. Верещагин Е.М. Почему Библия называется Библией и сколько в ней книг. //Азия и Африка сегодня. -М.: 1993. № 7. -С.40-45.
3. Гак В.Г. Особенности библейских фразеологизмов в русском языке (в сопоставлении с французским). // Вопросы языкознания. - М.: 1997. № 5. -С. 55-65.
4. Грановская Т.М. Словарь имён и крылатых выражений из Библии. -М.: АСТ, Астрель, 2003. -С. 288.
5. Дубровина К.Н. Библейские фразеологизмы в русской и европейской культуре. -М.: «Флинта-Наука», 2012. -С.264.
6. Дубровина К.Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов - М.: «Флинта- Наука», 2010. -С. 808.
7. Загот М.А. Ищите и найдёте или Англо-русский словарь библеизмов для всех и каждого. - М.: «Р. Валент», 2004. -С. 280.
8. Каминская Е. В. Фразеология библейского происхождения во французском и русском языках. Авт. дис... к.ф.н. СПб., 2004. -С. 23.
9. Климович Н.В. Библеизмы в художественном тексте. Авт. дис... к.ф.н. – Красноярск: 2010.-С. 21.
10. Корнеева А.П. Английские фразеологические единицы библейского происхождения в языке и речи. Авт. дис... к. ф. н. - М.: 2009, -С.18.
11. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. -М.: «Высшая школа», 1996. -С.381.
12. Мендельсон В.А. Фразеологические единицы библейского происхождения в английском и русском языках. Авт. дис... к.ф.н. –Казань: 2002, -С. 18.
13. Назарова И.П. Функционирование библеизмов в русском и немецком языках и лингвопрагматические особенности вариантов перевода. Авт. дис... к.ф.н. -Краснодар: 2001.
14. Оноприенко С. Библеизмы современного русского языка. Авт.дис... к.ф.н. -Воронеж: 1997, -С.18.
15. Семёнова Е.С. Библеизм как средство речевого воздействия. Автореф. дисс... к.ф.н. -Тверь: 2003, -С.19.

РЕЗЮМЕ

Мақолада илмий-назарий адабиётларда келиб чиқиши библеявий ёки диний маркерланган фразеологик бирликларни (ДМФБ) белгилашда қўлланилувчи турли хил номинациялар ва ушбу тил бирликларини таҳлил қилишга қаратилган классификациялар ўрганиб чиқилган. Илмий-назарий адабиётда ДМФБларни белгилашда турли терминлар қўлланилади. Уларни таҳлил қилишга қаратилган турли классификациялар ишлаб чиқилганлигича қарамасдан, уларнинг асосий қисми ушбу лингвистик феноменларнинг келиб чиқишини ўрганишга қаратилган ва ушбу мураккаб бўлган лисоний бирликларнинг бир қисмини ёритади холос. Мақолада ушбу лисоний бирликларни ДМФБ сифатида эътироф этиш ва уларни турли хил классификацион критерийларга асосан таҳлил этиш таклиф этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены различные терминологические обозначения и подходы к классификации религиозно маркированных фразеологических единиц (РМФЕ), под которыми понимаются ФЕ библейского происхождения и ФЕ, содержащие религиозно-маркированный компонент. В лингвистической литературе используется ряд терминов для обозначения этой языковой единицы и предлагаются различные классификации, каждый из которых освещает лишь тот или иной аспект изучения данного лингвистического феномена и направлены в основном на выявление происхождения библеизмов. В статье предлагается обозначить эти языковые единицы термином РМФЕ, а также возможные типы критерии их анализа.

SUMMARY

The article considers different terminological nominations and approaches to the investigation of religiously marked phraseological units (RMPHU). RMPHU are phraseological units of biblical origin and phraseological units that have religiously marked component. The analysis of theoretical literature has shown that many terms are used to denote this linguistic phenomena. The classifications that are worked out highlights only some aspects of this linguistic phenomenon and mostly devoted to the etymological classification of RMPHU. The article regards this phenomena as RMPHU and offers several criteria for their analysis.

НЕМИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ МОДАЛ СӨЗЛЕР

У.Ихласов – үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

И.Ихласов - ассистент оқытушы

ҚРХБХҚТОҚАИ

Таянч сўзлар: семантик хусусиятлар, аниқлик, гумон, умумий баҳо, яқунлаш, инкорлаш, тасдиқлаш.

Ключевые слова семантические особенности, ясность, сомнение, общая оценка, заключение, опровержение, утверждение.

Key words: the semantic peculiarities, clarity, doubt, the general estimation, conclusion, disclaimer, statement.

Тиллерди салыстырып үйрениў-хәзирги дәўир тил билиминде әҳмийетли мәселелердин бири. Оқыўшылар шет тилиниң морфологиялық қурылысын толық хәм терең өзлестириўи ушын олар ең алды менен өз ана тилиниң грамматикасын жетерли дәрежеде билиў шәрт.

Модаль сөзлер еки тилде де сөйлеўшиниң билдирген пикириниң анықлығын тәмийинлеўге, айтылған пикирге исеним ямаса гүман, оның шынлыққа сәйкеслигин тастыйықлаў, ямаса бийкарлаў, болжаў хәм тағы басқа да қатнасықларын аңлатады. Атап айтқанда герман тиллер топарына жататуғын немис тили менен түркий тиллер топарына киретуғын карақалпақ тили арқалы усы тиллердин раўажланыў басқышларын тиллер аралық уқасалық хәм айырмашылықларды анықлаў мүмкиншилиги туўылады. Барлық дүнья тиллери сияқлы немис хәм карақалпақ тиллеринде де модаль сөзлерди көпкеп ушыратыўға болады.

Vielleicht wird sie wieder so krank wie im Februar (J.M.Simmel).

Бәлким, ол қайтадан февралдағыдай аўырып қалар.

Бәлким, бул ўақытлары ағам үйге бир жақлардан келген шығар деймен ишимнен (С.Пиржанов.)

Бул мысалларда сөйлеўшиниң пикириндеги гүман аңланып тур. Немис тилинде модаль сөзлерди жақын ўақытларға шекем рәуишлердин бир түри деп есаплап келген.

Салыстырылып атырған тиллерде модаль сөзлер ҳаққында пикирлер бирдей емес. Тилши илимпаз В.Г.Адмони [1:203] модаль сөзлерди морфологиялық, семантикалық, синтаксислик жақтан изертлеп, ол төмендегидей пикир билдирген: Модаль сөзлер рәуишлерден морфологиялық жақтан айырылып турмайды, олар рәуишлерден семантикалық хәм синтаксислик тәрәпинен ажыралып турады, олар гәп ағзасы болып есапланады, себеби олар сөз тәртибине тәсирин тийгизип, гәптин ишинде турады деген пикирди билдирген. Ал О.И.Москальская [3:240] болса олар гәп ағзасы бола алмайды, олар көмекши сөзлерге уқсайды деп көрсетеди.

Модаль сөзлер рәуишлерден төмендегидей өзгешелikleri менен ажыралып турады.

1. Олар бир **составлы** гәп түринде колланылыўи мүмкин.

Leider ging von dem Tage an die Uhr nicht mehr (P.Hebel)

2. Тастыйықлаўшы сораў гәпте бир сөз бенен жуўап қайтарыў мүмкин.

Ist er nach Hause gegangen? **Vielleicht.**

Ол үйге кетип қалды ма? **Бәлким.**

3. Nicht бийкарлаўшысы модаль сөзден кейин турады, ал ол рәуишлерден бурын турады.

Der Gast kommt **sicherlich** nicht. (модаль сөз) Қонақ

бәлким келмес.

Der Gast kommt nicht **sicherlich**. (рәйиш) Қонақ анық келмейді.

Биз тилиш илимпазлар В.Г.Адмони, Е.И.Шендельс [4:243] пикирлеріне сүйене отырып модаль сөзлерді төмендегідей топарларға бөлдік.

Қарақалпақ тилинде модаль сөзлерді мәнісі бойынша жеке мәнилі хәм модаль компонентлик сөзлер деп бөледі [2:411].

Биз бул мақаламызда тек ғана жеке мәнилі модаль сөзлер ҳақында сөз жүриттик. Жеке мәнилі модаль сөзлердің қарақалпақ тилинде 10 түри атап көрсетилген [2:410]. Биз немис тилинде олардың төмендегідей топарын ушыраттық.

Олар морфологиялық қурылысы бойынша рәйишлерге уксайды, бірақ рәйишлер киби өзгермейді.

Модаль сөзлер сөз жасаушы аффикслерді қабыл етпейді хәм рәйишлер менен улыўма сөз жасау моделлерине ийе.

Normalerweise (рәйиш), **möglicherweise** (модаль сөз)

Соның менен бирге модаль сөзлер рәйишлер менен омоним болып та келеді.

Meine Mutter fühlt sich **wohl**! (Мениң анам өзін жақсы сезип атыр) (рәйиш)

Abat kommt **wohl** zu spät. (Абат мүмкин кешигип келер) (модаль сөз)

Олар рәйишлердей болып сапаны билдириўши келбетликлер сыпатында қолланылады.

Das ist ein **sicherer** Weg. (Бул кәўипли жол).

Олардың рәйишлерден өзгешелигі олар гәп ағзасы бола алмайды, бірақ олар сөйлеўшиниң ҳақыйқатлыққа қатнасын билдиреди.

В.Адмони, Е.И.Шендельс олардың рәйишлерден айырмашылықлары ҳақында өз пикирлерин билдирген.

Ал қарақалпақ тилинде болса модаль сөзлерді Н.А.Баскаков биринши мәртебе жанапайлар менен бирге бир сөз шақабы деп атаған [2:411]. Модаль сөзлердің сөз шақабы болып қәлиплесіуінде олардың семантикасы айрықша роль ойнайды.

Биз бул мақаламызда немис хәм қарақалпақ тиллериндегі модаль сөзлердің семантикалық өзгешеликлерине тоқтап өтпекшимиз.

Морфологиялық жактан модаль сөзлер өзгермейтуғын сөзлр топарына киреди. Олар айырым морфемаларға ажыратылмайды, сөз өзгертиўши аффикслерді қабылламайды.

Синтаксислик жактан алып қарағанымызда, модаль сөзлер улыўма гәпке ямаса оның бир ағзасына қатнаслы болып келеді хәм олар айтылған пикирге субъективлик баға билдиреди.

Биз модаль сөзлерді мәнісі бойынша төмендегі топарларға бөлдік.

1. Айтылған ой–пикирдің анықлығын тастыйықлап, оған исеним билдириўши модаль сөзлер.

Sicher, es stimmt, natürlich, wirklich, zweifellos, zweifelsohne.

Nein, sie sind **sicher** zu teuer. (Бул расында да дым қымбат) (Н.Бöll).

Die Mutter wird **natürlich** nach dem Zeugnis fragen. (Анам әлбетте гүәлық сорайды) (J.M.Simmel).

Әлбетте, туўды-питти талабымыз жол болғаннан кейін...деди кәрұанбасы айтажақ сөзиниң изин жутып (С.Пиржанов).

„Ich glaube **ja**“ - sagte sie müde.

„Ich **wirlich**, aber lass mich heute, lass mich allein“ (Н.Бöll).

«Аўа, мен исенемен» деди ол шаршаған түрде.

Мен **хақыйқатында** да исенемен, бірақ мени бүгин тыныш қой, мени жалғыз қалдыр.

Ырасын айтқанда дәртлимен, қулағың еситкен ме-

нен көзиң көрмеген соң дүньяның да тап бир қызығы жоқтай, өзиң менен өзиң пүткил дүньядан, барлық адамлардан ажыралып жасап атырған тақылетте сезе-сең (С.Пиржанов).

2. Гүманды, исенимсизликти, болжаўды билдириўши модаль сөзлер.

Vielleicht, warscheinlich, möglich, höffentlich, wohl, kaum und andere.

Vielleicht glauben sie so? (Н.Бöll). **Бәлким**, сиз солай исенерсиз?

Wahrseinlich hast du Unterricht noch? **Бәлким** сениң еле сабағың бар шығар.

Шамасы, қармақ қалқысындағы жемтикти көрген шығар-аў, дегенимше болған жоқ, қармағымда тыпырышылап бир нәрсе өрденыққа туўлады (С.Пиржанов).

3. Айтылған пикирге эмоциаллық қатнасты билдириўши модаль сөзлер.

Schade, Gott sei Dank, leider, glücklicher weise, zum Glück, zum Unglück.

Zum Glück aber war es bald Abend, wo die sieben Zwerglein nach Hause kamen (Bruder Grimm).

Бахытқа бола, соның арасында кеш болып жети иргежейли үйине келди.

„**Ach Gott**, wo bin ich“ rief es. -«**Әй қудайым** мен қай жердемен»-деп бақырды ол.

Ich beeilte mich. - Ja, **leider** er Herr Hoffman ist abgereisst (T.Mann). Мен асығыспан. -Аўа, **тилекке қарсы** мырза Гофман жөнep кеткен.

Gott sei Dank, war die Verletzung nicht so schlimm. **Қудайға шүкир** жарақат онша аўыр емес екен.

4. Улыўма баҳаны, жуўмақты билдириўши модаль сөзлер.

Also, folglich, endlich, überhaupt, nämlich, kurz, kurz gesagt, genauer gesagt u.a.

„Du hier? **Also**, wir sind beide im Leben“ (Н.Бöll).

«Сен усы жердесенбе? **Демек**, бизлер екеўмиз де тири екенбиз ғой».

Endlich fiel von der Haustür her Licht in den Flur (Н.Бöll)

Ақырында үйдің қапысынан дәлизге жақты түсті.

„**Naja** - sagte meine rau“ zu dieser Oper Tannhäuser habe ich **überhaupt** keine Lust. (W.Hildesheimer).

Солай ма деди мениң хаялым, Тангаузердегі усы операға **улыўма** барғым келмей тур.

Ақырында ойлана-ойлана ой түбине жете алмаған дийқан затларын ешек арбаға тийеп, бала-шағаларын алып, алыс-алыс елаттағы елсиз бир жерлерге отаў тигип қоныс басыпты (Ертек).

5. Пикирдің айтылуы түртин, ізбе-излигин билдириўши модаль сөзлер: erstens, zweitens, nächste

Die Lehre aber aus dieser Geschichte ist **erstens**, dass sich keiner, und wenn er sich auch noch so vernehm dunkt, soll bekommen lassen, sich über einen geringen Mann lustig zu machen, und wäre es nur ein Igel. Und **zweitens**, dass es geraten ist, wenn einer freit, dass er sich eine Frau aus seinem Stande nimmt die just so aussieht wie er selbst (B.Grimm).

Бул ертекнің үйрететуғыны мыналар:

Бириншиден, хеш ким өзін қанша белгилимен деп есаплауына қарамастан, әпиуайы адамның өзиниң үстине күлиўине жол қоймаў керек.

Екиншиден, сондай мәсләхәт бериледи: Егер ким үйленетуғын болса өзине уксаған, өзиниң топарындағыға үйлениў керек.

6. Бийкарлаўды хәм тастыйықлаўды билдиретуғын модаль сөзлер. ja, jawohl, nein, keineswegs, doch, keine falls u.a.

„**Ja, ja**“ sagte sie, „ich glaube daran“. „Doch ... Ich hatte auch Angst jetzt nicht mehr (Böll).

«**Аўа, аўа**» деди ол. «Мен оған исенемен бірақ, мен де қорқатуғын едим, ал енди болса қорқпайман».

Können wir dem Fräulein etwas zu essen geben.

„**Nein**“ sagte die Nonne „ausgeschlossen“

Бизлер кызга жеуге бир нәрсе берсек бола ма?

«**Як**» деди монахия, «қадаған етилген»

Модаль сөзлер гәпте гәп ағзасы хызметин атқарады.

Олар көбинесе гәптің басында, ортасында, ақырында турыуы мүмкін

„Neuigkeiten?“ fragte Professor Kreuzkamm streng.

„**Jawohl**“, Herr Professor“ sagte Martin (E. Kastner).

«Жаңалықтар» деп сорады профессор Крауцкам катан түрде.

«Ауа, **әлбетте** профессор» - деди Мартин.

Ist er Jude?

„Er, glaube ich nicht. Seine Frau **wahrscheinlich**. Ich kann übrigens nicht anders sagen, als das es sehr angenehme und feine Leute sind“ (T.Mann).

«Ол еврей ме», мен исенбеймен, **бәлкім** оның хаялы. Мен олар жүдә мұлайым жақсы адамлар дегеннен басқа хеш нәрсе айталмайман.

Модаль рәуиши сыпатында:

„**Leider**“ durfte ich bei dem nächsten Mal nicht mitsingen (H.Fallade). «**Тилекке қарсы**», мен келесі мәртебе бірге қосық айта алмадым.

Гәптің ажыратылған бір бөлеги болып:

„Kann es los gehen?“ fragte der Hase.

„**Jawohl**“ erwiderte der Igel (B.Grimm).

«Басласақ бола ма?» деп сорады қоян.

«Ауа, **әлбетте**» деди кірпитикен.

Бір сөзден дүзілген гәп болып та ушырасады, бірақ олар сорауға жууап есапланбайды.

„Machst du das immer?“

„**Ja**“ (G.Gorlich).

Гейпара ұақытлары айтылған пикирдің әхмийетин күшейтип көрсетіу ушын қайталанған түрде қолланылады.

„**Nein, nein** sagte sie leise als stelosliess“ lass mich bitte – ich bin so müde, dass ich sterben möchte (H Böll).

«**Як, як**» деди ол әсте», ол оны босатқан ұақытта – мәрхәмәт мени қой, мен сондай шаршадым, өлейин деп

Әдебиетлар

1. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. -M - L.: 1966.

2. Авторлар жәмәәти. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. –Нөкис: 1994.

3. Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. -M.: 1975.

4. Schendels E. Deutsche Grammatik. – M.: 1998.

РЕЗЮМЕ

Мақолада киёсий аспектда немис ва қарақалпақ тилларидаги модал сўзлар урганилған. Конкрет мисоллар асосида модал сўзларнинг семантик хусусиятлари кўриб чиқылған. Тадқиқот нәтижасида қиёсланған тилларда модал сўзларнинг ўхшаш ва фарқли хусусиятлари очиб берилған.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются модальные слова в немецком и каракалпакском языках в сопоставительном аспекте. Рассматриваются семантические особенности модальных слов на основе конкретных примеров. В результате исследования были выявлены сходные и отличительные признаки модальных слов в двух сопоставляемых языках.

SUMMARY

The article is devoted to the study of modal words in the German and Karakalpak languages in the comparative aspect. The authors study the semantic peculiarities of modal words on the basis of concrete examples. In the result of the investigation there were defined the common and distinguishing features of modal words in two comparing languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНДА ЖЫЛҚЫ АТАМАЛАРЫНЫҢ КВАНТИТАТИВ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Е.Искендерова - таяныш докторант

Әжиянғаз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ мақоллари, чорвачилик лексикасы, отларға доир сўзлар.

Ключевые слова: каракалпакские пословицы, животноводческая лексика, слова относящиеся к названиям лошадей.

Key words: Karakalpak proverbs, cattle breeding vocabulary, words denoting names of horses.

Қарақалпақлар турмысында жылқы ерте ұақытлардан баслап үлкен әхмийетке ийе болған.

Кейинги ұақытта жылқышылық атамалары бойынша илимий мақалалар, илимий жумыслар жазылды.

Бул бойынша Қ.Пахратдинов өзинің кандидатлық диссертациясының жылқышылыққа арналған бөлімінде жылқыны ең алды менен Алтай тауынан Дунай дәрйясына дейинги жерди мөканлаған көшпели руу-тайпалар қолға үйретип, шаруашылыққа пайда-

турыппан.

Басы тасқа урылып қайтса, оннан үмитленген атана, ел журтқа не бети менен барады. **Як-як** ол жақлайды, әлбетте жақлап, жарық жүз бенен ауылына қайтады (М.Атажанов).

Улыұмаластырып айтқанда, немис хәм қарақалпақ тиллердеги модаль сөзлердің арасында төмендегидей ұқсаслықларды көриуге болады:

1. Немис тилиндеги мәниси бойынша модаль сөзлердің барлық түрлери қарақалпақ тилинде де ушырасады.

2. Салыстырылып атырған еки тилде де модаль сөзлер менен рәуишлер арасында ұқсаслықлар бар.

Соның менен бирликте айырмашылықларды да атап өтиу мүмкін:

1. Мәжбүрийликти билдириуши компонентлик модаль сөзлер немис тилинде ушыраспайды, олар немис тилине модаль фейиллери аркалы берилип, тийкарғы фейилдің атауыш формасы менен қолланылып, баянлауыштың бир формасы сыпатында көриледі.

„Du **sollst** es toten und mir Lunge und Leber zum Wahrzeichen mitbringen“ (B.Grimm. Aschenputtel).

«Оны сол жерде өлтириуиң **керек**, және соның дәлили сыпатында оның өкпе хәм бауырын алып келип көрсетесен».

2. Қарақалпақ тилинде айырым модаль сөзлер сөз жасаушы аффикслерди қабыл етеди (-сыз, -сиз, -ша, -ше).Көплеген модаль фейиллер тартым, сеплик, бетлик формаларында қолланылады.

Ғақыйқатында да (сеплик формасы) патша қызының сақшылары бизлерди шынар дәрғайына жолатпауы мүмкін (С.Пиржанов).

Соның менен бирге тиллерди салыстырып үйренуи, теориялық материалларды толық өзлестириуге, алған билимлерин әмелиятта дурыс пайдалануға мүмкиншилик туўдырады хәм оқыушыларға тил материалларын жақсы өзлестириуине жәрдем берип қоймастан, оқытушыларға методикалық мәселелерди түсиниуи аңсатластырады.

Жылқылар турмысымыздың барлық тарауларында шаруашылық, дийқаншылық, әскерий, транспорт, азық-ауқат жетистириу үшін пайдаланылған. Әсиресе, ер азаматлар үшін жылқы жақын сериги, хәтте өмирлик жолдасынан кейинги ең жақын досты есапланған. Бунның дәлилин ата-бабаларымыз дөретип кеткен қарақалпақ фольклорлық шығармалары болып табылады.

Мысалы:

Ат, тоны бар кисиниң,
Той-жыйынға барысы бар,
Ул, қызы бар кисиниң,
Қудалыққа барысы бар.[3:38]
Арғымақ атқа оқ тийсе,
Ябыдай болып тууламас.[3:38]
Айғырды неден қойсаң
Атты да соннан минесең.[3:39]
Тұлпардың үйири бир болса да
Отлауы басқа. [3:40]
Қойлы бай қурлы бай,
Жылқылы бай сылдыр бай. [3:41]
Жорға минген жолдасына қарамас. [3:44]
Байтал шауып бәйги алмас. [3:55]
Бедеу аттың жорғалағаны айып,
Тазы ийттиң үргени айып. [3:55]
Ат болатын **тай жылқыға** үйир,
Адам болатуғын бала қонаққа үйир.[3:56]
Жалғыз болсаң түйе сақла
Жарлы болсаң **бийе** сақла. [3:57]
Ябы да болсам **буұданман**.
Сәтлі күни туғанман. [3:57]
Ешек өзін төмен демес **бедеуден**.
Егер сата қойсаң базарында беллиди. [3:58]
Тәп бергенде **тай** озар,
Табаны қызса ат озар. [3:59]
Қулынлаған бийеден
Қудықтағы суу қалмас. [3:61]

Бедеу -Аравиядан алып келинген туқымлық ат. Бунның әреби ат деп те атайды. 1.**Ат**- үш жасардан кейинги ұақты ұсылай аталады. 2.**Жылқы**-жұмыс, көлик үшін пайдаланатуғын түри. 3.**Айғыр**- ат еркек болса «айғыр» деп аталып, ол атама ғуаннан кейинги дәуиринде ұсылай аталады. 4.**Тұлпар**-халық дәстанларында батырлар минетуғын қанатлы ат. Қуұса жететуғын, қашса қутылатуғын ең жүйрик ат. 5.**Тай**-атамасы жылқыға байланыссыз қолланылып, бул оның, қулын -қулыншақ деп аталғаннан кейинги ұақтында тай-тайыншақ болып, алты айдан еки жасқа дейинги аралыққа айтылады. 6.**Ябы**- қазақы аттың түри. Бул аттың қуырық жалы – көк пәселі, бақайлары келтелеу болады. Жұмысқа қосылатуғын аттың түри екенлигин билдиреди. 7.**Қулын**- бийениң жаңа тууылғаннан баслап бир жасқа (он айға) дейинги төли. Қулынды еркелетип «кулыншақ» деп те атайды. 8.**Бийе**-тууатуғын ана жылқы. 9.**Буұдан** - еки түрлі туқымлас атлардың шағылысыуынан пайда болған қоспақ ат.

I	Лs/f	Fi	Fi*
1	2	3	4
1	Ат-3	49	53
2	Аты -3	3	56
3	Атым-3	3	59
4	Атың -3	4	63
5	Атыңды-3	1	64
6	Атлы-3	3	67
7	Атлының -3	2	69
8	Атлынықи -3	1	70
9	Атқа -3	14	84
10	Атта -3	2	86
11	Аттан -3	1	87
12	Аттай -3	1	88

13	Атты-3	7	95
14	Аттың-3	10	105
15	Айғыр -3	1	106
16	Айғырды -3	2	108
17	Айғырдың -3	1	109
18	Айғыры -3	2	110
19	Байтал-3	4	114
20	Байталыға-3	1	115
21	Байталын -3	1	116
22	Бедеу-3	3	119
23	Бедеуден -3	1	120
24	Бедеумен -3	1	121
25	Бийе -3	1	121
26	Бийеде -3	1	123
27	Бийеден -3	2	125
28	Буұданман -3	1	126
29	Ғуан-3	1	127
30	Жылқы -3	2	129
31	Жылқыдағы -3	1	130
32	Жылқыға -3	1	131
33	Жылқылы -3	1	132
34	Жылқыны -3	1	133
35	Жорға -3	4	134
36	Қулын -3	2	135
37	қулынлаған -3	1	136
38	Қулыннан -3	1	137
39	Қулының-3	1	138
40	Қуан -3	2	140
41	Тұлпар -3	3	143
42	Тұлпардың -3	2	144
43	Тұлпарға -3	1	145
44	Тұлпарман -3	1	146
45	Тай -3	7	153
46	Тайға -3	1	154
47	Тайы -3	2	156
48	Тайдан -3	1	157
49	Ябы -3	4	161
50	Ябыдай -3	1	162
51	Ябыны -3	1	163

Өзбек халқында ат шаруашылық, хожалық турмысы менен тығыз байланыссыз болғанлығы үшін атларға тийисли нақыл-мақаллар сақланып қалған. Ат-жигиттиң қанаты [6:307]. Ат сапарда билинер[6:312]. Ат орнын тай басар, ата орнын-ул [6:313]. Ат қуралы – қамшы, ийт- қуралы-таяқ [6:314].

Қарақалпақ халқы өз турмыс тиришилигинде ат күтими менен шұғылланғанлықтан мал шаруашылығы, соның ишинде жылқыға байланыссыз тил бирликлерин өнимли пайдаланған. Бүгинги күнде де халқымызда жылқышылық тарауы жақсы рауажланып атыр. Буну биз топлаған статистикалық мағлыұматлардан билиуимизге болады. Улыұма Қарақалпақстан Республикасы бойынша жылқы саны 2010-жылға келип 18,489 бас болса, 2015-жылы 20, 274 бас, 2018-жылы 23,028 бас болған. Демек, хәзирги ұақытта да халқымызда жылқыға деген қызығушылықтың, талаптың артып баратырғанлығының билиуимизге болады.

Мақаламыздың жуұмағында соны айтыу мүмкин, бизиң халқымыз жылқыны төрт түлик мал, көлик сыпатында пайдаланып, байлық сыпатында түсингениниң, миллий қәдирият, миллий мәнәуий түсинигинде төрт түлик мал деп қарағанының, халқымызда ерте ұақытларда да шаруышылық тарауының жақсы рауажланғанын, әсиресе жылқышылық тарауы хәм оған байланыссыз атамалардың халық дәстанларында, фольклорлық шығармаларда жақсы сақланып қалғанлығының гүұасы боламыз.

Әдебиетлар

1. Абдуллина А. Қазақ мифологиясындағы «жылқы» бейнеси. -Ақтөбе: 2008. 77-79-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. 4 том. -Нөкис: 1978.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 1-4 том 1982, 1984, 1988, 1992.
4. Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. -Нөкис: 1983.
5. Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тилинде шаруашылық лексикасы. Канд.дисс. -Нөкис: 1992. 24-29-б.
6. Хикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. -Тошкент: 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тили мақол ва маталларыдағы чорвачилик лексикасини квантитатив-типологияк ұрганишға бағишланған, хусусан, бу мазкур отларни билдирувчи сўзлар мисолида ұрганилған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению квантитативно-типологических особенностей животноводческой лексики в пословицах и поговорках каракалпакского языка, и в частности слов, обозначающих название лошадей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of quantitative-typological peculiarities of cattle-breeding vocabulary in proverbs and sayings of the Karakalpak language, the words denoting the names of horses, in particular.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНДЕГІ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫ
ЛИНГВОМӘДЕНИЙ ҮЙРЕНИЎДИҢ АҲМИЙЕТИ

Ш.М.Кунназарова – ассистент оқытыушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: лингвомаданият, антропоцентрик парадигма, урф-одат, нақл-матал, халқнинг ўзига хос хусусияти, халқ менталитети, тил ва маданият, миллийлик, инсоннинг рухан етуклиги, баркамол инсон.

Ключевые слова: лингвокультурология, антропоцентрический парадигма, традиция, пословицы, характерная для народа, национальный менталитет, язык и культура, национальность, зрелость человека, человеческая природа.

Key words: linguistics, anthropocentric paradigm, traditions, proverbs, characteristic for the people, people's mentality, language and culture nationality, man's maturity, human nature.

Дүнья тил билиминде антропоцентрал парадигма шеңберинде лингвомәдениетке тийисли илимий жұмыслар жарыққа шықпақта. Солар қатарына белгили бир халықтың қоршаған барлықты өзінше түсинуи, қабыл етиуи нәтижесиндегі үрп-әдет дәстүрлер, нақыл-мақаллар менен турақты бирликлер, метафораларда халықтың өзине тән миллийлиги сәуленгенлигин, олардың көркем шығарма тилинде берилиуи илимий көзқарастан бағалау, үйрениуи киргизуіге болады. Буған мысал етип Ш.Н.Абдиназов [1], Э.Т.Төлөкова [8], Н.А.Акименко [2], Ф.Х.Тарасова [7], Е.Е.Юрков [9], О.И.Коурова [4], Т.А.Павлова [6], О.Г.Дубровская [3] хәм басқалардың жұмысларын айтсақ орынлы.

Қарақалпақ тилиндегі сөзлер қанша узақ тарихқа ийе болса, халық нақыл-мақаллары да сонша узақ тарихқа ийе. Нақыл-мақаллар - адамлардың күнделікли бир-бири менен пикир алысуында жиий қолланылатуғын, узақ ойды, сөзди қысқа, тужырымлы, көркем образлы етип беретугын мәніси кең, поэтикалық жақтан уйқасқан қатарлардан туратуғын халық дәре-тіушилигинин бир бөлігі. Ол адамлардың турмыс тәжірибесиниң айнасы есапланып, оны ел басқарған басшылар, сөз сөйлеген шешенлер өз сөзлеринде қолланып, керек жеринде нақылдың қурамына айырым сөзлерди қосып, байытып барған. Солай етип нақыл хәм мақаллардың усылайынша екінши бир вариантлары пайда болған. Усындай нақыл-мақаллар халық ауызеки дәретпелериниң барлық жанрларында бар екенлиги дыққатқа ылайық. Мейли, ол дәстан болсын, халық қосықлары, айтыста болсын нақыл-мақаллар шығарма тилиниң көркемчилигин, тәсірчилигин асыруы менен бирге халықтың үрп-әдет, дәстүрлерин де өзінде жәмлеп миллий калоритти сәулендиреди. Сол сыяқлы қарақалпақ ертеклери тилинде де нақыл хәм мақаллар турмыс сынақларында жол көрсетиуши даналық сөзлер сыпатында айтылажақ ой-пикирдиң көркем, тәсірли хәм образлы болуында белгили орынды ийелейди.

Нақыл-мақаллар - халықтың әсирлер дауаындағы өмир тәжірибеси. Онда халық дүньятанымының түрли көринислери – әдалат, зулымлық, хақ пенен нахақ арасындағы шегара, кеңпейиллик, мәртлик, адамгершилик хәм т.б. қысқа эстетикалық қатарлар арқалы билдирiledi. Хәр бир нақылда бир дүнья мәни бар. Оны сөйлеуши өз сөзиниң мәнили, тәсірли болуы ушын ғана қолланып қоймай, тыңлаушыны да ойландыруға, пикир жүритиуіге шақырады. Нақыллар инсан ой-пикир, санасының рауажланыуына, өмирде өз жолын дурыс таңлауға, зәрүр жағдайларда мәселениң шешимин табыуға көмеклесетуғын халықтың ең мәнили сөзлериниң қаймағы есапланады.

Нақыл-мақаллар тематикалық жақтан бир неше түрлерге бөлинип, билдиретуғын мәнилери де хәр қыйлы.

Оларда жәмийеттиң үлкен машқаласы менен жетискен-ликлеринен бақлап, жеке бир инсанның өмириндеги кишигирим өзгешеликлерге шекем, әдеп-икрамлылық қағыйдалары менен бирге, адамлар минез-құлқындағы хәр қыйлы белгилер, халық санасындағы миллийлигимизге тән дәстүрлер де өз көринисин тапқан. Биз бул мақаламызда нақыл-мақаллардың мазмунында бар болған усындай өзгешеликлерди сөз етемиз.

Нақыл-мақаллар - халықтың ауызеки сөйлеу тилинде қандай формада қолланылатуғын болса, ертеклер тилинде де сол қалпінде жұмсалған. Мысалы: Сөйтип Мейтин хан орнына хан болыпты. «Хәр ким кисиге гөр қазса, орнына өзи түседи» деген сол уақытта да бар екен («Мейтин», 212-бет).

Ким де ким биреуіге жаманлық ойласа, ол өзиниң алдына келеди. «Биреуіңди баспағы өлсин деп тилек тилесе, өзиниң өгизи өледі деген усы. («Бай хәм ханды жеңген шопан», 141-бет).

Халқымыз жас әуладты инсанларға жақсылық ислеуіге, егер жақсылық ислеу қолынан келмесе жаманлық та ислеуіге, кисиге зыян жеткермеуіге өмири дауаында нәсиятлап, санасына синдирип, оларды халық мәпине жарайтуғын перзент етип тәрбиялауға хәрекет еткен. Бул да халқымыздың өзине тән перзент тәрбиясындағы дәстүри. Жоқарыда мысалларда мақал келтирилген болып, онда кисиге жаманлық ойлап оны әмелге асырмақшы болсаң, сол жаманлық ақыры өзине қайтады деген мәни билдирiledi.

Нақыл-мақаллардың тексти айтыушы адамның сөз қолланылыуына қарай өзгерип барады яғный трансформация исленеди. Бунда тексттеги бир сөз түсіп қалуы, орнына мәнилес басқасы қолланылыуы, яки текстке басқа сөзлер қосылуы мүмкин. Атап өткен жағдайлар тийкарында олардың вариантлары пайда болады. Мысалдағы мақал вариантының пайда болуында да усындай себеплер бар: «Биреуіге гөр қазсаң өзиң түсесен» деген соннан қалған екен дейди. («Жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе», 243-бет).

Ал, жаңа мен тандырға барсам, сизиң хаялыңыз менен бурын барып өзи күйип атыр екен. Хәзир мен оны көрип келдим. «Қазба түсерсең, жақпа писерсең» деген усы («Ақыллы бала», 148-бет).

Усы мақалдың синоними ретинде ертектиң және бир жеринде мына нақыл жұмсалады: Сөйтип данышпан адамның айтқан «жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе» деген сөзи дурыслыққа келипти. («Жақсылық қылсаң өзиңе, жаманлық қылсаң өзиңе», 243-бет).

Нақыл-мақалларда халықтың өзине тән өзгешелигин сәулендиретуғын миллий үрп-әдетлер хәм олардың халқымыз турмысында тутқан орны сөз етиледі. Олар арасында хәзирги күнде ұмытылып баратырған дәстүр

хәм үрп-әдетлер де бар. Дәстүрлер инсанның дүнъята-ныңына сай, әлемди, барлықты қалай қабыл етиўине сәйкес хәр бир халықта хәр қыйлы. Қарақалпақ халқының басқа түркий халықларынан ажыралып туратуғын өзгешелигин сәўлелендиретуғын үрп-әдет, дәстүрлер нақыл-мақалларда сақланған.

Дәстүр ең дәслеп сөз яки символ сыпатында оны қабыл етип атырған этнос санасында қәлиплеседи. Соң олардың түсинигине сәйкес сөзлер арқалы билдирилип, халық арасында қәлиплеседи. Яғный тил, тилдеги сөзлер инсан санасына, руўхиятына тәсир етип, оның басқалардан ажыралып туратуғын айырмашылық тәрепин пайда етеди. Халқымыздағы ең ески дәстүрлерден бири – ери қайтыс болған хаялды перзентлер жат журтлық болмасын, кисиге жалтаңлап, өгей әке қолында қыйналмасын деп, ериниң жыл асы өткеннен соң сол шаңарақтың ямаса басқа ағайын шаңарақтың еркегине атастырып некесин қыйған. Бул ис, әлбетте, хаялдың ыразылығы менен иске асырылған. Усы дәстүр ертектеги төмендеги нақылда ушырасады: Бир күни хан хаялға келип, «Аға өлсе қәйнисине мийрас», деп хаялға өзиниң кеўлин билдиреди. («Ақылсыз адам», 515-бет).

Бул дәстүрдің халқымызда бурыннан бар екенлиги XIX әсир қарақалпақлар турмысын сәўлелендирген тарийхый шығармаларда да сөз етиледі [5].

Ата-ана перзент ушын оның жетик инсан болып жетисиўинде үлги алатуғын тийкаргы жолбасшысы. Екинши орында ата-ана сыяқлы оларға дурыс жол көрсетиўи жасы үлкенлер. Жасы үлкенлерге хұрмет, иззет етиў, үгит-нәсиятларына қулақ салып, олардың көрсеткен туўры жолы тийкарында шешим қабыл етиў хәм тәрбиялық, хәм әдеп-икрамлылықты өзінде жәмлеген дәстүрлерден саналады. Халқымыздағы усындай жақсы пазыйлетлер нақыл-мақалларда өз сәўлесин тапқан. Мысалы: «Атаң өлсе де, атаңды көрген өлмесин» деген сөз бар еди, мен Сулайман бай менен жақсы яр-дос едим, буның баласын бүйтип қоймайын, кел, қызымды берип, бир балам етип алайын» деген ойға келеди. («Сәлимжан», 228-бет).

Аўызбиршилиқ инсандағы ең ағла сыпатлардан саналады. Хәр қандай истиң әмелге асыўында аўызбиршилиқ тийкаргы орынды ийелейди. Хәр ким өз билгенин исле, бир-бирине қулақ салып бирлеспесе, исте өним де, берекет те болмайды. Соның ушын хәмме «бир жеңнен қол, бир жағадан бас шығарып» бирлесип ис көриў кереклигин үгитлейтуғын нақыллар халық арасында сақланған. Биз буны ертекте төмендеги мысалда көремиз:

«Төртеў түйел болса, төбедегини түсирер» дегендей, ешек, баспақ, қораз хәм пышық усылайынша әжел тырнағынан аман қалыпты хәм бир-бири менен татыўлықта жасай берипти. («Төрт көдирен», 496-бет).

Хәррелер сонда «күш – бирликте» екенлигин өз тәжирйбесинде көрипти («Аўызбирлик», 483-бет).

Мәртлик, адамгершилиқ, кеңпейиллик инсанға тән. Усындай сыпатлары менен адам тәбияттағы басқа жаратылыслардан ажыралады. Бул оған ана сүти менен киреди, ата тәрбиясы менен бекемленеди. Шаңарақта дурыс тәрбия алыў, оған әмел етиў хәр бир перзенттиң өзине байланысly. Халықта «жақсыдан ыссы нанға алғысыз жаман туўатуғын, ал жаманнан адам айтса инанғысыз жақсы туўатуғын» халатлар да ушырасады. Перзент ата-ана ушын жақсы болса да, жаман болса да - перзент. Себеби, хәр қандай ата-ана перзентиниң жаман болыўын қәлемейди. Қолдан келгенинше бир сөзли, мәрт, адамгершиликли, кеўли кең инсан етип тәрбиялайды. Халық педагогикасындағы перзент тәрбиясына байланысly нақылларды ертекте көппеп ушыратыўға болады. Мысалы: - «Ер жигиттиң еки сөйлегени - өлгени». Айтқаның болсын, - деди де, жи-

гит қос тулпардың бириниң куйрығынан тартып, жерге таўлап урды да, көзди ашып жумғанша басын кесип алды. («Мурақор», 359-бет).

Себеби, маған атамның «Дуз ишкен жериңе жаманлық етпе» деп айтқан нәсияты бар еди, сол нәсияты ядымда сақладым. («Ақыллы бала», 148-бет).

«Жаман жолдасын жаўда қалдырады» деген усыдағы («Еки дос», 477-бет).

Нақыллардың бириншисинде инсанның бир сөзли, мәрт болыўы кереклиги айтылса, екіншисинде, ас-суў берген адамға қыянет, жаманлық етпеўи, ал үшіншисинде болса, өз жолдасына қыйналғанда, қысылғанда жәрдем қолын созыўы, нәмәртлик етпеўи нәсият етиледі.

Ислам тәлийматына көре, инсанды жаратқан, оған өмир бағышлаган, сондай-ақ инсанның өнип-өсиўине имкан берген - жалғыз Аллаланың өзи. Сол ушын инсанлар оны тәнхә деп түсинеди, оған сыйынады, жолына дуўалар оқып, тилек тилесе орынланады деп исенеди. Бул мусылман халықларындағы диний исеним, дәстүрлерден саналады. Не нәрсени қәлесе, соған ерисиўди жаратқаннан сорап, оның дүнъядағы барлық жаратылыстың ийеси деп түсинип, бергенине қанаат етиў кереклиги, Алланың мәрхаматына хеш ким, хеш нәрсе тең емеслигин сөз ететуғын нақыл ертект тилинде төмендегише бериледи: Қудайдан тилегениң пүтин шығады, кисиден тилегениң көзинди шығарады. («Хәк нийетлиниң несийбеси», 29-бет).

Халықта түрли-түрли дәстүрлер бар. Олардың хәр биринде халық өтмишине, менталитетине тән түрлише мәни бар. Мәселен, адам жети мүше көрген ўақытта елге сүтбурыш писирип тарқатыўы керек. Бул дәстүр «қына той» деп аталады. Халық арасындағы «қына тойға баратуғындай», «қына тойдан қалдың ба» сыяқлы турақлы бирликлер де соннан қалған. Тағам аўқатлар ишинде сүтбурыш ең жеңил, тез синетуғын аўқат болғанлығы ушын оны кишкене балаларға тиси шыққаннан берип баслайды, яғный нәресте аўқатлар ишинде ең дәслеп усы тағамнан дәм татады. Хәттеки, үйге мийман келгенде аўқаттың есабы болмай қалғанда да сүтбурыш писирилген. Соның ушын усы тағам халықта «ас басшысы» деп аталады. Бул ертект тилинде былай бериледи: Патшайым, «ас басшысы-сүтбурыш, ел басшысы-патша» деген бар, жасымнан еки басшының-басын бир қоссам, ел ағасын шақырып ас басшысы сүтбурыш берсем, дүнъядан әрмансыз өтер едим дейтуғын едим. («Бай хәм ханды жеңген шопан», 139-бет).

Дәстүр халық арасында елге шекем өз әхмийетин жойтпай қолланылып киятыр.

Жуўмақлап айтқанда, ертект тилиндеги нақыл-мақалларда халықтың күн-көриси, турмыс тәризи менен байланысly дәстүрлер, халық педагогикасындағы бала тәрбиясына байланысly әдеп-икрамлылық қағыйдалары менен суўғарылған хикметлер өз сәўлесин тапқан. Балалардың нақыл-мақалларды билиўи - олардың сөзлик қорын байытыўы менен бирге, дурыс тәрбияланыўына да өз тәсирин тийгизери сөзсиз.

Ертеклер тилиндеги нақыл-мақалларды анализлей отырып төмендегише жуўмаққа келдик:

1. Нақыл-мақалларда халықтың миллий дәстүрлери сөз етилген;
2. Олар арадан бир неше әсирлер өтсе де өз мәнисин сақлап қалған;
3. Олардың айырымларының қолланылыўы хәзирги күнде өнимсиз;
4. Нақыл-мақалларда дәстүрлер менен бирге халық педагогикасындағы тәрбия, әдеп-икрамлылық мәселеси де сөз етилген.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. -Нөкис: 2015.
2. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики английского сказочного дискурса, АКД. -Волгоград: 2005, -С.21.

3. Дубровская О.Г. Лингвокультурологический аспект сопоставительного исследования русских и английских пословиц об уме и глупости. – Екатеринбург: 2000, дисс... к.ф.н. –С.259.
4. Коурова О.И. Традиционно-поэтическая лексика и фразеология как лингвокультурная ценность. –Екатеринбург: 2005, дисс... д.ф.н. –С.393.
5. Кайыпбергенов Т. Каракалпак дәстаны. II Т. Бахытсызлар. –Нөкис: 1971.
6. Павлова Т.А. Лингвокультурологические характеристики коммуникативного пространства детской поэзии. – Калининград: 2011, дисс... к.ф.н. –С.194.
7. Тарасова Ф.Х. Лингвокультурологические и когнитивно-прагматические основания изучения татарских паремий на фоне других языков. –Махачкала: 2012, дисс... д.ф.н. –С. 404.
8. Төлөкова Э.Т. Кыргыз элинің каада-салт лексикасын чагылдырган қандырғалар жаңа иштетилүү түзүлүштөрү. «Тил жаңа котормо» // «Шин жан». 2013 №3 20-28-б.
9. Юрков Е.Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии. –С-Петербург: 2012, дисс. д.ф.н. –С.348.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тили халқ эртақларидаги мақол ва маталларнинг культурологик хусусиятларни ўрганишча бағишланган. Муаллиф характерли мисоллар асосида мақол ва маталларда қарақалпақ халқи урф-одатлари ва аңғаналарининг акс этиши хусусиятларини кўрсатишга ва ўларнинг ёш авлодни тарбиялашдаги ролига алоҳида аҳамият беришга ҳаракат қилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье анализируются народные сказки, их традиции и обычаи с точки зрения лингвистической точки зрения. Традиции традиционного стиля основаны на примерах использования или адаптации народных традиций. Также упоминается роль пословицы в образовании молодого поколения.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of linguoculturological peculiarities of proverbs and sayings in Karakalpak folklore fairy-tales. On the basis of examples the author of the article shows how traditions and customs of the people are reflected in proverbs and sayings, and their role in the education of young generation.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЙ КОМПОНЕНТОВ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В КАРАКАЛПАКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Б.Ж.Шаниязов - кандидат филологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Д.У.Исмаилова - ученица

Академический лицей №3 филиала ТИТУ имени Аль-Хорезми

Таянч сўзлар: қиёсланувчи лексик бирликлар, маъно, моҳияти, ташқи шакллар, эркин сўз бирикмалари, грамматик қурилиши, қиёсий ўрамлар, образли-поэтик мушоҳада, метафорик маъно.

Ключевые слова: сопоставительные лексические единицы, смысловое содержание, внешние формы, свободное словосочетание, грамматическая структура, сравнительные обороты, образно-поэтическое воображение, метафорическое значение.

Key words: comparative lexical units, meaningful plot, external forms, motivation, free word combination, grammatical structure, comparative set expressions, descriptive-poetic imagination, metaphorical meaning.

Слова и фразеологические единицы соотносятся в тематико-понятийном, семантическом, грамматическом и стилистическом планах. Наиболее важными из них представляются понятийный и семантический аспекты. Между словом и фразеологической единицей существуют многогранные семантические связи: внутризначные, синонимические, антонимические и другие.

Взаимосвязи значений фразеологических единиц с семантикой их компонентов, употребляемых как самостоятельные лексические единицы являются одним из дискуссионных вопросов.

На основе анализа фразеологических единиц и их компонентов в плане лексико-семантических связей между ними можно выделить следующие типы фразеологизмов.

Фразеологические единицы, смысловое содержание которых не связано со значениями ее компонентов. Значительную по количеству группу фразеологизмов указанного типа составляют единицы, компоненты которых не сочетаемы в свободном употреблении, но значение основано на образном представлении о предметах и явлениях действительности [1]. Каждый компонент в отдельности сохраняет своё значение и употребляется как самостоятельная единица, однако семантическое содержание фразеологизма не связано с лексическими значениями его компонентов, а возникло на основе переноса значения целого словосочетания в результате сложных ассоциаций, возникающих в сознании носителей языка. Перенос значений основывается на сходстве внешней формы, характерного признака предметов и явлений. Например: *Төбеси көкке жетсү, түйеси таўға шығы, жылқысы таўға шығы, кемеси қырга шығы, еки көзи төрт болы*. Ақыры ол күни төбем көкке жеткендей болып сезилди маған (А. Бекимбетов). Буны еситип Байсарының *түйеси таўға жеткендей* болып отыра берди («Алпамыс» дәстаны). Аўылға жақынлай бергенде *еки көзи төрт болып* күтип

турған биреў; ишинде мениң барымды билмеди ме? (Ш. Сейтов). Төменшик, *еки көзи төрт болып* я төркининен хабар билмей, я түскен елатынан тең курбы таппай иши дәртке толып жүрген болмасын (Т. Кайыпбергенов).

Be (jump) over the moon: This person was fear and brown, his eyes were extremely clear, he held himself very straight and looked fit to jump over the moon (J. Galsworthy).

Eyes on stalks: What they call a small private party should make your eyes stand out on stalks, as the saying it (A Supplement to the Oxford English Dictionary).

Внутренняя форма может основываться на сходстве действия, но значение фразеологизма возникает на основе сильной гиперболизации данного образа: *Аўзының дуўасы бар* - Жаңағылардың хәммеси де бахытлы, оңлы-садақлы, *аўзының дуўасы бар* адамлар (Т.Кайыпбергенов «Қарақалпақ қызы»).

К этой группе можно отнести фразеологизмы – *аўзы гөжедей қайна, аўзы тарыдай қайна, have a hot mouth, have a big mouth*.

Значение фразеологизма основывается и на сходстве впечатлений, ощущений, возникающих от воздействия внешней среды и др.: *Ийт азабын беру, еки аяғын бир етикке тығы, жан-ийманы қалма, қансорпа болы*. – Жүріп отырып тикенек сымнан өткен жерине жақынлап еді әскер жан – ийманы қалмай қорқып патырақлап жуўырып киятыр (Ш. Сейтов).

Хәр кимнен қалған қуырдақтың, гил қалғынды шөбирелерине таласып, *қансорпа болады...* саўашта *қансорпа болып* жүрген инисине, үйдің барлық салмағын еки ийине көтерген хаялына қарайтуғын енді оның бети жоқ (Қ.Султанов).

Своеобразную группу фразеологических сращений составляют единицы, мотивированность значения которых не сохранялась, а внутренняя форма с точки зрения современного состояния языка не объяснима. Возникновение их, видимо, связано с какими-либо древни

ми обрядами и обычаями [2].

К этому типу относятся фразеологизмы, компоненты которых реализуют свои значения только в составе одной фразеологической единицы, то есть имеют фразеологически связанное значение. *Лап урыў: Лап урасаң соншама, анлап сөйле бадирек* (Мәспатша дәстаны)

Самую значительную по количеству группу составляют фразеологические единицы, значения которых мотивированы наличием этого же словосочетания в целом во внефразеологическом употреблении. Однако слова вошедшие в состав фразеологизма, не сохраняют свою семантику, а словосочетание в целом переосмыслено. Эти фразеологические единицы во всех учебных пособиях называются фразеологическими единствами.

Данный тип фразеологизмов весьма разнообразен по семантическим связям со свободными словосочетаниями и грамматической структуре:

1. Фразеологические единства, значения которых возникают в результате переноса значения свободного словосочетания в целом, компоненты в составе фразеологизма теряют своё лексическое значение. Семантика фразеологической единицы основывается на конкретном образе, который легко осознаётся говорящими на данном языке: *Кулин көкке ушырыў: ...Әскерлер олардың кулин көкке ушырды* (М. Дәрибаев). ... Мөр басқан жарлықлардың кули көкке ушты (Н.Дәўқараев). *Қазық қылып қағыў –*

Мен қайғыны қояйын,
Қарсыласқан душпанды
Қазық қылып қағайын («Мәспатша дәстаны»).

Аўзына бек болыў – Аўзыңа бекем болағар, Жумағұл, өйтпесе жаман болыўы мүмкін (Т. Қайыпбергенов).

Тилине бек болыў – Жаксы, жаксы тилиңе бекем бол! (А.Бекимбетов).

Көз бенен қастың арасында, көзди ашып жумғанша: -

Көзди ашып жумғанша,
Ескек даўыл тынғанша,
Ашқан аўызды жумғанша,
Бәлент таўдың баўрайына,
Көк тулпар барып жетеди. («Ерзийўар» дәстаны).

Аяқтан тартыў, аяққа ораў болыў: - Сол аяғына ораў болар деп жүреме деген ойдаман (Т. Қайыпбергенов).

Сравнительные обороты также относятся к разряду фразеологических единств, их значение мотивировано наличием конкретного образа, связанного с предметами и явлениями действительности.

Однако значение каждого компонента в составе фразеологизма в них также не сохраняется, а смысл единицы создаётся словосочетанием в целом.

Фразеологические единицы, созданные на основе образных сравнений, наиболее ярко показывают самобытность и неповторимую оригинальность языка. Они непосредственно связаны с условиями жизни народа, его мышлением и образно - поэтическим воображением [1].

Литература

1. Жуков И.П. О соотношении фразеологизмов с переносным значением слов. -М.: 1962.
2. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. -М.: 1984.
3. Ешбаев Ж. Каракалпак тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. -Нөкіс: 1985.
4. Наўрызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. -Ташкент: 1970.

В таких фразеологизмах невозможно выделить стержневое слово, значение единицы создаётся переосмыслением всего словосочетания.

2. Посредственная связь между значениями компонентов и фразеологической единицей наблюдается и в так называемых фразеологических выражениях. Фразеологические выражения, хотя и сходны по структуре с некоторыми пословицами, поговорками, всегда выражают понятия, употребляются в образно-метафорическом значении, в речи выполняют функцию предикативного члена или вводного словосочетания с модальным оттенком. Их смысл создаётся сочетанием слов в целом, а не сложением значений компонентов [2].

3. Соотнесённость значения целого со значением его частей позволяет выделить третий тип фразеологизмов. В лингвистике этот разряд определяется как фразеологическое сочетание. Связь смыслового содержания единицы в целом со значениями его компонентов, как слов свободного употребления, может быть весьма разнообразной: Соотнесённость с переносными значениями нескольких или одного компонента*, связь с прямыми основными значениями и оттенками значений.

* Соотнесённость с переносными значениями всех компонентов. Оба компонента выступают самостоятельно в данном значении во фразеологическом употреблении.

В значении мягкий, безвольный человек употребляются словосочетания *жүрегі бос, аўзы ашық, at heart, a big heart*.

Смысловым центром атрибутивных словосочетаний выступает обычно компонент, выраженный прилагательным, хотя именной компонент при внефразеологическом употреблении имеет соответствующее переносное значение.

Существительное *жүрек – heart* в переносном смысле означает смелость, бесстрашие - *Жүрек жутқан, дәў жүрек, a big heart, brave as a lion. - ...* тым-тырыс отырған кандай *жүрек жутқан* батырдың баласы екен? («Бозуғлан» дәстаны).

Let's get to this damned shelter. I'm scared stiff. I don't believe a word of it. You're as brave as a lion (W.S. Maugham "The hour before the down").

Қоян жүрек, жүрек қайтпа, жүрек шайды: - Бизің жаўынгерлердің күшіне төтепкі бере алмаған *қоян жүреклер* бөлек-бөлек болып Шымбайға карап жол тартты. Бүйтип *қоян жүрек* болып өлгеннен жаў менен айкасып өлген жаксырақ емес пе (А. Бегимов).

Scared as a rabbit: - ... and says I, he looked as scared (G.Elloit).

Выделенные типы соотнесённости значений фразеологических единиц со значениями их компонентов охватывают фразеологию языка в семантическом разрезе. Безусловно, в отнесении той или иной отдельной единицы к определённого типа могут возникнуть спорные моменты. Потому что языковые единицы не дифференцируются, не всегда удаётся расставить их по строгому порядку.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инглиз ва қарақалпақ тилларидағи фразеологик, лексик бирликларнинг киёсий-типологик жиҳатдан ўрганилиши сўз этилади. Ҳар хил тилларнинг киёсий ўрганилиши образли сўзлар асосларининг бир-бирига ўхшашлигини намоён қилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы сопоставления и анализ значений фразеологических единиц в каракалпакском и английском языках. Сравнительный анализ соотнесённости в разнотипных языках показывает совпадение значений в образной основе.

SUMMARY

The article deals with the questions of comparing and analyzing the meanings of phraseological units in the Karakalpak and English languages. The comparative analysis of interrelationship in different languages shows the similarities of meanings in literary contexts.

КАРАКАЛПАК ЭПОСЛАРЫНЫҢ ЖЫЙНАЛЫҒЫ, БАСЫП ШЫҒАРЫЛЫҒЫ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҮСІНДЕ СЫРТ ЕЛ АЛЫМЛАРЫНЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Г.К.Алламбергенова - өз бетинше ізлениуші

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: каракалпак дөстөнлери, XVIII аср ұрталари, чет эл тәдқиқотчилари, Ұрта Осиә халқлари тили, фольклори, тарихи, этно-графиясиға қизикишлар: Муравин ва Гладышев, П.Рычков, XIX аср 60-йиллари, Ш.Валиханов: «Еркосай», «Едиге», Г.Вамбери: «Юсуп-Ахмет» («Чаготой этюдлари»), XX аср 20-йиллари Валиди Тоған ва «Едиге», В.М.Жирмунский ва каракалпак адабиетининг типологик ўрганилиши, XX асрнинг 80-90-йиллари, Хельсинки, каракалпак эпосларининг тәдқиқот ҳолати, XX асрнинг 20-йиллари, Валиди Тоған ва каракалпак халқ дөстони «Едиге», XX асрнинг 70-90-йилларидағи дөстөншунослик: В.М.Жирмунский ва туркий халқлар эпослари, Карл Райхл ва «Едиге», «Шарьяр», «Ғарип Ашық».

Ключевые слова: каракалпакский эпос, середина XVIII века, зарубежные исследователи, интерес к языку, фольклору, истории и этнографии народов Средней Азии, Муравин, Гладышев, П.Рычков, 60-е годы XIX века, Ш.Валиханов: «Еркосай», «Едиге», Г.Вамбери: «Юсуп Ахмет» (Чагатайские этюды), 20-е годы XX века, Валиди Тоған и «Едиге», В.М.Жирмунский и сопоставительно-типологическое изучение каракалпакских народных дастанов, 80-90-е годы XX века Хельсинки, исследование эпосов в 70-90-е годы XX века, В.М.Жирмунский и эпосы тюркоязычных народов, Карл Райхл и каракалпакские народные эпосы «Едиге», «Шарьяр», «Гарип ашык».

Key words: Karakalpak epos, the middle of the XVIII-th century, foreign scientists, interest to the language, folklore, history and ethnography of the people of Central Asia, Muravin, Gladishev, P.Richkov, the 60-th of the XX-th clutury, «Erkosai», «Edige» by Sh.Valikhanov, «Yusup-Akhat» (Chagatai etudes) by G.Vamberi, the 20-s of the XX-th century, Validi Toğan and «Edige», V.M.Jirmunskiy and the comparative study of Karakalpak folklore eposes in the typological plan, the 80-90-s of the XX-th century Helsinki, the study of eposes in the 70-90-s of the XX-th century, V.M.Jirmunskiy and eposes of the Turkis peoples, Carl Reikhel and the Karakalpak folklore epos «Edige».

Бүгинги күнде 100 томлығы жарық көрген, тек дәстанлық шығармаларының өзи жүзден аслам, мазмуну хәм көлеми жағынан оғада бай, түрли жанрлық, формалық, көркемлик өзгешеликлерге ийе данышпанлық хәм гөззалық тымсалы болған каракалпак халық көркем аўызеки дөретиўшилигине деген жәхән жәмийетшилигиниң қызығуўшылығы жүдә ертеден - XVIII әсирдиң 40-жылларынан басланғанлығы фольклор хәм әдебиет изертлеўшилеримиз ушын хеш таң қаларлық пикирлер емес. Бирак, биз бул мақаламызда усындай мағлыўматларды келтириў менен шекленип қалмай, сол изертлеўлердиң бизиң бай фольклорымыз бенен әдебиятымызды, соның ишинде эпосларымызды жәхән халықларына таныстырыўда атқарған хызметлери менен тутқан орнына ғана тоқтап өтпекшимиз.

Хақықатында да, каракалпак эпосларын жыйнап, бастырып шығарыўда, үйрениўде, сол арқалы оны дүнья халықларына таныстырыўда, хәтте, эпослық мийрасларымыздың бүгинги күнге шекем жетип келип, сақланыўында узақ-жақын шет алымларының хызмети айрықша болды. Мысалы, XIX әсирде Ш.Ұәлиханов, Г.Вамбери, XX әсир басында А.И.Беляев усаған илимпазлардың «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан», «Юсуп-Ахмет» усаған көп ғана дәстанларымызды жазып алып, бастырып шығарғанлығы, олар хаққында дәслепки илимий пикирлер де билдиргенлиги хаққында усы қатарлар авторының бир қатар мақалаларын да [2] кең түрде тоқтап өтилген.

Дурыс, эпослар сан хәм сапа жағынан каракалпак фольклорының ең көп, ең ири хәм мазмуну жағынан бай, соның менен бирге, көлемли эпикалық жанры болғанлықтан, ең көп изертленген мәселе объектлериниң бири де болып есапланады. Буның айкын мысалы сыпатында көрнекли фольклор таныўшылар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, К.Максетовлардың мийнетлеринен тартып Ә.Алымов, А.Әлиев, С.Бахадырова, К.Алламбергенов, Ж.Хошнизов, К.Палымбетов, Ж.Низаматдинов, Х.Жаксымовалардың алып барған изертлеў жумысларын [1] көрсетиўге болады.

Бул жумыслар, әлбетте, биринши гезекте фольклорымыз тарийхында эпослардың орны гиреўли екенлигин, соған сай эпостаныўдың да әдеуир жетилисип, фольклортаныўдың арнаўлы хәм бир тутас жүйели (системалы) үйренилип атырған әхмийетли тараўлары хәм мәселелериниң бирине айналғанлығын көрсететуғынлығы турған гәп.

Эпосларымыздың изертлениў тарийхына еле де тереңирек үңилсек, бул табыслардың дереклери буннан да арырақта екенлигине көз жеткизиўге болады. Бул орында каракалпак эпосларының узақ-жақын сырт ел илимпазлары тәрәпинен үйренилиўиниң әхмийети үлкен екенлигин айтып өтиў илимий ҳуждан хәм қалысана пикирлеў жүзесинен оғада дурыс және де максетке муўапық болып есапланады.

Усы көзқарастан каракалпак эпосларының сырт ел илимпазлары тәрәпинен жыйналыў, басып шығарылыў мәселелерине бир нәзер таслайтуғын болсақ, бул ислердиң булақ баслаўлары XVIII әсирдиң 40-жылларына барып ушласатуғынлығын көриўге болады.

Дурыс, бул дәуирлерде каракалпак эпослары, улыўма фольклор дүньясы фольклортаныўда турақлы хәм басқышпа-басқыш алып барылатуғын арнаўлы изертлеўлер объекти болған жоқ еди. Бирак, сырт ел алымларының XVIII әсирдиң 40-жылларынан басланатуғын халқымыздың тили, фольклоры, тарийхы, этнографиясына болған

қызығуўшылығы - оның эпосына деген қызығуўшылық та болып табылады. Себеби, дәслепкилерден болып каракалпак аймақларында болған орыс изертлеўшилери Муравин хәм Гладышев (1740-41-ж.ж.), П.Рычков (1759) хәм т.б.лардың халық арасындағы жүргизген этнографиялық жазыўларындағы фольклорлық жанр хәм формалар дизимин өзлери жыйнап, бастырып шығарған туркий халықлар фольклоры үлгилери - миф, ертеке, аңыз, терме, толғау хәм т.б. жанрлық формалар менен бир қатарда фольклордың ең ири эпикалық жанры болған эпослардан алынған үзинди қатарлар менен де тастыйықлаўға болады [8].

XIX әсирдиң 60-жылларында болса каракалпак эпосларының узақ-жақын сырт еллерге таныла баслаўына, анығырағы, бул эпосларға орыс, венгер илимпазларының дықкатының аўдарылыўына себепши болған биринши изертлеўши - қазақ халқының уллы перзенти, белгилі энциклопедист алым Шоқан Ұәлиханов болды.

Ш.Ұәлихановтың туркий халықлар эпосларын жыйнаўшы, бастырып шығарыўшы сыпатындағы дәслепки илимий адымлары оның 1857-жылдағы Алатау қырғызларына саяхатынан басланды. Ол усы сапарында қырғыз халық поэзиясы менен жақыннан танысып, қырғыз халқының атаклы дәстаны «Манас» бойынша илимий жазыўлар жүргизиў бахтына миясар болды, бул дәстанның өзи жазып алған вариантының айырым бөлимлерин («Көкетайдың өлими хәм оның аслары») орыс тилине аўдарып бастырып, дәстан хаққында дәслепки илимий пикирлерди де билдиреди. Алым өзиниң бул пикирлеринде «Манас» эпосының дала «Иллиадасы», «қырғыз фольклорының энциклопедиялық топламы» екенлигине айрықша әхмийет берип өтеди [6].

Ш.Ұәлиханов, мине, усы жыллардан баслап қазақ, каракалпак эпосларын жыйнап, бастырып шығарыў жумысларына да белсене кирисип, бул бийбаха мийрасларды шет ел алымларының нәзерине усыныў бойынша да бир қанша бахалы илимий мийнетлер исledi. Хақықатында да, профессор Қ.Максетовтың әдил баха бергениндей, каракалпак эпосларының изертлениўинде Ш.Ұәлихановтың мийнетлери айрықша [12:152]. Оның мийнетлери каракалпак, қазақ эпосларын, улыўма, туркий халықлар фольклорын тарийхий-типологиялық жобада үйрениўде бүгинги күни де өз әхмийетин жойытқан жоқ. Оның үстине, каракалпак эпосларының XIX әсирде биринши жазып алыныўы хәм бастырылып шығарылыўы да усы Ш.Ұәлихановтың аты менен тикелей байланыслы болып, ол Сырдарья каракалпаклары арасына болған сапарларында «Ер Қосай», «Едиге» дәстанларын жазып алыўға миясар болады. Профессор Қ.Максетовтың көрсетиўинше, Қурбанбай жыраў жырлаған «Ер Қосай» дәстанының сюжети де тап усы Ш.Ұәлиханов жазып алған «Ер Қосай» мазмунына туўра келеди [12:153].

Усындай пикирлерди Ш.Ұәлиханов жазып алған «Едиге» дәстанының үш вариантының бири - каракалпак версиясы бойынша да келтирип өтиўге болады. Мысалы, профессор К.Алламбергеновтың көрсетиўинше, «Ш.Ұәлиханов XIX әсирдиң 60-жыллары Сыр бойындағы каракалпаклар арасында болып, олардан халық аўыз әдебиятының көп ғана түрлерине қоса «Едиге» дәстанының бир вариантын жазып алады хәм өзи русшалап баспаға таярлаған «Едиге» жырларының кириспесин каракалпаклар хаққында аңыздан баслайды» [3:4].

В.М.Жирмунский бул вариант текстиниң эпосты буннан

былай да изертлеуде филологиялық (тил хәм әдебий көркемлик) жақтан жүдә итибарлы хәм архетипке бир қанша жақын келетуғынлығын айта келип, оны, ноғай варианты болса керек, деп шамалайды [9:351]. Бирақ, К.Алламбергеновтың көрсетиуінше, бул мәселеге Н.Дәукараев киргизген анықлық ҳақыйкатлыққа оғада жақын. Себеби, Н.Дәукараев Ш.Ұәлийханов жазып алған хәм бастырып шығарған «Едиге» жырының үш вариантының бириниң қарақалпақ халық версиясы варианты екенлигине хеш гүман келтирмейди, керисинше бул мәселеге анықлық киргизип: «1905-жылы профессор В.М. Мелиоранский «Едиге» жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарды. Бул вариант Ш.Ұәлийханов жазып алған вариант» деп тастыйықлайды. Илимпаз, соның менен қатар, «Едиге»ниң қарақалпақ версиясы вариантлары екінши рет профессор И.Н.Березин тәрәпинен 1862-жылы жазып алынғандығын да айтады [3:3,7].

Улыўма, бул фактлер сырт елли алымлардың қарақалпақ эпосларына деген қызығушылығы жүдә ерте дәуірлерден берли орын алып қиятырғандығын көрсетиу менен бирге, қарақалпақлардың фольклор туўындыларын, соның ишинде эпослар дәретіуіге, кеңирек етип айтқанда, сөз хәм саз өнерине, көркем өнерге оғада уқыплы талантлы халық болғандығын да көрсетип турады. Сонылықтан да Ш.Ұәлийханов Сыр бойы қарақалпақлары арасынан жазып алған фольклорлық материаларына терең талқы жасай отырып, бул халыққа «Қарақалпақлар сахрадағы биринши шайырлар хәм қосықшылар» деп баха берген еди [6:223].

Бул пикирлер, әлбетте, Ш.Ұәлийхановты қарақалпақ дәстанларын биринши жыйнаушы, бастырып шығарушы сыпатында ғана танытып қоймастан, оның қарақалпақ дәстанларының дәслепки изертлеушиси екенлигинен де дәрек берип турады. Мысалы, Ш.Ұәлийхановтың қарақалпақлар, қарақалпақ фольклоры, қарақалпақ эпослары, жыр, қобыз, Сыпыра жырау хәкқындағы пикирлери, мине, усындай илимий тереңлиги менен көзге тасланатуғын изертлеулер болып табылады. Оның бул пикирлери 1904-жылы Санкт-Петербургте Н.И.Веселовский редакциясында басылған «Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии» [6:241] деген китаптың XXIX томында берилген. Ш.Ұәлийхановтың бул томда басылып шыққан мийнетлери мазмунына қарағанда, эпосларда, соның ишинде «Едиге», «Ер Қосай» дәстанларында келтирилген қахарманлардың атлары тарийхый көзқарастан да үлкен қызығушылық туўдырады. Оның көрсетиуінше, «бул рапсодия ески дала жауынгерлериниң барлық тактикасы менен стратегиясын толық баян етиуи менен де дыққатты өзіне тартады.» [6:242].

Бунда Ш.Ұәлийхановтың рапсодияны «жыр» деп түсиндирме берип кеткен пикирлериниң бүгинги фольклортаныу, соның ишинде, эпостаныу илими ушын да әҳмийети оғада уллы екенлигин айтып кетиу орынлы. Ҳақыйкатында да, Ш.Ұәлийхановтың атап өткениндей, көпшилик батырлық жырларында қара сөз бенен жыр, поэзия аралас келип отырады хәм бунда айырым жағдайда батырдың туўылып өсиу, батыр болып жетилисизу хәм қахарманлық етиу мотивлерин баянлауға арналатуғын эпизодлар қара сөз бенен берилсе, поэзия, жыр қатарлары қобыздың жәрдемінде атқарылып, қахарманлардың өз-ара сөйлескенлерин беретуғын орынларда кеңнен қолланылады [6:243].

Буннан тысқары, Ш.Ұәлийханов бул орынларда жыраулар генеологиясы, шежиреси мәселесине де айрықша әҳмийет берип, Ноғайлы дәуириндеги қарақалпақ жырауларының түп сағасы Соппаслы Сыпыра жырау екенлиги хәкқында да мағлыұматлар береді. Оның көрсетиуінше, легендарлық қахарманға айланып кеткен бул жырау Тохтамыс, Алтын Орда дәуириниң жыраулар мектебиниң ең ири ўәкили болып, өзиниң өткір хәм ашшы хәқыйкатлыққа толы жырлары менен хан, бийлерди де тартынбай сынға алып, көркем сөздің күши менен талай-талай хан тахталарын теңселткен қарамағайлы, тарийхый тулға болған. Алым буның айқын мысалы сыпатында «Едиге» дәстанындағы Нураддинниң қахарманлықтарын, батырлығын мақтап жырлаған жырау өмирине тийисли ўақия эпизодларын, яғний Тохтамыстың алдында ханның қас жауы Едиге батырдың баласы Нураддинди тайсалмай туруп мақтаған жерлери, сонда Тохтамыстың ашыуы келип «Әй, мырылдамасан-ә!» деп жырауға бақырған пайығларын келтирип кетеди [6:245].

Ең баслысы - Ш.Ұәлийханов бул эпосларға байланысly пикирлериниң барлығында қарақалпақ фольклорына үлкен

хүрмет пенен қараған хәм сол арқалы қарақалпақ халқының сөз хәм саз өнерине жоқары баха берген. Оның көрсетиуінше, «Қарақалпақлар сахрадағы биринши шайырлар хәм қосықшылар болып есапланады» [6:264]. Қосық дүняғи гезип жүрип, бир күни Сырдың арғы тәрәпиндеги қарақалпақлардың қонысына қонақ болуўға иркилген. Көрмеген хәм еситпеген қонақтың келгенлиги хәкқындағы хабар оқтың тезлигиндей хәмме трепке тарап кеткен. Есапсыз көп санлы қарақалпақлар бахытлы ауылға жыйналып, хайран қаларлық қонақты кеш басланыудан таң атқанша, қосық шаршағанша хәм уйқылауға жатқанша тыңлаған. Саз дауысly қонақтың мыңлаған гүрриңлерин, хикаяларын, қосықтарын, тарийхларын көп санлы қарақалпақлар есинде сақлаған» [6:246].

Ш.Ұәлийхановтың, мине, усы мийнетлеринен келип шығып профессор К.Максетов оны «қарақалпақ фольклорын биринши изертлеуши» [12:155] деп бағалайды.

Ҳақыйкатында да, түркий халықлар эпосларына, соның ишинде қарақалпақ эпосларына болған узақ-жақын сырт ел алымларының қызығушылығы шын мәнісінде усы Ш.Ұәлийханов мийнетлеринен басланды десек қәтелеспеген болар едик. Мысалы, жоқарыда айтқанымыздай, В.Мелиоранский Ш.Ұәлийханов жазып алған дәстанының текстин 1905-жылы «Сказание об Едиге и Тохтамысе» деген ат пенен бастырып шығарса, А.С.Самойлович 1908-жылы Хожелиге келип, Шыңғысханның Хорезмди басып алыуы хәкқындағы китапқа, сондай-ақ «Хорезмнама» деген үзинди дәстанға, Ш.Ұәлийхановтың тәсиринде И.А.Беляев жазып алған фольклорлық материалларға, соның ишинде «Едиге» дәстанына үлкен әҳмийет береді [14:1-31]. Ҳәтте, усы алымлардың ишинде И.А.Беляев өзиниң тиккелей Ш.Ұәлийхановтың тәсиринде қарақалпақ эпосларына қызығып қалғандығын ашықтан-ашық айтып: «Қарақалпақлар сахрадағы биринши шайырлар хәм қосықшылар» деп Ш.Ұәлийханов дурыс айтқан екен» [5:264] деген тастыйықлаушы пикирлерди де билдиреди.

Ҳақыйкатында да, дәстанның қарақалпақ версиясы варианты (Бекимбет жырау варианты) 1903-жылы Шымбайдың Шериуши ауылынан И.А.Беляев тәрәпинен жазып алынып, 1917-жылы Ашхабадта бастырылып шығарылады.

И.А.Беляевтиң архивин изертлеген илимпаз О.Юсуповтың көрсетиуінше, ол усы сапарында Көк Арал деген шарўа ауылында жасаушы Юсупов Бабажан деген қарақалпақтан Бердақтың «Шежире» дәстанын, Нөкис ауылын жасаушы қарақалпақ пұхарасы Әсербайдан (Ушурбайдан) «Юсуп-Ахмед» дәстаны менен бирге «Шыңғысхан хәкқындағы аңыз»ды жазып алады [15:102].

XIX әсирдиң 60-жылларында Ш.Ұәлийханов пенен бир қатарда қарақалпақ эпосларының узақ-жақын сырт елдерде танылуына белсене хызмет көрсеткен илимпазлардың және бири - Батыс Европалы, белгили венгер илимпазы Герман Вамбери болды. Г.Вамберидиң Орта Азияға саяхаты сапарына байланысly келип шыққан мийнетлеринде қарақалпақлардың келип шығуы тарийхы, этнографиясы хәкқындағы мағлыұматлар менен бир қатарда мәдениаты хәм әдебияты бойынша да айырым материаллар бериледи. Буның айқын мысалы сыпатында оның XIX әсирдиң 50-жылларының орталарынан басланған Орта Азияға саяхатлары дәуиринде, анығырағы, Хийўадан Қоңыратқа, Қоңыраттан және Хийўаға дейин ислеген сапарларында халық арасынан жазып алған «Юсуп-Ахмет» дәстанын келтириудиң өзи жеткиликли.

Ҳақыйкатында да, Вамбери усы саяхатында Қарақалпақстанға келеди хәм қарақалпақлар менен де танысады, соның ушын да ол өз илимий мийнетлеринде сол туўралы көзи менен көргенлерин жазған [10:8]. Академик С.Камаловтың көрсетиуінше, Вамбери өзиниң «Орта Азия очерклери», «Орта Азия бойынша саяхатқа қосымша», «Шығыстың турмысы, әдет-ўрпелериниң очерки» [7] деген китапларында Орта Азия халықларының фольклоры, соның ишинде қарақалпақларға да ортақ болған «Юсуп-Ахмет» дәстаны хәкқында да қызыкly мағлыұматлар береді [10:25].

Ол «Юсуп-Ахмет» дәстанын Орта Азия халықлары арасында ең кең тарқалған эпослық шығарма деп есаплайды. Оның жазыуынша, «Юсуп-Ахмет» дәстаны қарақалпақлар арасында да оғада сүйип тыңланатуғын көркем дәретпе болған, қарақалпақлар бул шығарманы өзлериниң дәстаны сыпатында бағалаған [7]. Хорезм, қарақалпақ аймақларындағы халықлар арасынан жазып алынған «Юсуп-Ахмет» дәстанын Вамбери немис тилине аударып, 1911-жылы

Будапештте түп нускасы менен толық бир китап етип шығарған.

Вамберидиң «Орта Азия очерклері» мийнетинде бул дәстанның прозаға айналған қысқаша мазмұны келтириледи. Неміс тилинде китап халында жерияланған дәстан соң орыс тилине де аударылады. Мине, усы орыс тилине аудармаланған «Юсуп-Ахмет» дәстаны тексти үзиндилерин С.Камалов өзиниң «Вамбери қарақалпақлар хақында» [10] деген мийнетинде қарақалпақ тилине аударып берип, үлкен сауап ис иседе. Себеби, бул орысша аударма венгер алымы Вамберидиң илимий искерлигинен ғана дерек берип қоймастан, қарақалпақ фольклоры хәм фольклористикасына қосылған үлкен үлес болып та табылады. Биз Вамберидиң Қоңыратта болған сапарында жазып алған бул дәстан вариантын усы аудармада оқыу арқалы бул текст пенен дәстанның қарақалпақша версиясы аралықларындағы типологиялық жақынлық хәм уқсаслықларды айқын көрийимизге болады. Мысалы, Вамбери бастырып шығарған аударма текстиндеги келтирилген халық қосықлары менен дәстан уақыяларындағы салт-дәстүрлик мотивлерди сүүретлейтуғын эпизодлар Вамбери бастырып шығарған варианттың қарақалпақ версиясына жүдә жақын екенлигинен дерек берип турады.

Дәстанның Вамбери жазып алып, бастырып шығарған бул варианты менен қарақалпақша версиясы арасындағы жақындықларды ұсылайынша типологиялық жобада салыстырып үйрениу, әлбетте, келешектеги баслы уазыйпаларымыздың бири. Деген менен, усының өзи де узақ сырт ел алымларының, анығырағы, Батыс Европа халықларының қарақалпақ эпосларын үйрениуге болған қызығышылығы Г.Вамберидиң усы мийнетлеринен басланды, деп жууақ жасауға толық тийкар бола алады.

Усындай вариант, версиялар аралық жақынлықтарына бола профессор Қ.Максетов бул дәстанның 300 жыл дауамында қарақалпақлар арасында айтылып, халқымыздың миллий эпосына айналып кеткенлиги [11:270] мәселесине айрықша тоқтап, дәстанның Хорезм ойпатында жасаушы түркий халықлардың бәршесине ортақ екенлиги хақында төмендегидей пикирлерди билдирген еди: «Юсуп-Ахмет» дәстаны, фольклорлық хәм мифологиялық ҳәдийселерди былай қойғанда, XVI-XVII әсирлердеги Хорезм халықларының тарихый тәдирин сүүретлеуде, сондай-ақ олардың күдиретли бир халыққа биригиу идеясын көтериде, халықтың ең ҳасыл поэтикалық дәретпелерге уқыплы екенлигин көрсетиде, бахалы көркем дәретпелердің миллий шеғараларды мойындамайтуғынлығын дәлийлдеуде ең айқын мысаллардан есапланады» [11:279].

Бул, әлбетте, «Юсуп-Ахмет» дәстанның миллий версияларына, соның ишинде Г.Вамбери жазып алып, бастырып шығарған вариантқа да берилген ең әдил баха екенлиги дауыс.

Улыұма, XVIII әсирдің 40-жылларынан XIX әсирдің ақырына дейинги уақыт аралықларын қарақалпақ эпосларының узақ хәм жақын сырт ел алымлары тәрәпинен жазып алыныуы, бастырылып шығарылуы хәм үйренилуиниң дәслепки дәуири деп атаса болады. Ал, Ш.Ұәлиханов, Г.Вамберилер болса усы эпослардың сырт еллерде буннан былайда үйренилуине илимий жәмийетшиликтиң қызығышылығын оятқан дәслепки изертлеушилер болып табылады.

Аты атап өтилген алымлар баслаған бул үлкен баслама XX әсирдің 20-жылларынан баслап басқа да сырт ел алымлары тәрәпинен және де күшлирек хәм бурынғы дәуірлерге қарағанда да бир қанша толық, арнаулы илимий мақсетлер менен системаласқан халда тутас дауам еттирилди. Бул бағдарда айрықша Валиди Тоған, Виктор Максимович Жирмунский хәм Карл Райхллардың хызметлери айрықша болды.

Бул үш алымның қарақалпақ эпостаныуындағы хызметлери, бириншиден, басқаларға усамаған айрықшалығы менен ажыралып турса, екиншиден, үшеуи қарақалпақ эпосларының сырт еллерде үйренилуиниң XX әсирдеги үш үлкен басқышы хәм үш ири сыпатлы белгиси хақында да дерек берип турады. Атап айтсақ, атақлы башкурт илимпазы Валиди Тоғанның қарақалпақлар хәм оның фольклоры, соның ишинде эпослық шығармалары менен танысуы XX әсирдің 20-жылларына тууы келеди, яғный оның қарақалпақ эпостаныуындағы хызметі- миллий мийрасларды, миллий кадириятларды хәр кандай идеологиялық кемситиулерден қорғау ушын гүрес дәуірлери менен тығыз байланыслы болады. Себеби, аты дүньяға белгили тюрколог Валиди Тоған өткен

әсирдің 20-жылларында кеңес ҳүкметиниң миллетлер мәселеси бойынша сиясаты менен келиспей, ҳүким сүрип турған дүзимге қарсы болады. Башкуртстанда жууаплы хызметин таслап, жана ҳүкметтен биротала бас тартады. Ол Түркменстан, Өзбекстан, Әзербайжан жерлерине астыртын келип, халықтың жағдайы менен танысады. Сол сапарында Хожели, Нөкис, Шымбайда болады хәм жүрген жеринде жырауларды тыңлап, халықтың талантлы адамларынан фольклор үлгилерин жыйнап жүреді. Шымбайға келгенинде, оған Нуратдин деген жырау «Едиге» дәстанын жырлап береди. Валиди Тоған жыраудың репертуарына жүдә қызығып қалады. Ол жыраудан «Едиге» дәстанын жазып алады. Арадан бираз жыллар өткенде, ол Болгарияда ноғай жырауынан «Едиге» дәстанын тыңлайды. Сонда Шымбайдағы қарақалпақ жырауы ядына түседі, «Қарақалпақ жырауы «Едиге»ни айрықша йош пенен жырлаған еди» дейди [4]. Валиди Тоғанның усы «айрықша йош пенен айтқан» жырауы Шоқанға «қарақалпақлар-сахра бүлбиллери» деген пикирлерди жырлаған болыуы керек.

Енди түркий халықлар, соның ишинде қарақалпақ эпосларын XX әсирдің 60-70-жылларында типологиялық салыстырмалы жобада изертленген атақлы рус алымы, көрнекли тюрколог В.М.Жирмунский хақында айтатуғын болсақ, ол қарақалпақ жырауын қандай жағдайда тыңлады, бул жөнинде анық материал қолымызда жоқ. Ол илимий форумлардың биринде Қыяс жырауды тыңлаған болыуы керек. Оның «Тюркский героический эпос» мийнетинде «Едиге» дәстанның мазмұны бойынша толық варианты қарақалпақларда» [9:353] деген сөзи дәстанға емес, улыұма қарақалпақ жыраушылық өнерине берилген жоқары баха.

Ол өзиниң түркий халықлардың қахарманлық эпосларын изертлеуге бағышланған көлемли бул мийнетинде қарақалпақ эпослары хақында да қунылы пикирлер билдиреди [9:190-209; 351-386]. Атап айтсақ, усы мийнеттеги «Алпамыс» дәстанның генезиси хәм тарихыйлығы» деген мақаласында дәстанның түркий тиллес халықлар арасында тарқалған барлық миллий версияларын «Қорқыт ата китабы» менен салыстырмалы-типологиялық таллау ислеіп, соның нәтижесинде, барлық миллий версиялар генезиси бир нокатта- «Қорқыт ата китабын»дағы «Бәмси-Байрақ хақындағы жыр»ға барып ушласады, демек, барлық миллий версиялардың сюжетлик негизин усы жыр курайды, деген жууаққа келеди [9:584-605].

В.М.Жирмунский кең көлемли салыстырмалы-типологиялық изертлеу жұмысын «Едиге» дәстаны бойынша да алып барды. Оның түркий тиллес халықлардың қахарманлық эпосын изертлеуге бағышланған жоқарыда аталған көлемли мийнетиниң «Едиге» хақында дәстан» деп аталатуғын бөлими тикелей усы мәселеге бағышланғанын көреміз. Ол бул мийнетинде эпостың ноғай, башкурт, татар, қарақалпақ, қазақ, версиясы вариантларын өз-ара салыстырып изертлеп, барлық миллий версиялар генезиси бир тарихый дәуір уақыясы, яғный XIV-XV әсирлердеги Алтын Орда ханлары менен Мауереннахр ҳүкимдарлары арасындағы талас-тартыслар, Әмир Темір менен Едигениң бирлескен түрк мәмлекетшилигин дүзиудеги Тохтамысқа қарсы алып барған гүреслери сюжетлик негиз болғанын дәстиярлы дәлийлдеп берди [9:360].

В.Тоған, В.М.Жирмунскийлер баслаған бул сауаплы ис XX әсирдің ақырлары менен XXI әсир басларына келип узақ сырт ел алымлары тәрәпинен табыслы дауам еттириле баслады. Бул дәуірлерде эпосларды узақ шет ел халықлары тиллерине аударыу, бастырып шығарыу хәм оны жанлы фольклор мысалы сыпатында үйрениу ислеринде Бонн университетти профессоры, Германиялы немец алымы Карл Райхлдың хызметлери айрықша болды.

Бай ғәзийнени өз көзи менен көрип, кулағы менен еситиу, жүреги менен сезиниу ушын Карл Райхл усы дәуірлерде бир неше мәртебе Қарақалпақстанға келди. Ол қарақалпақ нақыл-мақалларын немец тилине аударған уақытлары ма, қарақалпақлар тарихын, қарақалпақ жырауларын, қарақалпақ халқының бай ауыз әдебияты хақында илимий мийнетлерден оқыған уақытларында ма, кулласы, онда жыраудың атқарғанын тыңлау, жанлы фольклорлық жөнелисти өз көзи менен көриу әрманы тууылды. Бирак, буған жетиу ушын оған узақ уақытлар керек болды. Усы мақсетте ол Қарақалпақстанға дәслеп 80-жыллары келди. Оның әрманы орта әсирлик искусствоның хәзирги заманда сақлануын дүньяға танытыу, сол искусствоны бузбай сақлап киятырған қарақалпақ жырауын көриу, оның репертуарын жазып алыу еди. Алым бул уллы мақсетине ақыры еристи. Шоманайда жасаушы Жумабай жырау Базаровты көрди, оның үйине барып,

«Едиге» дастанын магнитофонга жазып алды, баска да каракалпак алымдарынан бурын жазып алынган видеотасмаларды алды, бул ҳар қыйлы ўақытта, ҳар қыйлы шараятларда айтылган жыраў сөзлерин (жырларын) бир-бири менен салыстырып, эпостың мудары өсип-өзгериўде болып туратуғын жанлы фольклорлық жөнелис екенлигин анықлады [13]. Жыраўдан эпостың усылайынша жазып алыныўы Европа илими ушын ғана емес, Шығыс илими ушын да үлкен жаңалық еди. Ол «Едиге»ни тек тексти менен ғана емес, музыкасы, артистлик атқарылыўы менен жазып алды. Бул илим ушын үлкен баҳалы мийнет еди [4].

К.Райхл дүнья илими ушын үлкен жаңалықты ашты. Ол әйемги заманнан берли көпшели турмыста кәлиплескен эпостың аўызкеи атқарыўшысы жыраўдың дәретийшилигиниң ишки дүньясы менен дүнья илимин таныстырды. Ол усы менен дүнья илиминде жаңа бет ашты. А.Н.Веселовский айтқан жанлы эпикалық процессти өз көзи менен көрип, бул процесс қалай атқарылатуғынын изертledi. К.Райхл каракалпак эпосларын жазып алған шет ел илимпазлары И.А.Беляев, А.Диваевтан соңғы илимпаз сыпатында фольклортаныў тарихына кирди.

Усы орында: «Неге К.Райхлды каракалпак жыраўынан өзи келип жазып алыў кызыктырды?» деген сораў туўылады. Бул сораўдың шешимин 2008-жылы Финляндия пайтахты Хельсинки қаласында К.Райхлдың Жумабай жыраў Базаровтан өзи жазып алған варианты ағылшын тилинде шыққан китабын [13] оқығанды түсинемиз. Китап сегиз бөлимнен тұрады, К.Райхлдың «Едиге» каракалпак халқының аўызеки эпосы» атлы кириспеси, Жумабай жыраў вариантының латын имласы менен жазылған каракалпакша тексти, ағылшын тилиндеги аўдармасы, тексттиң сөзлиги, комментариясы, библиографиясы, каракалпаклар турмысы ҳаққында тарийхта бар мағлыўматлар менен глоссарий, Жумабай Базаровтың «Едиге» эпосын атқарған видео дискети берилген. Демек, жыраў өнери толық түрде жазып алынды, деп айтсақ болады. Эпосты халыққа усылай берий-бизин илимимизде биринши рет иске асып отыр [4].

К.Райхлдың «Едиге» эпосы бойынша бул илимий изерт

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968; Алламбергенов К. Каракалпак халық дастаны «Едиге». - Нөкис: «Билим», 1995; Алымов А. Каракалпак лиро-эпикалық дастанлары. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983; Әлиев А. «Мәспатша» дастанының вариантлары хәм оның атқарыўшылары. // «Әмиўдәрйя», №1, 1965; Бахадырова С. Китабы дедем қорқыт, «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге» дастанлары хәм ҳәзирги әдебият хәққында ойлар. - Нөкис: «Билим», 1992; Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, Аўызеки халық творчествосы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977; Жақсымова Х. Каракалпак халық дастаны «Осуп-Ахмет». Канд. дисс.авторф.-Ташкент: 2010; Максетов Қ. Каракалпак қахарманлық дастаны «Қырық қыз». - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962; Максетов Қ. Каракалпак қахарманлық дастанларының поэтикасы. -Ташкент: «Фан», 1965; Низаматдинов Ж. Каракалпак халық дастаны «Ер Шора». Канд. дисс. авторф.-Нөкис: 2002; Палымбетов К. «Қорқыт ата» хәм каракалпак қахарманлық дастанлары. -Нөкис: «Билим», 2013; Сағыйтов И. Каракалпак халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: ҚКМБ, 1963; Хошнйазов Ж. Каракалпак қахарманлық дастаны «Алпамыс». - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
2. Алламбергенова Г.К. Каракалпак эпосларының сырт еллерде үйренилиўиниң бәзи бир мәселелери. //«Илим хәм жәмийет», № 2, 2015; Каракалпак халық дастаны «Едиге» узақ-жақын сырт ел алымлары нәзеринде. //«Илим хәм жәмийет», № 3, 2015; Some issues of the comparative-typological method. //«Илим хәм жәмийет», №2, 2016; Миф, ертеқ хәм дастан. //«Әмиўдәрйя», 2015, № 5, № 6; Ш. Ұәлиханов хәм каракалпак эпослары. «Халық аўызеки дәретийшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдриятлар системасында» халық аралық илимий конференция материаллары. -Нөкис: 2015; Каракалпак эпосларын типологиялық салыстырып үйрениўдиң геипара мәселелери. / «Еш олимлар ва талабаларниң «ХХІ асп-интеллектуал авлод аспри» илимий-амалий анжуман материаллары. -Нүкус: 2016.
3. Алламбергенов К. Ер Едиге, «Едиге» дастаны, Алтын Орда хәм Маўраўыннах тарийхының геипара мәселелери. -Нөкис: «Билим», 2017.
4. Бахадырова С. Жумабай жыраў Базаров жырлаған каракалпак халық дастаны «Едиге» ағылшын тилинде. /«Еркин Қарақалпақстан», 13-ноябрь 2008-жыл, №137 (18663); Каракалпак жыраўы халқымызды дүньяға танытпақта. /«Еркин Қарақалпақстан», 9-июнь 2015-жыл, №70 (19688).
5. Беляев И.А. О поэме «Қоблан». - Протоколы заседаний и сообщений Закаспийского кружка любителей археологии и истории Вос-тока. Вып.3.-Ашхабад: Типография Александрова, 1917.
6. Валиханов Ч. Записки русского географического общества. Отдел этнографии, том XXIX. -С.Петербург: 1904.
7. Вамбери Г. Түрк халықларының этнологиялық хәм этнографиялық байланыслары туўралы. -Лейпциг: 1855; Путешествию по Средней Азии. -Москва: 1968; Очерки Средней Азии. Дополнение к. «Путешествию по Средней Азии» (2 изд). -Москва: 1874.
8. Гладышев, Муравин. Поездка из Орска в Хиву и обратно (Издана Н.В.Ханьковым). -С.Петербург: 1851; Рычков П. История Орен-бургской губернии, // «Сочинения и переводы», 1759; Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. -С.Петербург: 1860.
9. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -М.-Л.: «Наука» ЛО. 1974.
10. Камалов С. Вамбери каракалпаклар туўралы. «Хабарнама» журналының 4-санына қосымша. -Нөкис: 1995.
11. Максетов Қ. Каракалпак халқының көркем аўызеки дәретелери. -Нөкис: «Билим», 1996.
12. Максетов Қ. Каракалпак фольклористикасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
13. Райхл Карл. Tyurkckiy epos. -М.: Vost.liter, 2008.
14. Самойлович А.Н. Материалы по Среднеазиатско турецкой литературе. / Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. Том. 19. -С.Петербург, 1910.
15. Юсупов О, И.А.Беляевтың архиви хәққында. // «Әмиўдәрйя», 1987, №6

РЕЗЮМЕ

Мақолада қаракалпак эпослариниң чет элларда ўрганилишиниң баъзи масалалари уларниң дастлабки даврларда ўрганилиши мисолида кенг таҳлил қилиниб, бунда Ч.Валиханов, Г.Вамбериарниң бу йўналишда олиб борған кузатишларига алоҳида ўрин берилади. Шу асосда мазкур олимлар қаракалпак эпосларини биринчи ўрганувчилар сифатида уни чет мамлакатларга таништиришда катта роль ўйнади, деган илимий хулосаға келинади.

Шу билан бирга, мақолада қаракалпак эпослариниң XX асп ва ХХІ асп бошларида чет элларда ўрганилиши масалалари кенг ёритилган бўлиб, унда ўша даврларда яшаб, ижод билан шугилланған В.Тўғон, В.М.Жирмунский, К.Райхл каби чет эл олимлариниң дostonларимизни ўрганиши, ташвиқ қилиши масалалари кенг ёритилган. Айниқса, немис олими К.Райхлнинг XX асп охири ХХІ асп бошларида қаракалпак халқ дostonи «Едиге»ни ўрганиши, нашр қилиши, тадқиқот қилиниши бобидаги хизматларига илимий нуктай назардан холисона баҳо берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы периодизации изучения каракалпакского эпоса в странах ближнего и дальнего зарубежья. Отмечается вклад зарубежных учёных Ш.Валиханова, Г.Вамбери в представлении каракалпакского эпоса в других странах.

Кроме того, статья посвящается вопросам изучения каракалпакских эпосов зарубежными учёными в XX и начале ХХІ века и анализу научных исследований зарубежных учёных, посвящённых изучению и пропаганде каракалпакских дастанов. Особое внимание уделяется оцен-

ке трудов немецкого учёного Карла Райхеля в конце XX и начале XXI века, посвящённых изучению и публикации каракалпакского народного эпоса «Едиге».

SUMMARY

The article deals with the description of the periods of the development of Karakalpak epos in foreign countries. The author of the article emphasizes the contribution of foreign scholars Sh.Valikhanov, G.Vamberi in introducing of Karakalpak eposes to other countries.

The article is devoted to the issues of study of the Karakalpak epos by foreign scholars in the XX-th and at the beginning of the XXI- st century. There have been analyzed their research works, devoted to the study and propaganda of Karakalpak eposes. Special attention is given to the evaluation of the works of the German scholar Carl Reikhel done at the end of the XX-th and at the beginning of the XXI-st century and devoted to the study and publication of the Karakalpak folklore epos «Edige».

МИФОЛОГИЗМ XX АСР АДАБИЁТИНИНГ ЭНГ ХАРАКТЕРЛИ ҲОДИСАСИ

Б.Жовлиев - мустақил тадқиқотчи

ЎзРФА ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: анъаналар, услублар, миллий наср, миллий хотира, миллий озодлик, ташбех, метафора, мифологик идрок, модернизм, мифопоэтика, мифологик космос, миф асри.

Ключевые слова: традиции, стили, национальная проза, национальная память, национальное освобождение, ташбех, метафора, мифологическое восприятие, модернизм, мифопоэтика, мифологический космос, век мифа.

Key words: traditions, styles, national prose, national memory, national liberation, assimilation, metaphor, mythological perception, modernism, mythopoetry, mythological space, century of myths.

Дунё насридаги хилма-хил анъаналар, услублар, оқимлар миллий наср таракқиётига сезиларли таъсир қилади. Зеро, ҳар бир миллий адабиёт ўзаро таъсирларсиз яшай олмайди. Миллий насримиздаги дунё адабиёти шакли ва услубларини ўзлаштириш XX асрнинг 10-15 -йилларида миллий уйғониш, жадидчиликнинг ижтимоий онгга, жумладан, ижодий тафаккурга таъсири ўлароқ янги давр насрининг илк намуналари сифатида яратилган ҳикояларда ҳам сезилади-ки, бу ҳолат адабиётларнинг бир-бирисиз, ўзаро таъсирсиз яшолмаслигини кўрсатади. «Бу жараён бир-биридан узоқ минтақалардаги халқлар бадий адабиётларининг ўзаро алоқалари, таъсири кучайишига омил бўлди ҳамда жаҳон маданиятининг сифат ва мазмун жиҳатдан янги босқичга кўтарилишини таъминлади» [1].

Аслида ҳам ҳар бир янги давр мавжуд воқеликка мос ҳолда етилиб келаётган қарашларнинг ифодаси сифатида намоён бўлади. Адабиёт ижтимоий фикрдан олдинда юргани, ундан илгарироқ етилиб келаётган жараёнлар ва қарашларни акс эттиргани учун ҳам жамиятни эврилишлар, янгиликлар ва ўз навбатида хавф-хатар ҳамда фожеалардан кўп марта огоҳлантирган. Адабиёт тарихида бунга мисоллар кўп. Энг ёрқин мисол Ф.Кафканинг «Жазо колонияси» ҳикояси, десак муболага бўлмайди. Ушбу асардаги жазолаш усули бу ёзувчининг башорати эмас, балки ижтимоий онг остида, инсон табиатида пайдо бўлаётган фашизмни олдиндан илғай билганини Ғарб адабиётшунослари қайта-қайта таъкидлайдилар [2].

Адабиёт даврнинг ҳали ўзини намоён қилмаган, лекин оммавий онгостида ўзини кўрсата бошлаган тўлғонишларини анча олдин илғайди, ҳали булар воқеликка айланмасдан кенг миқёсда ўзини кўрсатмасдан туриб бадий ҳодисага, бадий образга, бадий таъсирга айланиб, ижтимоий фикрга туртки беради. Бу ҳолатни биз Ғарб адабиётида XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярмида, XX аср ўрталарида Лотин Америкаси адабиётида кўрамыз.

«Нафсиламб, ҳар қандай санъат ва тарих ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжуддир. Тарихий жараёнлар тарихчи олимлар томонидан қайд қилинади: бўлиб ўтган муҳим воқеа ва ҳодисалар аниқланади, уларнинг ўзаро алоқдорлиги, ўзаро таъсир ва муносабатлари талкин қилинади, ўтган сиёсий ва ижтимоий концепциялар атрофлича ўрганилиб чиқилади. Аммо узоқ ва яқин ўтмишнинг ҳаққоний қиёфасини, оддий кишилар ҳаётида кечган воқеалар, тарихий шахслар ҳақидаги тасаввурларни, бошқача қилиб айтганда – умумий тарихий онгни тарихчилар шакллантира олмайди. Бу муҳим аҳамиятга молик мураккаб жараённи фақат санъат ва адабиёт асарларидагина батафсил ифодалаш мумкин бўлади», - дейди адабиётшунос олим М.Холбеков [3].

Миллий хотира — бу фақат тарихнинг ўзи эмас, бу миллатнинг ўз илдири билан боғлаб турадиган ва шу билан унинг келажигини кўрсатадиган ришта ҳам. Ёзувчи Чингиз Айтматов ижодидаги ана шу хусусиятни Назар Эшонқул «Маънавий ҳаёт» журналида чоп этилган «Хотира ва келажак хавотири» мақолисида шундай изоҳлайди: «Асардаги (*«Асрга татиғулик кун» романи кўзда тутиляпти.*) манкурт афсонасига, Тансиқбоев каби образларга эътибор берилса, асар тўлиғича ўз даврида миллий озодлик ғояси билан суғорилганини кўриш мумкин. Чунки миллий озодлик кураши – бу миллат ўзини англаш курашидир, бу ўз ўтмишига, ўз тарихига эга бўлиш, шунга муносиб яшаш учун курашдир.

Шунинг учун ҳам бу асар бутун бошли истиклол арафасидаги авлоднинг уйғонишига туртки берганди, дейиш юз карра ҳақиқат. Айнан шунинг учун ҳам 80-йиллар охири, 90-йиллар бошида миллий республикаларда миллат ва халқлар эрк, мустақиллик истаб кўчага чиққанлар «Биз манкурт эмасмиз!», деган шiorларни ёзиб олишганди. Шунинг ўзиёқ Чингиз Айтматов ўз даври ижтимоий фикрига қанчалик таъсир қилганини англаш қийин эмас» [4]. Бу фикрни «адабиёт ижтимоий фикрга қанчалик таъсир қалганини» билиш мумкин, деб ўқисак ҳам бўлади.»

Миллий озодликка интилиш, умуман, ўша давр миллат ва инсон эрки ҳақидаги бор гапни айтиш эҳтиёжи миллий адабиётларда янги усуллар, янги йўллар, янги ташбехлар, янги метафоралар топишга замин яратди. Дунё адабиётининг энг илғор, ўзини оқлаган усул ва услубларини миллий адабиётда синаб кўриш, сўз санъатини дунё билан бўйлаштириш даври бошланди. Шунга кўра, ўтган асрнинг 80-йилларида адабиётга кириб келган дунё адабиёти оқимлари ва анъаналари ҳам шу даврнинг адабий эҳтиёжи эди.

Бу ҳолат юртимизда биринчидан, шўро тузумининг мафкуравий биқиклигидан ва социалистик реализм методидан безиган адибларнинг янги йўл, янги усул излаши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, йиғилиб қолган ижтимоий муаммоларга жавобни дунё фалсафасидан излашга бўлган интилиш самараси эди. Бинобарин, айна давр тўлиқ маънода, нафақат адабиёт ёки санъатда, умуман, ижтимоий тафаккурда ҳам янгилинишга эҳтиёж сезарди. Буни вақтида илганган зиёилар, адиблар дунё адабиёти, дунё фалсафасини кенг миқёсда ўргана бошладилар ва ўз асарларига татбиқ этишга киришдилар.

Ҳар бир даврнинг ўз дарди, адабиётга муҳрланиши лозим топилган гаплари, изтироблари бўлади. Табиийки, ҳар бир ижодкор буни ўзича қабул қилади ва ўз дунёқараши, сўзга муносабатидан келиб чиқиб ўзига хос тасвирлайди.

Ўтган асрнинг 70—80-йилларида ўзбек зиёилари ўртасида дунё адабиётида мифологизмнинг

бошланишига туртки, асос берган Шопенгауэр, Ницше, Анри Бергсон, Фрейд, Юнг, Освальд Шпенглер, Камю каби Ғарб фалсафаси, Жойс, Кафка, Музил, Брехт, Сартр, Фолькнер каби адабиёт номояндларининг асарлари ва қарашлари кенг муҳокама қилина бошланди. Бу янги йўл излаш, ана шу қарашларни маълум маънода миллий адабиётга, миллий тафаккурга олиб кириш дегани ҳамдир. Бу изланиш ҳосиласи ўша давр адабиётида ҳам ўз инъикосини топа бошлади. Мурод Муҳаммад Дўст, Абдулла Аъзам, Олим Отахон, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул, Шодикул Ҳамро каби адиблар ижодида янги анъаналар пайдо бўлишига олиб келди.

Мифологизм XX аср адабиётининг энг характерли ҳодисаси, энг таъсирли адабий приёми бўлишининг асосий сабаби воқеликнинг мифологик моҳиятини кўра билиш, яъни, «оламни мифологик идрок этишда»дир [4]. Е.Мелетинский қайд этганидек, мифологизм тасвир қуролига айланиши учун, аввало, адибдан ана шу воқеликнинг мифологик моҳиятини топиш, кўра олиш, асарни ана шу мифик воқелик асосида ифодалай олиш талаб этилди. Томас Манн, Жойс, Кафка каби адиблар ўз асарларида мифологизмни адабий унсурга, тасвир воситасига, бадий тимсолга айлантиргани сабаби ҳам шу: улар ўзлари тасвирлаётган воқеликнинг макро оламини, унинг мифологик космосини, мифологик кенглигини, мифологик тилини, ифода этиш шаклини топа олдилар[4].

Табиийки, миф бугунги кунда нафақат ёзма адабиётнинг, умуман, санъатнинг ҳам ажралмас бўлаги, унинг равнаки ва таракқиёт уфқларини белгиловчи унсурлардан бири бўлиб қолапти. Санъат тобора кўпроқ таъсирга эга бўлаётган бугунги кунда мифлардаги рамзийлик фақат асар поэтикасини чуқурлаштирибгина қолмай, балки унинг шакли ва мазмунини ҳам аста-секин ўзига бўйсундириб олмоқда. Ролан Барт «Миф – бу аввало сўз» деганда маълум маънода ҳақ эди [5]. Хорхе Луис Борхес мифларнинг адабиётдаги ўрнига янада катта баҳо беради: «Адабиёт мифдан бошланиб, миф билан якун топади, - дея таъкидлайди [6].

Бунга модернизм отаси бўлган Ж.Жойсдан тортиб, туркий адабиётнинг забардаст вакили Ч.Айтматов асарларига ҳам мисол бўла олади. Умуман олганда, Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема» қиссасидан кейинги деярли барча асарлари поэтикаси у ёки бу жиҳатдан мифология ва фольклоризм билан чамабрасас бўлди. Шу маънода, Х.Л.Борхес янги асрни «Мифлар асри», деб атагани бежиз эмас эди [6].

Дунё адабиётининг бир қисми ва ажралмас бўлаги бўлган ўзбек адабиёти ҳам бундан холи эмас, албатта. Хусусан, жаҳон адабиёти анъаналарини миллий адабиётга дадил олиб кираётган ва синтез қилаётган адиблар ижодида бу янада яққол кўзга ташланади. Тадқиқотимиз объекти бўлган Назар Эшонкул ижодида мифологизм алоҳида ўрин тутди. Унинг деярли барча асарларида биз дунё адабиётида анъанага айланган мифологик ёндашувни ёки мотивни кўрамиз.

Мифологизм ёзувчининг «Гўрўғли», «Уруш одамлари», «Қора китоб» каби роман ва қиссаларида, «Баҳовуддиннинг ити», «Ажр», «Ўлик мавсум», «Тўзон» каби асарларида мотив, сюжет ёки архитиплар кўрнишида ўзини ошқора кўрсатиб турса, «Тун панжаралари» қиссаси, «Маймун етаклаган одам», «Оғрик лаззати», «Эволюция», «Тобут», «Момоқўшиқ», «Ҳаёл тузоғи», «Зулмат салтанатига сайёҳат» ҳикояларида муҳит кўрнишида намоён бўлади, бу асарларда биз матн шаклдаги мифларга эмас, балки мифик формулаларга, асар структурасига айланган мифологик муҳитга, мифологик дунёқарашга дуч келамиз.

Бу асарларнинг ҳам услубида, ҳам тасвирий ёндашу-

вида, ҳам воқеликни акс эттиришда ва қаҳрамоннинг воқеликни ҳис этиши ҳамда ҳикоя қилиш («Ўлик мавсум», «Тўзон», «Ҳаёл тузоғи» ҳикояларидагидек), макон ва замондан холи ёки макон ва замон чегаралари бузилган тарздаги («Оғрик лаззати», «Эволюция», «Зулмат салтанатига сайёҳат» ҳикояларидаги каби) XX асрда дунё адабиётида синовдан ўтган ва анъанага айланган мифологик усуллардан кенг фойдаланилган. Мазмун ва фалсафий қийматини чуқурлаштирадиган бундай асарларнинг мифопоэтикасини таҳлил қилиш замонавий насримиз бадийати, поэтикаси ҳақида тўлақонли тасаввур беради.

Хусусан, адиб ўзининг «Ажр» ҳикоясида ҳам шўро тузумининг қандай ва нима эвазига яралгани ҳамда мафкураси устидан кескин ҳулоса чиқаради. Унда мифологизм асосига қурилган асарлари сюжетдаги сингари бир пайтлар ғоя ва мартаба учун отасини ўлдирган ҳикоя қаҳрамони ўлимидан сўнг қиёмат кунига қадар отасининг жасадини елкасида кўтариб юришга ҳукм этилади. Албатта, «жасад кўтариш» рамзий ифода. Бошқача айтганда, қаҳрамон қиёматгача қилмишларининг ажри сифатида азобга маҳкум этилади. Ота эса худди жонли хотира каби тириклар дунёсида фарзандининг қилган қабиҳ ишларини гапириб кетаверади: отанинг гапларидан, хотирларидан ўқувчи кўз олдида шўро тузуми бошида ўтирганларнинг қиёфаси бирма-бир намоён бўлади.

«Тобут» ҳикоясидаги меъмор образи эса тузумнинг «асосчиси»га ўхшатилади: ҳикоя қаҳрамони — меъмор қурган шаҳарда яшаётган одамларни ҳеч бир сабабсиз ўлим гирдобига ола бошлайди. Одамлар кўчаларда, уйларида, иш жойларида, ухлаган ёки уйғоқ ҳолатда жон таслим қилаверади. Ҳамманинг боши қотади: ўлимнинг сабаби нима бўлиши мумкин? Дастлаб бунга сабабни эпидемия, деб ўйлаб, шаҳарга комиссия жўнатишади. Комиссия ҳамма нарсани текширади, аммо эпидемияга хос нарсаси топмайди. Ниҳоят, шаҳар харитасини ўрганишгач, ҳаммасини тушунишади: аслида бу шаҳар тобут шаклида қурилган экан! Шаҳарни меъмор тобут шаклида қизган. Энди бу шаҳарда яшайдиганлар ўлимга маҳкум бўлаверади. Ўлим маънавий ҳам, жисмоний ҳам бўлиши мумкин. Ҳар ким ўзи талқин қилиб олаверсин. Муҳими, қурилган шаҳарнинг тобут шаклида эканлигида, унда яшайдиганларни шаксиз ўлим кутиб тургани ҳақида...

Бу истехзоли маъжозий ўхшатиш чин маънода шўро тузумининг моҳиятини кўрсатиб берганди!

Адибнинг бошқа бир ҳикояларида, хусусан, «Оғрик лаззати», «Муолажа», «Тун панжаралари», «Баҳовуддиннинг ити» асарларида ҳам инсон озодлиги ва ҳурлиги мавзуси ўзига хос усулда муҳокама қилинади. Таъкидлаш жоизки, адиб ўз асарларида, биз юқорида тилга олган ҳар икки эҳтиёжни ҳам маълум маънода қондиришга уринади. Бунинг учун ҳар хил ифода усулларини, приёмларини танлайди. «Уруш одамлари» — анъанавий усулда, «Тун панжаралари» — монолог шаклида, «Ажр» — мистик манзаралар, тазарру тарзида, «Оғрик лаззати», «Муолажа» ҳикоялари — репортаж шаклида ҳикоя қилинади.

Адиб ҳар бир асарида дунё адабиёти усул ва шаклларида унумли фойдаланади, миллий адабиётга бу усулларни дадиллик билан олиб қиради. Албатта, дунё адабиёти анъаналарини олиб кириш, бу ёзувчининг адабиётдаги мавжуд приёмлардан тўғридан-тўғри фойдаланиши, дегани эмас. Бу усул ва приёмлар ижодий ўзлаштирилиб, адибнинг ўз услубига хос ҳолда берилдики, энди у миллий адабиётимиз усул ва приёмларига айланади.

Ҳар бир ижодкорнинг бадий-фалсафий дунёсини таҳлил қилишда энг унинг ўз асарлари ҳамда адабий қарашлари ишончли манба ҳисобланади. Шунинг учун Назар Эшонкул ижодини ўрганишда унинг «Мендан

«мен»гача» деб номланган иккита китобига кирган мушоҳодалар адибнинг бадиий-эстетик қарашларини намоён қилиши билан аҳамиятлидир [7].

Бу китобларда айнан бизнинг тадқиқотимиз учун дунё ва миллий адабиёт, адабий жараёнлар, оқимлар, фалсафий-эстетик қарашлар, жаҳон адабиётида воқеа бўлган асарларнинг талқини, поэтикасига дахлдор зарур ва қимматли фикрлар борки, бу мулоҳозалар адибнинг ижодий-бадиий концепциясини, асарларининг мазмун-моҳиятини тушунишда яқиндан ёрдам беради. Айнан шу китоблардаги мақолалардан маълум бўладики, Назар Эшонкул ижодининг дастлабки босқичида унинг асарларида Ғарб адабий-фалсафий қарашлари таъсири баланд бўлган.

Адабиётшунос олим Йўлдош Солижонов ўзининг «Мўъжизалар сеҳри» китобидаги «Жавоб излаётган одамлар» мақоласида Назар Эшонқулов ижодида ҳам, бадиий-эстетик қарашларида ҳам Ғарб адабиёти ва эстетик қарашлари устуворлик қилишини ва ўзбек

адабиётига Ғарб адабиёти анъаналарини олиб қираётгани [8] таъкидланади. «Ғарб адабиётига хос «онг оқими» йўналишида ижод қилувчи адиблар инсон қалбида юз берадиган зиддиятчи ҳолатларни бутун мураккаблиги, эврилишлари билан ўзини-ўзи тадқиқ қилиш учун баён йўналишини қаҳрамонга топширади. Бунда бадиий нутқнинг муҳим шаклларида бири — ички монолог асосий ўрин тутди.

Назар Эшонкул ҳам ижодида асосан шу йўлдан бормоқда. Бироқ у ифодаляётган воқеаси, қаҳрамонлари ўзбек эканлигини унутмайди...»

Шу маънода миллий адабиётимиздаги шакл ва мазмунан изланишлар мутлақо янги услубий ёндашувларнинг юзага келиши ва жаҳон адабиётига уйғунлашувига тўртки бўлди. Бунда эса ифоданинг янгилиниши ва мифологизмнинг асар поэтикасига сингиб кетиши адиб асарлари таъсири ва моҳиятининг янада кучайишига таъсир кўрсатиб, ўқувчини кенгрок мушоҳодага ундашга хизмат қилмоқда.

Адабиётлар

1. Холбеков М. Жаҳон адабиётида умуминсоний тамойиллар. // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати". -Тошкент: 2010, № 44, 3-б.
2. Қаранг: [Вальтер Бенъямин](#), Франц Кафка; [Макс Брод](#), Франц Кафка. Узник абсолюта; Хорхе Луис Борхес. Кафка и его предшественники; [Альбер Камю](#). Надежда и абсурд в творчестве Франца Кафки; [Юрий Манн](#). Встреча в лабиринте (Франц Кафка и Николай Гоголь); Невозможность быть Кафкой; [Синтия Озик](#). Невозможность быть Кафкой; [Жорж Батай](#). [Кафка](#).
3. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. -Тошкент: 2013, 16-б.
4. Назар Эшонкул. Хотира ва келажак хавотири. // Маънавий ҳаёт. -Тошкент: 2018, № 4, 295, 298-358-б.
5. Барт Р. Мифология. -М.: Издательство имени Сабашниковых, 2004. -С. 233-286.
6. Хорхе Луис Борхес. Сочинения в трёх томах. -М.: «Полярис», 1994.
7. Назар Эшонкул. «Мендан «мен»гача. -Т.: Академнашр, 2014, «Ижод фалсафаси – «Мендан «мен» гача-2». -Т.: Академнашр, 2018.
8. Солижонов Й. Мўъжизалар сеҳри. -Т.: «Адиб», 2013, 49-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада дунё адабиётининг наср жанридаги турли анъана ва услубларнинг ўзбек миллий адабиёти (насири) тараққиётига таъсири кенг таҳлил этилган. Унда XX аср жаҳон адабиётида етакчи ўрин эгаллаган мифологик ёндашув ва мифопоэтик образ ҳамда талқинларнинг миллий адабиётга сингиши ёзувчи Назар Эшонкул асарлари мисолида исботланган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье анализируется влияние мировой литературы на различные традиции и стили в узбекской национальной литературе (прозе). Мифопоэтический образ и мифологический подход, занимающие ведущее место в мировой литературе XX века, а также освоение трактовок национальной литературой доказаны на основе произведений писателя Назара Эшонкула.

SUMMARY

The article analyses the impact of various traditions and styles in the prosaic genre of world literature on the development of Uzbek national literature (prose). Based on the works of the writer Nazar Eshonkul it proves the absorption of leading mythological approaches, mythopoetic images and interpretations in the world literature of the 20th century into the national literature.

ҚАРАҚАЛПАҚ ГҲРРИНДИЕ ХРОНИКАЛЫҚ СЮЖЕТ ХӘМ АВТОРЛЫҚ ШЕБЕРЛИК МӘСЕЛЕСИ

З.К.Ктайбекова – үлкен оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: хикоя, сюжет, хроник сюжет, қаҳрамон, характер, бадиий образ, бадиий ҳақиқат.

Ключевые слова: рассказ, сюжет, хроникальный сюжет, герой, характер, художественный образ, художественная правда.

Key words: story, plot, chronical plot, hero, character, creative image, artistic truth.

1990-жылларға келип қарақалпақ гүрриңлер жаңаша идеялық-тематикалық бағдарда раўажлана баслады. Ғарезсизлик дәўири идеологиясы жазыўшыларымыздан жаңаша пикирлеўди, турмыс ҳақыйқатлығын демократиялық принциплерге сай, қалыс түрде сўўретлеўди талап етти. Авторларымыз ўақыя-хәдийселерди бир тәрәплеме, коммунистлик идеология принциптери көзқарасынан сўўретлеўден бас тартып, миллий қәдириятлар, улыўма инсаныйлық хәм гуманистлик идеялар негизинде шығармалар дөрете баслады. Бул өз гезегинде, жазыўшыларымыздан жаңаша жанрлық хәм көркемлик изленислерди, жаңаша поэтикалық шеберлик үлгилерин талап етти. Бул изленислер, әсиресе, гүрриң жанрында айқын көзге таслана баслады. Өйткени, бул жанр қысқалығы, ықшамлығы, оперативлиги менен басқа эпикалық жанрлардан айырылып турады. Биз мақаламызда 1980-жыллардың екінши ярымы хәм 1990-жыллардағы қарақалпақ гүрриңи поэтикасында

хроникалық сюжеттиң тутқан орны хәм оның көркемлик хызмети мәселесин арнаўлы түрде изертлеўди мақул көрдик. Изертлеў объекти сыпатында Ә.Атажанов, Ө.Ембергенов хәм т.басқалардың айырым гүрринлери таңлап алынды.

Жазыўшыларымыз гүрриң жанры арқалы күнниң актуаль мәселелерине жуўап берйўге умтылды. Нәтийжеде, авторларымыз гүрриң сюжетин жаңаша қурыўға, усы арқалы дәўирдин актуаль машқалаларын көтерип шығыўға умтыла баслады. Олар усы мақсетте сюжеттиң хроникалық хәм концентрик түрлерин өнимли түрде ислете баслады. «Хроникалық сюжетте ўақыялар арасындағы ўақыттың бир-бирине қатнасы (А ўақыя жүз бергеннен соң ғана Б ўақыя жүз береді) жетекшилиқ қылса, концентрик сюжет ўақыялары арасында себеп-нәтийже мүнәсибети (А ўақыя жүз бергені ушын ғана Б ўақыя жүз береді) жетекшилиқ етеді. Хроникалық сюжет, бир жағынан, турмысты эпикалық

көлемде сүўретлеў, екінши жағынан, қахарман тәғди-рин дәўир бойынша избе-изликте, характерин раўажла-ныў процессинде көрсетиў ушын қолайлы болып табы-лады»[4:289-290].

Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ гүрриңшилигинде хроникалық сюжет түри басым орынды ийелей-туғынлығын абайлаўға болады. Бул, бир жағынан, жа-зыўшыларымыздың тәжирийбесиниң аз екенлиги се-бебли концентрлик сюжет типин олар ушын белгили дәрежеде қыйыншылықлар туўдыратуғынлығын аңлатса, екіншиден, авторларымыз миллий-эпикалық дәстүрлеримизге тийкарланған дәстүрий сюжетке кире-туғын хроникалық сюжет типин дүзиўге үлкен мүмкиншиликлер туўдыратуғынлығы менен байланыс-лы болса керек. Деген менен, авторларымыз ғәрезсиз-лик дәўири талабына жуўап бериў ушын сюжеттиң ҳәм хроникалық, ҳәм концентрлик типлерин теңнен пайда-ланыўға умтылмақта. Бул олардың тынымсыз изленип атырғанынан дәрек береді. Усының арқасында гүрриң жанры поэтикасында сезилерли өзгерислер жүзеге келе басады.

1990-жылларға келип прозамызда мемуарлық, авто-биографиялық сыпатқа ийе гүрриңлер елеўли орынды ийелей басады. Бул бағдардағы гүрриңлердиң тийка-рынан хроникалық сюжетке қурылатуғынлығы белгили. Өйткени, бундай гүрриңлерде бурыннан кия-тырған дәстүрий сюжет сақланады. Оларда ўақыялар-дың избе-из баянланыўына қатаң түрде әмел қылынады. Бұған миллий гүрриң жанрымыздың сағасында турған Н.Дәўқараев, Ж.Аймурзаев, К.Султанов, И.Юсуповлардың гүрриңлері мысал бола алады.

Көркем шығарма ушын сюжеттиң қандай типин таңлаў жазыўшының дәретиўшилиқ нийети менен тығыз байланыс-лы. Бунда, ең баслысы, жазыўшының излениўшилиги, шеберлиги, ўақия ҳәм ҳәдийселерди баянлаўдағы ықшамлығы, сөзлерди қысқа,образлы эмоционал-экспрессив көзқарастан тәсиршен формада қолланыўы тийкарғы орынды ийелейди.Усы көзқарас-тан Г.Есемуратованың «Әңгимеден әңгиме туўылып...», «Өткен иске өкинбе, деген менен...», «Бахытлы бола аларма екенмен?!», «Сол Тания қайда екен?», А.Халмуратовтың «Хәсен», П.Айтмуратовтың «Туўылған жер», С.Жумағұловтың «Бир қысым топы-рақ», Ө.Ембергеновтың «Бир түйир дуз», «Палўанлар», «Отын көмек», Ә.Атажановтың «Ай сығалайды», «Кийиклер», Ғ.Сейтназаровтың «Жалғыз атлы», А.Әбдиевтиң «Несийбе» атлы гүрриңлері хроникалық сюжет типине сай түрде дәретилгенлиги дыққатқа ылайық.

Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ гүрриңлерин-де хроникалық сюжеттиң өнімли түрде қолланыўы қахарманлардың ис-хәрекетлерин, қыймыл-қозғалысларын деталластырып сүўретлеўге деген ав-торларымыздың умтылыслары менен байланыс-лы бол-са керек. Гүрриңдеги баянлаўшы субъекти ўақия ҳәм ҳәдийселердиң барлық тәрәплерин тексерип көриўге қызығады, персонажлардың хәрекетшендигине көбирек итибар береді. Сонлықтан ол ўақыяларды майын та-мызып, уңкыл-шұңқылына шекем баянлаўға бейим. Жазыўшылар сюжеттиң усы типин бойынша гүрриң дәреткен декомпозициялық қурылысында, меили, тар-ийхый ўақыялар болсын, меили, ҳәзирги заман ўақыялары болсын, ўақыялар арасындағы ўақыттың бир-бирине қатнасына үлкен итибар берип сүўретлен-генлигин көремиз. Баянлаўшы тарийхты барынша же-тик үйрениў мақсетинде тарийхый дәўир картинала-рына, персонажлардың хәрекет-қыймылларындағы өз-гешеликке тийкарғы дыққатты қаратады. Ал, қахарман-лардың ишки дебдиўи менен руўхый толғанысла-ры,жеке адам санасындағы тартыс-лы мәўритлер сүўретлеўде екінши орынға шығады. Бул нәрсе гүрриң

жанры поэтикасында сезилерли өзгерислер келтирип шығарды. Сюжеттиң бул типине сай композициялық қурылыстың дүзилиўи гүрриң жанры көлеминиң де үлкейиўине алып келеді. Лекин, мазмунның тереңлиги оқыўшыны зериктирмейди, ол қызықлы ўақыялардың изинен куўып, өзи де солардың белгили дәрежедеги қатнасыўшысы болыўға, персонажлар менен бирге ой-ланып толғаныўға мәжбүр болады. Усы көзқарастан Ә.Атажановтың «Кең пейиллик» гүрриңи дыққатқа ылайық. Бул гүрриң хроникалық сюжет типине сай жа-зылған. Ыақыялардың гүрриң композициясында избе-из жайластырылыўы көлемниң бирқанша үлкейиўине алып келген. Белгили өзбек әдебиятшысы Х.Досмухаммедов: «...Тийкарынан ықшам жанр деп есапаланған гүрриңниң көлеминиң үлкен болыўының мүмкинлигин ҳәзир әдебий процесс дәлиллемекте. Со-лай екен, гүрриң ушын гүрриңге сыймайтуғын темалар да таңлана басланды. Теманы талқылаўға бейимлилик көлемниң созылыўына алып келди. Сүўретлеўдеги түсиндирмелер толықлығы айырым гүрриңлердиң көлеминиң созылып кетиўи менен бирге оларда сүўретлеўден гөре баянлаўдың көбейиўин келтирип шығарды» [2:62] деп жазады. Расында да, гүрриң жан-рын дәретиўши айырым авторларымызда шеберликтиң жетиспеўи шығарма көлеминиң бирқанша созылып кетиўине алып келетуғынлығы сыр емес. Ә.Атажановтың «Кийиклер» гүрриңи туўралы да усы-ны айтыўға болады. Онда ўақыяларды сүўретлеў бираз созылып кеткен, бираз усыған қарамастан ол шығарма жүдә қызықлы оқылады, адамды өзине тартып, пүткиллей бийлеп алады. Жазыўшы кийиклердиң об-разын жасаўда, жәниўарлардың тилсимли дүньясын сүўретлеўде М.Әўезовтың «Көксерек» повестиндеги көкжал қасқырдың, Ш.Айтматовтың «Пала» рома-нындағы Тасшайнар менен Акбараның көркем образла-рын жасаў барысындағы аты аталған атақлы жазыўшы-лардың тәжирийбелеринен дәретиўшилиқ пенен үйрен-генин көриўге болады. Демек, гүрриң жанрын жетили-стириўге деген Ә.Атажановтың бул умтылысын қоллап-қуўатлаўға болады. «Қаналасларын изине ертип, хеш нәрседен тайсалмастан жол баслап кия-тырған Ата кийик қалай болмасын быйыл жут дарыған майданлықтан қутылып, баспана болатуғын пана жерге жеткенше асығады. Қар қалың жапқан, хәлсиз басқала-ры сыяқлы ҳәзирше халдан таймаған Ата кийик те гей-пара жерлерде айшуқырдағы үйинди қарға сүңгип ке-теди... көбинесе қар төбелеринен қарғып өтеди. Байғус басқалары да жол баслаўшы секирсе-секиреді, қуласа қулайды... Ақырында Ана кийик алдыңғы жуп туяғын жерге тиреп, әстен-әстен өңменин көтерди, оннан кей-ин тентиреклеп барып түргелди. Және Ата кийиктиң изинде дизилисип, шубырысып жүрип кетти» [1:210-211].

Кийиклер падасы гүрриңде хроникалық сюжет та-лапларына сәйкес қызықлы етип сүўретленген. Бунда Ата кийик пенен Ана кийиктиң көркем образлары су-лыў тәбият көринислері фонында жүдә исеним-ли, қызықлы етип жасалған. Әсиресе, олардың өзлерин қорғаў ушын кең далада куйындай уйытқып, желдей есип шабыў хәрекетлерин автор жүдә айқын сүўретле-ген. Кийиклердиң бул жанталас хәрекетлерине айырым адамлардың жаўызлық ис- хәрекетлері контраст қойы-лып сүўретленген. Олардың аңларды топарластырып атсам, қырып тасласам, деген пасық ойлары гүрриңниң баянлаў қурылысына елеспесиз түрде сиңирилип жибе-рилген. Демек, гүрриңде хроникалық сюжет типин ме-нен сүўретленген ўақия ҳәм ҳәдийселер бираз созылып кеткен. Деген менен, гүрриң қызықлы оқылады. Жа-зыўшы сөзлерден, деталлардан, диалоглардан жүдә жақсы пайдаланыў арқалы ўақыяларды тап бизиң көз алдымызда жүз берип атырғандай етип сүўретлейди. Нәтижеде жазыўшы оқыўшыны экологияны, гөзал

тәбиятты қорғау, оның ажыралмас бир бөлеги болған кийиклер падасын асырап-абайлау кереклиги хаққын-дағы ойларға шарлайды.

Қарақалпақ гүрриңшилигинде хроникалық сюжет мемуарлық, автобиографиялық хәдийселерди сүүретлеуге қурылған Г.Есемуратованың «Бахытлы бола алар ма екенмен?!», «Сол Таня қайда екен?», А.Халмуратовтың «Хәсен», Ө.Ембергеновтың «Бир түйир дуз» [3:60] шығармаларында өнімлі ислетилген. «Бир түйир дуз» гүрриңинде сюжетке еки хәдийсе негиз етип алынған. Бириншиси әскерий миннетин өтеп, елге аман-есен қайтып киятырған жигитке байланыс болса, оның екіншиси шофёр жигит пенен байланыс-лы. Екеуи де бир-бирине басынан өткенлерин әңгиме етип айтып береді. Еки персонаждың сәубети форма-сында жазылған бул гүрриң бираз тәсирли шыққан. Жазыушы еки жигиттің әңгимеси арқалы баянланған ўақыяларды бир түйир дуз деталы арқалы бирлестирип, улыўма туўылған жер, киндик қаны тамған топырақ, оны кәстерлеу, хүрмет етиў, дуз ишкен босағанды кәдир тугыў идеяларын шебер хәм көркем түрде сүүретлеген. «...Аўылда урыстың зардабын көрген жекке баслы ана Гүлбазар ким армияға кетсе, соған бир түйир дуз түйип берип, «илайым, аман-есен келгейсең, балам!» деп ақ пәтия берип жибереді екен. Аўылдағы Қартбай деген жигит армияға кетеринде бул Гүлбазар апаның ақ пәтиясын алмай, бир түйир дузын дуз кабаққа салып жибериپ, келеке қылған...

«Адамлар алды тарқап болғанда Гүлбазар апа кирип келди. Төрге шыққан жоқ. Есик бетте отырды.

–Қартбай балам, аман барып, саў кел. Мә, мынаны муқиятлап, белгили бир жериңе салып қой. Ол камзолдың қойын қалтасынан алақандай ақ сүпке түйилген бир түйир затты шығарды.

–Хаў, бул не, Гүлбазар апа?–деп Қартбай қолына алып, түймедей түйиншикти шешти. Ишиндеги затты алақаныны салып турып:

–Не екен десем, дуз екен ғой. Пай, Гүлбазар апа-ай, баладайсыз-аў. Дуз деген үйде де тур ғой, бир кабақ

толып. Неге кереги бар маған буның?–деп түргелип есик беттеги керегеге илиўли турған дуз кабаққа таслап жиберди. Гүлбазар апаның түри бирден аппақ болып кетти. Шаншыў тийгендей бүрисип, сам-саз болып, ернин тиследі. Дәстурханға қолын созып, наннан аўыз тийди де шығып кетти.» [3:89].

Гүрриңде ананың аппақ кеўли, жақсы тилеги, ақ пәтиясы, ықласы жақсы сүүретленген. Халық даналығында «Дузын ишип, дузлығына түпирме!» деген гәп бар. «Дуз тартып, аман-есен келгейсең!» деген ең жақсы тилек бар. Гүрриңде жазыушы усындай нәрсе-лерге майда-шүйде деп қарамастан, оларға үлкен ықлас, адамгершилик хәм хүрмет пенен қараў керек, деген идеяны алға сүреді. Өйткени, бир түйир дуз, бир қысым топырақ түсиниклерлері халқымыздың неше әсирлерден киятырған инанымлары менен байланыс болып, оларды шығармада шеберлик пенен пайдаланыў персонажлардың өзине тән характерин жасаўға хызмет етеді. Ыақыялар «Бир түйир дуз»да гүрриңши тилинен айтып берилген. Ондағы айырым драматизмге толы көринислер, персонажлардың ишкі сезимлері лирикалық шегинис, диалоглар арқалы шебер сүүретленгенин көреміз. Автор бир қысым топырақ, бир түйир дуз де-талларын қолланыў арқалы туўған жеринди, елиңди, Ыатаныңды, ақ сүт берген ананды умытпа, - деген идеяны алға сүреді.

Жуўмақлап айтқанда, хәзирги қарақалпақ гүрриңи баянлаў поэтикасында хроникалық сюжет белгили орын ийелейди. Сюжеттің бул типі гүрриң жанры көлеминин бир қанша үлкейиўине, усы арқалы ўақыя хәм хәдийселердин, тәбият көринислеринин, инсаннның, хәттеки, хайўанлардың да қыймыл-қозғалысларының деталластырылып берилиўине имканият жаратады. Бул, өз гезегинде, көркем образлардың толық хәм тәсирли формада жаратылыўына хызмет етеді. Демек, хәзирги гүрриң жанры поэтикасын усы бағдарда еле де те-реңирек изертлеу бир қанша қунлы илимий-теориялық жуўмақлар ислеуге тийкар болады деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Атажанов Ә. Машкала. Повесть хәм гүрриңлер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Досмухаммедов Х. Хәзирги ўзбек хикоячилигида бадий тафаккурнинг яңиланиши. (80-йилларнинг иккинчи ярми ва 90-йилларнинг аввалидаги хикоялар мисолида). -Тошкент: 1995. Номзодлик диссертацияси.
3. Ембергенов Ө. Наўрыздың ақша қары. Повестьлер хәм гүрриңлер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
4. Куронов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. -Тошкент: «Академнашр», 2013.

РЕЗЮМЕ

Мақолада хәзирги қарақалпақ хикоячилиги поэтикасында хроник сюжетнинг аҳамияти тадқиқ этилген. Муаллиф айрым қарақалпақ ёзувчиларининг хикояларини анализ эта ўтирип аҳамиятли илмий-назарий хулосалар чикарган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается исследованию хроникального сюжета в поэтике современного каракалпакского рассказа. Автор анализирует некоторые рассказы каракалпакских писателей, и делает важные научно-теоретические выводы.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the chronical plot in the poetics of modern Karakalpak story. The author comes to the important scientific-theoretical conclusions by analyzing some of the stories of Karakalpak writers.

QODIRIYSHUNOSLIK TARIXIGA BIR NAZAR

L.D.Reimboyeva – magistrant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: roman, adabiyot, povest, siyosat, mafkura, tarjima, sinfiy pozitsiya, monografiya, maqolalar turkumi, adabiyot-shunoslik, ilmiy tadqiqot.

Ключевые слова: роман, литература, повесть, политика, идеология, перевод, классовая позиция, монография, сборник статей, литературоведение, научные исследования.

Key words: novel, literature, narrative, politics, ideology, translation, class position, monograph, collection series of articles, literary criticism, scientific research.

Adabiyotda shunday sanʼatkorlar boʻladiki, ular nafaqat oddiy kitobxonlar, balki, adabiyot ilmi ahli, olimlar qalbida ham chuqur joy egallaydi. Oʻlmas asarlarining sehri ularni oʻziga tortib ilmiy tadqiqotlar yuritishga undab tura-di. XX asr oʻzbek adabiyotining yirik namoyondalaridan biri, oʻzbek romanchiligining poydevorini qoʻygan Abdulla Qodiriy xuddi mana shunday, ham oʻquvchilar ommasini-ning, ham adabiyotshunos tanqidchilarning eʼtibori va mehrini qozongan soʻz sanʼatkorlaridan biridir.

A.Qodiriyning hikoya va qissalari, romanlari bilan oʻz-bek adabiyotida oʻziga xos adabiy maktab yaratgan adib. Yozuvchining oʻtgan asrning 20-yillarida yaratgan har bir asari, eʼlon qilingan ijod namunalari, nashr qildirgan kito-blari adabiy jarayondagi kashfiyot darajasida qabul qilindi, muxlislar tomonida qiziqish bilan oʻqildi. Ayniqsa, muallifning satirik hikoyalari, xususan, “Oʻtkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlarining paydo boʻlishi oʻzbek adabiyotini, aytaylik, nasrini bir pagʻona yuksaklikka

ko'tardi desak, mubolag'a bo'lmasa kerak. Yozuvchi romanlari nainki o'zbek adabiyoti balki Markaziy Osiyo adabiyotlari uchun ham katta yangilik, ochilmagan qo'riq bo'ldi. Hammaning diqqatini o'ziga tortdi, qiziqish bilan o'qildi, targ'ibot qilindi. Lekin afsuski, o'sha davrning adolatsiz siyosati, hukumon mafkurasi A.Qodiriy ijodiga, jumladan romanlariga nisbatan nohaq siyosat olib bordi, ularni noholis baholdi. Asarning muallifini hukumon mafkuraga itoat etmaganlikda aybladi javob bermaydi deb xulosa chiqardi.

Sho'rolar tuzumining bu siyosati va mafkurasi ta'sirida bo'lgan bir guruh adabiyotshunos tanqidchilar A.Qodiriy ijodiga, xususan, "O'tkan kunlar" romanini baholashda, deyarli bir xil pozitsiyada turdilar, ya'ni asarni vulgar satsiologik jihatdan talqin qilishga harakat qilishdi. Bu tanqidchilar romanda yozuvchining badiiy mahoratiga emas, balki, muallifning ijtimoiy kelib chiqishiga, sinfiy pozitsiyasiga qarab baholashga urindilar. Romanning bosh qahramonlarini yozuvchi shaxsiyati bilan to'g'ridan-to'g'ri baholash, ularning protatipi tarzida talqin qilish va shu negizda asarning ijtimoiy ahamiyati toraytirib qo'yish tendensiyasi hukm surildi. Bunday qarashlar S.Xusayn va O.Sharaffiddinov tadqiqotlarida ko'proq ko'zga tashlandi. Jumladan, S.Xusaynning 1931-yili Bokuda nashr qilingan "O'tkan kunlar" nomli kitobida ushbu konsepsiya ilgari surilgan. Jumladan, kitobdagi "tarixchi ham xudojnik", "Qarama-qarshi solishtirish", "Jurji Zaydon – Abdulla Qodiriy", "Roman va haqiqat", "Qodiriy yashagan davr va roman", "Adabiy priyomning ijtimoiy ahamiyati" kabi boblarida muallif romanni shu nuqtai nazardan ya'ni, siyosati, mafkura va roman munosabatlari aspektida tahlil qiladi va ko'proq tanqid qilish yo'lidan boradi. Abdulla Qodiriy mayda burjuaziya yozuvchisi deb ta'riflagan ham Sotti Xusayn edi. Yozuvchining sinfiy pozitsiyasini belgilashdagi bu noto'g'ri yondashuv Abdulla Qodiriy taqdirida mudhish holatlar bilan yakunlanganligi ko'pchilikka ma'lum.

O'tgan asrning 30-yillarida A.Qodiriy ijodini tanqid etgan adabiyotshunoslar haqida gapirganda Miyon Buzrukning "Mehrobdan chayon" romani haqidagi maqolalar turkumini ham tilga olib o'tishni ma'qul deb bilamiz. Uning "Mehrobdan chayon. Mavzusi, sinfiy tusi va tuzilishi jihatidan tekshirishlar" nomli maqolasi ham diqqatni tortadi. Maqoladagi "Pomanchilikida tarjima", "o'zbek adabiyotida ruman", "Romanning xulosasi", "Tuzuk jihatlar", "Kamchiliklari", "Tuzilish xatolari" va hokazo degan nomdagi jajji maqolachalarda romanning yutuq va kamchiliklari tahlil qilingan. Ko'proq romanning kamchiliklarini ko'rsatish muallifning asosiy maqsadlaridan biri bo'lgani ko'rinib turibdi [1:13-26].

Bu davrda atoqli yozuvchi Oybek ham A.Qodiriy ijodi bilan shug'ullangan, maqolalar yozgan. 1936 yilda muallif o'zining "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" degan kitobini nashr qildirdi. Birinchidan, monografiya o'zbek adabiyotshunosligida Abdulla Qodiriy ijodiy portretini yaratishga qaratilgan dastlabki tadqiqot. Chunki bu asarida Oybek A.Qodiriy ijodining barcha qirralarini qamrab olishga harakat qilgan, kitobdan muallifning hikoyalardan tortib romanlarigacha barchasi tahlilga tortilgan. Ikkinchidan muallif shu kitob bahonasida o'zbek adabiyoti, aytaylik romanchiligining bir necha nazariy masalalarni hal qilishga harakat qilgan. Masalan, Oybek tarixiy roman janri qanday bo'lishi kerak, yoki tipik obraz yaratish tamoyillari nimalarga asoslanishi zarur, yozuvchi dunyoqarashi va badiiy ijod kabi nazariy masalalarni A.Qodiriy ijodi, jumladan, romanlari misolida ilmiy asoslashga harakat qilgan kitobning ahamiyatli jihatlaridan biridir.

Xullas, o'tgan asrning 20-30-yillarida Abdulla Qodiriy ijodi, xususan, romanlari to'g'risida ziddiyatli fikrlar aytilgan, ijodiga yondashuv bir tomanlama qarashlar bo'lgan bo'lsa-da, yozuvchi ijodiga qiziqishning kattaligi va shu xildagi tadqiqotlarning yaratilgan ijobiy hodisa edi desak

xato bo'lmas. Ikkinchi jahon urushi yillarida Abdulla Qodiriy ijodi yuzasidan biror jiddiy ilmiy ish yoki kitob yozilganligi haqida ma'lumotga ega emasmiz. Buning sabablari, bizningcha, ma'lum. Yozuvchi ijodi tahqirlanib, qoralandi keyin qatag'onga uchradi. Ijodini o'rganish to'xtatib qo'yildi. O'tgan asrning 60-yillarida Abdulla Qodiriy ijodiga nisbatan iliq munosabat paydo bo'la boshladi. Asarlari nashr qilindi. "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlari, "Obid ketmon" qissasi alohida-alohida chop etildi. Kichik asarlari to'plam shaklida bosilib chiqdi. Yozuvchi ijodini o'rganishga sekin asta kirishildi. Qodiriyshunos olimlar avlodi shakllana boshladi. M.Qo'shjonov, A.Aliyev, I.Mirziyoyev kabi adabiyotshunoslarning Abdulla Qodiriy ijodiga bag'ishlangan maqolalari, kitoblari matbuot yuzini ko'ra boshladi. M.Qo'shjonovning "Qodiriyning tasvirlash san'ati" /1966/, A.Aliyevning "Abdulla Qodiriy" /1967/, S.Mirvaliyevning "O'zbek romani" kitoblari o'sha davr qodiriyshunosligining salmoqli yutuqlari edi desak mubolag'a bo'lmas. I. Mirzaevning "Abdulla Qodiriyning ijodiy evolyutsiyasi" va "Abdulla Qodiriy" degan risolalari ham yozuvchi ijodini har xil aspektlarda o'rganishning yaxshi namunalari edi. Bulardan boshqada, I.Sulton, O.Sharaffiddinov, U.Normatov, A.Rasulov, N.Xudoyberganov, B.Nazarov va boshqa yetuk adabiyotshunos tanqidchilarning ham Abdulla Qodiriy ijodini o'rganishga bag'ishlangan, turli mavzudagi maqolalari muntazam bosila boshlagan. Garchi bu davr sho'rolar tuzumi va mafkurasi hukumonlik qilib turgan bo'lsa-da, olimlarimiz Abdulla Qodiriy ijodini o'rganish jarayonlarini to'xtatmadilar. O'tgan asrning 70-80 yillarida ham bu jarayon keng quloq yozib rivojlanmagan bo'lsada, e'tiborga sazovor ilmiy ishlar yaratildi, kitoblar bosilib chiqdi.

Tom ma'nodagi o'zbek qodiriyshunosligi mustaqillik yillarida har tomonlama rivojlandi, yuksaldi, fundamental xarakterdagi ilmiy tadqiqotlar yuzaga keldi, yangi-yangi kitoblar chop etildi. Qodiriyshunoslik tarixi haqida so'z yuritir ekanmiz yozuvchi ijodining chet ellarda, shu jumladan qardosh adabiyotlarda o'rganilishi xususida ham to'xtalib o'tsak foydadan holi bo'lmasa kerak. Chunki adibning o'lmas asarlari, xususan, romanlari chet ellarda ham mashhur, bir qator xorijiy tillarga tarjima qilinganligi Abdulla Qodiriyning Yevropa mamlakatlarida ham tanilganligi va sevib o'qilganligidan darak beradi. Yozuvchi romanlari Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida ham anchadan beri ma'lum. "O'tkan kunlar" romanining qozoq, turkman, tojik, qizg'iz, ozarboyjon, va boshqa turkiy tillarga tarjima qilingani yozuvchiga ancha shuhrat keltirdi. Bulardan tashqari, A.Qodiriy romanlari ba'zi qardosh adabiyotlarda roman janrining tug'ilishiga sabab bo'lganligini qayd etish ham maroqli faktir. Bu romanning paydo bo'lishi haqida mashhur qozoq yozuvchisi Muxtor Avezov o'z vaqtida shunday deb yozgani bejiz emas edi: "Abdulla Qodiriy/ Julqunboy/yuksak romanlar yaratdi. Uning romanlari 20-yillarda go'yo tekis sahroda to'satdan Pomir tog'lari vujudga kelganday bo'ldi..." degan edi. Bu fikrdan shunday xulosaga kelish mumkinki, A.Qodiriy romanlarining yaratilishi qozoq adiblarining diqqatini o'ziga jalb qilgan va romanlar ijod qilishida o'zbek yozuvchisi tajribasi o'ziga xos adabiy maktab vazifasini o'tagan.

Adabiyotshunoslar turkman adabiyotidagi birinchi roman janrining paydo bo'lishida Abdulla Qodiriy romanlari muhim manbalardan biri sifatida e'tirof etilgan. Bu masalada taniqli turkman yozuvchisi Xider Deryayev quyidagi fikrlari e'tirofga sazovordir. Yozuvchi o'tgan asrning 30-yillarida Toshkentda, O'rta Osiyo davlat universitetida tahsil olgan. O'sha yillari u A.Qodiriy romanlarini o'qish imkoniga ega bo'ldi. Keyinchalik adib romanlaridan olgan taassurotlari haqida shunday eslaydi: "Menda o'zbek romanchiligiga qiziqish universitetda o'qib yurgan kezlardan boshlangan. O'zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon"

romanlari menda bir umrga unitilmas ta'sir qoldirdi va ilhom bag'ishladi. Shu ilhom va ta'sir natijasida menda bir fikr tug'ildi. Turkman xalqining ham shunday o'tmishi borku, men ham shu o'tmishdan bir roman yozsam bo'lmaydimi? Shundan keyin menda Turkman xalqining o'tmishi haqida roman yozish istagi kuchaydi".

Demak, X.Deryayev ilk bora roman janriga qo'l urishda A.Qodiriy tajribasiga suyanagan, "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlarining tajribasi turkman adabiyotida birinchilardan bo'lib roman yozishda juda qo'l keldi. Va yozuvchi o'tgan asrning o'ttizinchi yillarining ikkinchi yarmida "Qismat" degan roman yaratadi. Bu asar turkman adabiyotida yirik realistlik prozaning roman janrining ilk namunasi sifatida hozirga qadar e'tirof etiladi. Mashhur turkman yozuvchilari B.Kerboboyev, N.Sarixonov kabilar o'zlarining ijodiy faoliyatlarida Abdulla Qodiriy tajribalariga tayanganliklarini mamnuniyat bilan tilga oladilar. Bunday misollarni boshqa qardosh adabiyotlarda ham keltirilishi mumkin.

A.Qodiriy ijodi bilan dunyo olimlar ham qiziqib kelmoqda. Yozuvchi ijodi to'g'risida maqolalar e'lon qilingan. Filologiya fanlari doktori B.Karimning "Abdulla Qodiriy va

germenevtik tafakkur" nomli kitobining "Dunyo olimlari nigohida" bo'limida yozuvchi ijodining chet ellarda o'rganilishi masalalariga maxsus to'xtagan. Olimning yozishicha, B. Xayitning "Turkiston yangi adabiyotida ikki siymo. Qodiriy va Cho'lpon", E.Olvortning "O'zbek adabiy siyosati", X.Muftining "O'rta Osiyo musulmonlari. O'zlikning ifodalanishi va o'zgarishlar" nomli maqola va risolalarida Abdulla Qodiriy ijodi, yozuvchining romanlari tahlil qilinadi. A.Qodiriy ijodiga turli aspektlarda yondashgan bu xorijlik olimlarning tadqiqotlari o'zbek qodiriyshunosligining bir tarmog'i bo'lib ular Abdulla Qodiriy ijodini targ'ib qilishgan, ular uni jahon ko'lamida ommalashtirishda alohida ahamiyatga ega tadqiqotlardir. Bu jarayonning shu kunlarda ham davom qilayotgani ibratli faktidir.

Bu mavzu shu darajada keng va rang – barangki, uni bir maqola, hatto bir kitob doirasida ham to'la to'kis ochib berish imkonini yo'q. Bu masala kelajakda alohida tadqiqotlarda o'rganiladi va biz maqolamizda tilga olishga ulgurmagani mavzular kengroq doirada yoritiladi degan umiddamiz.

Adabiyotlar

- 1."O'zbek adabiy tanqidi. Antologiya. -Toshkent: 2011, 13-26-b.
2. Quromboyev K. Adabiy jarayon. Ijod mas'uliyati. Adabiy aloqalar. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. -T.: 2009
3. Bahodir Karim. Abdulla Qodiriy va germenevtik tafakkur. -Toshkent: "Akademnashr", 2014.

РЕЗЮМЕ

Maqolada o'zbek qodiriyshunosligi haqida so'z yuritiladi, yozuvchi ijodining qardosh xalqlar adabiyotshunosligi, shuningdek, jahon adabiyotshunosligida o'rganilishi masalalari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается изучение творчества А.Кадыри в Узбекистане, анализ творчества писателя в литературе братских народов, а также в мировой литературной критике.

SUMMARY

The article deals with studying the creative works of A.Kadyri in Uzbekistan, analyzing the writer's creative work in the literature of the fraternal peoples as well as studying in the world literary criticism.

ВОПРОСЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА КАК СРЕДСТВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Р.К.Рзаева – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: бадий таржим, махорат, таржима назарияси ва амалиёти, бадий адабиёт, халқаро коммуникация воситаси, чет эл адабиёти, замонавий адабиёт, чет тилларига таржима, миллий адабиётимизнинг энг яхши намуналари, маданиятнинг хусусиятлари.

Ключевые слова: художественный перевод, мастерство, теория и практика перевода, художественная литература, средство межкультурной коммуникации, зарубежная литература, современная литература, перевод на иностранные языки, лучшие образцы национальной литературы, особенности культуры.

Key words: literary-artistic translation, skill, theory and practice of translation, the belles-lettres style, means of intercultural communication, foreign literature, modern literature, translation into foreign languages, the best samples of national literature, peculiarities of culture.

Конец XX - начало XXI века – переломное время в изучении взаимодействия языка и культуры: внимание лингвистов переместилось с внутренней устроенности языка на его функционирование. Изучение языка в действии обнаружило его нерасторжимую связь с культурой его носителей.

Представители одной культуры знакомятся с особенностями других культур из литературных произведений и других источников. Одним из таких источников, получивших широкое распространение в современном мире, являются переводы. Перевод – это сложное многогранное явление, который объединяет народы с разными культурами. Раскрывая своеобразие и многообразие культурных ценностей, обычаев и традиций, переводы способствуют взаимопониманию и взаимоважанию, обогащают культуру каждого народа, и вносят большой вклад в развитие языка и литературы.

В преподавании иностранных языков большое значение придается вопросам художественного перевода, в учебные планы вузов в течение многих лет включен предмет «Теория и практика перевода».

Вопросам перевода была посвящена первая международная конференция «Актуальные вопросы изучения и популяризации за рубежом узбекской классической и современной литературы», проходившая в Ташкенте в августе 2018 года. На конференции приняли участие

учёные, переводчики и издатели из 25 стран дальнего и ближнего зарубежья, среди которых были представители нескольких государств СНГ, Японии, Южной Кореи, США, Ирана, Индии, Египта, Франции, Германии, Сербии и Нидерландов.

Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев в своём выступлении отметил, что следуя принципу «Дружба литератур – дружба народов» сегодня в республике много внимания уделяется переводу и изданию на узбекском языке шедевров мировой классической и современной литературы. Он подчеркнул, что в стране сформировалась уникальная творческая школа художественного перевода, на узбекский язык переведены тысячи произведений, являющихся бесценным достоянием общечеловеческой культуры. Вместе с тем, было отмечено, что в этой сфере сейчас есть определённые проблемы [1:2].

Целью данной статьи является рассмотрение некоторых вопросов и задач, которые обсуждались на первой международной конференции по актуальным проблемам перевода, и краткий обзор работы, проводимой на кафедре английского языка и литературы пединститута по решению этих проблем, в особенности в области художественного перевода.

В современном переводеведении перевод чаще всего рассматривается как вид межкультурной коммуни-

кации, посредником в которой является переводчик. Н.К.Гарбовский определяет перевод как «билингвизм динамический, при котором в контакт вступают не только два языка, но и две культуры, а переводчик соответственно является местом контакта не только языков, но и двух культур» [2:316]. По словам Г.Гачечиладзе, «перевод всегда есть отражение художественной действительности подлинника, однако он не менее действителен, чем любое оригинальное произведение» [3:253-254].

Мы высоко ценим работы великих учёных Фараби, Абу-Али Ибн Сина и Беруни, так как они были первыми переводчиками. Большая часть их работ содержала переводы произведений греческих, римских и итальянских писателей. Впервые переводы английской литературы в Узбекистане стали делать в 30-е годы XX века. На узбекский язык с английского сделаны переводы романов, рассказов известных английских и американских писателей-прозаиков, а также поэтические произведения В.Шекспира, Дж.Байрона. До этого периода был сделан единственный перевод с английского на узбекский язык книги Д.Дефо «Приключения Робинзона Крузо» Мухаммедом Фозилбек Отабеком в 1911 году.

Каждое поколение переводчиков вносит свой весомый вклад в переводы произведений известных английских поэтов-классиков В.Шекспира и Дж.Г.Байрона. Переводы произведения В.Шекспира «Гамлет» на узбекский язык сделаны известным узбекским писателем-поэтом М.Шайхзода с русского языка, а также перевод трагедий «Отелло», «Ромео и Джульетта» и «Гамлет» сделаны известным писателем-поэтом Гафуром Гулямом. На каракалпакский язык произведения В.Шекспира и Дж.Г.Байрона были переведены с русского языка Народным поэтом Узбекистана и Каракалпакстана И.Юсуповым.

В обращении главы государства к участникам международной конференции было также отмечено, что «...проводится значительная работа по переводу на иностранные языки и широкой популяризации за рубежом лучших образцов нашей классической и современной литературы, воспевающих гармоничное развитие человека, справедливое общество, свободу личности, процветание Родины, такие прекрасные качества, как стремление к созиданию, доброта и милосердие, толерантность и человечность» [1:2].

По словам известного узбекского поэта Чулпана «Пока жива литература-живёт нация!». Произведения классической и современной узбекской и каракалпакской литературы представляют интерес по содержанию и идее не только для читателей нашей страны, но и для широкого круга читателей других стран. В XX-м веке русский язык стал важным средством выражения национальной культуры, выполняющим роль языка-посредника, «соединившего впервые в истории, - по образному выражению Ч.Айтматова, - художественные берега народов, незадолго до этого не знавших о существовании друг друга». Если раньше перевод большинства произведений осуществлялся с помощью языка-посредника (эта практика существует и сегодня), сегодня имеются все возможности переводить лучшие образцы нашей национальной литературы прямо на английский язык без языка-посредника, чтобы они стали доступными широкой читательской аудитории зарубежных стран.

По словам известного башкирского поэта Мустая Карима: «Коль скоро перед нами перевод, значит это произведение обрело свою жизнь.... Переводное произведение должно быть признано явлением самостоятельным во всех отношениях» [4:111]. Одной из трудностей в художественном переводе является вопрос о точной передаче национального своеобразия оригина-

ла. Внутренняя специфика национального колорита связана с национальным языком. Теодор Сэвори, автор книги «Искусство перевода», писал: «Каждый, кто интересуется языком, не может долго удерживать свой интерес в пределах родного языка, и как только мысль его обращается к словам и выражениям, которыми пользуются в других странах, он оказывается лицом к лицу с проблемами перевода» [5:35]. У каждого языка есть свои специфические особенности, присущие только ему, и они проявляются наиболее ярко при переводе, когда происходит сопоставление двух языков, поэтому текст перевода подвергается воздействию иной культуры.

Следует отметить, что сегодня в работе по художественному переводу активное участие принимает талантливая молодёжь нашей страны, хорошо владеющая иностранными языками и читающая литературу в оригинале. Перевод, в особенности художественный перевод – это трудоёмкая работа требующая со стороны переводчика хорошее знание языка и литературы, творческие способности и одарённость. Как было отмечено в речи главы государства, «несмотря на то, что наши молодые переводчики, как правило, хорошо владеют языком оригинала, им иногда не хватает художественного мастерства» [1:2]. Перед нами, преподавателями английского языка стоит важная задача – поддержать и оказать талантливой молодёжи существенную помощь в этой трудной, но важной работе, в развитии и совершенствовании их знаний по теории и практике перевода, в развитии умений и навыков по художественному переводу.

Следует отметить, что в этом направлении проводится большая работа в кружке «Молодой переводчик», который функционирует на кафедре английского языка и литературы НГПИ с 2013 года. Работа в кружке проводится по двум основным направлениям:

- 1) перевод произведений известных зарубежных писателей и поэтов с английского на узбекский, русский и каракалпакский языки;
- 2) перевод лучших произведений национальной классической и современной литературы на английский язык.

Отметим, самые существенные переводы на английский язык по узбекской литературе. Это прежде всего информация о жизни и творчестве и поэтические произведения известной узбекской поэтессы Зулфии Исраиловой, отрывки из произведений государственного деятеля, писателя и поэта Шарафа Рашидова, писателя и поэта Эркина Вахидова, поэта Абдуллы Арипова и Мухаммада Юсуфа.

По каракалпакской литературе это переводы о жизни и творчестве классиков каракалпакской литературы Ажинияза, Бердаха, Кунхожа, писателей и поэтов А.Мусаева, С.Нурымбетова, А.Бегимова, А.Дабылова, М.Дарибаева, Н.Даукараева, К.Султанова, Ж.Аймурзаева, И.Юсупова, Т.Каипбергенова, Т.Сейтжанова, Т.Матмуратова, У.Пиржанова, Т.Кабулова, Т.Нажимова, Г.Шамуратовой, А.Атажанова, У.Хожаназарова, К.Каримова, С.Ибрагимов и других.

По художественному переводу следует отметить переводы с каракалпакского на английский язык некоторых произведений поэта-классика Ажинияза, исторической поэмы «Тумарис» и поэтических произведений известных поэтов Каракалпакстана И.Юсупова, Т.Жумамуратова, с каракалпакского на русский и английский языки либретто для оперы «Гулаим» написанной на основе дастана «Қырк қыз» Народной поэтессой Каракалпакстана Г.Матякубовой, по детской литературе - рассказы детского писателя Х.Сапарова, писателя и поэта Т.Нажимова, сборник стихов для детей «Юморход» поэта и переводчика А.Акназарова.

По переводу произведений писателей соседних стран можно назвать перевод на английский язык пьесы известного казахского драматурга Султанали Балгабаева «Ең сулы келиншек», которая была поставлена в театре на XXI -м международном фестивале в Египте в 2009 году артистами Каракалпакского музыкального академического театра нашей республики.

Из работ, выполненных студентами-членами кружка «Молодой переводчик» заслуживающих внимания, можно отметить следующие: перевод поэтических произведений классиков английской поэзии В.Шекспира, Дж.Г.Байрона, а также других поэтов - У.Вордсворда, Р.Бэрнса, Э.Браунинга с английского на узбекский и каракалпакский языки выпускниками Д.Джуманиязовым, Т.Сейтмуратовой, Б.Садыковой, Д.Каримовым, студентом А.Мухаммадияровым, стихов и песен английского фольклора «Mother Goose Rhymes» и английских народных сказок Н.Ешимбетовой, Д.Шакировой, М.Алимбетовой, перевод произведений в прозе У.С.Мозма, О'Генри и других писателей студентом И.Халмуратовым.

Существенным вкладом студентов в работу по художественному переводу являются переводы разных жанров каракалпакского народного фольклора (песен, стихов, сказок) на английский язык. Выход в свет «Каракалпакского фольклора» в 100-томах ещё раз под-

тверждает тот факт, каким богатым и самобытным является фольклор нашего народа. Это стало важным событием не только для нашей республики, но и для всех стран Средней Азии. Переводы произведений устного народного творчества представляют ценность его просветительским, идейно-воспитательным значением, в сочетании с силой эстетического воздействия, они являются одним из действенных средств в духовно-нравственном воспитании подрастающего поколения. Как отметил Президент республики, сегодня «...сама жизнь – как никогда прежде требует повышения роли и ответственности художественного слова в целях объединения всех людей с добрыми помыслами для совместного решения чрезвычайно сложных проблем современности, ...воспитания молодёжи, которая составляет почти треть населения планеты, на основе высоких идей гуманизма» [1:1].

Переводы, сделанные преподавателями и студентами пединститута являются вкладом в ту большую работу, которая проводится в нашей республике известными учёными, писателями и поэтами с целью популяризации литературы и культуры нашей страны, и мы надеемся, что из года в год будет расти число работ по переводу классической и современной национальной литературы, и они займут достойное место в мировой литературе.

Литература

1. Мирзиёев Ш.М. Выступление на первой международной конференции «Актуальные вопросы изучения и популяризации за рубежом узбекской классической и современной литературы». -Ташкент: 7-8 августа, 2018.
2. Гарбовский Н.К. Теория перевода. -Москва: Изд. МГУ, 2004.
3. Гачециладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. -Москва: 1980.
4. Уляшов П. Ветер земных дорог. -Нукус: «Каракалпакстан».1989.
5. Savory Th. The Art of Translation. -London: 1957.

РЕЗЮМЕ

Мақола бадий таржима масалаларига бағишланган. Бадий таржима назарияси ва амалиётини ривожлантириш тилшуносликнинг долзарб масалаларидан биридир. Затан, хозирги даврда халқаро алоқалар воситаси ҳисобланган миллий адабиётларнинг энг яхши намуналарини инглиз тилига таржима қилишга катта аҳамият берилмоқда. Ишта пединститут инглиз тили ва адабиёти кафедрасида таржима юзасидан олиб борилаётган ишларга қисқача обзор берилган. Машхур ўзбек ва каракалпоқ ёзувчилари асарларини инглиз тилига таржима қилиш дунё мамлакатлари халқларини ватанимиз адабиёти билан таништиришда кенг имкониятлар эшигини очди.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам художественного перевода. Развитие теории и практики художественного перевода является одним из актуальных вопросов языкознания, так как сегодня большое значение придаётся переводу лучших образцов национальной литературы на английский язык, являющийся средством международного общения. Дается краткий обзор работы по переводу, который проводится на кафедре английского языка и литературы пединститута. Перевод художественных произведений известных узбекских и каракалпакских писателей и поэтов на английский язык предоставляет широкие возможности людям разных стран ознакомиться с литературой нашей страны.

SUMMARY

The article deals with the issues of literary- artistic translation. The development of theory and practice of literary translation is one of the actual issues of Linguistics, as today the translation of the best samples of the national literature into English, that is a means of international communication, is of a great importance. The author gives a brief review of the work in translation that is being done at the Department of the English language and literature of the institute. Translation of the works of the outstanding Uzbek and Karakalpak writers and poets gives wide opportunities to the people of different countries to get acquainted with the literature of our country.

МАХТУМҚУЛИНИНГ БАЪЗИ ЎЗБЕКЧА ШЕЪРЛАРИ ТАРЖИМАСИДА ВАЗНИНГ АҲАМИЯТИ

Ф.Сапаева – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Махтумқули, шеър, бадий таржима, туркман тили, ўзбек тили, мазмун, маъно, аслият, вазн, турок, ҳижо, кофия, таржимон.

Ключевые слова: Махтумқули, стихотворение, художественный перевод, туркменский язык, узбекский язык, содержание, значение, оригинал, смысл, ритм, рифма, переводчик.

Key words: Mahtumkuli, poem, literary, translation, Turkmen language, Uzbek language, content meaning, translation, origin, rhythm, rhyme translator (terms of art poems).

Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржималарида шоир шеърлари вазнларининг сақланиши ҳалигача махсус тадқиқ объекти бўлмаган. Ҳолбуки, шеър таржимада вазн муҳим ўрин тутди: вазний мувофиқликка эришилмаса, таржима муваффақиятли чиқмайди. Айни жиҳатдан, шеър таржимада муқобил вазн топиш – муваффақият калити ҳисобланади. Яқин тиллардан таржимада бу муаммо нисбатан осон ҳал қилинади. Чунки уларда кўпинча бир шеър тизимга амал қилади. Масалан, туркий халқлар шеърларида бармоқ тизими ҳам, аруз ҳам бирдай қўлланган. Шунга

кўра, уларнинг биридан иккинчисига шеър таржимада вазн муаммосига дуч келинмайди. Туркман шеърларидан ўзбекчага таржималар борасида ҳам шундай дейиш мумкин. Жумладан, атоқли туркман шоири Махтумқули шеърлари таржимасида ҳам вазн алоҳида масала сифатида кун тартибига чиқмаган. Маълумки, шоир шеърлари асосан бармоқ вазнида яратилган. Махтумқули ижодида саккиз ва ўн бир ҳижоли бармоқ вазни етакчилик қилади. Қизиғи, ўзбек шеърларида тоқ ҳижоли вазнлар (етти, тўққиз, ўн бир) кўп қўлланади. Жуфт вазнлардан эса энг кам

кўлланадигани саккиз ҳижоли бармоқ. Бу вазн кўлланганда ҳам кўпинча етти ҳижоли бармоқ вазни билан бирга кўлланади, яъни муайян шеърнинг ток мисралари саккиз, жуфт мисралари эса етти ҳижоли бармоқ вазнида бўлади. Шунга қарамай, Махтумқулининг саккиз ҳижоли бармоқ вазнидаги шеърларининг барчаси ўз вазни билан таржима қилинди ва муваффақият қозонди. Улардан кўпининг хатто кўшиққа айланиб кетгани бунинг ёрқин исботидир. Чунончи:

Йорсең, ярим, гувона мен
Серви камат бойларыңа.
Гүлден пушеш ярашыпдир,
Ажап рахат бойларыңа [1:96].

Ж.Шарипов таржимаси:
Юрсанг, ёрим, қувонаман
Сарвиқомат бўйларингга.
Гулдан либос ярашибдир
Соғ-саломат бўйларингга [2:101].

Ўн бир ҳижоли бармоқ вазни эса ўзбек шеъриятининг ҳам энг етакчи жанри бўлганлигидан бу борада ҳеч қандай муаммо бўлган эмас. Масалан:

Кеш эйледим, гездим ышкың дағында,
Не беладыр, кимсе чекер бу дерди.
Ышк дағын ассалар гөгүң бойнундан,
Гөк титрейип, чеке билмез бу дерди [3:120].

Ж.Шарипов таржимаси:
Сайр айладим, кездим ишқинг тоғидан,
Не балодир, ким чекар, бас, бу дардни?
Ишқ тоғин оссалар кўкнинг бўйнидан,
Кўк титрайди, қўтаролмас бу дардни [2:65].

Лекин шоирнинг бармоқ вазнидаги шеърлари таржимасида турок бузилишлари кўп учрайди. Ҳолбуки, турок ўзгарса, вазн нафақат бузилади, балки ўзгаради ҳам. Масалан, “Ўғлим – Озодим” шеърдаги куйидаги банд таржимасини кўриб чиқайлик:

Аслиятда:
Билгешлейин өзүң \ нирэ атар сен? 6\5
Ничик ишдир, \ муны бейле \ тутар сен? 4\4\3
Дийгил ахыр, \ кимиң биле \ гидер сен? 4\4\3
Дем тартып, хер яна \ бакмагыл, оглум! [1:22] 6\5
Э.Очилов таржимаси:
Қайга боришини \ мунча қасд \ этарсан? 5\3\3
Қандай ишки, \ ўзинг бундай \ тутарсан? 4\4\3
Қани, айт, ким \ билан ўзи \ кетарсан? 4\4\3
Оҳ уриб, \ ҳар ёққа \ боқмагил, ўғлим! [4:372] 3\3\5

Кўриниб турганидек, аслиятнинг ўзида турок бузилишлари мавжуд: биринчи ва тўртинчи мисралар 6\5, иккинчи ва учинчи мисралар 4\4\3 турокли 11 ҳижоли бармоқ вазнида. Бундан банднинг икки хил вазнида эканлиги маълум бўлади. Таржимада эса вазнлар яна биттага ортган: биринчи мисра 5\3\3, тўртинчи мисра эса аксинча 3\3\5, иккинчи ва учинчи мисралар 4\4\3 турокли 11 ҳижоли бармоқ вазнида. Ҳолбуки, бармоқ тизимида бундай ҳар хилликка йўл қўйилмайди. Тўғри, ток ва жуфт мисралар алоҳида-алоҳида вазнда ёзиладиган кўринишлар ҳам мавжуд (масалан, 8\7). Лекин хоҳлаган мисра хоҳлаган вазнда ёзиладиган бундай тартибсиз шакллар йўқ.

Албатта, шеърлар халқ ичидан ёзиб олиб тўплангани учунми, Махтумқули шеърларининг ўзида ҳам вазний сакталиқлар, турок бузилишлари кўп учрайди. Лекин бу ҳол таржимонга уларни айна камчиликлар билан ўтказиш ҳуқуқини бермайди.

Ўзбек ўқувчилари жаҳон илму адаб аҳлини нафақат кенг ва теран мазмуни, балки гўзал шакли билан ҳам ҳайратга солиб келаётган бадийий юксак шеъриятнинг ворислари сифатида бундай шаклий номувофикликларни қабул қилолмайдилар. Таржимон фақат аслият ҳолатини эмас, таржима ўқувчиси диди ва савиясини ҳам ҳисобга олиб иш кўриши керак.

Биз аруздаги вазний сакталиқлар ҳақида кўп гапира-

миз. Ҳолбуки, арузда ҳижо ўзгариши вазний сакталиқни келтириб чиқарганидек, бармоқ ўлчовида ҳам бўғиннинг ортиши ёки камайиши, турок бузилиши вазннинг ўзгаришига сабаб бўлади. Масалан, “Қарам истарман” шеъри 8 ҳижоли бармоқ вазнида ёзилган бўлиб, М.Азим уни айна вазннинг ўзи билан таржима қилади. Лекин баъзи бандлар таржимасида бўғинларнинг ортиши вазний бузилишларни келтириб чиқарган. Жумладан, куйидаги банднинг биринчи мисраси 7 ҳижоли, учинчи мисраси 9 ҳижоли, иккинчи ва тўртинчи мисралари 8 ҳижоли бармоқ вазнида. Ҳолбуки, турок жиҳатидан уларда ҳам ўзгариш бор: иккинчи мисра 3\3\2 турокли, тўртинчи мисра 3\2\3 турокли бармоқ вазнида. Бундан маълум бўладики, биргина банд 4 та вазнда таржима қилинган:

Таңры бермесе, нәдели,
Баш алып, кайда гидели,
Отуршы-туршы эдалы,
Гашлары галам исләрин [1:10].
Тангри бермаса нетай, (7)
Бош олиб қай томон кетай? (8)
Ўтириб-туриши адоли, (9)
Қошлари қалам истарман [5:11]. (8)

“Ҳар ёна” шеъри ҳам 8 ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб, учинчи банднинг иккинчи ва учинчи мисралари 9 ҳижоли ҳамда биричи ва тўртинчи мисралари 8 ҳижоли бармоқ вазнида. Лекин бунда 8 ҳижоли вазнлар турок жиҳатидан фарқланади: 2\3\3 ва 3\2\3:

Ғадыр биленден даш этме,
Нәгадыра ёлдаш этме,
Тил билмез бела душ этме,
Сада тил болсун – туркана [1:18].

М.Аҳмад таржимаси:
Қадр билгандан таш этма, (8)
Қадр билмаса йўлдош этма, (9)
Тил билмас балого дуч этма, (9)
Содда тил бўлсин туркона! [6:11] (8)

Махтумқулининг “Тонг отмасдан бурун” шеъри 8 ҳижоли бармоқ вазнида ёзилган. М.Аҳмад уни “Бўлмасдан аввалроқ” номи билан “-роқ” кучайтириш кўшимчасини қўшиб таржима қилади. Бу эса таржимада шеър вазнининг бузилишига олиб келган: биринчи, иккинчи ва барча бандларнинг тўртинчи мисралари 9 ҳижоли чиқиб қолган:

Магтымгулы, доғры сөйле,
Өмрүң гелип, гечер бейле,
Зынхар, яшулыңы сыйла,
Баш гөре гирмесден бурун! [1:30]
Махтумқули, тўғри сўйла,
Умринг елдай ўтар, ўйла,
Зинҳор улугларни сийла,
Боқийга бормасдан аввалроқ [7:49].

Махтумқули шеърлари таржимасини вазн нуқтаи назаридан текшириш шоирнинг бармоқ вазнидаги шеърлари таржимасида ҳам деярли барча таржимонлар турли даражадаги вазн бузилишларига йўл қўйганликларини кўрсатади. Бу эса айна таржималарни ва умуман шеърый таржималарни вазн нуқтаи назаридан махсус текширишни тақозо этади.

Одатда, арузий шеърлар таржимасида вазн алмашувлари кўп учрайди. Арузни яхши билмаганлари учун таржимонлар бу ўлчовдаги намуналарни кўпинча бошқа вазнларга, хатто бармоққа солиб таржима қиладилар. Ҳолбуки, кузатишлар бармоқ вазнидаги шеърлар таржимасида ҳам вазний ўзгаришлар учрашини кўрсатади. Масалан, “Мажнуни бордир” ғазали 16 ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб, Шайхзода уни 15 ҳижоли (албатта, аслият вазний сакталиқлардан холи бўлмай, баъзи мисралари 15 ҳижоли) бармоқ вазнига солиб таржима қилади:

Пеше бирлен пилни тутуп, гөр, бу пелек оюн қылар,

Пеше дийип агыртмагыл, жеседиде жаны бардыр [1:72].

*Чарх-фалак назарида фил ҳам паиша баробар,
Эрмак дея паишага ҳам берма озор, эй инсон!* [8:440]

Э.Очилов ғазални ўз вазнида таржима қилган:
*Паиша билан филни тутиб, боқ, бу фалак қилар ўйин,
Паиша дея берма озор, паишанинг-да жони бордир* (БН, 98).

“Найлай, энди бечораман” шеърининг биринчи банди 7 ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб, фақат нақарот тарзида такрорланиб келувчи охириги мисраси 8 ҳижоли бармоқ вазнида (Шеърнинг қолган бандлари тўлиқ шу вазнида давом этади). О.Сафаров эса унинг дастлабки икки мисрасини 9 ҳижоли бармоқ вазнида, қолган мисраларини эса 8 ҳижоли бармоқ вазнида таржима қилган:

Ватанымда хан идим,
Ханлара перман идим,
Дертлере дерман идим,
Мисгине дукан идим,
Жансызга мен жан идим,
Нейлей, инди бечереем [1:93].

*Ватанымда мен эсон эдим,
Хонларга ҳукмфармон эдим,
Дардлиларга дармон эдим,
Мискинларга дукон эдим,
Жонсизларга минг жон эдим,
Энди, найлай, бечора мен* [9:47].

Махтумқулининг аруздаги шеърлари асосан ғазал ва мухаммас бўлиб, ора-сира мурабба, мусаддас, мусаббаъ (еттилик), мутассаъ (тўққизлик), муашшар (ўнлик) жанрлари ҳам учрайди. Лекин бу жанрлар аруз билан боғлиқ бўлса ҳам, улар кўпинча ўзбек шеърлятидаги бармоқдаги ғазаллар каби бармоқ вазнида ёзилган. Шоирнинг арузий шеърлари таржимасида қуйидаги ҳолатларни кўрамиз:

1. Анъанага кўра, аруз вазнида ёзилиши керак бўлса-да, лекин бармоқ вазнида яратилган шеърлари бармоқ вазнида таржима қилиш. Масалан, шоирнинг “эй дўст” радифли ғазали ўн тўрт ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб, барча таржимонлар уни айни вазннинг ўзида таржима қилганлар:

Гозуме хергиз сенсиз горунмез жахан, эй дост!

Не жахан, белки, тенде гер болса сед жан, эй дост! [1:44]

Ж.Шарипов таржимаси:

Сенсиз кўзимга ҳариз кўринмас жаҳон, эй дўст,

Не жаҳон, балки танда гар бўлса юз жон, эй дўст [2:95].

Аруз вазнини яхши билган ва Махтумқулининг кўплаб шеърларини ўз вазнида таржима қилган Э.Очилов ҳам шоирнинг бармоқ вазнидаги кўплаб ғазалларини бармоқ ўлчовида ўзбекчалаштиради. Жумладан, “Номус-орима” ғазали 15 ҳижоли бармоқ вазнида ёзилган бўлиб, таржимон уни 14 ҳижоли бармоқ вазнида ўтиради:

Пелек карарындан дүшүп, пида болмуш зарыма,

Бир ажайып зыба пери, гирмиш ышк базарыма [1:142].

Фалак аҳдидан қайтиб, қулоқ солмиш зорима,

Бир ажойиб париваи кирмиш ишқ бозорима [4:682].

Махтумқулининг қатор мухаммаслари каби “Бўлдим энди” номли гўзал мухаммаси ҳам 14 ҳижоли бармоқ вазнида ёзилган ва барча таржимонлар уни ўз вазнида ўзбекчалаштирганлар:

Дунйә менден хезл этмез, мен хем бәхре алмаз мен,

Одум өтгүр, дердим чох, хошвагт олуп гүлмез мен,
Агыр баха әлемни алты жөвге алмаз мен,
Дост кайсы, душман кайсы, пархын әде билмез мен,
Хич кимсе аңмаз халым, аяна болдум имди [1:50].

Э.Очилов таржимаси:

Дунё мендан қувонмас, мен ҳам баҳра олмасман,

Ичим ёнар, дардим кўп, ҳушвақт бўлиб қулмасман,

Қимматбаҳо оламни бир арпага олмасман,

Дўст қайси, душман қайси мулкин тўзитди, фарқин сира билмасман,

Ҳеч кимса билмас ҳолим, аёна бўлдим энди [4:27].

2. Аруз вазнидаги шеърни бармоқ вазнида таржима қилиш. Масалан, “Найларам” мухаммаси рамали мусаммани максур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун – – У – – / – У – – / – У – – / – У –) да ёзилган бўлиб, Абдумўмин Жумаев уни 15 ҳижоли бармоқ вазнида таржима қилади:

Горнушинг ашретнема, горкунг учин конглум гудаз,
Гысга ыкбалым голы, дост, дамени – васпын дераз,
Пур хатар, ол ёл йырак, ышкын геран, кувватым аз,
Душмушем бир мушқуле, сен-сен бу иши чаре саз,
Илтифатын имди қыл, отген махалы нейлерем [1:34].

*Оразинг ишратнамо, кўркинг учун кўнглим гудоз,
Қисқа иқболим қўли, дўст, домани васфинг дароз,
Пурхатар ул йўл йироқ, ишқинг гарон – қувватим оз,
Тушмишам бир мушқулга, сенсан бул ишга чорасоз,
Илтифотинг эмди қил, ўтган маҳални найларам* [10:59].

3. Арузни билмаган ҳолда, аслият оҳанги таъсирида интуиция билан таржима қилиш ва натижада кўплаб вазний сакталикларга йўл қўйиш.

4. Аруз вазнидаги шеърни аруз билан таржима қилиш.

5. Бармоқ вазнидаги шеърни аруз вазнига солиб таржима қилиш.

Махтумқулининг аруздаги шеърлари асосан рамал баҳрида. Баъзида *ҳазаж ва ражас вазнидаги шеърларига* ҳам дуч келамиз. Биламизки, туркий шеърятда кўп қўлланиши жиҳатидан айни вазнлар *арузнинг туркий вазнлари* деб юритилади. Бу эса уларни ўз вазнида таржима қилиш учун таржимонларга муайян енгиллик ва қулайлик туғдириши шубҳасиз. Шунга қарамай, Махтумқулининг аруздаги шеърларини фақат М.Кенжабек ва Э.Очиловлар арузда ўзбекчалаштиришнинг уддасидан чиқишган. Гарчи бошқалар ҳам бунга уринган бўлишса-да, уларнинг бу борадаги изланишларида *вазний сакталиклар ҳаддан зиёд кўп*. Бу ҳол уларнинг арузни яхши билмасликларидан далолат беради. Ҳолбуки, Э.Очилов шоир шеърлари таржимасида ҳатто аслиятдаги вазний сакталикларни ҳам бартараф этиб, ҳатто баъзи *бармоқдаги ғазал ва мухаммасларини ҳам арузда таржима қилишга* журъат этган.

Таҳлиллардан маълум бўладики, Махтумқулининг бармоқ вазнидаги барча шеърлари ўз вазнида ўғирилгани ҳолда, унинг қаламига мансуб аруздаги намуналар кўпинча бармоқ вазнига солиб ўзбекчалаштирилганки, шоир шеърларининг келгусида амалга ошириладиган таржималарида бу борада йўл қўйилиб келинаётган айни қусурларни бартараф этиш тақозо қилинади. Чунки шеърый таржима талабига кўра, ҳар қандай шеър ўз вазнида ёки унга мувофиқ келадиган вазнида таржима қилиниши керак. Махтумқули шеърларини ўзбек тилига таржима қилишда эса бунинг имконияти мавжуддир.

Адабиётлар

1. Магтымгулы. Сайланан эсерлер. Ики томлук. 1-том. -Ашгабат: “Туркменистан”, 1983.
2. Махтумқули. Танланган асарлар. (Ж.Шарипов тарж.) -Т.: “Ўзадабийнашр”, 1960.
3. Магтымгулы. Шыгырлар. Үч томлук. 1-том. - Ашгабат: “Туркменистан”, 1992.

4. Махтумкули. Булбул нолаши. (Э.Очилов тарж.) - Т.: HILOL-NASHR, 2014.
5. Махтумкули. Боди сабони кўрсам. (М.Азим тарж.) - Бухоро: 2013.
6. Махтумкули. Севмишам сени. (М.Аҳмад тарж.) - Т.: DAVR PRESS HMY, 2016.
7. Махтумкули. Сайланма. (М.Аҳмад тарж.) - Т.: “Ўзбекистон-Ёзувчи”, 1995.
8. Максуд Шайхзода. Чорак аср девони. Танланган асарлар. -Т.: “Бадиий адабиёт”, 1958.
9. Сафаров О. Болалигим қолган кўчалар. -Т.: “Мухаррир”, 2010.
10. Махтумкули-Фироғий. Сайланма. (А.Жумаев ва Ж.Зулпиевлар тарж.). -Т.: “Ўзбекистон”, 2008.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Махтумкули шеърларининг жанрий таркиби тўғрисида фикр юритилиб, уларнинг ўзбекча таржималари вази нуқтаи назаридан текширилади. Хусусан, Махтумкулининг ўзбек таржимонлари М.Шайхзода, Ж.Шарипов, Э.Очилов, М.Аҳмад, М.Азим, О.Сафаровларнинг таржималари тадқиқ объекти қилиб олинди. Таҳлил намуналари ўзбек ва туркман тиллари мисолида ҳаққоний талқин қилинди.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о жанровом составе стихотворений Махтумкули, а переводы его стихотворений на узбекский язык исследуются с точки зрения метрической системы. В особенности, рассматриваются переводы стихотворений Махтумкули, узбекскими переводчиками М.Шайхзода, Ж.Шарипов, Э.Очилов, М.Аҳмад, М.Азим, О.Сафаровым, как объекта исследования. Образцы анализов обсуждались на узбекском и туркменском языках.

SUMMARY

In the article the genre structure of Maktumkuli's poems and their Uzbek translations are studied from the point of view of meters. His poems were translated into Uzbek by Uzbek translators M.Shayhzoda, J.Sharipov, E.Ochilov, M.Ahmad, M.Azim, O.Safarov. Their works are considered as the object of the research. Samples of analyses were discussed in the Uzbek and Turkmen languages.

БОБУРНИНГ ДАВР ВА КЕЧМИШ ТАРИХИГА ДОИР ҚАРАШЛАРИ

И.И.Сулаймонов – филология фанлари номзоди, доцент

Самарканд давлат университети

Таянч сўзлар: Бобур, тарихий шахс, рухий вазият, зиддият ва кечинма, тарих ҳақиқати ва бадиий талқин, сиёсий ва адабий муҳит, ғолиб ва мағлуб.

Ключевые слова: Бабур, историческая личность, психологическая ситуация, конфликт и переживание, правда истории и художественная интерпретация, политическая и литературная среда, победитель и побеждённый.

Key words: Bobur, historical person, psychological situation, conflict and experience, the truth of history and literary-artistic interpretation, political and literary environment, winner and loser.

Маълумки, Захириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб, ўзбек реалистик насрининг классик намунаси “Бобурнома”да уч минтақа (Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон) тарихи баён этилган. У 1600 тадан ортиқ тарихий шахслар ҳаёти одилона баҳоланган жаҳонга машхур дурдона асардир. Бу асар ҳақида дунё халқлари илмпарварлари энг сара сўзларини айтганлар, уни юксак эҳтиром билан тилга оладилар. Биргина инглиз тарихчиси Эльфинсоннинг «Бобурнома» ва унинг муаллифи ҳақида: «...бу асар Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобур ҳарбий одамнинг ташқи кўриниши, кийими, таъби ва одатларини ифода қилади, мамлакатларни, уларнинг иқлими, табиати, хўжалиги, санъат ва ҳунармандчилик намуналарини тасвирлаб беради. Лекин муаллифнинг ёрқин характери асарга энг кўп жозиба бағишлайди», - деган фикрлари фикримизга ойдинлик киритади [1:23]. Ушбу эътирофнинг ўзиёқ Бобур ва айниқса машхур «Бобурнома»га муаллиф кўзи ва дида билан қарашни тақозо этади. Бунда энг аввало шахс ботини ва зоҳиридаги икки нуқта: ғолиб ва мағлублик руҳияти ниҳоятда теран очиб берилади. Зотан, унда сертахлика бир даврда шахснинг руҳий ҳолати, турли оғир дамларда ўзини тута билиши ва ёки аксинча, ҳаракатини бошқара олмаслиги ҳоллари зийраклик билан кузатилади. Бу тажриба дунё тарихида салтанат бошлиқлари, нуфузли шахслар ҳаётида, давлатни бошқариш ва давр сиёсатини юргизишида муҳим ўрин тутати.

Бобур тарихий шахслар ва айниқса Ҳусайн Бойқаро ҳақида фикр юритар экан, биринчи навбатда, теурий-зодалар сиймосида тажрибали, одил ва қомил шахсни тасаввур қилади. Лекин у Ҳусайн Бойқаро давлатдорлигидаги айрим шахслар фаолияти салтанатни мустаҳкамлашга эмас, балки парчаланишга олиб келувчи ҳолатларини ҳам эслатиб ўтади. Бобур 1495-1496йиллар воқеаларига тўхталиб, Ҳусайн Бойқаро салтанатида Хусравшоҳ исмли бек бўлиб, охириги пайтда Ҳирот ҳокимиятига бўйсинмай қолганлиги ҳақида

гапиради. Бундай муносабат давлат ишини юргизишда бошқа муаммоларни ҳам келтириб чиқаришини айтиб: «Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғига ва мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғига Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди», - дейди [1:54].

Бобур Султон Ҳусайн мирзо салтанат бошқарувида жуда қалтис ҳаракат қилиб, Ҳирот салтанатида ота ва ўғил ўртасидаги муаммонинг нотўғри ҳал этилгани, салтанат бошқариш тарихида бундай ҳолат ҳали кузатилмагани, ниҳоят бу Султон Ҳусайн ҳамда фарзандлари орасида душманликкача бориб етган тарихий вазиятга баҳо беради. У бир ўринда: «Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиъуззамон мирзога бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юқундурди. Бу жихатдин Бадиъуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийликлар ва фитналарнинг сабаби ул эди», - дейди [1:54].

Бобур Ҳусайн Бойқаро сиёсати ва давлатчилиги ҳақида гапириб, бир вилоят, юрт, маконга икки кишининг ҳоким, султон этиб тайинланишини теурийлар саройидаги энг нолойиқ иш деб билади. Бу қарор теурий шахзодалар орасида нифокни кучайтириши, уларнинг муносабатлари бузилиши ва ҳатто қонли жангларга олиб келишини ўша давр тарихчиси сифатида баён этади. Яъни, «баширкат подшоҳлик қилиш»нинг Ҳусайн Бойқаро давлатчилигидаги энг номуносиб иш деб билади ва буни тарихнинг хатоси деб баҳолайди: «...Бадиъуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳири тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. ...Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқеъ бўлди: Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур: «Дах дарвеш дар як гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нағунжанд» (Мазмун: Ўн дарвеш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшо бир иқлимга сиғмайди) [1:140]. Бунда Бобур Султон Ҳусайн мирзонинг тари-

хий хатосини давр эксперти сифатида темурийлар салтанати манфаатини кўзлаган ҳолда билдиради. Ҳусайн Бойқаро бу ҳаракати билан ҳозиргача ўз салтанатида ота ва ўғил зиддияти шусиз ҳам тахт ягоналигига раҳна солиб келаётганига қарамасдан, иккала ўғли – бўлажак тахт ворисларини мунозарали масалани ҳал қилиш, ҳар бир шаҳзодани алоҳида-алоҳида вилоятларга ҳоким этиб тайинлаш ўрнига уларни шериклик тариқасида ҳукмронлик қилишларини маъқул кўради. Бобур фикрича, «мунча йил ёғийликлар ва фитналарнинг сабаби ул ўлди».

Бобур «Бобурнома»да Хусравшоҳ ҳақида сўз юритир экан, бу бекнинг хислатларини қоралаб гапиради, уни темурийлар хонадонининг душмани сифатида баҳолайди. Бобур Ҳусайн Бойқаро сиёсатини танқид қилиб, Хусравшоҳга ўз салтанатида жуда катта эътибор ва нуфуз берганлиги, бу эса Хуросон давлатининг инқирозига сабаб бўлишини оддий мисол билан исботлаб: «Баъзи кўтахандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отига хутба ўкутгайлар», - дейди [1:66]. Бобур салтанатни бошқаришда ҳар бир ишни чуқур ўйлаб, ҳулоса чиқаришни таъкидлайди. Унинг бу қарашлари ҳаёт тажрибасига асосланган тарзда ўз ифодасини топган. У яқинлари, бекларининг гапига кириб «фармон бўлдуким, бизинг била бўлгонлар таниғон нималарини олсунлар», деб амр бера экан, бундай фикрга қилиши ғалат эканлигини, бироз шошиб иш кўрганини ҳолисона баён этади. У ҳар бир гапни фақат ростини баён қилиш мақсади эканлигига содиқ қолиб, шундай ёзади: «Жаҳонгир мирзодек музи (ғаниме) ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ ҳуркутмоқнинг ҳеч маънисини йўқ эди. Мулқгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг заминиди юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур» [1:69]. Бу Бобурнинг узокни кўзлаб давлатдорлик қилиши, унга Қобул давлатчилигини тузиш, Ҳиндистонда қисқа муддат ичида мустаҳкам салтанат пойдеворини яратишга имкон берди. У ота юрти – Самарқандга бўлган меҳри юксаклигини, ушбу шаҳар тахтига ўтириш армон бўлиб қолганлигини алоҳида таъкидлайди. Бобур Самарқандни Шайбонийхон истилосидан омон сақлаш, бу шаҳар тахтига ўтириш, темурийзодалар ҳудудларини ҳимоя этиш, Самарқандни эгаллашда унга ёрдам тилаган тақдирида ҳам мадад бермаганликларини афсус ва надомат билан таъкидлаб ёзади. Бобур темурийзодалардан барча кучни бирлаштириб, хонадоннинг асосий душмани Шайбонийхонга қарши йўналтириш мақсада мувофиқлигини қайта-қайта таъкидлайди: «Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсоне бўлмайдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб била мадад қилгайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлик қилмоқлик бетақриб экандур... Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай бизга кўнгул кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонга Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни муҳосара вақтида элчиликка йиборди» [1:85]. Бобур ҳар бир султон, саркарда, бек ва аёвну ашрофларнинг қобилияти, уруш майдонида ўзини тутга билишнинг ижобий ва салбий томонларини аниқ кўрсатиб беради. Масалан, унинг икки темурийзодага берган баҳоси характерлидир. У Султон Маҳмуд шунчалик кўрқоклиги билан ўзига тааллуқли кенг ҳудудни ғанимларидан қандай ҳимоя қила олади, агар Фарғона тахтига даъвогар Аҳмад Танбал олдида ундан кўрқиб, қалтираб турса; бундай кўрқоклар билан Амир Темур салтанатини ҳимоя қилиш мумкин эмаслигини гўё таъкидламоқчи бўлади: «Султон Маҳмудхон уруш

кишиси эмас эди. Сипоҳийликдин бисёр орий эди. Танбал била ўтру (рўбару) бўлгон чоғ хондин бедилонга ақвол ва афёол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Ғариб дурушт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидерким, мунча дағдаға ва тараддуд тортарсиз. Агар кўзунгиз кўркса, кўзунгизни боғлаб юруб рўбару бўлалинг» [1:85].

1503-1504 йиллар воқеалари зикрида Бобур Ҳусайн Бойқародан узокдан-узок мактуб олади. Буни Бобурнинг ўзи «... Бадиъуззамон мирзога ва манга (яъни - Бобурга – И.С.) ва Хисравшоҳга ва Зуннунга бир мазмун била узун- узок нишонлар келди» [1:103] деб таъкидлайди. Ушбу мактуб мундарижасини Бобур асарида келтирар экан, Султон Ҳусайн мирзонинг шунчалик тажрибаси борлиги, темурийлар орасида энг тажрибали ва қудратли султон бўлишидан қатъий назар, давр сиёсати, умумий душман Шайбонийхонга қарши курашишда Хуросон мулкига мансуб қалъаларни мустаҳкамлаш эмас, барча темурий шаҳзодалар бирлашиб, ўзаро ихтилофларга барҳам бериб, қасри нафсини баҳридан кечиб иш туттишлари лозимлигини таъкидлайди. Бундан кўринадики, ўша даврда барча темурийзодалар ичида тиник фикр билдирган, тарих воқеаларига объектив баҳо бера олган шахс – Заҳириддин Бобур эди. Бобурнинг Ҳусайн Бойқаро сиёсатига берган баҳоси, қарашларидан ангашиладики, Амир Темур салтанатини аслича сақлаб қолиш, Хуросон ва Мо-вароуннаҳрда бу салтанатни давом эттириш имкони бор эди. Султон Ҳусайн мактубидаги «Тирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юкқори Тўкқуз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг» мазмунидаги маслаҳатлари ва фармон қабилидаги кўрсатмалари Бобурнинг стратегик сиёсатига мутлақо тўғри келмасди. Бобур фикрича, бу муддатда вақтни бой бермасдан, барча темурийзодалар кучни бирлаштириб, Шайбонийхонга қарши курашга отланмоқлари зарур эди. Афсуски, Ҳусайн Бойқаро бошлиқ барча темурийзодалар ўз мулкларини асраш пайига тушдилар ва Шайбонийхон уларни бирма-бир махв этиб, ғалабага эришди. «Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекининг юртида бу тарихда андин улўғроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди... Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтургон улўғ подшоҳ ғанимнинг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улўска не умидворлик қолғай?!» [1:103].

Бобур ҳаётида турли даврларда унга давлатчилик ишларига ҳалал берган, ҳатто кўпинча ракиблари Аҳмад Танбал сафига ўтиб, унга қарши курашган ўғай укаси Жаҳонгир мирзо «Бобурнома» саҳифаларида тез-тез кўзга ташланади. Бобур у ҳақда қондошлигини инобатга олиб хатоларини кечирар, имкон қадар ундан марҳаматини дариғ тутмас эди. Лекин шунга қарамасдан, бу оғмачи, бебурд укасининг характери борасида асарида очик-ойдин ўз фикрини билдириб, темурийлар орасида шундай иродасиз, салтанатга хиёнат қиладиган кимсаларнинг борлиги, «ўзингдан чиққан балога, қайга борасан давога» ҳикматиға асосланиб иш кўришга мажбур эди. Жаҳонгир мирзо қабилар жамиятнинг энг хавфли қатламиға мансуб шахслар бўлиб, салтанатнинг инқирозга юз туттишиға, курашларда ракибнинг қўли балан бўлишиға, жанг майдонида рақиб томонға ўтиб кетиши билан ҳам ҳарбий интизом жиҳатидан, ҳам қариндошлик бобида, ҳам маънавий жиҳатдан зарба бўлиб қолган. Ҳатто, энг оғир пайтларда ҳам Бобур ўз жигаргўшасига нисбатан қалтис муомалада бўлмаган, унга тўғри йўлни кўрсатиб, темурийзодалигини эътиборга олиб, ўзининг қасри нафси синишиға қарамасдан, уни инсофға қилишиға ишонч билдириб келган. «Бобурнома»нинг сўнги йиллар воқеаларини кузатсак, Жаҳонгир мирзо анча инсофға келган, акаси Бобур

мирзо ҳаракатларига қўшилиб иш тутадиган, бироқ шунда ҳам хурмача қилиқларини гоҳида аён этиб турадиган кишига айланган эди: «...ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамий навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Аюббекининг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борким, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлик ва фитнага боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзога Хуросон сари хайр ва ҳўблук била рухсат берилсаким, тонглалик кунда мужиби надомат ва пушаймонлик бўлмағай» [1:103]. Бунда Бобур рақибларининг режаси шундан иборат эдики, Жаҳонгир мирзони ундан айириб, Хуросон сари боришига рухсат олиш, унинг кучини су-сайтириш, жигаргўшаларини бир-биридан ажратиш, шу билан темурийлар хонадонининг бирлигига рахна солиш эди. Бундай иғвогарликлар ва айирмачиларнинг истагига қарши чиқишга Бобур ҳам ожиз эди. Шунга қарамасдан, Бобур бу борада ўзининг тугал фикрини баён этади ва дейди: «Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва урук-қаёштин ҳар неча изойлик воқия бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ бўлуб келиб эди. Тугғонлик ва хизматгорлик мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби кудурат бўлғай» [1:103].

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Бобур тарих олдида ўзининг иниси Жаҳонгир мирзо билан ихтилофлар борлигини инкор этмоқда, агар бундай келишмовчиликлар бўлган бўлса ҳам, улар майда масалалар юзасидан бўлиб, Бобур бу ҳақда очик-ойдин фикрини баён қилмоқда. Бобурнинг бу иқрори давр ижтимоий-сиёсий, тарихий ҳолати олдида ҳолисона баҳо бериш билан бирга, ўша даврда темурийлар шаънига доғ туширмаслик, муаллиф томонидан тарихга нисбатан соғлом назар билан қарашни замондошларига ибрат қилиб кўрсатишдан иборат бўлган. Ҳар қандай даврда бўлгани сингари Бобур ҳукмронлиги пайтида ҳам кенг халқ оммаси орасида миллатчилик элементлари: кимнинг қаерда туғилганлиги, миллати ва бошқа жиҳатларига қараб баҳолаш одат бўлган кўринади. Бу жиҳатларнинг жамият аъзолари онгида пайдо бўлишининг ўзи, жумладан, темурийлар салтанатининг ривожланган пайтида ҳам жамиятнинг тараққиётига маълум даражада салбий таъсир кўрсатган. Бобур давлатчилиги сиёсатида ҳам бундай қарашлар мавжуд бўлиб, у бундай кишиларга нисбатан кураш олиб борган, бундай шахсларни жамиятдаги айирмачилар қаторига киритган ва салтанатнинг ичидан кемирувчи тоифага мансуб кишилар, деб билган: «... Тенгри таоло давлати берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд бу ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойридин ва андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким, «душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозаи шаҳро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст» (Мазмун: «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди») [1:117].

Темурий шаҳзодаларнинг касри нафси боис уларнинг бири («Зуннун аргун ўғли Шохбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Қуличокни муҳосара қилиб эди...») шижоат кўрсатиб Шайбонийхоннинг лашкари устидан ғалаба қилиб турганда «Султон Хусайн мирзонинг ўғлонларига кишилар йибориб тилаттилар, доғи бу азият била Ҳиридин чиқтилар. Бодғисга етканда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қўшулди, Ибни Хусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди, Кепак мирзоким, Машҳадта эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади, анинг

таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлгонда мен нечук анинг қошига борғоймен, деб мундоқ маҳалдаким, жамий оғо-ини бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ғаним устига азми жазм қилиб юруйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, балки барча номардликка ҳамл қилғуларидур» [1:142]. Бобур бунда очик қилиб Хусайн Бойқаро энг нозик пайтда темурийзода Кепак мирзонинг бошқа темурийзодага хусумати борлиги боис Шайбонийхонга қарши боришдан бўйин товлагани, бу шунчаки темурий шаҳзодаларнинг арази эмас, балки Бобур томонидан номардлик, қолаверса, салтанатнинг бирлигига хиёнат тарзида баҳоланмоқдаки, ҳақ унинг томонидадир. Ушбу давр сўнг Бобурнинг бу тарихий воқеага нисбатан берилган ҳулосаси ҳам мавжуд. Бунда Бобур инсондан яхши ном қолиши, асрлар оша кишилар уни яхши ном билан аташи – бу инсоннинг «иккинчи умри» қаторида тилга олинишини таъкидлар экан, Кепак мирзо қабиларни инсофга чақиради, Амир Темур салтанатининг барқарор туришига ҳиссаларини қўшишга ундайди. Бобур Амир Темур тахтининг ҳақиқий вориси сифатида «Бобурнома»да ибратли фикрларни ифода этади. У темурийлар салтанатининг ҳимоясига даъват этар экан, бирор ноўрин иш қилинган бўлса, бундан адоват қидирмасдан унинг ислоҳига киришишга чақиради, бу жиҳат салтанатда ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий муҳитнинг соғлом тарзда шаклланишига маълум даражада таъсирини ўтказади. У «ҳар кимдин яхши қоида қолгон бўлса, анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак»лигини қайта-қайта таъкидлайди [1:143].

Кобул салтанати тарихида Бобур томонидан Қандаҳор вилоятининг эгалланиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Бу Бобурнинг улкан юрт олиш сиёсатидаги воқеа бўлиб, муҳим стратегик аҳамиятга молик эди. Бироқ, шу муддатда Шайбонийхон Бобурни Қандаҳорда билиб, унга қарши лашкар тортади, аммо Бобур тажрибали беги Қосимбекининг маслаҳатига кўра бу шаҳарнинг катта бойлигини олиб, Кобулга қайтиб келади. Шайбонийхон Бобурни Қандаҳордан топмай ортига қайтади. Аммо, Бобур учун бу ғолиблик маълум даражада мағлублик ҳам эди.

Бобур тарихий вазиятни аъло даражада билиши, Шайбонийхоннинг феъли, ҳарбий қудратини баҳолай олиши шундан далолат берадики, Қандаҳордан аламзада бўлган Шайбонийхон Кобулга ҳам ҳужум қилиши, Бобур салтанатига таҳдид солиши аниқ эди. Ана шу боисдан Бобур шундай қарорга келади. Бобурнинг давр воқеаларини аниқ баҳолай олиши, унга Ҳиндистон томон йўл олиши тўғрелигини кўрсатиб ва Амир Темур салтанатини Ҳиндистонда қайта давом эттиришига имкон бўлди. Бу ҳақда у «Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқоамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер фикрини қилғулукдур ва бу микдор фуржа ва фурсатга қавий душмандин йироқроқ айрилғулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сари жазм қилмоқ керак... Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормокни таржих қилиб, Ламғонга мутаважжих бўлдук», - дейди [1:159]. Профессор Н.Ғ.Низомиддиновнинг бу ҳақдаги: «Бобурнома»... муаллифининг ҳинд ерига қўйган биринчи қадамидан то унинг тўла тасарруфига қадар маълум мақсад ва режасига асос сифатида йиғилганга ўхшайди. Зотан, балоғат ёшидан давлатчилик масъулиятига дахлдор бўлган подшоҳ ва қолаверса, етук олим ҳамда ижодкорнинг... Тангрига таваккал қилишдан илгари барча ўз ақл-заковати ва имконини ишга солганлиги табиий» [2:70] – деган фикрига қўшилиш мумкин. Бобур Ҳиндистонни ўз тасарруфига киритишга ошиқар экан, Ҳинд мулки саркардалари билан имкон қадар диплома-

тик муносабатни яхшилаш, Амир Темур тасарруфиди бўлган ерларни қайта эгаллаш борасида музокаралар олиб боради. Унинг фикрича, Ҳиндистон тупроғидаги турк аҳолига мансуб ерлар бевосита Амир Темур салтанатидаги ерлар ҳисобланиб, ҳатто Бобур лашкарлари бу вилоятларга кириб борганда, «Чунтурк ўлтушуш-лук вилоятларни ўзумузнинг тасаввур қилиб эдук», деб хулоса чиқариб, лашкарига бу вилоятларни толонторож қилмаслик, мол-мулкидан ҳатто, «ип ва игна синиғига»ча тегинмасликни фармон беради ва бу қоидага бутун қаламравида итоат этишларини қаттиқ назорат қилади. Унинг фикрича, Ҳиндистон султонлари ва рожалари ҳам бу фармонини сўзсиз бажаришлари ва амал қилишлари лозим эди. Бироқ Ҳинд давлат бошлиқлари Бобурнинг бундай сиёсатини тушунишни хохламадилар ва Бобур бу масала юзасидан улар билан орани очик қилиш учун Султон Иброҳимга дипломатик йўл билан мактуб ёзиб, оғзаки фикрларини элчи орқали тайинлаб, ўз кишисини юборади: «Панжшанба куни рабиул аввал ойининг ғураида бу жихаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимгаким, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук» [1:167] - дейди.

Бобур Султон Иброҳим мавжуд вазиятдан хулоса чиқариб, у юборган мактубларга аниқ, тайинли жавоб қайтаради, деб умид қилади. Бобур бу даврдаги Ҳинд салтанат бошлиқларининг дунёкараши, сиёсат юритишига ҳам алоҳида баҳо беради. Бунда ҳам Ҳинд халқига хос ғурур, ҳам сиёсатда яккашлик характери Султон Иброҳимнинг давлатчилик принципи, гарчи Бобур таъкидлагандек, «...Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш...», дер экан, матнда Ҳиндистон давлатчилигини бор моҳияти билан

очиқ беради, уларнинг ўша пайтда мавжуд дипломатик тартибни билмаслиги ёки писанд қилмасликларини ошқора баён қилади: «Давлатхонга битилган хатларни ва Султон Иброҳимга битилган хатларни топшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидга рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлик юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлук роҳ ва равишин била олдилар. Борғон кишимизни Давлатхон неча кун Лаҳўрда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимга йиборди. Неча ойдин сўнг борғон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулга келди» [1:167-168]. Бобурнинг бундай хулоса чиқаришидан билиш мумкинки, Ҳиндистонни ўз таъсирига қиритган Бобур учун Амир Темурга тааллуқли ҳудудда қайта давлатчиликни барпо этиш шунчаки осон бўлмаган. Бобур юборган элчи бир неча ой Иброҳимнинг назари остида қолиб кетади, унга на «ҳа» ва на «йўқ» жавоби берилади. Шунинг ўзидан ҳам англаш мумкинки, Ҳиндлар жуда узоқ муддат Бобур таклифини муҳокама қилганлар ва охири у юборган элчига ҳеч нарса демай рухсат берганлар. Албатта, бундай муносабатдан кейин Бобур бор кучи билан Иброҳим Лўдий устига қўшин тортган ва тарихий манбалар, жумладан, «Бобурнома»даги маълумотларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, бобурийларнинг бу юртдаги салтанати 332 йил давом этганлиги тўғрисида далолат беради.

«Бобурнома» муаллифнинг содда баёни, тарихий воқеаларни реалистик тарзда ифодалаши, ўзи таъкидлагандек, «Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеани таҳрир этилгай»[1:21]. Бу эса асарда келтирилган барча тарихий шахсларга баҳо, фактлар, воқеалар, далиллар ҳақиқат эканлигидан далолат беради. Айтилганлардан хулоса эса Бобур талқинидаги тарих ҳақиқатлар ифодасидир.

Адабиётлар

1. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. -Тошкент: «Шарқ». 2002, 335-б.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. -Тошкент: «Шарқ», 2014, 744- б.
3. Жалилов С. Бобир ва Юлий Цезар. -Тошкент: «Янги аср авлоди». 1992.
4. Низомиддинов Н.Ғ. Буюк бобурийлар тарихи (XVI – XIXаср).Монография. -Тошкент: Фан ва технология, 2012, 516-б.
5. Сингх Н.К., Банержи А.У. История Индии. -М.: 1954. -С. 214.
6. Кудратулланв Ҳ. Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва дипломатияси. - Тошкент: «Шарқ», 2011. -431-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Бобурнинг давр ва кечмиш тарихига доир қарашлари, ғолиб ва мағлуб шахс ҳақидаги фикрлари таҳлил этилади. Унда тадқиқотчи «Бобурнома» асида шахс концепцияси масаласини очиқ беришга ҳаракат қилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются взгляды Бабура о своём времени и прошедшей эпохе, а также мысли о победителе и побеждённом. В нём исследователь старается раскрыть проблему концепции личности в произведении «Бабурнама».

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the views of Babur of his time and the last era as well as the ideas of winners and losers. The researcher tries to study the problem of the concept of personality in the work “Baburname”.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

НИКОХДАН ТАШҚАРИ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ОИЛА МУСТАҲКАМЛИГИГА ТАЪСИРИ

Х.У. Абдусаматов – ўқитувчи

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: оила, никоҳ, ажримлар, никоҳдан ташқари муносабатлар, оилавий муносабатлар, таъсир.

Ключевые слова: семья, брак, развод, внебрачные отношения, семейные отношения, влияние.

Key words: family, marriage, divorce, extramarital relations, family relations, influence.

XXI аср ахборот технологиялари бўрони авж олаётган бир вақтда барча маъмулотларни салбий нуқтаи назардан баҳолаш илмий мулоҳазага эга бўлмаган шахсларга тааллуқли деб қараш мақсадга мувофиқдир. Фанлар тизимида “ТАБУ” (такик) тушунчасини кўр кўрона қўллаш ёш авлодни айни ўша табуга нисбатан қизиқишини орттиради. Бу эса ўз навбатида ёшлар ахборот воситалари учун бекорга вақтини сарфлаб, бўртирилган маълумотларни ўзлаштиришга сабаб бўлмоқда. Шу сабабдан ҳам оилавий муносабатларга таъсир қилувчи айрим масалалар ҳақида илмий асосли маълумот билан ёшларни қуроллантириш вақти келди.

Шарқона оила тизимига назар соладиган бўлсак, қадимдан ёш оилаларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш мақсадида маълум бир имкониятлар берилиши уқтирилиб борилган. Мисол учун аёл киши бемор бўлса, ёки фарзандсизлик дарди маълум бўлса эркак кишининг умрини бекор ўтказмаслик учун қўшимча никоҳларга йўл берилган. Бунда аксарият ҳолларда оила азият чекмаган. Аксинча, кўп оилалар биринчи никоҳини сақлаб қолган. Айни вақтда оила барқарорлиги, ёшларни оилавий қадриятларга бўлган муносабатларини мустаҳкамлигини ошириш бўйича ҳукумат томонидан бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Аммо оилавий муносабатларга таъсир қилувчи омиллар кундан кунга ортиб бормоқда. Шулардан бири никоҳдан ташқари муносабатлардир. Никоҳдан ташқари муносабатлар оилалар мустаҳкамлигига жуда катта салбий таъсир кўрсатадиган сабаблардан бири. У ҳоҳ ўзбек оиласи бўлсин, ҳоҳ бошқа миллат. Кишилиқ жамиятида оилаларда никоҳдан ташқари муносабатлар ҳаммаси хиёнат ҳисобланади. Хиёнат – ўзи нима? Эр-хотин хиёнати – оилавий ҳаётнинг кўнгилсиз ҳодисаларидан бири. Улар бўлган, бор ва бўлади – бу учлик олам каби қадимийдир. Бироқ бундан хиёнат қилинган кишининг қалб оғриғи қамаймайди. Одатда хиёнат ҳақидаги хабар – кучли изтироб бўлиб, буни ҳамма ҳам кўтара олмайди [1].

Шу билан боғлиқ равишда таниқли грузин психологи Дмитрий Узнадзенинг машҳур тажрибаси эсга келади. У бир неча маймунларни олиб, эркагини панжарага солади, урғочисининг ёнига бошқа бирини солади. Урғочиси янги хушторининг истакларига рўйхушлиқ берганида, унинг “қонуний” эркаги уларнинг алоқасини панжара ортидан кузатиб туради. Бир неча суткадан сўнг унда инфаркт юз берди. Урғочиси панжара олдида эмас, девор орқасида туриб хиёнат қилганда (яъни эркаги хиёнатни кўрмаганида), экспериментчи унинг соғлигида ҳеч нарсани кузатмади. Бу масалада биз маймунлардан фарқланамиз, дея олмайман.

Турли миллатлар маданияти асрлар давомида барча оила аъзолари, биринчи навбатда, эр-хотин хулқи, ахлоқ талабларини ташкил этувчи одатлар, таомиллар, муносабатлар мезонини шакллантирган. Баъзи миллатларда эр-хотин хиёнатига турлича муносабат билдирилади. Баъзиларида вафосиз хотинни жазолаш қабул қилинган бўлса, бошқаларида, аксинча, эр ижтимоий жаримага тортилади [2].

Албатта, агар эр ва хотин бир ҳақиқатни англаб етмаса, бундай ахлоқ оилага бахт олиб келмайди. Улар бир-бирини ардоқлаш, ҳурмат қилиш, уни тушунишга ҳаракат қилиш, оғриғини ҳис қилиш, унинг ўрнига қўйиб кўриш; нафакат ўз ҳис-туйғулари, қайғуси ҳақида ўйлашмаслик, балки ҳамма нарсани тенг кўриши лозимдир. Шундагина оилада тотувлик, ўзаро тушуниш бўлади. Ҳозирча, афсуски, тез-тез эр-хотинликнинг кўнгилсиз йўлдоши – никоҳдан ташқари муносабатлар муаммосига жуда кўплаб тўқнашишга тўғри келмоқда. Бу ҳолат эса, оилаларнинг ажрашувига, оила институтининг заифлашувига сабаб бўлмоқда.

Эр-хотин хиёнатига қандай ёндашиш лозим? Барчани қониқтирадиган ечимнинг топилиши даргумон. Мазкур масаланинг азалийлиги, оила муносабатлари пайдо бўлгандан бери мавжудлигига қармасдан, ҳануз унинг илмий адабиёти мавжуд эмас. Қундалиқ ҳаётимизда никоҳсиз севги алоқалари тўғрисидаги хабарларга етарлича кўп тўқнашамиз. Эр ва хотин хиёнатларининг кенг тарқалганлигидан далолат берувчи реал рақамларни далил қилиб келтиришнинг фойдаси йўқ. Никоҳсиз алоқалар никоҳнинг қайси босқичида юз бергани аҳамиятга эга. Хиёнатнинг ҳар қандай тури эр-хотин учун ўткир ёки узоқ муддатли эмоционал реакцияни келтириб чиқаради. Узоқ муддатли никоҳдан ташқари муносабатлар никоҳга эр-хотиннинг эмоционал эркининг юзага келиши билан ҳам хавф туғдиради.

Никоҳдан ташқари муносабатлар анъанавий тарзда хиёнат деб аталади, бошқача адюльтер (adultere) деб ҳам юритилади, французча – эр-хотин ишончининг бузилиши, эр-хотин хиёнати, бевафолик қилиш маъноларини билдиради. С.И. Ожегованинг рус тили луғатида бевафо тушунчасига “кимнингдир олдида ўз мажбуриятларини бузган, ишониб бўлмайдиган киши”, хиёнат тушунчасига эса “кимгадир нисбатан садоқатнинг бузилиши” сифатида таъриф берилган. Мана шу тавсифлар асосида эр-хотин хиёнатини никоҳда бўлган инсонига нисбатан садоқатнинг бузилиши сифатида ўрганиш лозим. Эр-хотин хиёнатининг асосий кўрсаткичлари бу бошқа бири билан жинсий алоқада бўлиш, учрашувларнинг яширинчалиги ва бунга никоҳдаги инсоннинг тақиклаши ҳисобланади [3]. Шу тариқа, эр-хотин хиёнатини никоҳда бўлмаган жуфти билан ихтиёрий равишда жинсий алоқага киришиш сифатида белгилаш мумкин. Хиёнат оилавий ҳаётни бузувчи вариантлардан бири сифатида оилавий деструкцияларнинг бошқа турларидан кескин фарқланади: зиддиятлар, жанжал, ижтимоий хулқ, етишмовчилик, ажрим ва ҳ.к. эр-хотин хиёнати соғлом, ижтимоий муваффақиятли оилаларда ҳам учраши мумкин.

Унинг юзага келиши жанжал, зиддият, танглик ҳолатларида эр-хотинларнинг жинсий ҳаётидаги ўзгаришлар туфайли бўлиши мумкин. Гарчи хиёнат умуман оила муносабатларига эмас, эр-хотин ҳиссиётлари доирасига тегишли бўлса-да, бироқ унинг ташвишига бошқа оила аъзолари ҳам тортилади, бу эса доим оила атмосферасига негатив таъсир қилади, жиддий танглик ёки никоҳнинг бузилишига олиб келиши мумкин.

Ф.Энгельснинг “Ўлимга даъво бўлмагани каби эр-хотин хиёнатига ҳам қарши чора йўқ” деган фикрига таяниб, баъзи тадқиқотчилар адюльтерни оқлашга ҳаракат қилади, ҳаётга фалсафий ёндашиш, мувофиқ ишқий саргузаштларнинг оқибатларини унутмасликка қакиради [4].

Биринчидан, эр-хотин хиёнати оиланинг муҳим асоси, яъни эр-хотин ҳиссиётларига таъсир қилиб, оиланинг бутунлигига хавф солади.

Иккинчидан, эр-хотин структурасидаги муносабатларнинг бузилиши оилавий ҳаётнинг бошқа томонларига ҳам ўтади ва уларнинг эмоционал, кундалик турмуш тарзи, иқтисодий, ҳатто бола ва ота-оналар муносабатларига путур етказиши.

Учинчидан, ишқий-жинсий алоқа четдан рашк туйғуси, хафагарчилик, алданган турмуш ўртоғи азоблари билан кузатилади ва оилавий драмага чуқур вайронкор аффеқтларни олиб қиради.

Тўртинчидан, никоҳсиз алоқалар хиёнат қилган эрнинг иззат-нафсига ва шахсий обрўсига тегади, у нафақат шахслараро, балки шахсий-индивидуал феноменига ҳам хиёнат қилади. Эри хиёнат қилган аёл ўзини таҳқирланган, ранжиган, бахтсиз деб ҳис қилади. Хотини хиёнат қилган эр камситилган, ўзининг номига

доғ тушган ва масҳара бўлган, атрофдагиларнинг кўз ўнгига бечора сифатида ўзини ҳис қилади. Эр-хотин хиёнатига хотин томонидан қилинган хиёнат деярли ҳар бир эркакда ор-номусини йўқотиш билан боғлиқ бўлади.

Бешинчидан, “жабрланувчи томон” учун эр хиёнати кучли психологик жароҳат ҳисобланади, психоген депрессиялар ва аутодеструктив хулқни (алкоголизациядан тортиб жонига қасд қилишгача) юзага келтириш, хиёнат қилган шерикига нисбатан агрессив тенденцияларни пайдо қилади (жисмоний таъсирдан ўлдиришгача).

Бевафолик ва эр-хотин хиёнати – битта нарса эмас, деган тушунча ҳам мавжуд. Масалан, немис психотерапевти К.Кофтаннинг фикрича, вафосизлик вужудга боғлиқ, хиёнат қалбга. А.Липпиус эр-хотин хиёнати тушунчаси доирасини никоҳдан ташқари жинсий алоқа ва хиёнатга ажратади [5,6,7]. Асосий фарқни у шунда кўрадики, хиёнатчи никоҳ шартномасини буза олмайди, бироқ у никоҳидаги шерикни яхши кўрмайди, уни шунчаки қандайдир вазиятлар ушлаб туради, масалан, у воз кеча олмайдиган болалари, мартабаси, кундалик қулайликлари ва ҳ.к.

Адабиётлар

1. Святош А.М. Женская сексопатология. -Ташкент: Изд.им.Ибн Сины. 1991. -С.138.
2. Андреева Т.В. Психология современной семьи. СПб. Речь, 2005. -С. 436.
3. Горпинченко И.И. Откровенно о сокровенном. -Т.: ИЗД.ИМ Ибн сины, 1991. -С.144.
4. Кривцов А.Г. О самом интимном. -Ростов-на Дону: 1990. -С.62.
5. Сисенко В.А. Устойчивость брака. -М.: МЫСЛЬ,1981. -С.106.
6. Андреева Т.В. Семейная психология. СПб. 2004.
7. Антонов А.И., Сорокин С.А. Судьба семьи в России XXI века. -М.: 2000. (гл.6 “Семья и здоровье”).

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола оилаларда ажримларга сабаб бўлаётган омиллardan бири никоҳдан ташқари муносабатларнинг ижтимоий психологик хусусиятини очиқ беришга қаратилган. Мақолада никоҳдан ташқари муносабатларнинг юзага келиш сабаблари келтириб ўтилган. Ушбу муаммо хориж мамлакатлари олимлари ишларида қай даражада ўрганилганлиги кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается описанию социально-психологических особенностей внебрачных отношений, которые приводят к разводам в семьях. Рассматриваются также причины внебрачных отношений. Автор статьи показывает в какой степени эти проблемы изучены в трудах зарубежных учёных.

SUMMARY

The article is devoted to the description of social-psychological peculiarities of extramarital relationships that lead to divorces in families. The author of the article also studied the reasons of extramarital relationships and shows at what level this problem has been studied in the works of foreign scientists.

КОМПЕТЕНТЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Ш.Ш.Адинаев – ассистент ўқитувчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: педагогик технология, талабаларнинг мустақил ишлари, таълимда компетентли ёндашув, case-study.

Ключевые слова: педагогическая технология, самостоятельная работа студента, компетентностный подход в образовании, кейс-стади.

Key words: pedagogical technology, independent work of students, competence approach in education, the modernization of education, case - study.

Талабалар мустақил ишларини ташкил қилиш ва таъминлаш борасида Республикамиз ОТМларида назарий ва амалий жиҳатдан салмоқли ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Таъкидлаш зарурки, ўқув режасидаги соатларнинг 42-44 %и талабалар мустақил ишларини бажаришга ажратилган. Биз ушбу мақолада “Информатика ва ахборот технологиялари” фанини ўқитиш давомида талабалар мустақил ишларини ташкил қилиш ва ўтказиш имкониятлари ҳақида ўз фикрларимизни ва тажрибаларимизни баён қиламиз.

Ҳозирги кунда юз бераётган жаҳон тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, талабалар мустақил ишларини ташкил қилишга ва ўтказишга қўйилаётган талаблар ошиб бораётганини кўриш мумкин. Талабалар мустақил ишларининг ролини ошиши эса бутун ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилишни қайтадан кўриб чиқишни тақозо этмоқда. Ўқув-тарбия жараёнини шундай ташкил қилиш керакки, бу жараён талабаларда ўқиш, айниқса мустақил ўқиш кўникмаларини ривожлантириши, талабаларда ўз-ўзини бошқариш ва ривожлантириш қобилиятларини, шунингдек эгаллаган билимларини амалиётда ижодий қўллай олиш кўникмаларини шакллантириш керак.

Маълумки, талабалар мустақил ишлари кўп ҳоллар-

да таълим сифатини белгилайди. Агар олдин таълим сифати эгалланган билим, кўникма ва малакалар билан аниқланган бўлса, бугунги кунда таълим сифати эгалланган компетенцияларга яъни, унинг шахсини, касбий компетенцияларини тарбиялашни талаб этмоқда.

Натижада талабалар мустақил фаолиятини қандай ташкил қилиш керак деган табиий савол туғилади. Бу ерда эмг муҳими талабаларда машғулотлар давомида ва аудиторида ташқари ишларда мустақил фаолият юрита олиш кўникмаларини шакллантириш муҳим.

Юқорида таъкидланганидек, ўқув режасида белгилаб қўйилган умумий юкламаларнинг 42-44%и мустақил ишларга ажратилган. Афсуски ҳозиргача талабалар мустақил ишларини ташкил қилиш технологиялари пухта ишлаб чиқилмаган. Мустақил ишларнинг асосий турлари, уни бажариш босқичлари, шакллари ва мустақил ишларни бажариш воситалари тўлиқ ишлаб чиқилмаган. Айниқса мустақил ишларнинг бажарилишини назорат қилиш механизми яратилмаган. Талабалар мустақил ишларини ташкил қилиш, ўтказиш ва назорат қилиш бўйича методик тавсиялар (ўқув фанлари кесимида) етарли эмас.

Мустақил ишларнинг сифат ва самарадорлигини та-

ъминлаш аввало профессор-ўқитувчига ва пухта ишланган методик таъминотга, назорат механизмига боғлиқ. Агар ўқитувчи машғулотлар давомида талабаларда мустақил ишлашга қизиқиш, иштиёқ уйғота олса, яъни уларда мотив уйғота олса, энг асосий муаммолардан бири бажарилган бўлади.

Демак, ўқитувчининг асосий вазифаларидан бири билимларни мустақил излашга қизиқиш уйғотишдан иборат. Натижада талаба ОТМларда ўқиши давомида мустақил таълим олиш кўникмаларини, одатларини эгаллаб боради. Талабаларнинг мустақил ишлай олиш кўникмаларини ривожлантириш, унинг касбий жиҳатдан ўсишларига ва ижодий фаолиятни одат қилиб олишларига имкон яратади.

Биз ушбу мақоламизда “Информатика ва ахборот технологиялари” ўқув фанини ўқитишда талабалар мустақил ишларини ташкил қилиш муаммоларига алоҳида эътибор қаратамиз. “Информатика ва ахборот технологиялари” фанини шу фаннинг имкониятларидан ва компьютер технологияси имкониятларидан фойдаланиб мустақил фаолиятни шакллантириш ва ривожлантириш мумкин.

Бугунги кунда мамлакатимизда ижтимоий-иктисодий, маънавий-маърифий ўзгаришларни амалга ошириш баробарида ижтимоий соҳанинг устувор йўналиши бўлган таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш юзасидан қатор вазифалар белгиланди, жумладан бўлажак педагогларда касбий-педагогик компетентликни яъни мустақил билим олишга, ўз-ўзини ривожлантиришга, мустақил фаолият юрита олиш кўникмаларини шакллантиришга эътибор қаратилмоқда. Мазкур вазифаларни бажаришда, таълим жараёнида педагогик ва ахборот технологиялардан фойдаланиш орқали таълим самарадорлигини орттириш асосий ўринни эгаллайди.

Таълим жараёнида педагогик ва ахборот технологиялардан уйғун фойдаланиш орқали таълим мазмуни янгиланади, унга боғлиқ ҳолда проф-ўқитувчининг педагогик ва талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш жараёни, машғулотларнинг бориши, умуман таълим-тарбия жараёнини *инновацион* асосда ташкил этиш эҳтиёжи тўғилади.

Инновацион технологиялар деганда таълим-тарбия жараёнидаги бир хилликка барҳам бериш, анъанавий парадигмадан воз кечиш ва унга янгилик киритиш орқали самарадорликка эришишга имкон берадиган педагогик ва ахборот технологиялар тушунилади.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти таҳлил этилса, унинг назарий омиллари:

1. Ўқув фанларига таълим мазмунига киритилган янгиликни, фаннинг замонавий ютуқлари ва янгиликларини англаш, уларни ўқувчилар онгига сингдириш йўллари белгилашни;

2. Ўқитиш жараёнига киритилган янгиликни англаш, яъни таълим-тарбия жараёнидаги дарсларда бир хилликка барҳам бериш мақсадида педагогик ва ахборот технологияларидан ўз педагогик фаолиятида қўллашга тайёргарлик кўришни;

3. Ўқув фани бўйича ташкил этиладиган аудиториядан ташқари ишлар ва илмий ва илмий-методик адабиётлар билан мустақил ишлаш имкониятларини такомиллаштириш мақсадида педагогик ва ахборот технологиялардан фойдаланиш йўллари аниқлашдан иборат эканлигини кўрсатади.

Бўлажак информатика ўқитувчисининг инновацион фаолияти учун зарур бўладиган омиллар:

1) бўлажак информатика ўқитувчисининг илмий-назарий тайёргарлиги, интеллектуал салоҳияти даражаси;

2) бўлажак информатика ўқитувчисининг педагогик тафаккури ва маҳорати даражаси;

3) бўлажак информатика ўқитувчисининг илмий-

методик ва педагогик-психологик тайёргарлик даражаси;

4) бўлажак информатика ўқитувчисининг таълим-тарбия жараёнида вужудга келадиган зиддиятни бартараф этиш малакаси;

5) бўлажак информатика ўқитувчисиди педагогик муносабатларнинг инсонпарварлашган тарзда шаклланганлиги;

6) бўлажак информатика ўқитувчисининг ўз фаолиятини танқидий нуктаи назардан таҳлил қила олиши, педагогик ғоя ва илғор иш тажрибаларни ўрганиш ва амалиётга жорий этишда ташаббус кўрсатиши;

7) бўлажак информатика ўқитувчисининг ўз касбий-педагогик тайёргарлигини орттириш мақсадида мунтазам равишда мустақил, режали изланишлар олиб бориши;

8) бўлажак информатика ўқитувчисининг таълим-тарбиянинг узвийлигини таъминлай олиши, ўқувчилари онгига ва қалбига миллий ғоя намуналарини сингдириш юзасидан режали тадбирларни амалга ошириш малакасини эгалланлиги;

9) бўлажак информатика ўқитувчиси устоз-шогирд парадигмаси асосида, етакчи информатика ўқитувчиларининг илғор иш тажрибаларини ўрганиш, шунингдек, илғор чет эл тажрибаларини мунтазам равишда қўзатиб бориши, замон талабларига мос ҳолда ўз тажрибаларини такомиллаштиришини назарда тутати.

Таъкидлаш лозимки, ҳар қандай замонавий педагогик технология ва унинг қўлланилиши талабаларда мунтазам равишда мустақил фаолият юритишини “субъект-объект” муносабатлари ўрнига “субъект-субъект” муносабатларини шакллантиришни такозо этади. Демак, педагогик технологиялар мунтазам равишда мустақилликни, *мустақил* фаолият юритишни талаб этади. Бу эса педагогика ОТМларида талабаларда мустақил ишлай олиш кўникмаларини шакллантиришга жиддий эътибор зарурлигини кўрсатади. Демак, бугунги кунда бўлажак информатика ўқитувчиларида мустақил ишлай олиш кўникмаларини шакллантириш технологияларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш зарурияти мавжуд.

Бўлажак информатика ўқитувчилари мустақил фаолиятини шакллантириш учун уни ташкил қилиш технологиясини яратиш зарур. Бунинг учун ОТМ проф-ўқитувчиси ва талабаларнинг махсус ташкил этилган тизимли ўқув-ижодий фаолиятини шакллантириш ҳамда унинг мустақил таълим олишига, ўз-ўзини уюштиришига, ўзи ўзини назорат қилишига йўналтирилган фаолиятни ташкил этиш зарур.

Талабаларнинг мустақил ишлариш ташкил қилиш технологиясини лойиҳалаштиришда биз таълим жараёнини ташкил қилишнинг замонавий парадигмалардан ижодий фойдаландик. Л.А.Беляеванинг билим компетентли ёндошувнинг энг муҳим компоненти бўлиб қолаверади, аммо урғуни мустақил ўқиш, ўрганиш билан боғлиқ кадрятлар томон йўналишга қўчирилади деган фикрларга қўшиламиз. Айниқса, “Бугунги кунда инсонлар нафақат билиши зарур, балки ўз соҳасини тушунадиган, ўзи фаолиятини лойиҳалаштира оладиган ва амалга ошира оладиган, шунингдек ўз билимларини ва имкониятларини қўллай олдиган (компетентли) бўлишлари керак”[3]. Демак, таълим тизимида асосий ўрин мустақил ишларга ажратилиши зарур. Бу эса бизларни компетентли ёндошувлар шароитида талабалар мустақил ишларини ташкил этиш бўйича педагогик технологияларни шакллантиришга дават этади. Ҳозирда амалиётда катта миқдордаги педагогик технологиялар яратилганлигини ва улар самарали қўлланилаётганлигидан хабардормиз. Кўпгина

қолларда педагогик технологияларнинг мақсадлари, мазмуни, воситалари ва қўлланиш методларига кўра ўхшашликларини қайд этиш лозим. Шунинг уларни таснифлаш зарурияти мавжуд. Бундай таснифлашни Г.К.Селевко томонидан амалга оширилганлиши кўриш мумкин [4].

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, замонавий педагогик технологиялар асосан, Я.А.Каменский томонидан яратилган синф-дарс тизимини такомиллаштиришга йўналтирилган.

Талабалар мустақил ишларни ташкил қилиш бўйича технология элементларини танлашда биз компетентли ёндошув тамойилларини дастури амал қилиб олдик. Бунда профессор-ўқитувчи ва талабаларнинг мустақил таълим олиши, ўзининг мустақил фаолиятини ташкил қилиши, ўз-ўзини назорат қила олишини таъминлашга йўналтирилган ўқув-ижодий фаолиятини лойиҳалай олишига асосий эътиборни қаратдик. Мисол учун лойиҳа технологиясини қарайлик. Бу технологияни қўллаш қуйидаги босқичлардан иборат: лойиҳа топшириқларини ишлаб чиқиш, лойиҳани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, натижаларни расмийлаштириш, тақдимот қилиш, хулосалар чиқариш. Иккинчи мисол сифатида муаммоли таълим технологияларини олиш мумкин. Талабалар мустақил ишларини ва шу асосда мустақил фаолиятларини ташкил қилиш ва ривожлантиришда муаммоли таълим жуда муҳим омил ва воситадир. Муаммоли таълим технологияси маълумки муаммоли вазиятларни яратишга ва уни ҳал қилишга асосланади. Кўзатишларимиз, баъзи хориж тажрибаларини ўрганиш ва таҳлилларга асосланиб таъкидлаш мумкинки таълим жараёни мақсадга йўналтирилган муаммоли саволлар, муаммоли топшириқлар, муаммоли вазиятлар асосида талабаларнинг мустақил ижодий фаолиятларини ташкил этишга йўналтирилган бўлса, бундай ёндошув талабаларнинг мустақил ўқиши, мустақил фикрлаши, мустақил таълим олишини, изланиш фаоллигини хулоса қилиб айтганда касбий компетентлигини ривожланишига хизмат қилади.

Кафедрамизда олиб борилаётган баъзи тажриба намуналарина асосланиб таъкидлаш мумкинки, информатика ва АТ фанини ўқитишда муаммоли таълим технологиясини қўллаш ва ундан фойдаланиш анчагина вақтни талаб этади. Аммо, шунга қарамайдан таълим жараёнида ушбу технологиядан фойдаланиш бўлажак педагогларда касбий педагогик компетентлигини шакллантириш ва ривожлантиришда

энг истиқболли имкониятлардан бири эканлигига ишонч ҳосил қилдик.

Етакчи педагог олимларнинг таъкидлашича “педагогнинг касбий компетентлигини ривожлантириши” бу – педагогнинг ўз устида ишлаши ва ўз-ўзини ривожлантиришидир. Ўз-ўзини ривожлантириш вазифалари ўзини ўзи таҳлил қилиш ва ўзини ўзи баҳолаш орқали аниқланади. “Ўз устида ишлаш – шахс ёки мутахассис томонидан ўзини ижтимоий ҳамда касбий жиҳатдан ривожлантириш, камолотга эришиш йўлида мақсадли, изчил, тизимли ҳаракатларнинг ташкил этиши” дан иборат [2]. Шунингдек, ушбу ўқув методик қўлланмада педагогнинг ўз устида (мустақил) ишлашининг кўринишлари, босқичлари, ўзини ўзи таҳлил қилиш, ўзини ўзи баҳолаш моҳияти ва йўллари, омиллари, модели, ўз-ўзини ривожлантириш каби категориялар муфассал баён қилинган.

Тадқиқотимиз доирасида олиб борилаётган назарий ва амалий изланишларимизга таяниб хулоса ўрнида айтиш мумкинки юқорида келтирилган педагог мутахассиснинг сифат кўрсаткичлари яъни, компетентлигининг энг зарур компонентларини шакллантиришнинг асоси, олий таълим муассасаларида бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш давомида яратилиши керак. Бу эса талабаларда мустақиллиқни шакллантириш ва ривожлантириш орқалигина амалга оширилиши мумкин.

Мақоламизнинг номланишида қўйилган мавзу бугунги куннинг ечимини кутаётган энг долзарб муаммоларидан биридир. Кейинган мақоаларимиз талабаларда мустақиллик сифатларини шакллантиришнинг амалий жиҳатларини ёритишга бағишланади.

Олиб борилган тажриба синов ишларимиз шуни кўрсатадики, талабалар мустақил ўқув фаолиятини ташкил қилишни қуйидаги йўналишларда амалга ошириш мумкинлиги аниқланди: 1) ўқув ва илмий адабиётларни мустақил ўқиш ва ўзлаштириш технологиялари; 2) ахборотни ёзма равишда узатиш; 3) ахборотни оғзаки равишда узатиш; 4) манбалардаги таҳлилий маълумотларни кўргазмали тақдим этиш усуллари ва воситалари: график ташкил этувчилар; 5) ҳамкорликда ўқишни ташкил этиш усул ва воситалари; 6) амалий вазиятларни ҳал этиш усул ва воситалари, case-study; 7) лойиҳалаштириш фаолияти услублари ва воситалари.

Адабиётлар

1. Ходиев Б.Ю., Голиш Л.В. Способы и средства организации самостоятельной учебной деятельности: Учебно-методическое пособие для студентов. -Ташкент: ТГЭУ, 2007. -С. 94.
2. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. /Монография. -Т.: Фан ва технология, 2004.
3. Беляева Л.А. Методологический статус компетентного подхода. -Екатеринбург: 2012.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. -М.: 1998.

Ушбу мақолада талабаларнинг мустақил ишларини ташкил қилишнинг моҳияти аниқлаштирилган, компетентли ёндашувни амалга ошириш шароитида талабалар мустақил ишларини лойиҳалаш учун зарур бўлган компонентлар аниқланган.

В статье уточняется сущность понятия “технология”, рассматриваются вопросы организации самостоятельной работы студентов, выявляются компоненты, необходимые для проектирования технологии самостоятельной работы в условиях реализации компетентного подхода.

The article deals with the interpretation of the essence of the concept «technology», the organization of independent work of students, the components necessary for designing the technology of independent work in the context of implementing the competence approach are revealed.

SUMMARY

SMART КУТУБХОНА ИШ ФАОЛИЯТИ ЖАРАЁНЛАРИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ АЛГОРИТМИ

Х.Атаджанов – ахборот технологиялари маркази бўлим бошлиғи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: smart технология, тизим, модел, излаш, карта, моделлаштириш алгоритми.

Ключевые слова: smart технология, система, модель, поиск, карта, алгоритм моделирование.

Key words: smart technology, system, model, search, map, algorithm of modelling.

Ахборот-коммуникация технологиялари ривожланиши асосида интеллектуал тизим ва технологиялар яратилмоқда. Бу илм-фан янгиликлари ва

ишланмаларини амалга тадбиқ қилиш натижаси ҳисобланади. Интеллектуал тизимлар таълим, молия каби соҳаларни кенг қамраб олмақда. Бу инсонлардан

ушбу тизимлардан фойдаланишда қулайлик, вақт тежамкорлиги, масофадан хизмат кўрсатиш орқали ўз самарасини беради. Сўнгги йиллар ичида Smart технологиялар номи билан боғлиқ тизимлар ҳаётимизга кириб келди. Бу тизимлар инсон билан тизим орасидаги мулоқот шаклининг юқори қисмга кўтарилиши десак бўлади. Smart тизимда бир неча мураккаб қисмий тизимларни ўзида қамраган тизимдан иборат бўлади. Smart сўзи “ақлли” маъносида ишлатиб келинмоқда. Тугмасиз мобил телефонлар чиққанида Smartfon деб ишлатган-бу “ақлли” телефон маъносида қўлланилган. Ҳозирда Smart технологиялар ишлатилган тизимлар ақлли сўзи қўшиб ишлатила бошланди. Шундай тизимларга мисол сифатида банк терминали орқали нақд пуллари ечиб олиш тизими ҳам қиради. Ушбу тизимда пластик картанинг ўзида бир неча тизимлар-банк билан боғланиш тизими, химоя тизими, идентификация тизимлари мавжуд. Банкоматда эса пластик картани ўқиш, идентификациялаш тизими, банклар билан таққослаш тизими, суммани ечиб бериш тизимлари қўлланилган. Буларнинг жамланмаси нақдлаштириш тизими дейилади. Бу эса ўзида бир неча тизимларни бирлаштирган улкан тизим ҳисобланади.

Таълим жараёнига ҳам ушбу технологиялар аста-секин кириб келмоқда ва бу жараён давом этиши шубҳасиз. Таълим жараёнида масофадан ўқиш, онлайн дарсга қатнашиш, ақлли кутубхона, талабалар билимини назорат қилиш каби тизимларини ушбу технологиялар асосида қуриш мумкин. Агар smart кутубхона-ақлли кутубхона қурмоқчи бўлсак бу катта тизимлар ва комплекс йиғмаси бўлиб, ўзида китоб, журнал ва газеталарни излаш тизими, абонентларни рўйхатга олиш тизими, масофадан туриб китоблар ҳақида аннотация шаклида маълумот бериш, китоблар ва ахборот ресурслар фонди базасини шакллантириш, фонднинг фойдаланувчилар орасида айланишини назорат қилиш, фойдаланувчилар тарафидан янги китобларга тақлиф бериш, қарздорлик бўйича СМС хабар жўнатиш тизими каби мураккаб тизимларни ўз ичига олган улкан бирлашган тизимдан таркиб топади [1;2].

Ушбу тизимлар янги технологияларни - инновацион технологиялар ва дастурий воситалар ёрдамида амалга ошириш мумкин. Барча маълумотлар фойдаланувчиларнинг шахсий кабинетиде сақланиб туради. Барча ёзишма ва базалар тегишли кунлик архив қилинади, тизим янада хавфсиз ва мукамал қилиб беради.

Smart кутубхонада ахборотларни излаш талаба ва профессор-ўқитувчилар учун ҳар хил бўлади. Талабаларга дарсликлар керак бўлса, ўқитувчилар учун илмий ишланмалар зарур бўлади. Талабалар асосан ўқув услубий кўринишидаги маълумотлар зарур бўлади. Тизимда профессор-ўқитувчилар тарафидан талабалар учун қайси ўқув адабиётларни ўқиши ва фойдаланиши бўйича кўрсатмалар пакети берилади. Профессор-ўқитувчиларга дарс учун зарур бўлган ахборотларни излаш, илмий ишлар бўйича янги маълумотлар тўплаш каби ахборот тизимлари ишлатилади.

Ақлли кутубхона тизимига кириш учун фойдаланувчиларга авзолик ID карталари берилади. Агар бир таълим муассасида 7000 нафар атрофида талабалар ўқиса кунига уларнинг 1000 нафари ҳар хил кўринишида маълумотлар излаш учун кутубхонага муражаат қилиши мумкин. Бу умумий талабаларнинг 15% атрофини ташкил қилади. Бу эса кутубхона ходимларида жуда катта ҳажмдаги ахборотни қайта ишлаш зарурати туғилади. Ушбу ишларнинг деярли барчасини Smart тизимга юклаб қўйиш мумкин.

Ақлли кутубхонада таълим учун зарур бўлган барча

ахборот ресурсларини олиш имкони яратилади. Тақдиротдан тортиб, дарсликларга, курс ишидан тортиб, докторлик диссертацияларига фойдаланувчилар саралаб олиш имконини бериши мумкин. Қуйида Smart кутубхона ташкил қилиш модели ишлаб чиқилган бўлиб, улар бир неча модулларга тақсимланади. (1-расм)

Расм.1. Smart кутубхона модуллари схемаси.

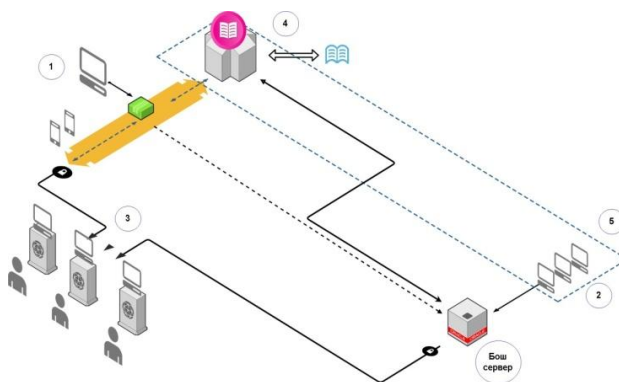
Ушбу тизим бир неча модуллар бўлинган, аниқ бир функцияни бажариш учун мўлжалланган бўлиб, улар қуйидагилар бўлинади:

1. Рўйхатга олиш карта ва ID бериш тизими:

Ушбу тизим янги келган фойдаланувчини рўйхатга олади ва базага киритади. Ҳар бир фойдаланувчига ID карта берилади. Ушбу картада фойдаланувчининг барча маълумотлари киритилади. Фойдаланувчининг расми, фамилияси, исми, туғилган йили, факультети, кафедраси, курси, таълим тили, қизиқишлари. Ушбу маълумотлар махсус қурилма ёрдамида смарт карта тайёрланади. Ушбу карта орқали кутубхонага кириш ва фойдаланиш имкони мавжуд бўлади.

2. Китоб, газета ва журналлар базаси киритиш ва чиқариш тизими:

Ҳар фойдаланувчи учун зарур бўлган ресурслар банки ушбу тизимга киритилади. Янги келган китоб ва даврий нашрлар ушбу тизим орқали киритилади ва чиқарилади. Китобларнинг аннотацияси ва қисқа мазмуни ҳақида маълумот олишлари берилади.

3. Идентификациялаш тизими:

Фойдаланувчи кутубхонага кириш қисмида идентификациялаш – рўйхатга олиш комплекси жойлашади. Ушбу комплекс орқали маълумотларни қидириш ва талабнома юборилади. ID карта орқали тизимга кириб, пароль орқали тизимга кирилади. Агар масофадан туриб кирса унда кутубхонанинг порталига кириш учун логин ва пароль берилади.

4. Китобларни талабнома асосида фондга юбориш ва қайта топшириш тизими:

Фойдаланувчи киритилган рўйхат асосида ёки кидирув орқали зарур китоб ёки журналлар топилади. Топилган китоб учун, талабнома юборилади. Тизим экранда фойдаланувчидан кутубхона шу ерда ўқийсизми ёки ўйингизга олиб кетасизми деб сўралади. Агар тизимга шу ерда ўқиш тугмаси босилса, манбани топиш ва белгиланган столга етказиб бериш учун кутубхонанинг ўқиш зали ходими мониторида сигнал юборилади. Ходим манбани олиб тегишли столга олиб бориб беради. Агар ўйга олиб кетиш босилса, фонддаги ходимга сигнал юборилади. Тегишли маълумотлар фойдаланувчининг шахсий кабинетига ёзилади.

5. Сўровнома ўтказиш ва СМС хабарларни юбо

риш тизими.

Ушбу тизимда фойдаланувчилардан тизим ва хизматлар хақида сўровнома ўтказиш ташкил қилинади. Бунда фойдаланувчиларга илова шаклида яратилган дастурий таъминот орқали амалга оширилади. Ундан ташқари ушбу тизим орқали ўйга олиб кетилган ва вақтида қайтарилмаган китобларни топшириш учун СМС хабар юбориш тизими бирга ишлайди. Хар хил викториналар кечалар учун қизиқарли саволлар юборилиб, ғолибларга тегишли совғалар бериб борилади.

Ушбу тизим фойдаланувчилар учун жуда қизиқарли ва қулай бўлиб, таълим олишга янада қулайликлар яратади.

Адабиётлар

1. Опыт разработки сарт библиотеки в Сибирком федеральном университете. <http://www.kstu.kz>
2. Программный комплекс draw.io

Ахборот тизимлари жадал кириб келаётган вақтда улардан самарали фойдаланиш, инновацион технологияларни татбиқ қилиш, таълим жараёнида smart технологияларидан кенг фойдаланиш, вақт ва хизмат кўрсатишни яхшилаш ҳамда оптимизация қилиш имконини беради. Ундан ташқари ушбу технологиялар экспортга йўнатилган бўлиб, уларга етарли талаб мавжуд.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению эффективного использования информационных систем, внедрение инновационных технологий, широкое использование интеллектуальных технологий в образовании, направленных на улучшение времени и услуг и оптимизацию. Кроме того, эти технологии ориентированы на экспорты, имеется достаточный спрос.

РЕЗЮМЕ

The article is devoted to the study of the effective use of information systems, the introduction of innovative technologies, the widespread use of intellectual technologies in education directed to the improvement of time and service and optimization. In addition, these technologies are export oriented and there is sufficient demand.

SUMMARY

ФИЗИКА ЎҚИТИШДА ЛАБОРАТОРИЯ ИШЛАРИНИ ЎТКАЗИШ МЕТОДИКАСИ

Н.З.Айтымбетов - ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: лаборатория, назарий таълим, амалий иш, мустақил иш, тажриба, ўқитувчи.

Ключевые слова: лаборатория, теоретическое обучение, практическая работа, самостоятельная работа, опыт, преподаватель.

Key words: laboratory, theoretical training, practical work, independent work, experience, the teacher.

Мамлакатимизда замонавий жаҳон тамойилларини ҳисобга олган ҳолда узлуксиз таълим тизимида лаборатория ишларини ўтказишни такомиллаштириш бўйича тизимли ишларни ташкил қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, олий таълимда илм-фаннинг устувор йўналишлари бўйича ўқув-илмий лабораторияларини замонавий асбоб ва ускуналар билан жиҳозлаш орқали янада мустаҳкамлаш ҳар бир олий таълим муассасаси жаҳоннинг етакчи илмий-таълим муассасалари билан яқин ҳамкорликда ўқув жараёнига халқаро таълим стандартларига асосланган илғор педагогик технологиялар, ўқув дастурлари ва ўқув услубий материалларни кенг жорий қилиш, фундаментал тадқиқотлар, илмий изланишлар, тажриба-конструкторлик ва инновацион ишлар лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга ошириш, илғор технологияларни жорий этиш. Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга ошириладиган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори [1] ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган олий таълим тизимини янада такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Лаборатория иши – бу зарурий касбий маҳоратни шакллантиришга қаратилган ўқитиш шаклидир. Лаборатория машғулотида давомидида таълим оловчилар ўқитувчи раҳбарлиги остида ёки мустақил равишда назарий билимларини чуқурлаштириш, мустақил тажриба ўтказиш кўникмаларини ривожлантириш мақсадларида амалий ишни бажаришади. Лаборатория машғулотини узлуксиз таълим тизимида ўтказиладиган таълим оловчиларнинг мустақил амалий ва тадқиқотчилик ишлари турларидан биридир [2].

Олий таълим тизими мазмунидаги ислохотлар ва жамиятдаги глобаллашувнинг кескин ўсиб бориши такомиллаштирилган ўқув-илмий лабораторияларини амалиётга фаол татбиқ этишни талаб этади. Бунинг учун эса дунё илм-фанида ўқув-илмий лабораторияларини такомиллаштириш бўйича педагог ва методист олимлар томонидан олға сурилган илғор назарий қарашларни илмий ўрганмоқ зарур. Илмий изланишлар шундан далолат берадики мазкур муаммо юзасидан халқаро ва республикамиз миқёсида эътироф этилган катор илмий марказлар ва олий ўқув юртлири тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Н.Н.Гомулина ишларида астрономия бўйича “Очик астрономия (Открытая астрономия)” номли мультимедиа курс, астрономия бўйича масофавий олимпиада ва электродинамика, оптика бўйича компьютерда ўтказиладиган виртуал лаборатория ишлари, “Физика бўйича On-line лабораториялар” каби педагогик-дастурий ва телекоммуникация воситалари комплекси ишлаб чиқилган [2].

Тадқиқотчи И.Билоловнинг илмий тадқиқот ишида физикадан лаборатория ишини ўтказишда компьютерларни қўллашнинг имкониятлари аниқланган ва компьютерларни қўллаган ҳолда лаборатория ишларини ўтказишнинг методик тизими, ўқув-методик таъминоти, компьютер дастурлари ишлаб чиқилган ҳамда улардан ўқув жараёнида фойдаланиш методикаси таклиф этилган [3].

Таълим оловчиларга физикадан таълим-тарбия бериш асосида уларнинг фанга бўлган қизиқишини ошириш, физик тафаккури ва мантикий фикрлашни оширишда илғор педагогик ва янги ахборот технологиялар катта аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан, электрон қўлланмалардан фойдаланиш дарс самарадорлигини оширишда ижобий натижалар беради.

Физикадан лаборатория ишларини бажаришда таълим олувчилар билан замонавий ахборот технологиялари воситасида ташкил этиш, яъни берилган вазифа ва топшириқларни компьютер техникасидан фойдаланиб ўрганиш, таълим олувчиларда физиканинг амалда кўриш ва кузатиш мумкин бўлмаган ёки қийин бўлган ходисларини (тўлқин, товуш, ёруғлик, квант, атом ва ядро) ўқитишда ўқув дастури режасини ўзгартирмасдан ўрганиш ҳамда таълим олувчилар ўзлари мустақил билим олишлари ва амалий вазифаларни бажариш уларни амалга ошириш имконини беради [4].

Лаборатория машғулотларининг мақсади – бу таълим олувчилар томонидан ўрганилаётган ўқув фанининг илмий-назарий қоидалари ўзлаштирилиши, уларнинг мос ҳолдаги илм-фан тармоғидаги энг янги тажриба воситаларини ўзлаштиришлари, олинган билимларни тизимлаштириш, яъни, билимларни ўқув-тадқиқотчилик масалаларини, кейинчалик эса тажрибавий ва амалий масалаларни ҳал қилиш воситасига, босқача айтганда назариянинг амалиёт билан алоқадорлигини ўрнатиш воситасига айлантиришдир.

Лаборатория машғулотларини ташкил этишга бағишланган адабиётлар таҳлили кўрсатадики, ҳозирги вақтгача уларни ўтказишнинг турли хил усуллари ишлаб чиқилган. Тадқиқотчилар анъанавий лаборатория ишларини ўтказиш усулларида фарқ қилган ҳолда лаборатория машғулоти ишларини бажаришда формализмни бартараф этишга, назарий мавзунини янада кенгрок тушунишга, таълим олувчиларнинг ижодий салоҳиятини ривожлантиришга ёрдам берувчи таълим технологиясини яратишга интилишади. Уларни бажариш учун ажратиладиган лаборатория ва амалий ишлар рўйхати, соатлар миқдори ўқув фанининг ишчи дастурида кўрсатиб ўтилади. Лаборатория иши учун топшириқлар таркиби шундай ҳисоб-китоб қилиниши лозимки, бунда лаборатория ишлари учун ажратилган вақт давомида улар кўпчилик таълим олувчилар томонидан бажариладиган бўлиши лозим [5].

Лаборатория ишларини амалиётда амалга ошириш учун модулли таълим технологияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Модулли таълим – муайян бир ўқув босқичида қўлланиладиган дидактик асос ва педагогик технологиялар мажмуидир. Унинг мазмуни – модул билан ишлаш жараёнида таълим олувчи мустақил ёки маълум миқдордаги ёрдам билан таълимнинг аниқ мақсадларига юқорида келтирилган ғоялар мажмуи олий таълимда бўлажак физика ўқитувчиларининг жамоада ишлаш кўникмаларини ривожлантиради.

Модулли ўқитиш ХХ асрнинг ўрталарида ижтимоий-иқтисодий муаммолар ўткирлашган пайтда нисбатан қисқа даврда касбий кўникмаларни егаллаш учун ўқитиш тизимига эҳттиёж юзага келганда пайдо бўлган. Ўша пайтда индустриал масалалар ўрганилиб, уларнинг назарий ва технологик қўлланилиши, шунингдек, санотнинг турли соҳаларида техника ҳавфсизлиги бўйича йўриқномалар ишлаб чиқилган. Бу модулли ўқитишнинг дастлабки кўриниши бўлиб, ҳали таълим ва касбга ўқитиш учун мослаштирилмаган эди.

Модулли ўқитишнинг дастлабки кўринишлари расмий равишда 1972 йилда ЮНЕСКО нинг Токиода бўлиб ўтган конференциясида муҳокама қилинган. Модулли ўқитишдан дастлаб кишиларни касбга тайёрлаш мақсадида фойдаланилган бўлса, эндиликда у таълимнинг турли бўғинларида кўпгина фанларни ўқитишда қўлланилмоқда. Ҳозирги даврда дунёнинг қатор ривожланган мамлакатларида модулли ўқитиш тизимига катта аҳамият берилиб, бу соҳада тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мамлакатимизда ҳам модулли ўқитиш таълим тизимига олиб кириш борасида муайян ишлар амалга оширилди.

Модулли дарс машғулотларининг оддий дарс

машғулотларидан фарқи шундаки, улар билимларни ўзлаштириш жараёнининг мантикий ҳолатига қараб қурилади ва ўзида билишнинг тузилишига кўра ўқув фаолиятига мос келувчи бутун босқични акс эттиради. Бу ҳолда янги маълумотларни ўрганиш ўзаро алоқа усули бўйича таълим олувчиларга мустақкам бирликни узатишга имкон беради.

Модулли таълим технологияларини қўллаш учун ўқитувчи қуйидагиларни билиши зарур:

- модулли технологияларнинг назарий асосларини (мақсадлар, қонуниятлар, ёндашувлар);
- дарсларни туркумлаштириш (модулли ўқув машғулоти тузилишини);
- ўзлаштириш мантиғини (қабул қилиш, фикрлаш, тушуниш, эслаб қолиш, наъмуналар бўйича қўллаш олиш, бошқача ҳолларда қўллаш олиш);
- дарснинг ҳар бир босқичини (мақсад, ўқув машғулоти мазмунини, таълим олувчилар томонидан топшириқларни бажариш, назорат турлари, натижа, рефлексия);
- шахсга йўналтирилган таълим ва ривожлантирувчи таълим методларини;
- билимларга эга бўлиш даражаларини (репродуктив, конструктив, ижодий).

Янги лаборатория ишини ўрганишдан олдин дарснинг кириш қисмида лаборатория ишининг назарий қисмини суҳбат шаклида ўтказилиши мумкин, бунда таълим олувчилар хотирасида янги лаборатория ишини ўрганиш учун зарур бўлган билимларни қайта тиклайдилар. Таълим олувчилар томонидан назарий қисм ўзлаштирилгандан сўнг лаборатория ишларини бажаришда кўникмалар ҳосил қилишга ўргатувчи тренинг-минимум ўтказиш мумкин, бунинг учун жуфтликларда ишлаш яхши тушуниб олишга ва ўрганилганларни мустақкамлашга ёрдам беради.

Лаборатория ишларини ўзлаштиришнинг кейинги босқичи амалиётга таянган ҳолда олиб борилади. Ишнинг асосий шакли гуруҳларда ишлаш бўлиб, ҳамкорликда ишлаш ва қизиқишни шакллантиради. Гуруҳларни шакллантиришда таълим олувчиларнинг мавзунини ўзлаштириш даражаси асос бўлади. Ушбу жараёнда нафақат масаланинг ечимини топиш техникаси ишлаб чиқилади, балки уларда коммуникатив кўникмалар, таҳлил қилиш, режалаштириш, фаолиятларни назорат қилиш қобилиятлари шаклланади. Гуруҳларда ишлашнинг асосий мақсади – жамоавий ижодий фаолият олиб боришдир, асосий ғояси - “ҳар бир шахсий фикрдан умумлашган хулоса”.

Физика таълимида лаборатория машғулотларини модулли ўқитиш муаммосини ўқувчиларга самарали таълим беришнинг воситаси сифатида кўриб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: физика ўқув фанини модулли ўқитиш ўқитувчи ва бўлажак физика ўқитувчи орасидаги субъект-субъект муносабатларини таъминлаган ҳолда бўлажак ўқитувчиларнинг физикавий илмий билимларини самарали ўзлаштиришга олиб келади; физикадан лаборатория машғулотларини модулли ўқитиш натижасида бўлажак физика ўқитувчисига ўқув материали устида мустақил ишлаш, билимларни мустақил ўзлаштириш лаёқати шаклланади.

Шундай қилиб, физикадан лаборатория машғулотларини модулли ўқитишда бўлажак физика ўқитувчиси шахсининг мутаносиб ривожланиши учун ўқитувчидан қуйидаги вазифаларни амалга ошириш талаб этилади:

- бўлажак физика ўқитувчиларнинг физикадан ўқувбилув фаолиятини рағбатлантириш, уларнинг билим, кўникма ва малакаларини егаллашлари учун билув фаолиятларини ташкил этиш;
- бўлажак физика ўқитувчиларнинг шахсий индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда физикавий ходисалар, жараёнлар тўғрисида фикрлаш, хотира,

ижодий иштиёқини ривожлантириш учун шароит яратиш.

Физика таълимида лаборатория машғулотларини модулли технология асосида ўқитишда унинг назарий ва амалий методологияси қуйидаги омилларга эътиборни қаратишни такоза этади: физикани қизиқарли, содда, оддий, ихчамлаштирилган элементлар асосида ўқитиш; ўқув материали мазмунини ўқувчига қайси методлар билан етказиш масаласи; бўлажак физика ўқитувчила

рининг шахсий сифатларини иноватга олишлик.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, амалиёт бу технологиянинг самардорлигини тасдиқлайди: ўқув юкласи камаяди, умумий ва хусусий даражаларда билимларни чуқурлаштиришга, яъни таълим олувчиларни ривожлантиришга сарфлаш зарур бўлган ўқув вақт тежалади. Таълим олувчилар катта қизиқиш билан топшириқларни бажаришади, уларнинг фанга бўлган қизиқишлари ҳам ортади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПК-3775-сонли “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори (www.lex.uz).
2. Гомулина Н.Н. Применение новых информационных и телеком- мункационных технологий в школьном физическом и астрономическом образовании. Дис. ... канд. пед. наук. - М.: МПГУ. 2003. -С. 332.
3. Билолов И.У. Методика проведения лабораторных занятий в процессе обучения физике с применением персональных ЭВМ. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. -Т.: УЗНИИПН. 1992. -С. 23.
4. Турсунметов К.А., Шералиев С.С., Ҳамидов В.С. Механик тўлқинлар мавзуси бўйича мультимедиа маърузаларда компьютер технологияларидан фойдаланиш. // «Узлуксиз таълим». -Тошкент: 2010. №4. 89-92-б.
5. Қосимов Ш.У. Амалий касбий таълимида лаборатория ишларини ташкил қилиш ва ўтказиш методикаси. // “Халқ таълими” илмий-методик журнали. -Тошкент: 2018. №1. 96-99-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада лаборатория ишларини ташкил қилиш ва ўтказиш методикаси масалалари баён этилган. Муаллиф модулли таълим технологияси ва уни лаборатория ишларини бажаришда қўлланишнинг педагогик асослари ҳақида маълумотлар бериб ўтган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются вопросы организации и методики проведения лабораторных работ. Приводится информация о модульной технологии и о педагогических основах её применения при выполнении лабораторных работ.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of organization and methods of carrying out laboratory work. It contains the information about module technology and pedagogical bases of their use in performing laboratory work.

ТАРИЙХ САБАҚЛАРЫНДА ТАРИЙХҲҲ ДЕРЕКЛЕРДЕН ПАЙДАЛАНЫЎ УСҲЛЛАРЫ

Р.А.Баўетдинов - тарийх илимлари кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты жанындағы халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў хәм олардың қәнигелигин арттырыў аймақлық орайы

Таянч сўзлар: тарих, тарихий манбалар, моддий ва ёзма манбалар, манбашунослик, тарихий хотира, археологик топилмалар, саёхат дарслари, музей экспонатлари.

Ключевые слова: история, исторические источники, материальные и письменные источники, источниковедение, историческое воспоминание, археологические находки, уроки экскурсий, музейные экспонаты.

Key words: history, historical sources, material and written sources, source study, historical memory, archaeological findings, excursion lessons, museum exponents.

Әйемги жәмийет дәўирлеринен-ақ түрли түсиниклер хәм дүнья таныўшылық пенен бирге тарийхый билимлер де топланып әўладтан – әўладқа өтип отырған. Өз урыўы хәм қәўими тарийхын билген адамлар, жәмәат арасында үлкен абыройға, хўрмет-изетке ийе болған. Ең дәслепки дәўирлерден баслап-ақ, өз ана тилин, әдебиятын, тарийхын, ата-бабаларының басынан кеширген ўақыяларын теренцирек билиўге қызығушылық жоқары дәрежеде болып келген. Олар туўралы түрли аңызлар, ертеклер, дәстанлар, тарийхый жырлар, нақыл-мақаллар дөреткен. Бул дереклерде халық турмысы, өткендеги тарийхый жағдайлар туўралы көплеген мағлыўматлар сақланған болып, халықлардың сана-сезими, әсиресе тарийхый санасы өз сәўлелениўин тапқан.

Адамзат тарийхының ең үлкен хәм узақ дәўирлерин өз ишине алатуғын дәўири бул жазыў пайда боламан дегенге шекемги баскыш болып табылады. Әйемги жәмийет дәўириндеги тарийхый дереклер материаллық хәм руўхый дереклер түринде сақланып бизге шекем келип жеткен.

Илимнің тастыйықлаўы бойынша, буннан 5 мың жыллар бурын жазыўдың пайда болуўы менен жазба шығармалар жаратыла баслаған. Дәслепки жазыўлар материаллық затлар, таслар, хайўан терилери, ағашлар хәм тағы да басқа буйымларға жазылған. Жазба дереклердің пайда болуўы менен келеси әўладларға жүдә көплеген тарийхый мағлыўматлар, сиясий искерлер, патшалар, олар жүргизген сиясат, алып барылған урыслар, мәмлекетлер тарийхын жеткерип бериў имканияты кеңейди. Мәмлекетлер тарийхы хәм буннан мыңдаған жыллар бурын жасаған халықлардың социал-

лық жағдайлары, олардың салық төлемлери, турмыс тәризи хәм өмириниң басқа да тәреплери туўралы мағлыўматлар, сол дәўирлерге тийисли тарийхымызды үйрениўде айрықша әҳмийетке ийе болады.

Мәселен, Орайлық Азия мәмлекетлериниң әйемги тарийхы бойынша зораастрим дининиң муқаддес китабы Авесто, Иран патшасы Дара I ниң Бехустин жазыўлары ең дәслепки жазба естелик болуўы менен бирге, ең дәслепки жазба тарийхый дереклерден болып есапланады.

Тарийхый дерек-дегенде узақ өтмиштен бизге шекем жетип келген тәбият хәм жәмийет ўақыялары сәўлелендирилген материаллық хәм руўхый естеликлерди түсинемиз.

Дереклерди үйрениў, оларды тарийх сабақларында нәтийжели пайдаланыў, сөзсиз жаслардың тарийх пәнине болған қызығушылығының артыўына, тарийхый билимлердің терең өзлестириўине, жоқары мәнәўиятлы перзентлер болып жетилисиўине унамлы тәсирин тийгизеди. Биринши Президентимиз И.Каримов «Мәнәўият хәм мәдениятты тиклеў, туўылып өскен журтында басын бәлент көтерип жүриў ушын инсанға, әлбетте, тарийхый еслеў керек» деген еди [1:13].

Билимнің сапасы хәм нәтийжелилигине ерисиў билимлендириў тараўындағы ең актуаль мәселе есапланады. «Билимлендириў ҳаққындағы Нызамда хәм «Кадрлар таярлаўдың Миллий бағдарламасы»нда белгилеп қойылғанындай, хәр тәреплеме билимни, раўажланған, еркин пикирлейтуғын, хәр қандай жағдайда өз билими менен шешим таба алатуғын жасларды жетилистириў тәлим-тәрбияның баслы ўазыйпасы. Еркин

пикирлеудің инсан ушын әхмийети ҳаққында биринши президентимиз И.А.Каримов, «Демократиялық жәмийетте балалар, улыўма, ҳәр бир инсан еркин пикирлейтуғын етип тәрбияланады. Егер, балалар еркин пикирлеўди үйренбесе, берилген билимнің нәтийжеси төмен болыўы турған гәп. Әлбетте, билим керек. Лекин, билим өз жолына. Еркин пикирлеў де үлкен байлықтур» - деп атап өткен еди [2].

Оқыўшы жаслардың пикирлеў дәрежесин раўажландырыўда тарийх пәниниң орны гиреўли. Бүгинги күн жасларына тарийхый билимлерди бериўде тарийхый дереклерден кеңнен пайдаланыў әхмийетли мәселе болып табылады. Бул бағдарда тарийхый дереклерден нәтийжели пайдаланыўдың орны гиреўли. Тарийхый дереклер Өзбекстан, Орайлық Азия тарийхы бойынша оғада көп болып, узак жыллар даўамында бул бағдарда жетерли дәрежеде арнаўлы изертлеўлер алып барылмады. Мәмлекетимизде «Деректаныў» илими бойынша көлемли изленислер ғәрезсизлик жылларында әмелге асырылып, елимизде бул илимнің негизин салыўшы ретинде академик Б.Ахмедовты айтып өтсек, қәтелеспеген боламыз. Соның менен бирге, бул тараўда илимий-изертлеўлер алып барған алымлардан: А.Хабибуллаев, А.Мадреймов, М.Хасаний, Қарақалпақстан деректаныўы бойынша А.Жалилов ҳәм М.Глеўмуратовларды атап өтиў орынлы.

Тарийхый дереклерди топлаў, үйрениў ҳәм оннан тарийх сабақларында нәтийжели пайдаланыў, пән муғаллими тәрәпинен сабаққа қойылған мақсетке жетиўине кең имканиялар береді. Буның ушын, оқытыўшы тек сабақлық пенен шекленип қалмастан, қосымша дереклерден пайдаланыўды талап етеді. Сонлықтан да, сабақларды көбирек тарийхый дереклерден пайдаланыў негизинде шөлкемлестириў билим, көнликпе, қәбилеттің қәлиплесиўинде айрықша орын ийелейди. Бундай сабақларды қандай шөлкемлестирсе болады?

Бириншиден, оқытыўшының темаға байланыслы сабақлыққа қосымша материаллық ҳәм жазба дереклерден пайдаланған ҳалда сабақты шөлкемлестириўи мақсетке муўапық. Оқытыўшыдан тема бойынша материаллар топлаў, олардың тийкарында тарқатпа материаллар, көргизбе кураллар таярлаўы талап етиледі. Сабақ барысында сабақлықта жоқ, қосымша мағлыўматлардың келтирилиўи оқыўшылардың сабаққа дыққатын жәмлейди. Бундай жағдайда оқытыўшы тәрәпинен берилген мағлыўматлар дыққат пенен қабыл етиледі ҳәм өзлестириледі. Себеби, оқыўшылар бул мағлыўматларды сабақлықта ушыратпаған, олар ушын бул жаңалық. Қызығыўшылығы оянған оқыўшылар өзлерин сынап көриў мақсетинде көргизбе куралларды өз бетинше ислеп көриўге ҳәрекет етеді. Бундай ҳәрекетлер оқыўшыларда тарийх сабақларына, тарийхты билиў ҳәм үйрениўге қызығыўшылығын және де арттырады. Биз жоқарыда атап өткен алымларымыздың деректаныў пәни бағдарындағы изертлеўлери нәтийжелеринен сабақ барысында пайдаланыў оқыўшыларда тарийхый мағлыўматларды өзлестириў дәрежесин ҳәм нәтийжелилигин еле де арттырыўға имканият береді.

Екиншиден, оқытыўшы тәрәпинен көшпели сабақларды шөлкемлестирип, билим бериў методикасынан пайдаланыў тарийхый билимлердің сапасы ҳәм нәтийжелилигин және де жетилистириўде айрықша әхмийетли. Бул түрдеги сабақлардың биринши түри оқыўшылар менен тарийхый орынларға саяхатқа шығыў ўақтында шөлкемлестирилиўи жақсы нәтийже береді. Саяхат барысында белгилі тарийхый естеликтің пайда болыўы ҳәм изертлениў тарийхы

ҳаққында мағлыўмат бериледи. Бул естеликтен табылған археологиялық материаллар, алымларымыздың бул жердеги адамлар турмысы ҳаққындағы илимий жуўмақлары, естеликтеги ҳәр қыйлы дәўир қурылысларының атқарған хызметлери бойынша мағлыўматлардың берилиўи оқыўшылардың сабаққа қызығыўшылығын арттырады. Өзлери көриў ҳәм қоллары менен ушлаў арқалы билген тарийхый мағлыўматлар оқыўшылардың ядында узак ўақыт сақланыўы, соның менен бирге, оларда тарийхқа қызығыўшылық, өзлери де тарийхый дереклерди табыў, изертлеўге болған интасының ояныўына түртки болады.

Бул түрдеги сабақлардың және бири оқыўшылар менен музейлерге барыў, өзлестирилген билимлерди бекемлеў сабағын өтиўди шөлкемлестириў усылы. Музей сабақларында оқыўшылар тарийхый экспонатлар, ата-бабаларымыздың турмыста қолланған буйымлары менен танысады. Тарийхый экспонатларды тамашалаў арқалы, олардың пайда болыў дәўири, атқарыў хызметлери, бизге шекем келип жетиў тарийхы бойынша мағлыўматларды биледи. Сабақ барысында көрсетилген археологиялық табылмалар, буйымлар, тарийхый қолжазбалар, көркем картиналар оқыўшыларда үлкен тәсир қалдырады. Балалар бул буйымлардың қандай мийнетлер менен жетистирилгени, дөретилиў тарийхы ҳаққында кең түсиниклерге ийе болады. Буйымлардың жоқары дәрежеде шеберлик ҳәм инта менен исленгенлигине гүўа болған балалар, өзгелердің мийнетин қадирлеўди үйренеди. Мысалы: Қарақалпақстан Республикасы Мәмлекетлик үлкетаныў, Савицкий атындағы Мәмлекетлик Көркем-Өнер музейинде тарийхымызға тийисли көп муғдарда экспонатлар жәмленген болып, олардың ишинде атап айтсақ, Қойқырылған қала, Топырақ-қала макетлери, Зардуштийлик динине байланыслы оссуарийлер, әйемги тас кураллары, курал-жарақлар көргизбелери сақланған. Сондай-ақ, халқымыздың миллий мәдениыты үлгилери болған кийим-кеншеклер, безениў, үй-руўзыгершилиги буйымлары ҳәм тағы да басқа экспонатлар орын алған. Бердақ миллий музейинде ески қолжазба китаптар, Даңқ музейинде түрли тараўларда жемисли мийнет еткен пидайы инсанлардың мийнет ерликлери ҳаққында мағлыўматлар орын алған. Бул дереклер менен танысыў арқалы оқыўшыларда сабақлықтағы белгилі темалар көлеминде алған билимлери әмелий түрде бекемленеди. Сабақ барысында оқытыўшыдан алған мағлыўматларын оқыўшылардың тиккелей өзлери тамаша қылыўы билимнің өзлестирилиў дәрежесиниң нәтийжелилигин тәмийинлейди.

Соның менен бирге, сабақта тарийхый дереклерден пайдаланыў оқыўшыларда қалалар қурылысы, мәлекетлердің дүзилиўи, адамзат жәмийетиниң раўажланыў басқышлары ҳаққында тарийхый ой-пикирлердің раўажланыўына унамлы тәсир көрсетеди. Демек, бул түрдеги сабақлар бириншиден, оқыўшылардың тарийх сабағына болған қызығыўшылығын оятса, екиншиден, олардың кең көлемде тарийхый мағлыўматларға ийе болыўына, үшіншиден, тарийхый дереклер менен ислесиў усыларын үйрениўге, сондай-ақ, тарийхый-мәдений мийрасларымызды қәстерлеп сақлаў ҳәр бир пуқараның миннети екенлигин түсинип алыўға мүмкиншилик жаратады. Солай етип, сабақта билим бериўдин нәтийжелилигин арттырыўға, оқыўшылар тәрәпинен ийелениўи тийис болған билим, көнликпенің мазмунын байытыўға имкан береді. Олардың руўхый дүньясының және де өсиўине, жәмийеттің алдыңғы ой-пикирдеги инсанлары болып жетилисиўине хызмет қылады.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўк. -Т.: 1998, 13- б.
2. Каримов И.А. «Әмелге асырып атырған реформаларымызды және де тереңлестириў ҳәм пухаралық жәмийетин қурыў – жарқын келешегимиздің тийкаргы факторы. Өзбекстан Республикасы Конституциясының қабыл етилгенине 21 жыл толығ

мүнәсебетине бағышланған салтанатлы мәжилистеги баянаты. 2013-жыл 6-декабрь.» /«Еркин Қарақалпақстан», 20130 7-декабрь.

3. Ишмухаммедов Р. Инновацион технологиялар жәрдемінде тәлим нәтийжелилигин арттырыў жоллары. - Т.: Низамий атындағы ТДПУ, 2009.

4. Гора П.В. Методические проблемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. -М.: 1971.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тарихий манбалардан дарсда самарали фойдаланиш масалалари кўриб чиқилган. Тарихий манбаларнинг турлари, қўллаш усуллари таҳлил қилинади. Дарс сифати ва самарадорлигини оширишда тарихий манбаларнинг ижобий таъсири алоҳида таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы эффективного использования исторических источников. Дается анализ видам, методам использования исторических источников. Особо подчеркивается положительное влияние исторических источников в повышении качества и эффективности урока.

SUMMARY

The article is devoted to the study of issues of effective using of historical sources. There is an analysis of the methods of using historical sources. The author emphasizes the positive influence of historical sources in increasing the quality and outcome of the lesson.

ТАЛАБАЛАРНИНГ ЎҚУВ-БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ БОШҚАРИШ МОДЕЛЛАРИ

Л.Х.Бектурсынова - тадқиқотчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: талаба, билиш, ўқув фаолияти, бошқариш, модел, консультант, тьютор, модератор, фасилитатор.

Ключевые слова: студент, учебная деятельность, управление, модель, консультант, тьютор, модератор, фасилитатор.

Key words: student, learning activity, management, model, consultant, tutor, moderator, facilitator.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 3775-сон Қарорида янги ғоя ва ташаббусларни шакллантириш мақсадида ҳар бир олий таълим муассасасида “Ёш экспертлар гуруҳи”ни ташкил этиш, ўқув машғулотларини талабаларни инновацион фикрлашга йўналтирадиган ўқитиш технологиялари ва интерфаол услубларни жорий этиш асосида ташкил этиш, асосий эътиборни талабаларнинг мустақил таълим олиши билан боғлиқ механизмларни амалга оширишга қаратиш алоҳида вазифа сифатида белгиланди. Мазкур вазифаларни бажариш учун талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини самарали бошқариш ва ўқув фаолияти натижаларини ўз вақтида мониторинг қилиб боришни тақозо этади.

Маълумки, ўқув фаолияти ҳар доим ўзида уч: ҳиссий-йўналтирилган, жараёنли, назорат-баҳолавчи бўғинни қамраб олади. Шунга мувофиқ, ўқув фаолиятида қуйидаги асосий таркибий қисмлар аниқланади: мотивлар ва ўқув вазифалари, ўқув ҳаракатлари, талабаларнинг ҳаракатларини назорат қилиш ва баҳолаш. Тўлиқ маънода ўқув фаолияти ҳар доим ушбу барча таркибий қисмларнинг бирлиги ва ўзаро бир-бирига ўтишидир. В.В.Давыдов, И.Ломпшер, А.К.Маркованинг таъкидлашича, ўқув фаолияти бу фақатгина билим, кўникма ва малакаларни егаллашгина эмас. Фаол ўқув фаолиятининг ўзига хослиги шундаки, у таълим олувчи шахси, унинг онги, унинг ақлий ва ахлокий ривожланишида муҳим ўзгаришларга олиб келади, ёш билан боғлиқ янги психологик ўзгаришлар содир бўлади [2:72].

Е.Н.Кабанов-Меллер ўқув фаолиятининг икки томонини белгилайди: фикрлаш (мазмунли-мантикий жиҳат) ва кузатиш, тасаввурлардан фойдаланиш (ҳиссий-эмоционал жиҳат). Унинг фикрича, ўқув фаолияти таълим олувчиларга бериладиган ўқув вазифаларини ҳал этишни ўзида акс эттиради [3,4].

Н.А.Менчинская билиш фаолиятининг асосий тури сифатида билимларни ўзлаштириш қонуниятини ишлаб чиқди; инсон фаолиятида ўқитишнинг аҳамиятини аниқлади; асосий фаолият тури сифатида белгилади, шунинг учун унинг мазмуни ва функцияларини аниқлади [4].

Талабанинг фаол фаолияти сифатида ўрганиш қонуниятлари муаммоси билан шуғулланган М.Я.Алексееванинг таъкидлашича, билимларни

ўзлаштириш кўплаб психик жараёнлар (идрок, хотира, фикрлаш), талабанинг атроф-оламни билишга муносабати, бундан ташқари унинг шахсий сифатлари (ҳиссий, ирода, интеллект)га хосликни ўз ичига қамраб олувчи мураккаб билиш фаолиятидир [5].

Н.Ф.Талызина билиш фаолиятини икки турга ажратади: умумий ва хусусий. Билиш фаолиятининг умумий турларига ўзининг фаолиятини режалаштириш, унинг бажарилишини назорат қила олиш, мантикий фикрлашнинг барча усуллари (таққослаш, исботлаш усуллари, тасниф қилиш ва бошқалар) билан тегишли турли соҳаларга оид билимлар билан ишлашда фойдаланилади. Билиш фаолиятининг махсус турларига Н.Ф.Талызина фақат мазкур соҳага оид билимларда қўлланиладиганларини киритади [6].

Билиш фаолияти ҳақидаги психологик адабиётларни таҳлил қилиш натижасида шундай хулосага келиш мумкин: талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини бошқариш ижтимоий-гуманитар, аниқ ва табиий-илмий, умумқасбий ва ихтисослик фанларини ўқитиш жараёнида амалга ошади ва касбий шаклланиш учун зарурий шарт-шароит яратилади.

Талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини бошқариш муаммоси ҳамма вақт педагогикада долзарб муаммо бўлиб келган. Машҳур дидактлар И.Я.Лернер ва М.Н.Скаткин ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш усуллари: билимларни ўзлаштириш, билиш методлари, амалий фаолият, таълим жараёнида талабаларни тарбиялаш тарзидаги ўқитиш методларини ишлаб чиқишган [7:115-127]. Улар талабалардаги мустақил ҳаракатланиш билан боғлиқликда билиш фаолиятига кўра таълим методларини тасниф этишган: ахборот-тушунтиришли, репродуктив, муаммоли баён қилиш, қисман изланиш ёки эвристик, тадқиқотчилик.

Маълумки, ўқув жараёни модели ўзида уч таркибий қисмни акс эттиради: ўқитувчи фаолияти, талаба фаолияти ҳамда ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг жадал ўзаро фаолияти. Ўқитувчининг талабалар билан ўзаро ҳаракатини конструктив педагогика нуқтаи назаридан қатор белгиларига кўра тасниф этиш мумкин: йўналганлигига кўра (қайта алоқалар билан ёки қайта алоқаларсиз); ахборот жараёнининг турига кўра (ўзаро ҳаракатни ташкил этишда ахборот жараёнининг йўналганлик даражаси); бошқариш ва ахборотларни узатиш воситалари турига кўра. М.Я.Алексеева мазкур уч белги асосида ўзаро ҳаракатнинг саккиз тизимини аниқлади. Ўқув жараёнига қуйилаётган замонавий талаблар ўзаро ҳаракатлар тизимидан монотизим сифатида эмас,

аралаш (комбинацион) қисмлар сифатида фойдаланишни талаб этади [5].

Бундан ташқари талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини бошқаришда мазкур жараён субъектига мақсадга қаратилган таъсир кўрсатиши амалга ошадиган педагогнинг ташкилий-бошқарувли фаолияти муҳим аҳамиятга эга. У ўзида ўқув жараёнини ташкил этишнинг тўртта асосий шаклини қамраб олади: индивидуал, ривожланиб боровчи жуфтликларга ажратиш, оммавий-гурухли, индивидуал (мустақил иш) [9:137].

Юқорида кўриб ўтганимиздек, психологларнинг билиш фаоллигини оширишга доир таснифида билимларни ўзлаштириш жараёнида турли даражадаги фаоллик намоён этишининг гувоҳи бўлдиқ. Ана шу сабабли, талабаларга билимларни суғуришда қабул қилади каби нуқтаи назардан қараш тўғри бўлмайди. Мазкур фикримизни Е.В.Коротаеванинг билиш фаоллигига ўзига хос ёндашуви тўла тасдиқлайди. У билиш фаолиятига қуйидагича ёндашиш зарурлигини кўрсатиб ўтади: ўқув фаолиятининг инкор этилмаган тавсифи асосида унга муносабат ўзгарадиган билишнинг қуйи даражаси; қуйидан мўътадиллашган босқичга ўтиш сифатидаги вазиятли фаолият; ўқув жараёнида ижро этувчилик фаолияти; талабанинг субъектив нуқтаи назарини максимал даражада очишга имкон берувчи ижодийлик [8:46-47].

Талабаларнинг ўқув жараёнидаги иштироки ва фаоллигининг намоён бўлиши – бу ривожланиб боровчи, ўзгарувчан жараён. Профессор-ўқитувчи ёрдамида талабаларнинг билиш фаоллиги қуйи даражадан вазиятли-фаолликка, ундан фаол ижрочиликка ўтиб боради. Кўп жihatдан талабанинг билиш фаоллиги ижодийлик даражасига кўтарилиши ёки кўтарилмасдан қолиши профессор-ўқитувчига боғлиқ.

Ҳамкорликдаги фаолиятга тайёрлаш нуқтаи назаридан замонавий таълим жараёнини кўриб чиқиш асосида Е.В.Коротаева талабаларнинг роллар орқали намоён бўлишини қуйидагича белгилаб беради: ўқув жараёни билан дастлаб танишишда томошабин, кузатувчи; гуруҳли фаолиятнинг иштирокчиси; намуна бўйича уй вазифасини муваққат бажаргандан сўнг фаолият эгаси; фаолиятнинг шахсий намунасини яратишда фаолият эгаси + фикр эгаси; ўз фаолияти натижасида юзага келадиган ўз-ўзининг фаолияти эгаси [8:29-31].

Б.Б.Маъмуровнинг фикрича, ўзининг тадқиқотчилик, ижодкорлик қирраларини намоён қила оладиган ўқитувчилар шахсга йўналтирилган ўқув-билув жараёнида бир қатор муҳим вазифаларни бажара олишлари керак. Жумладан: ўқитувчилар шахсга йўналтирилган ўқув-билув жараёнининг барча босқичларида таълим олувчининг шахсий ривожланишини таҳлил қила олишлари; шахсга йўналтирилган ўқув-билув жараёнида таълим олувчининг узлуксиз ривожланиши учун қулай имконият яратадиган ўқув мақсадлари, таълим мазмуни, педагогик воситаларнинг фойдаланиши; таълим мазмунига ўқитувчининг ўзи томонидан қиритилган элементларни илмий-педагогик жиҳатдан асослаб бера олиши; илгор педагогик технология элементларини қўллаш натижасида ўқитувчи ўзининг педагогик фаолиятидагиди камчиликларини тузата олиши кабилар [10:29-31].

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини бошқариш ўқитувчининг маслаҳатчи, тьютор, модератор ва фасилитаторлик моделлари билан бевосита боғлиқдир.

Интерфаол таълим шароитида ўқитувчининг маслаҳатчилик ролига алоҳида эҳтиёж туғилади. Маслаҳат бериш муаммони ҳал этиш ва талаба

фаолиятида ижобий ўзгаришлар қиритишга йўналтирилган ўқитувчи-маслаҳатчи ва талабаларнинг алоҳида тарзда ташкил этилган ўзаро биргаликдаги ҳаракатидир.

Педагогика назарияси ва амалиётида маслаҳатчиликка доир фаолиятнинг бир нечта турлари тақлиф этилган: эксперт, лойиҳа раҳбари ва ташкилотчи моделлари фарқланади.

Мазкур моделнинг моҳияти ўқитувчининг ўқув материални анъанавий тарзда баён этишини эмас, аксинча таълим бериш функцияси реал ва масофавий тарзда уни ўзлаштириш бўйича зарурий маслаҳат бериб боришни назарда тутди. Маслаҳат бериш маълум бир аниқ ўқув муаммосини ҳал этишга қаратилади. Мазкур жараёнда маслаҳатчи талабага ўқув муаммосининг аниқ ечимини ёки уни ҳал этишга доир фаолият усулларини тақлиф этиши мумкин. Ушбу ўқитиш моделида ўқитувчининг асосий мақсади талабани ўқув материални муваққат ўзлаштиришга ўргатишдан иборатдир.

Ўқитувчининг тьюторлик фаолияти деганда талабаларнинг индивидуал ишига умумий раҳбарлик қилиш тушунилади. Тьюторлик қуйидаги тамойиллар асосига қурилади: талаба шахсига индивидуал ёндашиш; ўқув жараёнини ташкил этишга ёрдамлашиш.

Тьюторлиқнинг замонавий талқини қуйидаги жиҳатларда ўз ифодасини топади: таълимда субъективлик муаммосини ҳал этишнинг самарали йўли. Яъни ўқитувчи ўқув муаммоларини ҳал этишда талабанинг муваққатлиги ва ўз-ўзини ривожлантиришига эришиш; талабанинг таълим дастурларини ўзлаштиришга ҳамроҳлик қилиш (тайёр материалларни бериш эмас, талаба билан биргаликда ҳамкорликда ҳаракатланиш); талаба шахсининг ҳар томонлама камол топиши, унинг шахсий ва ўқув фаолиятига доир муаммоларини ҳал этишга қўмаклашиш. Гарчи тьюторлик маслаҳатчилик фаолиятига ўхшаш бўлсада, ундан фарқи равишда синфда ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш жараёнида ҳар бир талабанинг билишга қизиқиши, хоҳиш-истаклари, эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, замонавий коммуни-кация технологияларидан фойдаланишни талаб этади.

“Модерация” тушунчаси италянча сўздан олинган бўлиб, “moderate” – “юмшатиш”, “тийиб туриш”, “мўътадиллик”, “қўлга олиш” маъноларини билдиради. Замонавий шароитда модерация деганда гуруҳларда ташкил этиладиган биргаликдаги ҳамкорликдаги фаолият (коллоборация)нинг мақсадга қаратилган ва тизимли ташкил этиш техникаси тушунилади. Модерациянинг асосида гуруҳий фаолиятни ташкил этишга ёрдам берувчи усуллардан фойдаланиш ҳамда яхлитликда гуруҳ ва унинг ҳар бир аъзосининг салоҳиятини амалга ошириш ҳисобига таълим олувчиларнинг зарурий қарор қабул қилишига имкон бериш ётади.

Модерацияни ташкил этиш қатор шарт-шароитларга риоя этишни талаб этади: ҳамкорликда ўқитиш учун гуруҳ аъзоларининг сони 4-12 кишидан иборат бўлиши; модераторнинг бетарафлик позициясида туриши; иштирокчиларнинг эркин ҳаракат қилишларига ҳалақит қилмаслик; кўргазмалы материалларнинг намоён қилиш учун жиҳозларнинг мавжудлиги; қайта алоқанинг йўлга қўйилиши.

Модератор фаолияти мазмуни ўқитувчининг анъанавий ролдан фарқ қилади. Модерация вазияти ўқитувчининг доска олдида туриб, монологик тарзда материални баён қилишни талаб этмайди, аксинча асосий эътибор таълим олувчиларга қаратилади. Модерация жараёнида гуруҳларда ишлаш орқали биргаликда ўқитиш ва талабаларнинг ўз-ўзини

ривожлантириш-ларига эришилади. Модераторнинг масъулияти гуруҳларда ишлашни олдиндан ўйланган тартибда ташкил этиши, ҳамкорликда ўқитиш жараёнида қўлланиладиган технологияларни тўғри танлай олиши ва ҳал этилиши лозим бўлган вазифаларни самарали ҳал этишга кўмаклашишда намоён бўлади. Модератор ўзлаштирилаётган материалнинг мазмунига эмас, жараёни бошқаришга раҳбарлик қилади. Ана шу сабабли модератор ижтимоий алоқаларни осон йўлга қўйиш, гуруҳлардаги ижтимоий ролларни тўғри тақсимлаш, гуруҳий динамикани тушуниш, шахслараро ўзаро биргаликдаги ҳаракатни бошқариш каби юқори даражадаги компетенция-ларга эга бўлиши талаб этилади.

Талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини самарали бошқариш фасилитаторлик фаолиятининг муваффақиятли ташкил этишига ҳам бевосита боғлиқдир.

Фасилитатор – дарс самарадорлигини ошириш мақсадида гуруҳларда гуруҳ ишини ташкил этувчи, олиб боровчи шахс. Машғулотда регламент, норма ва машғулот учун қулай шароит яратувчи. Фасилитатор гуруҳда ишни ташкил этиш, уни амалга ошириш жараёнининг самарадорлигини таъминлайди. Фасилитаторнинг вазифаларига қуйидагилар қиради: муҳокамани ўтказиш жараёнида вақтга риоя этиш; талабаларга баҳоловчи ва йўналтирувчи саволлар бериш орқали муҳокама қилинаётган мавзу доирасидан четлашмасликка ёрдам бериш; талабаларнинг бир-бирларининг фикр-мулоҳазаларини тинглашларига эришиш; фаол мулоқот муҳитини яратиш; муаммони

асосли тарзда баён этиш; хулосалаш; далиллар келтириш.

Тажрибали фасилитатор ўқитувчи талабаларга адолатли муносабатда бўлади ва барча талабалар ўртасида муросасозликни ўрнатади. Педагог-фасилитатор ижодкор шахс сифатида толерантлик, конгруэнтлик, конструктивлик, рефлексивлик фазилатларини ўзида мужассам этади.

Мазкур талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини бошқариш моделларини самарали қўллаш асосида:

талабаларни ўқишга, ўқув фаолияти усулларини эгаллашга ўргатиш: таълимга қадриятли муносабатни шакллантириш, турли ахборот манбаларидан фойдаланиш қобилиятини ривожлантириш, билиш фаоллигининг самарали усулларидан фойдаланишга ўргатиш; ўзи ўрганаётганларининг маъно-мазмунини тушуниб етишига ёрдам бериш лозим;

талабанинг билиш фаоллигини оширишга доир таълим технологияларини самарали қўллаш бир пайтнинг ўзида бир нечта вазифаларни ҳал этишга имкон беради: талабалар билиш фаолиятининг жараёни ва ташкилий томонларини такомиллаштириш ҳамда ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантириш. Таълим технологиялари ўқувчиларнинг турли усуллар ёрдамида билиш фаоллигини ошириш орқали мустақил фикрлашни шакллантириш муаммосини ҳал этишни тақлиф этади;

талабалар билиш фаоллигининг намоён бўлиши – бу ривожланиб боровчи, ўзгарувчан жараён. Билиш фаоллигининг ижодий фаоллик даражасига кўтарилиши талабаларнинг аналитик тафаккурини ривожлантириш имконини беради.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 3775-сон Қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.06.2018, 07/18/3775/1313-сон.
2. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: «Интор», 1996.
3. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственной развитие учащихся. - М.: 1998.
4. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развитие школьников: Избранные психологические труды. - М.: 1999.
5. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся. - М.: 2003.
6. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории: Пособие для учителей. - М.: 2009.
7. Коротчаева Е.В. Обучающие технологии в познавательной деятельности школьников. -М.: 2003.
8. Борзова Л.П. Дидактические игры как одна из форм организации познавательной деятельности учащихся при изучении материала на уроках истории (на материале истории России XIX в). Дисс. ...канд.пед. навк. -М.: 2000.
9. Маъмуров Б. Ўқувчи шахсига йўналтирилган ўқув-билув жараёнини ташкил этишнинг педагогик шарт-шароитлари. Пед.фан.ном. ... дисс. -Т.: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини бошқариш моделларининг педагогик-психологик хусусиятлари, ташкил этиш босқичлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этапы и педагогико-психологические особенности моделей управления учебно-познавательной деятельностью студентов.

SUMMARY

In the article there have been analyzed the stages and pedagogical-psychologic peculiarities of the models of managing students' learning cognitive activity.

КИШИ ЖАСТАҒЫ МЕКТЕП ОҚЫҒЫШЫЛАРЫН МИЙНЕТКЕ ҚӘЛИПЛЕСТИРҮШҮ МАШҚАЛАЛАРЫ

Э.Даўлетмуратова - ассистент оқытыушы

М.Маткаримова - ассистент оқытыушы

М.Оңғарбаева - талаба

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: меҳнат, таълим-тарбия, бошланғич синф ўқувчилари, бола руҳияти, қизиқишлари, ўқитувчи маҳорати.

Ключевые слова: труд, образование и воспитание, ученики начального класса, психология детей, увлечение детей, мастерство учителя.

Key words: work, education and upbringing, primary pupils, psychology of children, infatuation for children, teachers skill.

Тәрбия процесинен мәлим, мийнеттин ақыл хәм физикалық түрлери оқығшылардың эстетикалық жақтан раўажланыўына салмақты тәсир тийгизеди. Бул мийнет түриниң бала тәрпинен ислениў процесини арқалы, мийнеттин мазмуны, мийнеттин нәтийжеси хәм мийнетке қатнасы нәтийжесинде жүзеге келеди. Себеби, адамдағы қәсийетлер-мийнет барысындағы жәмийетлик қатнаслар жыйнағы хәм ол тарийхый

раўажланыўдың жемиси. Адам-жәмийет ағзасы. Мийнет арқалы болып өтетұғын жәмийетлик қатнаслар характери адамның пәзийлетлерин белгилеп береді. Адамның камалға ерисиўинде тәбият пенен жәмийет бир-бирине карама-қарсы келмейди, ал, булар инсан мийнети арқалы өз ара бекем байланыста болады. Мине, усы заңлылық адамның камалға келиўинде айрықша тәсирге ийе. Жеке адам-жәмийетлик турмыс

орталығы жемиси болыуы менен бирге тири организм. Организмнің тиришилиги биологиялық ңызамлылықтарға бойсынған менен жеке адамды қәлиплестириу хәм раўажландыру мәселесине дурыс қатнас жасау ушын жеке адамның тәбиятын, дүзилисин, оның минез-кулық себеплерин хәм буларға тәсир тийгизиуши мийнет қубылысларын билиу зәрүр [1].

Солай екен, тәлим-тәрбия исинде қайсы нәрсени болса да ерте жастан қолға алыу оның нәтижесине унамлы жуўмақлар алып келиуине еристетугыны мәлим. Баслауыш класс оқыўшылары, әсиресе, алты-жети жастағы балалар менен ислесіу усыллары арасында оларды мийнет ислеуге сүйсиндириу оғада өзине тән өзгешеликлерди талап етеди. Бул орында хәр бир муғаллим киши жастағы балаларды оқыту хәм мийнетке тәрбиялау ислерин педагогикалық тәрәптен туўры бағдарлай алыуы хәм оқыўшыға туўры хошаметлеу ислерин жүргизиуи үлкен шеберлик пенен иске асыуы лазым. Мийнет етиу барысында алты жасар бала биринши гезекте мийнетти не ушын ислеп атырғанын билиуи керек. Бул баланы жәмийетлик турмысқа бейимлестириуе үлкен әхмийетке ийе. Киши жастағы балалар қандай жұмыс орынласа да муғаллимнің мақтауына ылайық болыуы жақсы көреді. Сөз етип отырған жастағы ул балаларға жеңил, бирақ ҳақыйқат қолланылатуғын ашар (отвертка), бурандалы шеге берсе хәм бул әсбаплар менен абайлы болып ислеу ушын мүмкиншиликлер жаратылса, балалар берилген усы қураллар жәрдемінде жұмсақ затлар менен ислесе алыу хәм өзбетинше мийнет етиуге тийисли көнликпе, түсиник, билим пайда етиу мүмкиншиликлерин ийелейди. Усындай мийнет процеслерин басынан кеширген балаға бул әсбаплар менен жұмыс ислеу келешекте онша қәуипли болмайды хәм балалардың мийнетке болған қызығушылығының артып отыруына себепши болады.

Алты-жети жасар бала руўхый тәрәптен мийнеттиң әпиўайы түрине ғана бейим келеди. Бул дәуирде оның дыққаты менен ҳәрекетлери, билим-түсиниклери керекли көнликпелерди ийелеуге хәм зәрүрли мағлыұматларды өзлестириуе бейим болады. Егер де бул жастағы бала әпиўайы дәрежедеги мийнет уқыпшылықтарын ийелемеген болса, гейде бала ушын мийнет сабағы кеўилсиз, қызықсыз өтиуи мүмкин [2].

Ақыбетинде оқыўшы мийнет сабағына қызықпай қойыуы да итимал. Сол ушын алты жастан биринши классқа оқыўға барған балаға муғаллим мийнет тапсырмасын бериу хәм оны орынлатыудан бурын оқыўшыда мийнет көнликпеси хәм билиминің қай дәрежеде топланғанлығын алдын ала билиуи хәм усыған сай қатнас жасауы лазым.

Бул жастағы балаларды мийнетке қатнастырудағы қызығушылықтарын, көнликпелерди жетилистириу ислери баланы жеке адам сыпатында руўхый тәрәптен раўажландыруға унамлы тәсир етеди. Оқыўшыны әпиўайы түрдеги болса да исшендикке қызықтырады.

Булардан тысқары, алты-жети жастағы балалар базы бир ўақытлары басқа оқыўшылардың мийнетине итибарсызлық пенен қарауы хәм олардың ислеп атырған жұмысларына кесент бериуи де мүмкин. Муғаллим балаларда ушырасқан бул жуўапкерсизликлерди сапластыруу ушын өзіндеги бар педагогикалық шеберликти иске салыуы керек. Баслауыш класс оқыўшылары менен ислесіу үлкен шеберликти, сабыршылықты талап ететугын нәзик ис болып табылады. Муғаллим балалар менен мийнет процесин уйымластыру барысында алды менен олардың хәр бириниң өзине тийисли руўхый дүньясын билиуи хәм оған сай келетугын тәрбиялық тәсирлерди дурыс белгилей алыуы лазым. Болмаса шөлкемлестирилген мийнет процесин айырым оқыўшыларға керисинше тәсир жасауы мүмкин. Гейде

мийнет сабағы барысында оқыўшылардың хәммесине толығы менен бир түрдеги мийнет тапсырмасы берилип, оны хәммеден бир өлшемде орынлау талап етилиди. Тапсырманы өзге балалар қатарлы орынлай алмаған оқыўшылар қасындағы дослары алдында өзлерин қолайсыз сезиуи мүмкин. Мийнетти шөлкемлестириуе бундай усылды қолланыу айырым оқыўшыларға унамсыз тәсир тийгизиуи, олардың мийнетке хәм мийнетти шөлкемлестириуишилерге мүнәсибette салқын қатнасты пайда етиуи мүмкин. Сол ушын хәр бир педагог сабақ барысындағы сыяқлы мийнет процесинде де оқыўшының өзине ылайық түсинигин, пикир дүньясын есапка алыуы хәм оған тәрбиялық тәсир етиудің утымлы жолларын излеп табыуы керек. Сонда ғана оқыўшы муғаллимди, муғаллим оқыўшыны дурыс түсинип, жақсы мүнәсибетлер орталығы дүзилгенликтен барлық ўақытта табыслы ис алып барылыуы итимал.

Мийнет сабақлары барысында оқыўшыларда адамды жетилистириуи хәм раўажландыруи қәсийетлер - илимий билиуге тийкарланыушылық, өз искерлигине туўры баха бериу, деретигишлик уқып раўажланады, хәм хәр бир баланың белгили қәсипке болған қызығушылығы қәлиплесип барады [2].

Муғаллим киши жастағы класс жәмәәти менен ис алып барғанда бул өзгешеликлерге итибар бериуи хәм мийнет бойынша тапсырмалар орынлап атырғанда унамсыз қылықтарды ислеп, кесент берип отырған оқыўшыларға шеберлик пенен класс жәмәәтинің тәсирин күшейтиу лазым. Тапқырлық пенен балалардың өзін-өзине басқарту элементлерин қолланыу орынлы.

Бизге мәлим, баслауыш класс оқыўшыларында жәмийетлик ўазыйпа, жәмәәт алдындағы жуўапкершилик сезиминің раўажланып атырғанлығы сезилип тұрса да, олардағы дыққат процесинің толық турақласып, раўажланбағанлығы себепли оқыўшылар мәлим бир жұмысқа қызығушылық хәм белсендилік пенен кириссе де, гейде изин ойынға айландырып жибериуиши де ушырасады. Бирақ, муғаллим бундай жағдайды есапка ала отырып, оны дурыс бағдарға сала билиуи керек. Усы арқалы оқыўшыға жәмийетлик тәрбиялық тәсирди күшейтиу иске асады.

Тәжирийбеден мәлим, гейпара оқытушылардың мәселениң усы тәрәпине итибарсызлық пенен қараушылығы да байқалып турады. Базы бир муғаллимлер мийнет сабағын ойынға айналдырғанда оқыўшыларға кейийди ямаса оларды жазалауға ҳәрекет қылады. Ал, және бир оқытушылар болса оқыўшылардың бул сыяқлы тәртип сақламаушылық ҳәрекетлерине итибарсызлық пенен қарайды. Нәтижеде, муғаллим жағдайды шеберлик пенен пайдаланбай, ойынның мазмунын хәм ондағы тәрбиялық тәсирлерди пайдалы тәрәпке бағдарлау жұмысларын итибарсыз қалдырады. Бул жерде көринип турғанындай, еки оқытушы да балаларға тәрбиялық тәсир жасау тәрәпинен жетиспеуишиликлерге жол қойған. Себеби, хәр қандай жағдайда да оқыўшылардың жасын, сезим-түсинигин жеткиликли үйрениу, оқыў барысында мәлим тәлим-тәрбиялық жағдайды ойлап тауып қолланыу, усы тийкарда жұмыс алып барыу хәр бир муғаллимнің алдында турған негизги ўазыйпа болып табылады. Әсиресе, мектеп шараяты хәм ондағы орталық киши жастағы мектеп оқыўшыларының санасына әсте ақырынлық пенен өз тәсирин тийгизип отырады. Баланың өз бетинше ислеген мийнети, сондай-ақ, жәмәәттеги мийнети хәм усы барыста қәлиплесетугын унамлы қатнасықлар алты-жети жастағы оқыўшылары ушын мәлим дәрежеде жаңалық болып табылады. Усы руўхый қубылысларды оқытушылар айрықша инабатқа алыуы хәм буны сапалы түрде тәрбиялық мақсетте әмелге асырып отыруы зәрүр.

Әдебиетлар

1. Мусурмонов Р. Педагогик тажриба-синов ишларини жорий этиш механизмлари. –Тошкент: 2013, 23-81-б.
2. Ахмедова Ш. Бошланғич синф ўқувчиларининг ижодкорлиги. Сборник научных трудов: формирование гармонично развитого поколения в современных условиях. –Тошкент: 2012, 53-81-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада биринчи синф ўқувчиларини меҳнат қилишга ўргатишнинг ўзига хос хусусиятлари ва самарали усуллари ҳақида сўз этилади. Бошланғич синф ўқувчиларига уларнинг тенгдошлари олдида шахсий ёндашиш ҳар бирида ўзини англаш ва фуқаролик туйғуларини тарбиялайди.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о свойственных особенностях и о выгодных методах при подготовке учащихся первого класса трудовому воспитанию. Личный подход к младшеклассникам при их сверстниках воспитывает каждого в духе самосознания и проявление чувства гражданственности.

SUMMARY

The article deals with peculiar features and beneficial methods in the preparation of the first-year students to labour education. Particularly the individual approach to every child among his/her classmates makes it possible to feel a sense of citizenship and self-becoming and leads him/her to a great progress.

ЎҚУВ МАШҒУЛОТЛАРИДА БЎЛАЖАК МЕҲНАТ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ИНДИВИДУАЛ ИШНИ ТЎҒРИ ТАШКИЛ ЭТИШ

З.У.Джумагулов – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълим, ўқитувчи, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари, билим, метод, ўқитишни индивидуallashtiriш, режallashtiriш, касбий маҳорат, касбий қизиқиш, амалиёт.

Ключевые слова: образование, преподаватель, будущие учителя трудового образования, знание, метод, индивидуализация обучения, профессиональное мастерство, профессиональный интерес, практика.

Key words: education, teacher, future teachers of labor education, knowledge, method, individualization of training, professional skills, professional interest, practice.

Мамлакатимиз таълим тизимини халқаро таълим стандартлари билан уйғунлаштириб, олий таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш сифати ҳамда рақобатбардошлигини таъминлаш, жаҳон амалиётига асосланган олий таълим тизимининг сифат даражасини ошириш, узлуксиз таълим тизимига педагогик лойиҳалаштириш жараёнини кенг татбиқ этиш орқали илмий ва инновацион ютуқларни амалиётга жорий этишнинг самарали методларини ишлаб чиқиш устувор йўналишлар сифатида эътироф этилмоқда. “Ўзбекистонни ривжлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да таълим муассасаларини куриш, реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш, уларни замонавий ўқув-лаборатория ускуналари, компьютер техникаси ва ўқув-методик қўлланмалар билан таъминлаш бўйича ишларни амалга ошириш орқали уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш юзасидан аниқ мақсадга қаратилган чоратадбирларни кўриш устувор вазифалардан бири сифатида кўрсатиб ўтилган [1].

Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларига ўқув материални билдириш профессор-ўқитувчи фаолиятининг асосий элементларидан биридир. Ўқув жараёнининг бу звеносига бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари фаолиятининг қуйидаги элементлари: билимларни идрок этиш, тушуниб олиш ва умумлаштириш тўғри келади. Аммо бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларига ўқув материални билдиришни, уни тушуниб олиш ва умумлаштириш билан боғлаш профессор-ўқитувчининг ўзига тўғри йўл танлаши учун зарурдир.

Агар профессор-ўқитувчи ўқув материални билдиришда асосий вазифа баён этилган маълумотларни бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг идрок этишдан иборат деб билса, бу ҳол бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг фикрлаш қобилиятини фаоллаштиришга ёрдам берувчи шакл, метод ва воситаларни татбиқ этишга рағбатлантирмайди, аксинча, мақсадли билимларни тушуниб олиш ва умумлаштиришга қаратиш профессор-ўқитувчининг ўқув материални баён этишнинг энг самарали методларини, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг билимларини, ўзлаштириш даражасини текширишнинг тегишли мезонларини излаш ва татбиқ этишга ундайди.

И.Я.Лернернинг таъкидлашича, ҳар қандай ёндашувни амалга оширишда икки муҳим жиҳатни ҳисобга олиш лозим, яъни ҳар қандай метод таълим олувчининг ўқув фаолиятига нисбатан ўзига хос муносабатни ифодалайди. Демак бир эмас, бир неча таълим методлари мажмуйини қўллаш лозим. “Агар фаннинг мазмуни, фаолияти, шакллари ўқувчиларнинг қобилияти, мотиви, қизиқишларига жавоб бера олса ва бу метод таълим шартларини ҳисобга олсагина, метод самара бериши мумкин” [4].

Профессор-ўқитувчи ўқув материални баён этганда, лаборатория ва амалий ишларни бажариш вақтида, машқлар жараёнида, мустақил кузатишлар вақтида, ижодий характердаги ишларни бажариш натижасида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилар янги билимларни оладилар.

Профессор-ўқитувчининг вазифаси бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилар фаолиятининг ҳамма турларини билимлар олиш ва уларни кенгайтириш манбаига айлантиришдан иборат.

Ўқув материални билдириш методини танлаш, ўрганилаётган материалнинг мазмуни, характери ва мураккаблигига, машғулотларнинг дидактик мақсадига, ўқитиш воситалари бор-йўқлигига, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг дастлабки билимлари ва шу қабиларга боғлиқ. Агар мураккаблик даражасига амал қилинмаса, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиси профессор-ўқитувчи томонидан бериладиган материалга тушунмайди ва механик тарзда эслаб қолиш йўлини тутати. Бу ҳолатда мураккабликнинг юқори даражасидаги ижобийлик омили салбийга айланади. В.Занковнинг ёзишича, ўқувчиларга баҳо ёрдамида босим ўтказмайдиган дидактик система ўқишга нисбатан ички кўзғалиш пайдо бўлиши, ўсиши ва чуқурлашишига олиб келади [3:35]. Бу ҳол профессор-ўқитувчидан бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларига ўқув материални амалий режада билдиришни талаб қилади, бу эса бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг материални идрок этишига таъсир кўрсатади. А.В.Брушлинскийнинг таъкидлашича, топшириқнинг мураккаблиги ўқувчи имкониятига мувофиқ қилишини ҳисобга олиш керак, агар топшириқ таълим олувчида муаммони акс эттирмаса, билиш мотивацияси шаклланмайди [2:24].

Шунинг учун ўқув материални билдириш методларини танлашда профессор-ўқитувчи бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг ишлаб чиқариш тажрибаларини, уларнинг ўқитилиш даврини, ўрганилаётган материалларнинг амалиёт билан боғлиқлигини ҳам эътиборга олиш зарур.

Ўқув материални билдириш методларини танлаш бир қатор субъектив факторларга, жумладан, бутун ўқув гуруҳининг хусусиятларига, айрим бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг индивидуал хусусиятларига боғлиқ. Ниҳоят ўқув материални билдириш методларини ва методик усулларини танлашга профессор-ўқитувчининг педагогик тажрибаси, индивидуал сифатлари, иш услуби, яъни профессор-ўқитувчининг педагогик маҳорати анча таъсир этади.

Бу талаб ўқитишни индивидуаллаштириш даражасини ошириш зарурлигини такозо қилади. Профессор-ўқитувчи бутун гуруҳга ўқув материални маълум қилар экан, одатда, ўртача талабани назарда тутди. Аммо, аслида талабалар ана шу ўртача талабадан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Шунинг учун профессор-ўқитувчи бутун гуруҳ билан фронтал иш олиб бориши билан бирга, дарсда индивидуал топшириқлар бўйича мустақил ишлашни ҳам кенг жорий қилиши, индивидуал назорат ўтказиши, уй топшириқларини индивидуал бериши ва уларнинг баҳарлигини индивидуал текшириши лозим ва ҳоказо.

Индивидуал ўрганишга ундаш орқали таълим беришнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- профессор-ўқитувчи таълим жараёнида назоратчи ва маслаҳатчи сифатида қатнашади;
- бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилар учун мукамал ишлаб чиқилган топшириқлар (муаммоли вазиятлар, масалалар) ўқитиш-ўргатиш жараёнининг диққат марказида бўлади;
- профессор-ўқитувчи бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг ўз ёндашувларини ишлаб чиқишлари, ўзларига савол беришлари, мониторинг қилишлари ва ўзаро баҳарланган ишни ўзлари баҳолашларини қўллаб-қувватлайдилар;
- профессор-ўқитувчилар бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилар орасида гуруҳ бўлиб ишлашни кенг тарғиб этадилар.

Меҳнат таълими йўналишида ўқитиладиган ихтисослик фанлари образ, белги тушунчаларни яратиш билан боғлиқ амалий вазифаларни ҳам ўз ичига олади. Улар

креативлиқни ривожлантириш, мантиқ билан сезги, тасаввурлар билан ҳайоллар бирлиги кабилардир. Бу машқлар интеллектуаллиқни чархлаш мақсадида амалга оширилади. Таълим жараёнида фақат тасаввурларни фаоллаштириш масаласи мақсад қилиб қўйилмайди, балки ижодий муҳитни яратиш ҳам қўзланади. Бу шароитда бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари билан профессор-ўқитувчиларнинг ҳамкорлигидаги ишлари юзага чиқади. Биргаликдаги ижодий ҳаракатлар, албатта, ўрганилаётган масалага нисбатан ижодий ёндашувга туртки бўлади. Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларига тасодифий воситалар ёрдамида образ яратиш топшириғи берилиб, улар кичик тўқима ҳикоя ва графикдан иборат бўлиши мумкин. Мабодо, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларида график воситалар билан мукамаллаштириш маҳорати етишмаса, вазифани бажара олмаслиги мумкин. ижодий қобилият қайси соҳада бўлишидан қатъи назар, умумий асосга эга бўлади. Маълум бир материалда ишланган нарсга бошқасига ҳам кўчирила олади. Энг асосий йўл тасаввурлар ва фикрларни узвўлаштирувчи восита саволлардан иборат қилиб белгиланганлигидир [5:24].

Агар билим индивидуал анланган, ҳис этилган, қийинчиликларга дуч келиб ўрганилган бўлса, унда бу билим тўла ва чуқур ўзлаштирилган бўлади. Буларнинг бари ўрганилаётган фанга маъсулиятли, ўқув фаолиятига кўникма, иш фаолиятини режалаштиришда вақтдан унумли фойдаланишга ўз-ўзини назорат қилишга, хатоларни тузатишга ва ҳоказоларга ҳам боғлиқ бўлади. Бўлажак меҳнат таълими ўқитувчилари томонидан доимий ақлий фаолият билан шуғулланишнинг ривожлантиради ва уларни вақтни тежаб-саралаб ишлатишга ўргатади. Бу билан бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг мустақил ўқув фаолиятларини ривожлантириш, ўқув ва илмий ишларнинг муштараклигини таъминлаш, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларини илмий-тадқиқот ишларига жалб қилиш, шулар асосида етук мутахассис тайёрлаш сифатини оширишга эришиш мумкин бўлади.

Ушбу услубда амалий машғулотлар ташкил этилганда талабаларнинг индивидуал ва ҳамкорликда ишлаш қобилиятлари ошади. Ҳар бир талаба иш натижаси учун маъсулиятни ҳис этганлигидан машғулотга мустақил тайёргарлик билан келади. Мавзу талабаларнинг асосий қисми томонидан тўла ўзлаштирилишига эришилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017., 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда. <http://www.lex.uz>.
2. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. -Москва: МГУ, 1982. -С. 24.
3. Занков Л.В. Система общего развития и обучения. -Москва: «Просвещение», 1975. -С. 35.
4. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - Москва: Педагогика, 1981. -С. 188.
5. Муслимов Н.А., Каримова Н. Касб таълими ўқитувчиларининг амалий компетентлигини шакллантириш технологияси. – Тошкент: «Иқтисодиёт», 2012. 24-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқув фаолиятида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг индивидуал ишини тўғри ташкил этиш, билимларни идрок этиш, тушуниб олиш ва умумлаштириш ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, ўрганилаётган материалнинг мазмуни, характери ва мураккаблиги, машғулотларнинг дидактик мақсади, ўқитиш воситалари, бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг дастлабки билимларини аниқлаш ҳақида мулоҳазалар юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются факторы правильной организации индивидуальной работы у будущих учителей трудового образования, восприятие знаний, понимание и обобщение этих знаний. В статье также рассматриваются вопросы о содержании, характере и сложности материала, дидактических целей урока, средств обучения и определения начальных знаний будущих учителей трудового образования.

SUMMARY

The article reveals the factors of the correct organization of individual work of future teachers of labor education, the perception of knowledge, the understanding and generalization of this knowledge. The author of the article also studies the issues of content nature and complexity of the material, , didactic goals of the lesson, the means of training, the definition of the initial knowledge of future teachers of labor education.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Г.Есбергенова – ассистент преподаватель

З.Ганиева – студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ўйин, мультфильм, бошлангич, болакай, ўрганмоқ, эртак, кўшиқ, тил, расм, мотивация.

Ключевые слова: игра, мультфильм, первичный, малыш, изучать, сказка, песня, язык, фото, мотивация.

Key words: game, cartoon, primary, kids, learn, tale, song, language, foto, motivation.

В настоящее время всё большую популярность приобретает изучение иностранного языка в дошкольном возрасте. Многие родители начинают заранее думать о будущем своего ребёнка, выбирать для него лучшие перспективы, и выбор профессии имеет первостепенное значение. Престижная профессия всегда предполагает многогранное образование с хорошим знанием нескольких языков: совершенное владение родным языком и хорошее знание иностранного языка. В современном обществе мировым языком является английский. В связи с этим родителями движет мотивация обучения своего ребёнка с раннего возраста.

Изучение иностранного языка, в случае правильной организации занятий, развивает детей, поднимает их образовательный и культурный уровень. Так, в результате проведенного в школах Англии и Уэльса эксперимента, охватившего 6000 детей, было установлено, что занятия иностранным языком положительно влияют на знание родного, многие дети со слабыми общими способностями показали прекрасные успехи в речи на иностранном языке. Исследования ведущих университетов США и Канады показали, что у двуязычных детей когнитивные способности развиваются лучше, чем у монолингвов [2].

Чем раньше начать приобщать ребёнка к английской языковой среде, тем лучше. Так, в течение первых 4-х лет жизни человека, закладывается 50% способностей к познанию, к 7-8 годам формируются основные навыки. Начиная с 8-10 лет, любые возможности необходимо развивать путём тренировок. Чем больше вам лет, тем больше времени вам необходимо будет уделять и больше сил вкладывать.

Поэтому оптимальный вариант обучения английскому языку детей - это начинать с 4 лет, а то и раньше. Так, дети говорят на тех языках, они слышат. Таким образом, как можно более скорое внедрение в жизнь вашего ребёнка изучения английского языка будет способствовать быстрому его схватыванию. В дальнейшем, когда ребёнок подрастёт, разговорный английский будет воспроизводиться на подсознательном уровне без акцента, с использованием корректной грамматики [1].

На ранней ступени обучения язык должен, прежде всего, рассматриваться как средство развития личности ребёнка с учётом мотивов, интересов и способностей. Через общение и деятельность на языке и через деятельность с языком ребёнок развивается, воспитывается, познаёт мир и себя, т.е. овладевает всем тем духовным богатством, которое может дать ребёнку процесс иноязычного образования. Развитие на ранней ступени не менее практично, чем само владение языком, поскольку является предпосылкой успешного обучения в будущем и имеет ряд специфических особенностей:

- Для ребёнка важно, что «приносит» язык с собой, поэтому содержательные аспекты обучения (о чем говорить, что слушать, что делать, в том числе и с помощью языка) являются приоритетными, при этом обучение должно затрагивать интересы дошкольников и отвечать их потребностям в общении и познании.

- Занятие должно рассматриваться не как урок (в традиционном его понимании), а как организация совместного дела (т.е. именно занятие) с детьми. В этих целях необходимо широко практиковать групповые, коллективные формы работы, в процессе которых язык органично встраивается в деятельность и сопровождает

ее естественным образом. Важно создать условия, в которых ребёнок чувствует себя раскованным и свободным, испытывает положительные эмоции.

- Учитывая возрастные и индивидуальные особенности дошкольников, необходимо использовать в качестве методического приёма игру, позволяющую создать ситуацию, в которой ребёнок не может «отмолчаться». При этом следует обращаться не только к сюжетно-ролевым играм, ставшим традиционными в практике обучения, но и к подвижным играм, в которых также может отрабатываться языковой материал.

- Ребёнок овладевает новым для него языком в процессе взаимодействия общения с взрослым и друг с другом, друзьями, героями сказки. При этом важно, чтобы ребёнок понимал цель каждого своего речевого и неречевого действия, его конечный результат, а также испытывал желание потребность в использовании иностранного языка как средство общения.

- Поскольку ребёнок не может успешно развиваться без того, чтобы все свои мысли, знания и умения воплощать в различных типах деятельности, то в практике обучения необходимо гораздо шире использовать возможности изобразительной, музыкальной, танцевальной и другой деятельности и максимально использовать возможности интегративного обучения.

- Занятия не должны быть для ребёнка выполнением скучных «технических» упражнений по запоминанию иностранных слов и грамматических конструкций. Это должны быть уроки, полные всевозможных «приключений». Важная особенность обучения дошкольников - сюжетный способ организации занятия. Занятия должны представлять собой единую сюжетную линию, направляемую каким-либо событием: реальным (праздник), вымышленным, игровым или сказочным. Каждое занятие, в свою очередь, представляет собой звено сюжетной линии всего хода обучения. Сюжетность обеспечивает мотивацию речемыслительной деятельности детей на уроке [2].

Критерии организации занятий по английскому языку для дошкольников

Формы обучения должны быть направлены не на усвоение как можно большего количества лексических единиц, а на воспитание интереса к предмету, развитие коммуникативных навыков ребёнка, умение выразить себя. Важно добиться определенных качеств владения материалом, что должно позволить ребенку при минимуме средств, предполагая последующее нарастание языковых единиц в компетенции ребёнка, использовать их ситуативно, и осмысленно.

Формы занятий могут быть следующими:

- **Ежедневные** 15 – 25 минутные занятия, сопровождаемые речью на иностранном языке во время режимных моментов.

- **Занятия два раза в неделю**, 25 – 45 минут с перерывами для подвижных игр на иностранном языке и временем для лепки, рисования и изготовления поделок, тематически связанных с уроком.

- **Специальные занятия** – уроки сказки и просмотр видео фрагментов – как дополнение к основным занятиям.

- **Встречи с носителями языка.**

- **Утренники и праздники**, на которых дети могут показать свои достижения – инсценировать сказку,

продекламировать стихотворение.

- *Занятия – беседы.*
- *Занятия иностранным языком на природе* [4].

Методы обучения английскому языку.

- *Ассоциативный метод.*

Детям с их развитым воображением этот метод подходит отлично. Его суть в том, что изучаемая фраза или слово связываются с каким-то очень ярким образом, картинкой. То есть, запоминая слово apple, они представляют вкусное сочное яблоко. Впоследствии яркий образ позволяет легко отыскать в памяти нужное слово.

- *Коммуникативный метод (лексический подход).*

Это метод изучения языка через общение, обсуждение – так дети постепенно учатся думать на английском. Можно обсуждать, как прошёл день, насколько была интересной новая книжка или фильм, куда ходили на выходные. Таким образом, дети разучивают фразы и выражения, которые впоследствии легко используют в речи.

▪ *Аудио-лингвальный и аудиовизуальный методы.*
С помощью этих методов хорошо отрабатывается устная речь. В основе их – интересные диалоги, разучивая которые, дети легко учатся говорить.

- *Метод погружения.*

Дети смотрят фильмы, слушают песни, воспринимая таким образом оригинальную английскую речь. Хороший способ – общаться с носителем языка, который не сможет отвечать по-русски. Метод погружения учит думать на английском – хороший навык, который очень пригодится в будущем [3].

В дошкольном возрасте возникают специфические трудности усвоения второго языка. У дошкольников пока ещё отсутствует действительные и актуальные

мотивы овладения вторым языком. Формирование таких мотивов затрудняется в связи с тем, что естественная языковая среда с достаточной силой стимулирует процессы овладения родным языком. Овладение иностранным языком остаётся недостаточно мотивированным видом познавательной деятельности.

У дошкольников могут возникать личностные психологические барьеры в связи с непривычными звуками иноязычной речи, странными для детей словами и фразами, случайными ассоциациями с родной речью. Достичь успеха в учебной деятельности позволяет использование личностно-гуманного подхода к учащимся предполагающего применение стимулирующих оценок, призывов, привлечение внимания детей к успехам в учебной деятельности.

Психологи считают, что при организации обучения следует опираться на особенности, качества и свойства, которые уже являются созревшими чертами личности ребенка. Лишь при чётком определении психологических возможностей ребёнка и трудностей, которые он может встретить в процессе обучения, можно создать методику, несущую в себе развивающий и образовательный потенциал [2].

Английский для малышей требует от преподавателя огромной фантазии и нестандартного подхода к организации учебного процесса. Необходимо дополнять занятие разнообразными мультфильмами на английском языке, раскрасками на тему занятия и прочими необычными методическими приемами. Ребёнок такого возраста должен воспринимать занятие как игру, а не как обучение в прямом смысле слова. Малышу должно быть интересно, только тогда можно в полной мере реализовать все поставленные цели обучения.

Литература

1. Обучение иностранному языку дошкольников/обзор теоретических позиций. Иностранные языки в школе. №1. 1990. -С. 38-42.
2. Жохова. И. М (2015) “Обучение дошкольников английскому языку”.
3. <http://www.comenglish.ru/angliyskiy-dlya-rebenka/metodika-obucheniya-angliyskomu-yazyku-detey-bystryy-i-effektivnyy-sposob>.
4. <http://www.kp.ru/guide/obuchenie-detei-angliyskomu-jazyku.html>.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада мактабгача ва бошланғич таълимда чет тилини ўқитиш жараёнида айрим методлардан фойдаланиш масалалари таҳлил қилинган. Зеро, ёш хусусиятини инобатга олган ҳолда чет тилини ўргатишда, таълим жараёнининг турли босқичларида ўйин методларидан фойдаланиш мумкин. Бу мамлакатимизда чет тилини ўргатишга бўлган қизиқишни ривожлантиради ва таълим самарасини оширади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы преподавания иностранного языка в дошкольном возрасте и на начальном этапе. Использование различных игровых приёмов на уроках способствует формированию дружного коллектива, роста коллективного знания иностранного языка в классе.

SUMMARY

The article deals with the issues of teaching foreign language at pre-school and elementary stages of learning. The use of different games at the lesson promotes to the creation of the friendly atmosphere, growth of collective knowledge in the classroom.

ЧИЗМАЧИЛИК ФАНИДАН ТАЛАБАЛАРНИНГ ФАНИНИ ЎЗЛАШТИРМАСЛИК САБАБЛАРИ ВА УНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ ОМИЛЛАРИ

Б.Есбоғанова – катта ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

М.Халимов - катта ўқитувчи, доцент

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: билим, фазовий тасаввур, ижодкорлик, лойихалаш, чизмачилик, конструкторлик..

Ключевые слова: знание, пространственное описание, творчество, проект, черчение, конструктор.

Key words: knowledge, space depicting, creative, draft, drawing, constructor.

Маълумки, барча фанлардан фанини кийин ўзлаштирувчи талабалар учрайдики, уларни ўқитиш ҳамда ўзлаштирувчи талабалар сафига кўшиш учун дарс олиб борувчи профессор-ўқитувчи ҳар хил метод ва технологияларни қўллайди.

Биринчидан, ўзлаштираликнинг олдини олишнинг синалган ва энг кўп қўлланиладиган воситаларидан бири, талабаларнинг тиришиб ва жон-дили билан ўқишлари учун шароит яратиш беришдир. Бу масалага ҳукуматимиз томонидан ёш авлоднинг комил инсон бўлиб шаклланиши

учун мактабгача таълим, ўрта таълим, ўрта махсус таълим ва олий таълимда барча шарт-шароитлар яратилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори таълим сифатини оширишда дастурий амал бўлади.

Сабаби, мазкур қонунда таълим муассасаларига қабул, олий таълим муассасалари моддий-техника базасини ўқув ва илмий-лаборатория бино ва корпуслари, спорт иншоотлари, ижтимоий-муҳандислик инфратузилмаси

объектларини куриш, реконструкция қилиш ва капитал таъмирлаш, олий таълим илм-фанининг устувор йўналишлари бўйича ўқув-илмий лабораторияларини замонавий асбоб ва ускуналар билан жиҳозлаш орқали янада мустаҳкамлаш, таълим муассасаларига хориждан етакчи олимларни жалб қилиш механизмлари, ОТМ профессор-ўқитувчиларининг хорижда малака ошириш, стажировкаларини ташкил қилиш масалалари ўз ечимини топади.

Мамлакатимиз иқтисодини ривожлантириш, кучайтириш мақсадида кўплаб чет эллик ҳамкорлар билан биргаликда ишлаб чиқариш корхоналари ишга туширилди. Бутун мамлакат, хусусан пойтахтимиз бўйлаб курилиш, обodonлаштириш ишлари авж олиб, кўркам, замонавий бинолар, кўприklar, қишлоқ курилишлари, боғлар, бозорлар куриб ишга туширилмоқда.

Бундай замонавий завод ва фабрикаларда ишлаш учун, шунингдек янгиликка тўла архитектура биноларини лойиҳалаш, куриш учун ёшларимиздан техникавий билимга эга бўлиш талаб этилади. Яъни, ҳар қандай замонавий техника билан “муомала” қила оладиган, уни бошқара ва ишлата биладиган, янги ғоялари орқали кўркам бинолар лойиҳаларини ярата оладиган кучли билимли ёшларга ҳозирги кунда эҳтиёж сезилмоқда.

Иккинчидан, талабаларнинг фанни ўзлаштирмаслик масаласини ҳал этиш учун талабаларнинг билимга бўлган эҳтиёжини ошириш ва уларда ўқишга ҳавасни тарбиялаш масаласидир. Бунга ўрганилаётган фанни амалиёт билан яқиндан боғлаш, назариянинг ҳаётий аҳамиятини кўрсатиш орқали эришилади.

Билимга бўлган эҳтиёж зарурлигининг дастлабки шарт-шароитлари ўқувчиларнинг фаоллиги ва билимга бўлган қизиқишларидир. Бу масалага машҳур рус ёзувчиси А.М.Горький алоҳида аҳамият бериб, шундай деб ёзган эди: «Боланинг саволига «сабр қил, катта бўлганимда билиб оласан» деб айтиш, унинг билимга бўлган интилишини сўндириш демакдир». Ўқитувчи талабанинг ҳар қандай саволига жавоб бериш учун ҳамма вақт тайёр бўлиши керак. Айрим талабалар ўқитилаётган айрим фанларни, хусусан, чизмачилик фани билан шуғулланишни истамайдилар, чунки улар ўзларини келажакларида чизмачилик фанига бўлган эҳтиёжларини сезмаймиз - деб ўйлайдилар. Масалан, ОТМ талабаларидан бири иккинчисига, бўлажак жаррох ёки муҳандис учун бу фан бутунлай керак эмас - деб айтди. Бу талабанинг фикрича, чизма геометрия ва чизмачилик фани ўзини техникани ўрганишга бағишлаётган кишигагина керак экан дейдилар. Бундай талабага қуйдагича жавоб бериш мумкин: рус жаррохи Пирагов, жаррох учун муҳим аҳамиятга эга бўлган мускул, томир ва нервларнинг ўзаро жойлашиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун, инсон танасининг у ёки бу органининг чизмасини кесимлари билан бирга бажарган.

Учинчидан, фанни ўзлаштирмасликнинг олдини олишнинг муҳим воситаси ўрганилаётган фаннинг истикболини очиш, унинг турмуш ва ишлаб чиқаришдаги ўрни ҳамда тарихий тараққиётини кўрсатишдан иборат. Бу ерда ҳам ўқитувчи чизманинг ва техниканинг тарихий тараққиётдан айрим лавҳаларни тушинарли шаклда ҳикоя қилиб бериши лозим.

Тўртинчидан, ўзлаштирмасликни олдини олишнинг муҳим шартларидан бири гуруҳда ҳар бир талабанинг ўзлаштириши ҳақида жамоатчилик фикрини вужудга келтиришдир. Бунга гуруҳда талабаларнинг бир-бирига ўзаро ёрдами, тартибни яхши йўлга қўйиш, талабаларни ва айниқса дарсда қийин ўзлаштирувчи ҳисобланганларни ўқишга фаол жалб этиш билан эришилади. Гуруҳда ўртоқларининг айтиб туришига ва нолойик баҳо олишни кўзловчи талабаларга нисбатан талабчанлик доим ҳукм суриши керак. Ўқитувчи гуруҳ талабаларининг умумий фикрига таяниб, айрим талабаларни ўқишга жиддий муносабатда бўлишга мажбур қилиб уларга кўпроқ таъсир

кўрсатиши мумкин.

Бешинчидан, талабалар фанни ўзлаштирмасликларининг (қолоклик) олдини олишда ўқитувчи талабалар кўп йўл қўядиган хатоларни яхши ўрганиши керак. Кузатишлар шуни кўрсатадики, талабаларнинг чизмачилик фанидан ўзлаштирмасликларининг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат:

1. Умумўрта таълим мактабларида чизмачилик фани факат 8-9 синфларда ўқитилганлиги учун талабаларнинг фанга оид билимлари хотирадан кўтарилиши;

2. Касб-хунар коллежларида “Техник чизмачилик” фанига ажратилган соатларнинг етишмаслиги;

3. Чизма бажариш техникасининг унитилганлиги, яъни тасвирлар ясаш ва уларни пардозлашга оид кўникма ҳамда малакаларини етишмаслиги;

4. Назарий маълумотларга оид гуруҳ доскасида бажарилган амалий тасвирларни охирига етказиб чиза олмаслик ва б.

Шунингдек, талабалар томонидан бажарилган чизмачилик бўлимлари оид вазифаларда қуйидаги хатolikлар кўпроқ учрайди.

Геометрик чизмачилик бўлимида:

- диаметр ва радиус белгиларини нотўғри қўйи-лиши.

- чизмада бир хил турдаги чизикларни ҳар хил каллиликда бажарилиши, штрихлар орасидаги масофа ва штрих ҳамда штрих-пунктир чизикларда штрихлар ўлчамларини сақламаслиги.

- стандарт шрифт ҳарфлари ва рақамларининг сатр чизигига ва ГОСТга мос келмайдиган қилиб бажарилиши, ҳарфлар ва рақамлар орасидаги масофаларнинг тенглигини сақламаслиги.

- айланаларни марказ чизикларини ўтказмасдан чизилиши.

- чизма қоғози кўлампдан унумли фойдаланилмаслиги.

- у ёки бу масштабда бажарилган чизмада ўлчамларни асл ҳолича қўйиш ўрнига катталаштирилган ёки кичиклаштирилган ҳолда қўйилиши.

- туташма ёйларини туташиш нукталарини англамасдан ўтказилиши, натижада тўғри чизик ва айлана ёйи орасидаги туташувларни силлиқ, равон бўлмаслиги.

Проекцион чизмачилик бўлимида:

- чизмачиликни ўқитишнинг биринчи босқичларида талабалар кўпинча чизмадаги уч кўринишини (проекцияни) ўрта ҳил предметнинг тасвири деб қабул қилиниши.

- ўлчамларни ўч кўринишга (проекция) нотўғри тақсимланиши, кўпинча ҳамма ўлчамларни бир ёки икки кўринишга қўйилиши.

- кўринишлар орасидаги проекцион боғланишни бузилиши.

- тасвирланаётган деталнинг асосий кўринишини нотўғри аниқланиши.

- аксонометрик проекцияда (изометрик, диметрик проекцияда) тўрт марказли овал ўқларини нотўғри чи-зилиши.

- деталь эскизини бажаришда унинг айрим эле-ментлари орасида мутаносибликни сақланмаслиги.

- қирқимни бажаришда деталнинг факат қирқимга тушган қисмини штрихлаб қолмасдан, кесувчи текислик ташқарисидаги қисмини ҳам штрихланиши, қирқим юзасида кўринишдаги контур чизикларни қолдирилиши.

- қирқимни кесим каби чизилиши.

- деталь кўринишини ва қирқимини кўринадиган контур чизик билан ажратилиши.

- чизмада кесувчи текислик орқасида жойлашган чизикларни қолдирилиши.

- эскизларни тузиш тартибининг бузилиши, масалан, ўлчам чизикларини қўймасдан олдин детални ўлчанилиши.

- айрим кўринишларда ўчамлар қўйилишини

мақсадга мувофиқлиги ўйланмаслиги.

Машинасозлик чизмачилиги бўлимида:

- тешикда резбани нотўғри тасвирланиши.
- чизмада резбаларнинг белгиланишини нотўғри бажарилиши.
- резба чегарасини штрих чизиклар билан кўрсатилиши.
- қирқим ва кесимларда штрих чизикларни резбанинг ташки диаметри чизигича чизилмай қолиниши.
- шпилькали бирикмаларни болтли бирикмалардан ажрата олмаслик.
- болтли бирикмалар комплектини ҳамма вақт ҳам таҳлил қила олмаслик (у қандай асосий деталлардан тузилганини аниқлай олмаслик).
- қандай бирикмалар ажраладиган ва қандайлари ажралмайдиган эканлигини аниқ тасаввур этолмаслик.
- маҳкамлаш деталларига қайси стандарт деталлар киришини билмаслик.
- болтли бирикмада шайбанинг қандай хизмати борлигига жавоб ололмаслик.
- шпонканинг вазифасини тўғри изоҳлай олмаслик.
- парчинли бирикмалар қаерда ишлатилишини айтиб беришга қийналишлик.
- у ёки бу буюмга кирувчи ҳамма деталларни ҳам деталларга ажратиш керак эмаслигини билмаслик.

Архитектура-қурилиш чизмачилиги бўлимида:

- қурилиш чизмаларини англаб етмай машинасозлик чизмаларидан фарқлай олмаслик.

- қурилиш чизмаларини ўқиш тартибини аниқ тасаввур қилолмаслик.
- қурилиш чизмачилигида ишлатиладиган шарли белгиларни эсда сақлай олмаслик.
- маълумотнома(справочник)лардан фойдаланишни билмаслик.
- оддий схемалар тузишда қийналишлик ва ҳаказо.

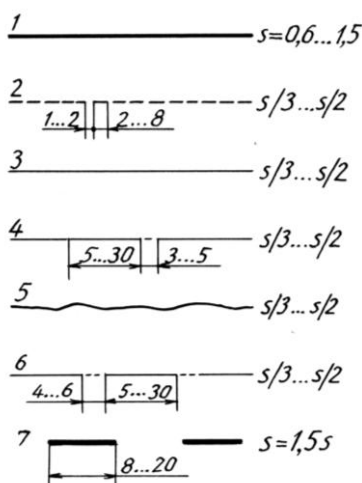
Савол туғилади, агар гуруҳ бўйича ҳамма ўзлаштира олмаса, унда ўқитувчи қандай чора кўриши керак? Бу ҳолда ўзлаштирмасликнинг сабабларини аниқлаш ва унинг мониторингига қараб тузатиш учун зарур бўлган чора-тадбирларни кўриш зарур. Одатда ўқитувчилар тажрибаларида шахсий топшириқлар, дарсдан ташқари вақтларда қўшимча машғулотлар ўтказиш, мустақил иш бериш ва ҳоказолар қўлланилади.

Ўзлаштирмасликни олдини олиш, уни тузатишдан анча осон. Шунинг учун чизмачилик фани ўқитувчиси фанини ўқитишнинг бошланишидан ҳамма талабалар ўзлаштиришини қаттиқ назорати остига олиши керак. Педагогик ишнинг асосий жойи шундаки, талабалар, баъзан ўқитувчининг ўзи ҳам йўл қўйилган ўзлаштирмасликка эътиборсиз бўлади ва уни тузатиш учун керакли чораларни ўз вақтида кўрмайдилар.

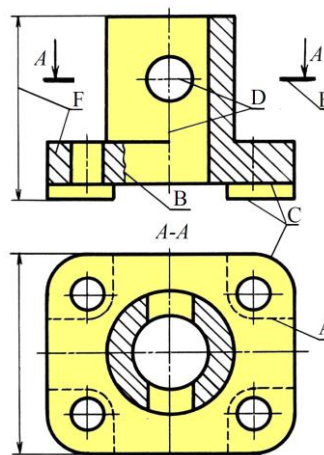
Ушбу мақолада биз талабаларнинг қўшимча мустақил ишлашлари учун, яъни чизма бажариш малакасини оширишга катта эътибор беришга ижодий ёндашиш услубиётини тарқатма материаллар асосида қуйидагича ишлаб чиқдик:

1. Стандартда белгиланган чизма чизиклари асосида детал чизмасини таҳлил қилиш орқали (1- чизма).

Стандартда белгиланган чизик турлари

Детал чизмасида кўрсатилган чизик турлари таҳлил қилган ҳолда чизилсин.

1- чизма.

2. Чизма шрифтларини ёзишни машқ қилиш орқали (2- чизма).

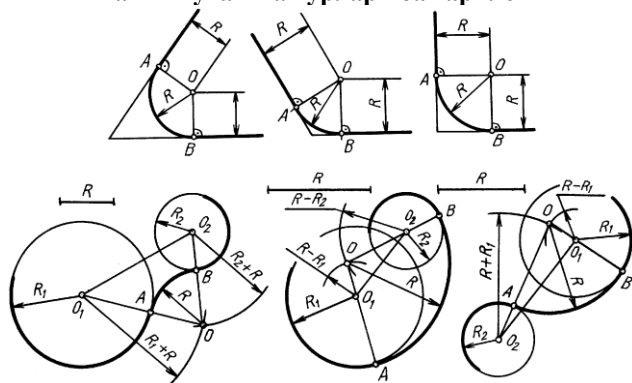
Шрифт намунаси.

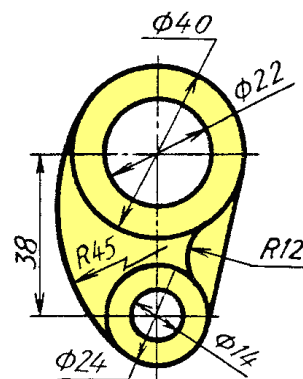
Берилган шрифт намунаси асосида матн сўзи ёзилсин.

2- чизма.

3. Таянч туташма элементлари қатнашган детал чизмаларини бажариш орқали (3- чизма).
Таянч туташма турлари бажарилсин

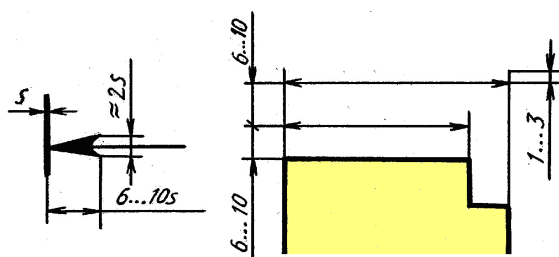

Туташма қатнашган чизма бажарилсин

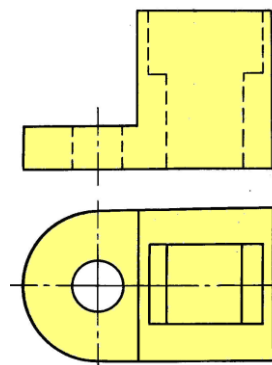

3- чизма.

4. Детал чизмасига ўлчам қўйиш орқали (4- чизма).
Ўлчам қўйиш учун маълумот.

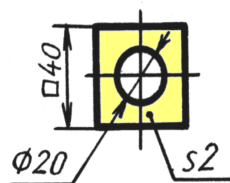
Детал чизмасига ўлчам қўйилсин.

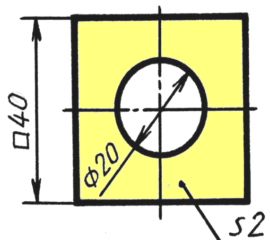
4- чизма.

1. Детал чизмасини белгиланган масштабга мос равишда катталаштириш ёки кичиклаштириш орқали (5- чизма).

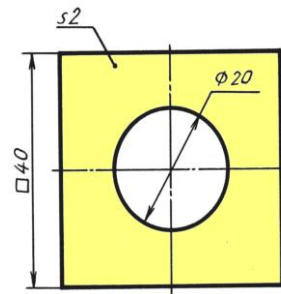
Чизма берилган
масштабда кичиклаштирилсин
М 1:2,5

Натурал масштабда
чизилсин
М 1:1

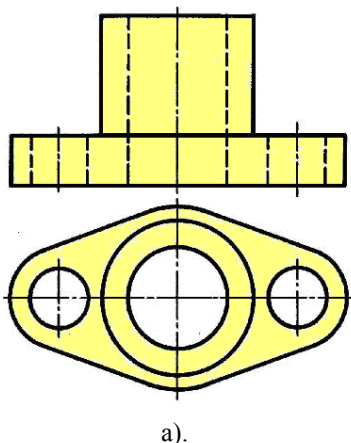

Чизма берилган
масштабда катталаштирилсин
М 2:1

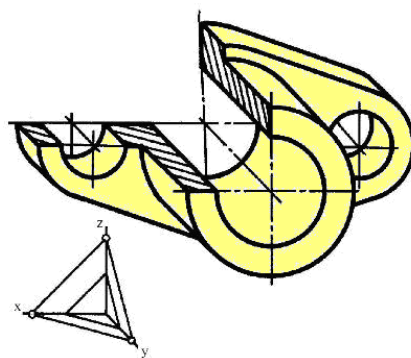

5- чизма.

6. Фазовий тасаввури яхши ривожланмаган талаба берилган икки проекция бўйича учинчисини бажаришда кўп хатоларга йўл қўяди. (6- чизма, а). Бундай ҳолда талабага чизма билан биргаликда деталнинг модели ёки яққол тасвири берилиши керак. (6- чизма, б).

а).

б).

6- чизма.

Биз юқорида кийин ўзлаштирувчи талабалар сафига суи суръат билан ишлайдиган талабалар кириб қолишини таъкидлаб ўтган эдик. Бундай талабалар билан ўша суи суръат билан ишлаш керакки, лекин уларни тезда шошириш ёки идроксизликда айблаш мумкин эмас. Бу талабаларнинг ўқишга бўлган кизиқишига салбий таъсир қилиши мумкин. Қўшимча машғулотларда талабаларнинг фаоллик кўрсатишларига ва ўқув материалининг бир қисмини

ўқитувчи раҳбарлигида ўзлари ўрганишларига интилиш лозим. Шунингдек, кузатишларимиз ўзлаштирувчи талабалар билан кийин ўзлаштирадиганларни бириктириб қўйиш мумкин. Бундай услуб икки томонлама фойдалидир. Кучли талабалар ўртоқларига ёрдам бериш билан бир вақтда ўрганилган материалларни мустаҳкамлайдилар. Бундан ташқари, бундай ҳамкорлик талабалар ўртасидаги ўртоқлик хиссининг ўсишига имкон беради.

Адабиётлар

1. Ro'ziyev E., Ashirboyev A. Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi. -T.: "Yangi asr avlodi", 2010.
2. Раҳмонов И. Чизмаларни чизиш ва ўқиш. -Т.: «Ўқитувчи», 1992.
3. Рихсибоев Т. Муҳандислик графикасини ўқитишнинг методологияси. -Т.: "Тафаккур қаноти", 2011.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада биз талабаларнинг чизмачиликни ўзлаштираётганларнинг олдини олишнинг, муҳим воситаси ўрганилаётган фаннинг истиқболини очиш, унинг турмуш ва ишлаб чиқаришдаги ўрни ҳамда тарихий тараққиётини кўрсатишдан ибарат. Яъни чизма бажариш малакасини оширишга катта эътибар беришга ижодий ёндашиш услубиётини тарқатма материаллар асосида қуйидагича ишлаб чиқилди.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрываются перспективы предмета в усвоении навыков черчения студентов с помощью основных технологий, а также определяется его роль и место в обществе и производстве, указывая на историческое развитие предмета. Однако навыки черчения требуют больших усилий и внимания, для этого в статье предлагаются разработанные раздаточные материалы на основе творческого подхода.

SUMMARY

The given article deals with drawing subject, where we examine significant techniques in teaching subject and developing students' awareness about the subject, moreover, these issues help us to identify its place in society and infrastructure. In addition, there are given handouts designed on the basis of creative approach to develop drawing skills of learners.

SOME TIPS ON THE IMPORTANCE OF CREATIVE WRITING IN LANGUAGE CLASSES

A.S.Elmuratova - assistant teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: коммуникация, ёзма нутқ, ижодий ёзиш, ижодий тасвирлаш.

Ключевые слова: коммуникация, письменная речь, креативное письмо, творческое самовыражение.

Key words: communication, written speech, creative writing, creative self-expression.

With the development of information technology and expansion of the process of globalization, the world has become smaller but information is much. In such conditions many countries are striving for integration. More and more people want to get the latest news around us. In addition, many countries want to improve their economies and their position in the world. And the Republic of Uzbekistan is no exception. It should be especially noted in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. P-1875 "On measures to further improve the system of studying foreign languages" from December 10, 2012, which analyzed the current system for organizing foreign language studies showing that educational standards, curricula and textbooks are not in fully meet modern requirements, especially with regard to the use of advanced information and media technologies which aimed to improve foreign language learning system in the country [1].

Nowadays a great attention is paid to the development of four skills in learning language. The four skills of language learning are a set of capabilities that help to comprehend and produce an effective interpersonal communication. These are Listening, Speaking, Writing and Reading. Listening and Reading are receptive skills; Speaking and Writing are productive ones. Each of them is important and has its unique role in language learning process. Written speech increasingly penetrates the interpersonal and professional intercultural communication in the learning process of foreign languages, which can also be explained by the growing role of information technologies in all areas of human activity. When teaching foreign-language communication, speaking is usually outlined. However, about the role of written speech has been much spoken and written lately, writing as productive type of speaking activity still has a notable place in teaching foreign languages.

Analyzing the mechanisms of the functioning of the types of speech activity, psychologists and methodologists come to the conclusion that there are similarities and differences between writing and speaking. Thus, N.D. Galskova notes the similarity of the so-called internal speech mecha-

nism, i.e. internal plan for the future text [2:37]. With written and oral speech operatively functions the same transitions between externally expressed and internally pronounced linguistic forms. In the process of writing there is a transition from a word spoken aloud or to oneself, to word visible. When speaking there is a transition from a word spoken to himself, to the word spoken aloud. The way from thought to linguistic units is similar. Selecting lexical units, their organization in grammatically designed sentences, paragraphs and texts are made through the stages of selection, comparison, combination and control. In this case, there is set a chain of consecutive speech actions in accordance with the communicative intent of the author. It should also be taken into account the correlation of psychological mechanisms, involved in the process of speech: hearing, memory, attention, as well as the use of visual, speech and auditory analyzers. First, we dictate to ourselves in the process of writing, then look through and mentally pronounce the written work, listening carefully in it's rhythm and intonation.

Without denying the similarity between writing and speaking, E.N. Solovova distinguishes a number of differences between them [3]. A written speech is a monologue, which is built quite fully. In the absence of direct communication, the writer unfolds the speech to avoid misunderstanding of his own thoughts. In this regard, writing contains additional information, definitions that specify the characteristics. We strive to present information consistently and logically, clearly and concisely, because there will not be opportunities to change something or to repeat and clarify the written work. Therefore, the written speech is carefully thought through, the author redoes something, reformulates, tries to correct the written work. One should have enough time for this (at home or in class). The written text is more structured, since there is an opportunity to check it out. One of the main characteristics of the spoken text is its spontaneity.

Written texts are more demanding for the language norms. The duration of the formation of writing and speak-

ing skills should be distinguished. In target language environment we can more quickly learn to speak foreign language i.e. in natural conditions, as children learn to speak their native language. However, to learn to write, we need to make efforts, and special and step by step exercises.

If we compare writing and, for example, reading as two fundamental language skills, it should be noted that both of these skills are rather difficult to achieve. However, according to Schultz, "while reading, if we primarily expect enjoyment, then writing is more likely to be accompanied with great diligence and effort" [5:72]. To motivate learners to take these efforts and to give them joy of writing process, we can use creative writing.

We can face with different approaches to teaching writing which focus on the writing from different perspectives. Among these approaches they mention product and process oriented approaches, Genre approach and another one is Creative writing approach to teaching writing which is used in most of the English Language classrooms recent times.

Harmer affirmed creative writing as a term which implies "imaginative tasks, such as writing poetry, stories and plays" [6]. Creative writing normally refers to the production of texts which have an aesthetic rather than a purely informative, instrumental or pragmatic purpose. Most of the time, such texts take the form of poems or stories, though they are not confined to these genres. Letters, journal entries, blogs, essays, travelogues, etc. can also be defined as creative writing. Creative writing texts have a great deal with intuition, imagination and personal memories [7]. In the article, "Teaching Creative Writing," H.Beck suggested some ways of teaching story writing [4]. According to him, while students are writing it should be enjoyable. Students should have opportunities to choose their own subjects and methods of writing as the goal of creative writing is to develop children's cognitive and communication skills. Moreover, he suggested that before starting their writing, students should be reinforced to have an idea of each type of creative writing. For instance, he talked about story writing that many students do not have the sense of what story is. However, according to him, a sense of what a story is can be reinforced at the beginning of the discussion and if the students are led in a helpful way in these discussions, they may begin to see similarities and differences between books of different writing styles and contents. As a result, they will begin to form an idea of the forms and structures that stories generally follow. He also suggested that teachers should give feedback after the ending of the session or class. Moreover, if the teacher give the opportunity to the students to read each other's work and give feedback that will be helpful for both reader and writer. In this case, their peers comment will be more attended than the teacher's. However, he suggested that this interaction of students in giving feedback needs to be monitored and modeled by the

teacher. According to Alan Maley some benefits of creative writing for learners are: [7]

- Creative writing aids language development at all levels, such as grammatical, vocabulary, phonology and discourse.
- It fosters "playfulness" which encourages learners to take risks with the language, to explore it without fear of reproof.
- Creative writing puts emphasis on the right side of the brain, with a focus on feelings, physical sensations, intuition and musicality.
- Creative writing tends to develop self-confidence and self-esteem among learners.
- Creative writing leads to a corresponding growth in positive motivation.
- Creative writing feeds into more creative reading. By getting the process of creating the text, learners come to instinctively understand how such texts work, and this make them easier to read.
- Moreover, creative writing helps to improve expository writing.

Creative writing allows learners to use available lexical and grammatical skills, to show one's individuality, to be aware of intercultural differences, use their own written works to train the skills of reading and speaking.

Creative writing can only take place in a special atmosphere where a student is free for creating. Experiments with linguistic forms, discovery for new in the language, a sense of its harmony and rhythm, enjoyment of beauty its sound, humor - all this should not just be allowed and recognized. The teacher should contribute, if he wants to achieve creative expression in written form. If there is fear in the lesson, then the atmosphere is absolutely hopeless for creativity, including there is no reason for creative writing. The most important goal of teaching creative writing is motivation and the maintenance of joy in the process of writing. First, you can recommend different types of supports: visual aids (study items, pictures, photos), sound visualization (audio texts, songs, musical instruments), written works (poems, stories, quotes, proverbs, etc.). As the students gain experience in creative writing, the role of supports decreases and tasks can be performed without support.

In our opinion creative writing has a huge teaching potential and can be used at each classes in a foreign language. The teacher selects and includes them in the curriculum based on the learning goals and the level of skills of students.

If the students get opportunities to use their creativity, they will be able to write creatively, as well as, the teachers should be more creative. Teachers should study the modern methods and should adopt them for their own classes. Hence, it can be stated that creative writing can be an effective language tool which helps the learners in developing both cognitive and communicative skills

References

1. / «Народное слово», 11.12.2012, № 240 (5630).
2. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. -Москва: 2000.
3. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. -Москва: «Просвещение», 2002.
4. Beck H. 2012. Teaching Creative Writing. Palgrave Macmillan. Retrieved from. http://books.google.com.bd/books?id=in2zG1DXWmMC&source=gb_s_navlinks_s.
5. Buttcher I. Kreatives Schreiben. Cornelsen Verlag Scriptor GmbH and Co. KG. -Berlin: 1999.
6. Harmer J. How to Teach English: An introduction to the practice of English language teaching. Edinburgh Gate, Harlow, Essex CM20 2JE, -England: Addison Wesley Longman Limited. 1998.
7. Maley A. 2009. Creative writing for language learners (and teachers). In teaching english.org.uk. Retrieved from <http://www.teachingenglish.org.uk/article/creative-writing-language-learners-teachers>.

Макола ёзма нутк хусусиятларини баён этишга бағишлашланган. Унда ёзма нуткни ўстириш бўйича ҳар хил методлар ва тавсиялар қараб чиқилган, хусусан, чет тилларни ўрганишда креатив нутк потенциал имкониятларини таҳлил этувчи креатив ёзувни ўстириш имкониятлари кўриб чиқилган.

Статья посвящается описанию особенностей письменной речи. Рассматриваются различные методы и даются рекомендации по улучшению навыков письменной речи, и в частности, креативного письма. Анализируются потенциальные возможности креативного письма при обучении иностранному языку.

The article is devoted to the description of peculiarities of writing. The author of the article also studies different methods of teaching writing and gives recommendations for improving writing, and creative writing, in particular. There were analyzed the potential possibilities of creative writing in teaching a foreign language.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ ПЕДАГОГ ХОДИМЛАРИ ФАОЛИЯТИДА КРЕАТИВЛИК СИФАТЛАРИ

Г.Гайназарова - катта ўқитувчи

*Анджисон вилояти халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш
ва уларнинг малакасини ошириш институти*

Таянч сўзлар: креатив, мактабгача таълим муассасаси, педагог, давлат ва нодавлат таълим муассасалари, аклий, маънавий, эстетик ва жисмоний ривожланиш, ташаббускорлик, тезкорлик ва аниқлик.

Ключевые слова: креативность, дошкольное образовательное учреждение, педагог, государственные и негосударственные образовательные учреждения, умственный, духовный, эстетическое и физическое развитие, инициативность, быстрота и точность.

Key words: creativity, preschool educational institution, pedagogue, state and non-state educational institutions, mental, spiritual, aesthetic and physical development, initiative, rapidity and accuracy.

Айни вақтда дунё ҳамжамиятида кечаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг тезлашуви, турли маъданий ва маънавий мухитларнинг бир -бирларига таъсири масаласида олиб борилган илмий ҳамда амалий изланишлар тажрибаси ва амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, инсон капиталига йўналтирилган маблағлар бошқа омиларга нисбатан даромадли бўлиши билан бирга ишончлилиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Мамлакатимиз биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек “XXI аср – интеллектуал тафаккур асрида инсон капиталига инвестиция йўналтиришни устувор вазифа сифатида танлаган мамлакатларгина юксак тараққиётга эришиши мумкин. Фақат шундай жамиятгина замонавий тахдид ва муаммоларни енгиб ўтишга қодир бўлади [1:1].

Ҳақиқатан ҳам ҳозирги кунда ҳар қандай мамлакатнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлиги нафақат табиий ресурсларнинг мавжудлигига, балки, биринчи навбатда, замонавий мунтазам янгиланиб турадиган технологияларни яратиш ва ўзлаштиришга қодир бўлган сифатли инсон капиталига боғлиқ бўлмоқда. Бундай сифатли инсон капиталисиз мамлакатда илм фанга асосланган ишлаб чиқаришларни ташкил этиб бўлмайди.

Истиқлол йилларида мамлакатимиз таълим тизимини кенг ислоҳ этиш давлат ижтимоий сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Бу жараёнда таълим тизимининг бошланғич бўғини — мактабгача таълим муассасаларини ривожлантириш борасида ҳам муайян ишлар амалга оширилмоқда.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ўтган йили Конституциямиз қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида атоқли маърифатпарвар Абдурауф Фитратнинг қуйидаги фикрини келтирган эди: “Халқнинг аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши ёки заиф бўлиб хорликка тушиши, бахтсизлик юқини тортиши, эътибордан қолиб, ўзгаларга тобе ва кул, асир бўлиши уларнинг ўз ота-оналаридан болаликда олган тарбияларига боғлиқ”. Улуғ аждодимизнинг бу фикри бугун ҳам ўз қиймати ва аҳамиятини йўқотгани йўқ [2:2].

Бизга маълумки, кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг бош мақсади ва вазифаси ҳам мамлакатда инсон капиталини ривожлантириш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилашдир. Кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги энг муҳим компонент узлуксиз таълим бўлиб, бу нафақат мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантиришнинг асоси ва

мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи муҳим механизм ҳамдир. Ундан ташқари, узлуксиз таълим тизими инсон капиталини дастлаб шаклланиши ва ривожланишига ундаги таълим хизматлари орқали амалга оширилади ва ушбу ҳолатда мактабгача таълим хизмати таълим тизимининг бош бўғини эканлигини ифодалайди.

Мактабгача таълим хизматлари асосан, оилада, давлат ва нодавлат таълим муассасаларида кўрсатилади. Мактабгача таълим хизматларининг асосий мақсади дунёга келган болани соғлом бўлишига ва унга билим олишга интилишни пайдо қилиб, уни тизимли ўқишга тайёрлайди. Мактабгача таълим хизматлари орқали оилада ёки мактабгача таълим муассасасида инсон капитали илк бор шакллана бошлайди. Айнан ушбу хизмат болани истеъдодини очиш, ижтимоий ҳаётга бўлган улкан қизиқишини пайдо қилишга хизмат қилади. Шунинг учун мамлакатда инсон капиталини шаклланишининг биринчи бўғини оилалар ёки мактабгача таълим муассасаларида берилган таълим хизмати сифатига боғлиқ бўлади.

Болаларни мактабда ўқитишнинг самарадорлигини кўп жиҳатдан уларнинг тайёргарлик даражаларига боғлиқ бўлади. Мактабда ўқишга тайёргарлик — мактабгача таълим муассасаси ва оилада мактабгача тарбия ёшидаги болага қўядиган талаблар орқали аниқланади. Бу талабаларнинг ўзига хос томони ўқувчининг янги ижтимоий психологик ўрни, у бажаришга тайёрланган бўлиши лозим. Болаларни мактабга тайёрлаш, биринчидан мактабгача таълим муассасасида тарбиявий ишни мактабгача тарбия ёшидаги болаларни умумий, ҳар томонлама ривожлантиришнинг юқори даражасини таъминлайдиган, иккинчидан болаларни мактабнинг бошланғич синфларида ўзлаштиришлари лозим бўлган ўқув фанларини эгаллашга махсус тайёрлашни таъминлайдиган қилиб ташкил этилишини назарда тутати. Мактабга умумийтайёргарлик боланинг мактабга бориш вақтига келиб аклий, маънавий, эстетик ва жисмоний ривожланишда эришган шундай даражасидирки, у боланинг мактаб таълимининг янги шараитларига ва ўқув материалининг онгли эгаллашга фаол кириб боришлари учун зарур асосни яратади. Мактабгача таълим муассасаси болаларда энг оддий математика тасаввурларини таркиб топтириш, нутқни ўстириш ҳамда саводни эгаллашга тайёрланиш юзасидан ўтказиладиган жадал иш болаларни мактабда ўқишга махсус тайёрлашнинг зарур даражасини таъминлайди. Юқорида белгиланган ишларни амалга ошириш жараёнида мактабгача таълим муассасалари

педогог ходимларининг малакасини узликсиз равишда ошириб бориш муҳим омил саналади. Бу борада уларнинг малакасини ошириш жараёнларига креатив ёндашувларни янада кўпроқ тадбиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади.

Креативлик (лот., инг. “create” – яратиш, “creative” яратувчи, ижодкор) –индивиднинг янги ғояларни ишлаб чиқаришга тайёрликни тавсифловчи ҳамда мустақил омил сифатида иқтидорлиликнинг таркибига кирувчи ижодий қобилияти маъносини ифодалайди. Шахснинг креативлиги унинг тафаккурида, мулоқотида, ҳис-туйғуларида, муайян фаолият турларида намоён бўлади. Креативлик шахсни яхлит ҳолда ёки унинг муайян хусусиятларини, зехни ўткирликни тавсифлайди [3:165-167]. Шунингдек, креативлик иқтидорнинг муҳим омили сифатида акс этади. Америкалик психолог Элиса Пола Торренс фикрича, креативлик муаммо ёки илмий фаразларни илгари суриш; фаразни текшириш ва ўзгартириш; қарор натижаларини шакллантириш асосида муаммони аниқлаш; муаммо ечимини топишда билим ва амалий ҳаракатларнинг ўзаро қарама-қаршиликка нисбатан таъсирчанликни ифодалайди [4:125-126]. Бошқа ҳар қандай сифат (фазилат) каби креативлик ҳам бирданига шаклланмайди. Креативлик муайян босқичларда изчил шакллантириб ва ривожлантирилиб борилади. Педагогнинг креативлик сифатларига эга бўлиши унинг шахсий қобилиятлари, табиий ва ижтимоий қувватини касбий фаолиятни сифатли, самарали ташкил этишга йўналтиради. Олий таълим тизимида фаолият юритаётган педагогларнинг креативлик сифатларига эга бўлишлари уларда ўқув ва тарбия жараёнларини ташкил этишга анъанавий ёндашишдан фарқли янги ғояларни яратиш, аввало янгиликларга бўлган интилишлари қуйидагиларда нимоён бўлади, бир қилиб фикрламаслик, яъни ҳар бир муаммоли вазитга турли нуқталардан ечим излашга одатланиш, ўзига хослик бу ўринда умум қабул қилинган меъёрлардан чекиниш, ташаббускорлик, тезкорлик ва аниқлик билан ўз ўрнида энг мақбул ва самарадор бўлган қарор қабул қилиш, маълумотлар базасини кенгайтириб бориш асосида ноаниқликка тоқат қилмаслик каби шартлар асосида шахснинг креативлик сифатлари ортиб боришига ёрдам беради. Бинобарин, креативлик сифатларига эга педагог касбий фаолиятин ташкил этишда ижодий ёндашиш, янги, илғор, талабаларнинг ўқув фаолиятини, шахсий сифатларини ривожлантиришга хизмат қиладиган ғояларни яратишда фаоллик кўрсатиш, илғор педагогик ютуқ ва тажрибаларни мустақил ўрганиш, шунингдек, ҳамкасблар билан педагогик ютуқлар хусусида доимий, изчил фикр алмашиш тажрибасига эга бўлишга эътибор қаратади. Одатда педагогларнинг креативлик қобилиятига эга бўлишлари педагогик муаммоларни ҳал қилишга интилиш, илмий - тадқиқот ишлариёки илмий лойиҳаларни амалга ошириш ва ўзаро ижодий ҳамкорликка эришишлари орқали таъминланади. Педагог ўз-ўзидан ижодкор бўлиб қолмайди. Унинг ижодкорлик қобилияти маълум вақт ичида изчил ўқиб-ўрганиш, ўз устида ишлаш орқали шакллантирилади ва у аста-секин такомиллашиб, ривожланиб боради. Ҳар қандай мутахассисда бўлгани каби бўлажак

педагогларнинг креативлик қобилиятига эга бўлишлари учун талабалик йилларида пойдевор қўйилади ва касбий фаолиятни ташкил этишда изчил ривожлантириб борилади. Бунда педагогнинг ўзини ўзи ижодий фаолиятга йўналтириши ва бу фаолиятни самарали ташкил эта олиши муҳим аҳамиятга эга. Педагог ижодий фаолиятни ташкил этишда муаммоли масалаларни ечиш, муаммоли вазиятларни таҳлил қилиш, шунингдек, педагогик характердаги ижод маҳсулотларини яратишга алоҳида эътибор қаратиши зарур. Муаммоли масала ва вазиятларни ҳал қилар экан, педагогнинг масала ечимини топишга ижодий ёндашиши унда ҳиссий-иродавий сифатларнинг ривожланишига ёрдам беради. Педагог ўз олдига муаммоли масалаларни қўйиш орқали мавжуд билимлари ва ҳаётий тажрибаларига зид бўлган далиллар билан тўқнаш келади. Бунинг натижасида ўз устида ишлаш, мустақил ўқиб ўрганишга нисбатан эҳтиёж сезади. Педагогнинг илмий-тадқиқот ишлари ва илмий ёки ижодий лойиҳаларни амалга ошириши унда креативлик потенциалини янада ривожлантиради. Замонавий таълим барча турдаги таълим муассасаларида фаолият юритаётган ўқитувчи, педагогларнинг ижодкор бўлишларини тақозо этмоқда.

Айни вақтда мактабгача таълим муассасалари педогог ходимлари учун креатив хусусиятларнинг зарурати нималарда кўринади:

биринчидан, мамлакатимизда жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашув жараёнларининг ўсиб бораётганлиги ва янги билимларни ўзлаштиришга бўлган талабнинг ортиб бориши;

иккинчидан, мактабгача таълим муассасаларида тарбияланаётган болалар онгининг йил сайин замонавий телекоммуникация воситалари асосида ортиб бораётганлиги, уларнинг болаларча фикрлаш доирасининг кенгайиб бораётганлиги;

учинчидан мамлакатимизда мактабгача таълим муассасаларининг моддий техник таъминотининг йил сайин янгиланиб, замонавий техник воситалар ва жиҳозлар билан бойитиб бораётганлиги ва мамлакатимизда ёшлар тарбияси масаласи алоҳида аҳамият касб этаётганлиги;

тўртинчидан, мамлакатимизда барча соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам рақобат муҳитининг йил сайин ривожланиб бораётганлиги.

Бироқ шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, креативлик деганда фақатгина янгиликларга кўр-кўрона интилишларни назарда тутмаслик керак, чунки ҳар бир янгиликни ёки тезкор қарорни қабул қилиш жараёнида хато ва камчиликларга дуч келиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас, чунки, глобаллашув жараёнларида оммавий маъданиятнинг салбий оқибатлари кириб келишини олдини олиш муҳим саналади, Шунинг учун ҳам шахсда креативлик сифатларининг ўсиб бориш динамикасида унинг замонавий билимларга интилиши билан бир қаторда миллий анъана ва қадриятларга бўлган содиқлиги ва ватанпарварлик ҳиссини юксалтириб бориш доимий эътиборда бўлиши шарт. Бу вазифаларни амалга оширишда албатта олий таълим муассасаси педогог ходимлари диққат эътиборида доимий ва узликсиз равишда бўлишлиги талаб этилади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти” мавзусидаги халқаро конференциянинг якуний ҳужжати – резолюцияси. / “Халқ сўзи” 2012 йил 22 февраль.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. / “Халқ сўзи” 2016 йил 8 декабрь. № 243(6678).
3. Попов В.В. Креативная педагогика. В энциклопедическом словаре «Техническое творчество: теория, методология, практика». (Под ред. А. И. Половинкина, В. В. Попова). - М.: «Логос», 1995. -С. 165-167.
4. Torrance E. P. Guiding creative talent. Englewood Cliffs, NY: Prentice-Hall. 1964. -С. 125-126.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мамлакатимизда таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида мактабгача таълим муассасалари педагог ходимларининг креативлик фазилатларини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари, шартлари ва алоҳида хусусиятлари назарий ва амалий жиҳатдан, билишнинг илмий таҳлил услуби асосида ёритиб берилди.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье на основе научного анализа с теоретических и практических позиций освещены вопросы, условия и особенности формирования и развития качеств креативности у педагогических работников дошкольных образовательных учреждений в процессе реформ, осуществляемых в системе образования нашей страны.

SUMMARY

In this article, on the basis of scientific analysis, issues, conditions and peculiarities of the formation and development of the qualities of creativity among teachers of pre-school educational institutions in the process of reforms implemented in the education system of our country have been studied from theoretical and practical positions.

ФАН ВА ТИЛНИ ИНТЕГРАЛЛАШГАН ҲОЛДА ЎҚИТИШ (CLIL) ДАРСЛАРИДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШДА ЎҚИТУВЧИ МАҲОРАТИ

М.Хусанова – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Таянч сўзлар: CLIL, ўқитувчи маҳорати, CLIL дарсларида ўргатиш ва ўқитишдаги муаммолар.

Ключевые слова: CLIL, компетентность преподавателя, проблемы преподавания и обучения на уроках CLIL.

Key words: CLIL, teacher's competence, teaching and learning problems in CLIL classes.

Мамлакат тараққиётининг муҳим кўрсаткичларидан бири, шубҳасиз таълим тизими, илм-фан ва технологияларнинг рақобатбардошлик даражаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ривожланишининг устувор йўналишларидан бири халқаро таълим стандартларига мувофиқ барқарор давлат таълим тизимини модернизация қилиш ҳисобланади. Сўнгги ўн йил давомида таълим соҳасини ривожлантириш ва инновациявий таълим дастурларини яратишда мавжуд барча мутахассисликларни тайёрловчи ОТМларнинг халқаро ҳамкорликлар ўрнатишларида ҳамда таълим сифатини оширишда кўмак олишлари учун хорижий тилни билувчи соҳа мутахассисларига эҳтиёж ортди. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 12 декабрдаги “Чет тилларини ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-1875-сон қарорида баркамол, интеллектуал, илғор фикрловчи авлодни тарбиялашда чет тилларни ўқитиш ва ўрганишнинг замонавий тенденцияларига риоя қилиш муҳим вазифа сифатида белгиланган. Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун бугунги кунда, аввало, фан ва тилни интеграллашган ҳолда ўқитиш ёндашувини тарғиб қилиш, яъни CLILдан самарали фойдаланиш ва ўз касбининг моҳир устаси бўлган мутахассисларни жалб этишни тақозо этади.

Ўқув дастурида белгиланган муайян фанларни халқаро ёки майда тилларда ўқитиш тизими Европанинг қатор мамлакатларида бир неча ўн йиллар олдин йўлга қўйилганлиги маълум. Тизим самарали натижа бериши учун икки мақсадни яъни маълум бир тилда бирор фанни ўқитишни ўзи ичига олган ёндашув ишлаб чиқиш ва шу асосида таълим бераётган педагогнинг маҳоратини ошириш замон талабига айланди.

1994 йилда Давид Марш томонидан тақлиф этилган CLIL ёндашуви ушбу мақсадга эришиш учун инновацион методик платформа бўлиб хизмат қилди ва кўп мамлакатларда кенг қўлланила бошланди [2].

CLIL дарсларининг муваффақиятли ташкил этилишида педагогнинг ўрни биринчи даражали бўлиб,

у, Оксфорд Университети профессори Г. Витти санаб ўтган қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши даркор, хусусан, юксак касбий сифат ва фазилатга, касбий маҳоратга, кўникма ва малакаларини ошириб боришга тайёр, нутқ маданиятига, дарсни қизиқарли ва мазмунли ташкил эта оладиган, ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишларини ривожлантира олиши лозим [4:86-97].

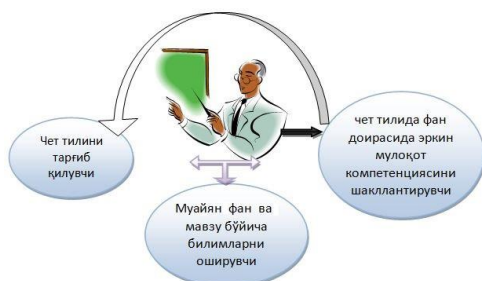
Шунга асосан, CLIL дарсида ўқитувчининг энг муҳим вазифаларидан бири, муайян мавзуга доир билимларни чуқур билиш, уларни чет тилда пухта ўргатиш ва меҳнат фаолияти давомида қўллашга кўмаклашидир. Мисол учун, математика ва инглиз тили иккита мустақил фан бўлиб, ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга. Инглиз тили дарсининг асосий мақсади коммуникатив қобилият ва эркин мулоқот қила олиш қобилиятини шакллантириш бўлса, математика фанининг асосий ғояси эса математик фикрлашни ривожлантиришдан иборат [7:38-43]. Выготский (1986) нинг талқинига кўра, фикрлаш ўз ичига маълум сўзлар тушунча ва атамаларни тўғри қўллай олишни олади, нутқ эса фикрлашни шакллантирувчи воситадир. Шунинг учун ҳам математикани чет тилини интеграллашган ҳолда ўргатиш математик усулда гапириш, яъни математикларнинг тилини ўрганиш усуллари ўзлаштиришни ҳам ўз ичига олади.

CLIL ёндашувидан фойдаланишда мутахассис ўқитувчи ўз фанидан ташқари чет тилини ҳам мукамал билиши талаб этилади. Бу ҳолатда ўқувчилар билан мулоқот жараёнида билингвизмни инкор этмаслик керак, чунки CLIL нинг биринчи босқичида бу вазиятларнинг учраши табиийдир. Ўқитувчининг кейинги вазифаси, дарс давомида ишлатиладиган содда синф тилини ва кўрсатмаларни ўқувчиларнинг ёши, чет тилини билиш даражасини ҳисобга олиб, дарсда қўлланмаган тил ўрганиш ҳолатларини яратишдан иборат. Бу албатта ўқувчининг махсус мавзуларда мулоқот компетенциясини шакллантиришга хизмат қилади. Албатта бу ҳолат тил билан бирга ўрганилаётган фан билан бевосита боғлиқ бўлиши ўқувчиларнинг мазкур фан бўйича билим ва кўникма-

ларини оширади.

Хорижий мутахассисларнинг тажрибаларини ўрганишимиз натижасида аниқландики CLIL ёндашувини қўллаётган педагогдан доимий равишда интерактив таълим услубидан кўргазмалар ва мултимедиа воситаларидан фойдаланиш талаб қилинади. CLIL ёндашуви когнитив ва метакогнитив (идрок жараёни ва унинг турлари) фаолиятни сезиларли даражада фаоллаштириш ва ғоявий-назарий қарашларга таъсир қилиш имкониятларини кенгайтиради. Маълумки, турли тилларда фикр юритиш турли хил ғояларни ўзида мужассамлаштирган қарашларни тушунишимизга ёрдам беради. Бу эса, ушбу ёндашувни қўлловчи ўқитувчиларнинг малакасини оширишда катта эътибор қаратилиши лозим бўлган масалалардан биридир. Когнитив қобилиятларидан қатъий назар барча ўқувчилар CLIL ёндашувида бир хил манфаатдор бўлишади.

Таъкидлаш жоизки, CLILнинг афзалликларга қарамай, тил ўқитишда таълимнинг энг устувор ёндашуви деб қаралмаслиги лозим. Хорижий тилларни номутахассислик фанларини ўқитишдаги энг илғор ёндашув ESP нинг самарали натижа беришида CLIL ёндашувини ҳам аҳамиятли деб ҳисоблаймиз. Куйида биз CLIL дарсларида ўқитувчи вазифасини графикаси бердик:

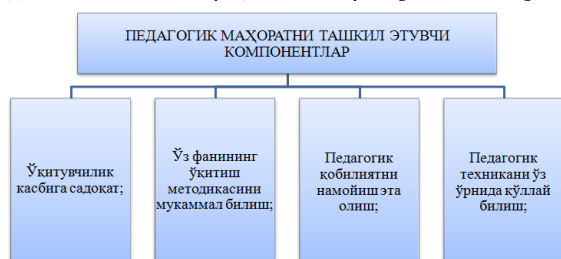

Шунингдек CLIL қўлланилган дарс давомида ўқитувчи куйидаги роль ва вазифаларни бажаради:

- дарс режасини ишлаб чиқувчи стратег;
- ўқув дастуридаги фанларни чет тилида эркин ва батафсил тушунтира олувчи шахс;
- фан бўйича ўқув-метод материалларни ишлаб чиқувчи услубчи;
- ўқувчиларни билим ва кўникмаларини назорат қилувчи ва баҳолашни амалга оширувчи шахс;
- ўқувчиларнинг қизиқиши, қобилияти, истеъдоди, ва амалий кўникмаларини ривожлантириш йўллариини излаб топадиган услубий инноватор;

CLIL ёндашувидан фойдаланган ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратининг асоси ҳисобланган куйидаги тўртта компонентни пухта билиши лозим: [6:15].

CLIL ёндашувида ўқитувчининг яна бир вазифаси ўқувчи ўзига энг мақбул индивидуал билим олиш усулини танлай олишига ва фанга нисбатан ижобий муносабатни шакллантиришга қўмаклашишдан иборат. Ушбу жараёнда педагог ўқувчининг билим олиш жараёнига салбий таъсир қилувчи тўсиқларни ўрганиши, уларни минималлаштириши ва қийинчиликларни бартараф этишга ёрдам берадиган турли хил самарали таълим стратегияларидан фойдаланишни тақдир қилиши керак [1: 249-266].

CLIL дан фойдаланишда ҳиссиёт ва когнитив фаолият билан боғлиқ ўқувчи шахсиятига доир тўсиқлар кузатилади. Психологлар Джером Сеймур Брунер ва Роберт Гагнэ когнитив типдаги тўсиқларнинг хусусиятларини ўрганган. Унга кўра, дарс давомида олинган янги билим ва кўникмалар когнитив категориялар тоифасига қиради. Агар янги олинган билим аввалгиси билан мос келмаса, аввалги билимлар автоматик равишда блокланади ва натижада ўқувчида нотўғри тушунчалар ҳосил бўлади. Бундан ташқари, катта ёшдаги инсонларда ноаниқлик туфайли руҳий кўркув ҳисси ва кўп ўйлаш каби хусусиятлар кузатилади. Ўқувчиларда гипотетик фикр юритиш (фараз қилиш ва прогнозлаш) қобилиятини ривожлантириш учун ўқитувчи дарсда мавҳум тушунчаларга доимо аниқлик киритиши лозим.

Юқорида келтириб ўтилган тўсиқлар бошқа метод ва ёндашувларда ҳам кўринади. Улардан баъзилари CLIL дарсида кўпроқ, бошқалари эса камроқ бўлади. Асосан, ноанъанавий ва инновацион таълим усуллари ва янги техникадан кўрқадиган ўқувчилар билан ишлайдиган ўқитувчилар бу каби тўсиқларга кўпроқ дуч келишади. CLIL фойдаланувчиси ўқувчининг шахсиятига нисбатан хушёр бўлиши, интерактив ва ноанъанавий бўлган усуллари қўллаб ўқувчининг таълимдаги салбий тажрибасини ўзгартириши мумкин.

Л.С.Выготскийнинг мулоҳазасига кўра, малакали CLIL фойдаланувчиси куйидаги услубий мезонларни инобатга олиши зарур: [4:146-154].

Контент билан ишлаш: CLIL фойдаланувчиси дарс давомида ишлатиладиган тилнинг турини ва миқдори билиши, контент билан боғлиқ тил элементларнинг мазмунини чуқур англаб этиш ва уларни содда йўл билан тушунитириши лозим. Бу жараёнда, ўқитувчи имо-ишоралар, мимика, ҳаракатлар, кўргазмалар материаллар, реалиалар каби хилма-хил воситалардан фойдаланади. CLIL фойдаланувчиси равлон гапириш, топшириқларни қисмларга тўғри ажратиши ва ҳар бир қисм учун ўз вақтида кўрсатмалар бериши керак.

Ўқувчилар билан ишлаш: CLIL фойдаланувчиси икки тилда гапирувчи ўқувчилар билан ишлашда дуч келадиган қийинчиликлар ва ўрганиш жараёнига ҳалакит берадиган тўсиқларни енгиб ўтишга интилиши керак. Ўқувчиларнинг индивидуал эҳтиёжларини инобатга олиши ва уларнинг фаоллигини шакллантириши лозим.

Муайян чет тилида тайёгарликсиз равлон гапириш, хорижликлар билан мулоқот қилиш жараёнида иккала томон учун ҳам қийинчилик туғдирмайдиган даражада тез гаплашиш ва турли мавзуларда аниқ, батафсил хабарлар тузиш, инсоннинг чет тилини билиш даражаси юқори эканлигини кўрсатади.

CLIL ёндашувида ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларни дарс жараёнига жалб қилиш, уларга фан ва тилнинг ўзаро боғлиқлигини тушунтириш, шерик бўлиб ишлаш ва бир бирини рағбатлантириш муҳим аҳамият касб этади. Ўқитувчининг мактови ва эътиборини ўқувчи юқори ўринга қўяди ва бу дарс жараёнига ижобий таъсир кўрсатади, тўсиқларини бартараф этишга ёрдам беради.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 21-август даги “Ўзбекистон Республикасида Халқаро Мактаб Ташкил Этиш Тўғрисида” 328-сон қарорига мувофиқ мамлакатимизда қатор халқаро мактаблар ташкил этилган. Ўқитиш “Таълим тўғрисида”ги Қонунга ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тегишли нормаларига қатъий риоя қилган ҳолда ташкил этилиб, ўқув режадаги барча фанлар инглиз тилида олиб борилади. Бир неча йиллар давомида инглиз тилида илғор фикрловчи, ижодий ва танқидий фикрлаш қобилиятига эга ўқувчиларни тайёрлаб келаётган ушбу

мақтаблар тажрибаси таълим тизимидаги фанларни CLIL ёндашуви асосида хорижий тилда ўқитиш самарали натижа берганлигини кузатдик.

Сўнгги йиллар ичида инглиз тилини иккинчи хорижий тил сифатида ўргатиш бўйича катта ютуқларга эришилди. Ўқув дастурларидаги фанларни ўқитиш бўйича қўллаб инновацион технологиялар қўлланила

бошланди. Бу эса ўз ўрнида таълим сифати, хусусан, тилларни ўқитиш самарадорлигини оширди. Бизнинг ўрганишларимизга кўра таълимда Фан ва тилни интеграллашган ҳолда ўқитиш ёндашуви асосида дарсларни ташкил этиш ўқувчиларда чет тилида турли мавзуларда эркин танқидий фикр юритиш компетенциясини оширишга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. De Corte, E. 2000. Marrying theory building and the improvement of school practice: a permanent challenge for instructional psychology. *Learning and Instruction*, 10, -P. 249-266.
2. Marsh, D. 2002. CLTL / EMILE – the European Dimension: Actions, Trends and Foresights Potential [Electronic resource] / D.Marsh // Brussels: The European Union. -URL: <http://userpage.fu-berlin.de/elc/bulletin/9/en/marsh.html>.
3. Rogers, A.1996. Teaching Adults. Blocks to learning. Open University Press. -P. 204-219.
4. Vygotsky, L.1962. Thought and Language. Cambridge, MA, MIT Press. -P. 146-154.
5. Whitty, G. 1996, 'Professional Competences and Professional Characteristics: The Northern Ireland Approach tot he Reform of Teacher Education' in D. Hustler and D. McIntyre (eds) *Developing Competent Teachers*, London: David Fulton, -P. 86-97.
6. Xoliqov A. 2011. *Pedagogik mahorat*. –Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 15-b.
7. Zazkis R. 2000. Using Code-Switching as a Tool for learning Mathematical Language. -P. 38-43.

РЕЗЮМЕ

Маколада, фан ва тилни интеграллашган ҳолда ўқитиш (кейинги ўринларда CLIL атамаси қўлланилади) дарсларида ҳар бир ўқитувчи дуч келадиган асосий муаммолар ва уларни бартараф қилишда ўқитувчининг маҳоратига эътибор қаратилади.

РЕЗЮМЕ

Данная статья рассматривает препятствия, с которыми сталкивается каждый преподаватель, при использовании подхода CLIL в классе, а также компетентность преподавателя преодолевать потенциальные барьеры, которые могут замедлить процесс обучения.

SUMMARY

The article focuses on the basic impediments that every teacher faces while using CLIL approach in the classroom and on a teacher's competence to overcome potential barriers that may linger learning and teaching process.

БАЛАЛАР ПСИХОЛОГИЯСЫН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎДА ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АҲҲЫЗ ЕКИ ДӨРӨТПӨЛӨРИНИҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Л.А.Ибрагимова - еркин излениўши

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мақтабгача тарбия ёшидаги болалар, болалар психологияси, психологизм, мантикий ўргатиш, бадий психологизм, эстетик таъсир, болалар фольклори, эстетик тарбия, психологик ривожлантириш воситаси, фольклор ва тарбия.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, психология детей, психологизм, обучение логике, художественная психология, эстетическое влияние, детский фольклор, эстетическое воспитание, средства психологического воспитания, детский фольклор и воспитание.

Key words: children of preschool age, psychology of children, psychologion, teaching logics, artistic psychology, aethetik influence, children's folklore, aesthetic up bringing, the means of psychological development, childre's folklore and education.

Қарақалпақ халық аўыз-еки дөрөтпөлөриниң тәлим-тәрбия жөнелисинде тутқан орны ҳақында педагогика теориясы ҳәм педагогика тарийхы аспектинде бир қатар арнаўлы изертлеўлерде [1,4,5,6] жүдә кызыклы пикирлер билдирилген. Ҳақыйқатында да, халық аўыз еки дөрөтпөлери жүдә ерте дәўирлерден баслап қәлиплесип, бизиң бүгинги күнимизге шекем өзиниң раўажланыў жолын даўам еттирип киятырған бай мәдений-әдебий ғәзийнемиз саналады. Бул дөрөтпөлөрдиң киши жанрларынан баслап үлкен көлемдеги дәстанларға шекем халқымыздың мәдений турмысында өзиниң әҳмийетли орнына ийе. Әсиресе, бизиң келешегимиз болған жас әўладты тәрбиялаўда, олардың сана-сезимин, ой-өрисин раўажландырыўда аўызеки әдебий шығармалардың үлкен орын тутатуғынлығы барлығымызға мәлим.

Фольклорлық шығармалар пайда болыў дәўирлеринен баслап балалар психологиясына терең тәсир етип, олардың кәмил инсан дәрежесинде өсип жетилисуйинде әҳмийетли функцияны атқарып келген. Мәселен, бесик жыры, балалар қосықлары, салт-дәстүр қосықлары, нақыл-мақаллар, жаңылтпаш ҳәм жумбақлар балаларды киши жасынан баслап тәрбиялаўда белгили дәрежеде хызмет атқарған. Ал, ертеклер ҳәм дәстанлар тәрбия куралы сыпатында үлкен жастағы балалар ушын көплеп дөретилген. Бул шығармаларды дөретуўшилер үлкен жастағылар менен бир қатарда балалардың да психологиялық талғамын қабыл етиў, түсиниў ҳәм сезиў мүмкиншиликлерин есапка алған ҳалда дөреткен ҳәм халық арасында аўыздан-аўызға өтип тарқалған.

Бүгинги биз жасап турған дәўир информация тармақларының раўажланған, балалар санасын ҳәр тәрәппе раўажландырыўда кең мүмкиншиликлер жа-

ратылған дәўир болса да, ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған аўызеки дөрөтпөлөр де еле өз қәдирин жойтқан жоқ. Олар мектепке шекемги жастағы балалардың психологиясын раўажландырыў куралы сыпатында пайдаланылып киятыр. Бул бағдарда көркем шығармалардағы қахарман психологиясының, яғный психологизмлердиң тутқан орны айрықша. Себеби, психологизм - көркем шығармаларда қахарманлардың ишки руўхый дүньясын, олардың әдеп-икрамлық белгилерин ашып бериўши көркем сүўретлеў куралы болып табылады [2:170].

Демек, ҳәр қандай көркем шығармада қатнасыўшы қахарманлардың әдеп-икрамлық нормаларының жүзеге шығыўы оқыўшыда да белгили бир психологиялық тәсир етиў күшине ийе болады.

Қарақалпақ халқының өткен әсир даўамында дөреткен аўызеки әдебиятының барлық жанрларында халық турмысы өз сәўлелениўин тапқан. Оларда халықтың түпкиликли арзыў-әрманлары көрсетилип ғана қоймастан, бул әрманларға жеткергендей сезимталлы лирика менен ҳәр бир уғымды балаларға қонымлы етип, шебер жеткере билиў ата-ананың балаларға берген ўәсиятнамасы ретинде көринеди.

Балалар фольклоры «Бесик жыры»нан басланады. Оларды аналар атқарғаны менен негизги тәсир күши балалардың санасына бағдарланған. «Бесик жырын»дай нәзик сезимлерге толы қосықларды тыңлап ата-анасына, елине деген сүйиспеншилик, меҳрибанлық сезимлери менен өседі. Демек, баланың психологиясын раўажландырыў оның нәрестелик пайытынан басланады.

Киши жастагы балалар ушын арналган «Балалар қосықлары» болса олардың психологиясына унамлы тәсир етиўи қызмет атқарады. «Түлкишек», «Хәккә қайда», «Әўелемен дүўелемен» хәм т.б. сыяқлы ойын түриндеги балалар қосықлары тек ғана балалардың ўақытын мазмунлы өткерийде ғана емес, олардың сана-сезимин, көркем сөзге қуштарлығын, шаққанлығын хәм өмирге талпыныўшылық қасийетлерин атқарыйда да күтә әхмийетли.

Бул қосықларды бүгинги күндеги бала тәрбиясы ислеринде өнимли қолланыў мақсетке муўапық болады. Себеби, балалардың психологиясында миллий мақтан-ныш сезимлерин қәлиплестирийде, өтмиш әўладларымызды, бай тарийхымызды, мәдениятымызды үйренип өткен жас әўладлар келешекте де өз Уатанын қастерлеп, ардақлайтуғын кәмил инсан болып жетилисийи гүмансыз.

Сондай-ақ, балалар қосықларының және бир нәтийжели тәрәпи сонда, бул қосықлардың көпшилиги айтыс формасында, диалогларға қурылған болып, балалардан хәрәкетшендікти де талап етеди. Сол ушын да балалар фольклоры жасларды мийнет сүйгишликке, ядлаў қәбилетиниң раўажланыўында да әхмийетли орны бар. Усыларды есапқа алып мектепке шекемги тәрбия орынларында, баслаўыш класс оқыўшылары сабақлықларына балалар қосықларын енгизийди әмелге асырай лазым деп ойлаймыз. Бул нәрсе өз нәўбетинде тез арада өзиниң унамлы нәтийжесин бериийи сөзсиз.

Аўызеки әдебиятымыздың киши жанрларынан саналған нақыл-мақаллар, жаңылтпашлар хәм жумбақлардың да балалар турмысында күтә салмақлы орны бар. Себеби, буларда халқымыздың аса даналық пикирлери, сөз хәм ой тапқырлығы, терең мазмунға ийе философиялық пикирлери жәмленген.

Нақыл-мақаллар аз сөз бенен үлкен мәнини аңлатауғын, тужырымлы даналық пикирлерге ийе жанр. Нақылларды айтқанда балаларда жақсыны жаманнан, өтирикти хақыйкатлықтан, досты душпаннан айыра алыў қәбилетин асырады. Сол арқалы олардың психологиясы да белгили бир бағдарда тәрбияланады. Нақыл-мақалларды балалар тәрбиясында пайдаланыў ушын олардың жас өзгешелиги әхмийетли емес, олардың хәр бирине, қәлеген пайытта белгили бир халатқа байланыслы қоллана бериийи мүмкин.

Бул жағынан нақыл-мақаллар жүдә өнимли қолланылатуғын көркем сөз саналады. Және де олар хәр қандай дәўир ушын ортақ дәрәтпе болып, әйемги дәўирлерде де, биз жасап турған заманда да сол түринде түсиник алыў мүмкин. Буннан көринип турғанындай, аўыз еки әдебияттың бул әжайып үлгиси хәзирги күнде де балалардың әстетикалық талғамын, руўхый ой-өрисин, дүнья танымын раўажландырайда бийбаха мийрас болып табылады.

Жумбақлар да ертеден қиятырған фольклорлық дәрәтпелер қатарына киреди. «Ол хәр қыйлы дәўирлердеги ата-аналардың бала ўақтындағы айтқан хәм сол жумбақ айтыў арқалы хәр түрли қубылысларға дыққат бөлген. Сырлы уғымлар арқалы балалар турмыс әлемлерин ойлап, пикир жүрите билиўге үйренген» [4:41]. Мәселен, тәбиятқа байланыслы жумбақлар пикирлерде раўажландырайда жийи қолланылады:

Ақ сандығым ашылды,

Ишинен гүмис шашылды. (Қуяш)

Жабықта жарты нан (Ай) [3:18]

Ертеклер дүнья жузи халықлары арасында көп әсирлерден берли пайда болып қиятырған көркем шығарма. Қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелери арасында ертеклер де өзиниң қызықлы сюжети, образлылығы менен ажыралып туратуғын өзгеше бир жанр. Ертеклерде халықтың әрман еткен қыялы арзыў-үмитлери тийкарғы мазмунды қурайды. Оларда халық өзлериниң сүйикли қахарманларын дәрәткен. Бул қахарманлар

халық тилегин әмелге асырайда хеш нәрседен қайтпайтуғын мәрт, ер жүрекли батырлар сыпатында сәўлеленген. Ертеклер шығысы хәм мазмуны жағынан қыялы хәдийселер хаққында ертек, турмыслық ертеклер хәм хайўанатлар хаққында ертеклер болып бөлинеди.

Әжайып (қыялы) хәдийселер хаққында ертеклерде ақылға уғрас келмейтуғын элементлер, образлар жүдә жийе қолланылады. Мәселен, ушар гилемлер, дәрилик қасийетке ийе алмалар, жети қабат жер астындағы жоллар, дүньяның қәлеген жерин көрип отыратуғын шарайналар, ямаса жайтаслар. Булардың бәри бир тәрәптен қыялы нәрселер болса, екінши тәрәптен халық әрман еткен бул предметлердиң хәзирги күнде самолёт, дәрилер, метро хәм телевизор, компьютер, қолтелефон түринде иске асқанлығын көремиз.

Ертеклердеги бул өзгешеликлер балалар психологиясында келешекке үмит пенен қараў, жақсы идеяларды ойлап табыў хәм оларды әмелге асырай сыяқлы унамлы характердеги қасийетлерди оятады. «Абат батыр», «Егиз бала», «Қәпестеги қусты тапқан бала» сыяқлы ертеклерде болса балаларда дослық, меҳир-мүриўбет сыяқлы сезимлерди оятады.

Турмыс ертеклериндеги қахарманлардың тапқырлығы, сөзге шешенлиги, хәр қандай аўыр жағдайлардан шеберлик пенен жол таба билиўге де балаларда усы қасийетлердиң раўажланыўына түртки жасайды. Олардың келешек жолын бағдарлай алыўына да себепши болады. Мәселен, «Шешен бала» ертегиндеги Жалғызбай, «Еки дос»тағы Есжан менен Досжан образларында, мине, усы қасийетлерди ушыратуў мүмкин.

Хайўанатлар хаққында ертеклерди ертеклердиң ең қызықлы түри екенлигин көпшилиқ илимпазлар мақулайды. Бунда, әсиресе, хайўанатлар хаққындағы ертеклердиң балалар психологиясына тез тәсир ете алыўшылық қасийети нәзерде тутылады. Себеби, хәр қандай жастағы балаларда хайўанатлар хәм қуслар әлемине қызығушылық қасийетлери тән. Сол ушын да ертеклерде хайўанат хәм қуслардың адамлар тақылетинде сөйлеўи, хәрәкет етиўи балалардың дыққатын өзине тартады. Тәбияттың усындай тиришилиқ ағзалары қатнасында балалардың дүнья қубылысларын үйрениў, олардың сырлы тәрәплерин аша билиў қәбилетин раўажландырады. Және де бул ертеклер арқалы балалар психологиясында тәбиятты сүйиў, қоршаған орталықтың бир пүтинлигин саклаў, ондағы тири организмлерди қорғаў сыяқлы инсаний туйғылар пайда болады. Қарақалпақ халық ертеклери арасында «Аш қасқыр», «Арыслан хәм қоян», «Мақтаншақ тышқан», «Түлки, тасбақа хәм таскене» хәм т.б. ертеклердиң сюжети хәм мазмуны балаларда жоқарыдағыдай унамлы тәсирлерди оятады.

Ертеклер сыяқлы халық аўызеки дәрәтпелеринен саналған аңызлар, тымсал әңгимелер хәм күлдирги әңгимелердиң де (анекдотлардың да) балалар психологиясын раўажландырайда айрықша әхмийети бар. Оларда да халық турмысының жанлы көринислери өз сәўлелениўин тапқан. Халқымыздың аты белгили уллы инсанлары Айдос бий, Маман бий, Ерназар алакөз, Турым бий хәм т.б. сыяқлы ел перзентлери хаққындағы аңызлар арқалы балаларда миллий мақтан-ныш сезимлери, Әмирбек лаққының күлкили сөзлери арқалы өмир гөзаллығын жан сезими менен уғыныўы да балалардың психологиялық жақтан хош кеўилли, руўхый жетик инсан болып камал табыўына тәсир жасайды.

Аўызеки әдебияттың биз жоқарыда айтып өткен барлық түрлери күтә ерте дәўирлерден берли раўажланып келмекте. Халқымыз өтмишиниң хәр бир дәўиринде олар жас әўладларды тәрбиялауда нәтийжели пайдаланылған.

Бүгинги күнде балаларды педагогикалық хәм психологиялық жақтан тәрбиялауда да бул дәрәтпелерден

кең түрде пайдаланыў лазым. Себеби, ҳазирги ўақытларда психологиялық жақтан раўажланыў пайытында балаларға ертеден киятырған бай әдебий мийрасларымызды жаңаша тәризде үйретиўди қолға алып, олардың бос ўақытларында, сабақ пайытларында миллий қәдириятларға деген сүйиспеншилигин синдирип барыў-бизің баслы ўазыйпамыз. Буның ушын балаларға арналған аўызеки дәретпелерди ҳәр қыйлы реңли, сүүретли kitapшалар түринде баспадан шығарыў ислери әмелге асырылса, сондай-ақ ҳәрәкетли қосық түриндеги балалар фольклоры мектепке шекемги

тәрбия орынларында үйретилип барылса, мақсетке муўапық болар еди. Бул жағдай, өз гезегинде, балалар психологиясының ҳәр тәрәплеме өсип раўажланыўына, олардың көркем-әстетикалық талғамының өсиўине ҳәм гөззаллыққа қуштар болып өсиўине сөзсиз өз тәсирин тийгизеди. Және де мектепке шекемги жастағы балалар ушын да ертеқлар, аңызлар қаҳарманлары ҳаққында материаллар, видеофильмлер, видеороликлер, электрон қолланбалар ислеп шығылса, бул олардың оқып ҳәм еситип алғанларына қосымша көргизбелі болып пайдалы тәрәплерин келтирип шығарады.

Әдебиятлар

1. Алымов Ә. Қарақалпақ халық жумбақлары. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. -Нөкіс: «Билим», 1994.
3. Жумбақлар. Баспаға таярлағанлар: Аббазов С., Алымов Ә.-Нөкіс: ҚҚМБ, 1963.
4. Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкіс: «Билим», 1992.
5. Сапарбаев Т. Нравственное воспитание младших школьников средствами устного народного творчества. АД на соиск. уч.ст. к.п.н. -Ташкент: 1998.
6. Тлегенов А. Воспитание у подростков духовно-нравственных ценностей средствами народных дастанів. АД на соиск.уч. ст. к.п.н. -Ташкент: 1998.

РЕЗЮМЕ

Мақола педагогика назарияси ва педагогика тарихи аспектида педагогика фанининг аҳамиятли масалаларига бағишланған бўлиб, унда мактабгача тарбия ёшидаги болалар психологиясининг ривожланишида қарақалпақ халқ озаки ижоди намуналари ҳисобланған болалар қўшиқлари, эртақлари, топишмоқ, тез айтишлари ва нақл-мақолларининг тутған ўрни кенг планда очиб кўрсатилған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли и места детских стихотворений сказок, загадок, скороговорок, поговорок и пословиц как пример каракалпакской устно-народной литературы в психологии детей дошкольного возраста. Проблема анализирована, как одна из актуальных вопросов в аспектах теории и истории педагогики.

SUMMARY

In the article it is broadly revealed the place and importance of children's rhymes, fairy-tales, riddles, patterns sayings and proverbs samples of Karakalpak folklore in the development of the children's psychology. The issue is thoroughly analyzed in the aspects of the history and theory of pedagogics of one of the important problems of pedagogics.

MATEMATIKA BOYINSHA AUDITORIYALIQ SABAQLARDA TALABALARDIN OZ BETINSHE JUMISLARIN SHOLKEMLESTIRIW

A.Jañabergenova – assistent oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: mustaqıl ish, masalalar, dars, dars turlari, matematika, auditoriya, kasbiy kompetensiya.

Ключевые слова: самостоятельная работа, задачи, урок, виды уроков, математика, аудитория, профессиональная компетенция.

Key words: independent work, tasks, lesson, types of lesson, Mathematics, auditorium, professional competency.

Házirgi waqıtta joqarı oqıw orınları aldına tereń, oylaytuǵın, udayı ózgerip turatuǵın ekonomikalıq hám texnologiyalıq sharayatlarda óz betinshe hám tez baǵdar alatuǵın qánigelerdi tayarlaw máselesi qoyılǵan. Bul talabalardan shaxstın sheshimdi qabıllawdaǵı ózbetinshelek, máselelerdi sheshiwdegi iskerlik hám standart emeslik sıyaqlı qásiyetlerin, sonın menen birge olardıń dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıwdı talap etedi. Áne usınday qánigeler qayta oqıwǵa, kásiplik bilimlerin óz betinshe jetilistiriwge tayar hám uqıplı. Olar mudamı artıp baratırǵan informaciyalar aǵımın dóretiwshilik qayta islewge hám onnan ámeliyatta kompetentli paydalanıwǵa tayar. Bul máseleleni sheshiw fizika- matematikalıq tálim dárejesin arttırıw menen tikkeley baylanısqa bolıp, buǵan jańa tálim baǵdarlamaları (bakalavrlıq hám magistrlik) járdem beredi [1].

XX ásirdeń ekinshi yarımında Evropa universitetlerinde qánigeler ushın talaplarǵa ulıwma koncepciya islep shıǵıw háreketleri baslandı. Nátiyjede, 2005-jılı «Dublin deskriptorları»- hár bir Evropa mámleketiniń zamanagóy baǵdarlamasınıń tiykari bolǵan kompetenciya dizimi jazıldı. Bul dizimnen búgingi kúnde júdá kóp dúnya mámleketleri paydalanadı. Sonlıqtan joqarı oqıw ornınıń bakalavrlıq hám magistrlik baǵdarlamaların joybarlastırǵanda qánigeniń kompetenciyasına baǵdarlama boyınsha oqıtıw nátiyjesi sıpatında maksimal baǵdar alıw talap qılınatuǵın zamanagóy kompetentlik usıl qollanıladı.

Qánigelerdi tayarlaw ushın bakalavriat hám magistra-

turanıń baǵdarlamaların islep shıǵıw zamanagóy ilimiy-bilim beriw resurslarına, sonın ishinde ilimiy izertlewler tarawındaǵı jańa jetiskenliklerge hám sáykes baǵdarlar boyınsha islep shıǵılǵan kórsetpelerge, tálim baǵdarlamaların joybarlastırıwdıń aldınǵı metodikalarǵa, oqıw procesin shólkemlestiriwdiń innovaciyalıq texnologiyalarına hám effektiv usıllarına tiykarlanıwı kerek.

Joqarı matematika dástúr boyınsha hár bir joqarı oqıw ornınıń tiykarǵı pánleriniń biri bolıp keldi. Bul matematikanıń qánigelik pánlerin ózlestiriw ushın tiykar bolatuǵın fizika, ximiya hám basqa tábiyiy pánlerdiń apparatı bolıwdan ibarat ayrıqsha roli menen baylanısqa. Solay etip, matematika hám tábiyiy pánler boyınsha bakalavriat kóleminde erisiletuǵın bilimler dárejesi magistrlerdi tayarlaw sıpatına áhmiyetli tásin tiygizedi [1].

Joqarı oqıw orınlarınıń tájiriyesiniń kórsetiwinshe mektep oqıwshıları joqarı oqıw ornınıń matematika kursın tereń ózlestiriw ushın jeterli ulıwma oqıw uqıplılıqlarına iye emes.

Keyingi waqıtları auditoriyalıq sabaqlardıń sanı ózbetinshe jumıs paydasına azayıw tendenciya bayqalıp atırǵanı sebepli mınaday soraw tuwadı: texnikalıq joqarı oqıw orınlarınıń studentlerine matematikanı oqıtıwdı qalay jaqsı shólkemlestiriw múmkin? Bizni elimiz táliminiń dúnya júzlik tálim keńisligine integraciya procesi de talabalardıń ózbetinshe jumısınıń roliniń bunnan bılay da artıp barıwına alıp keledi. Sonlıqtan zamanagóy

baǵdarlamalar boyınsha oqıtıw sharayatında fizika-matematika táliminiń sıpatın arttırıwǵa talabalardıń ózbetinshe jumısın effektiv shólkemlestiriw esabınan erisiw múmkin.

Kópshilik ilimpazlar talabalardıń matematikalıq materialdıń ózlestiriliwiniń joqarı sıpatın támiyinlemeytuǵın dásúriy ózbetinshe jumısın kemsiliklerine dıqqat awdaradı. Bul, birinshi nábette, oqıtıwshınıń talabalar menen oqıwlıq materialdıń ózlestiriliwiniń dárejesi haqqında operativ informatsıyalawshı keri baylanısın joqlıǵı hám usınıń nátiyjesinde oqıwlıq materialdıń ózlestiriliwiniń sıpatın kúndelikli hám waqıt-waqtı tekseriwge kem kewil bóliniwi. Sonıń menen birge, dásúriy oqıtıwda talabalar ushın tańlangan oqıwlıq tapsırmalardıń jeterli dárejede islep shıǵılmaǵanlıǵı, óz betinshe jumıs procesinde óz bilimleri hám uqıplılıqların ózi diagnostikalaw hám oqıwlıq kurstı ózlestiriwdiń tabıslılıǵın ózi tekseriwi múmkin emesligi, sonday-aq, oqıw- metolikalıq ádebiyatlardıń jetispewshiligi sebepli óz betinshe jumıstı ılayıqlı shólkemlestiriw biraz qıynlasadı.

Oqıw procesin shólkemlestiriwdiń oqıwlıq waqıttıń 30-40 % bólegi óz betinshe jumısqa beriletuǵın házirgi zaman sharayatında talabalardıń óz betinshe jumısın mazmunın hám usılların jetilistiriw máselesi aktual bolıp qala beredi.

Bul másele sheshiw shártleriniń biri-talabalardıń auditoriyalıq sabaqların da, auditoriyadan tıs sabaqların da hám óz betinshe jumısın shólkemlestiriw ushın informatsiyalıq qurallardan paydalanıw.

Bul maqalanıń maqseti - matematika boyınsha auditoriyalıq sabaqlarda talabalardıń ózbetinshe jumısın shólkemlestiriw ushın qollanılauǵın pedagogikalıq hám kompyuterlik qurallar baǵıtın belgilew.

Bul maqalada auditoriyalıq sabaqlarda talabalardıń óz betinshe jumısın sawatlı monitoring, didaktikalıq qurallar hám oqıtıwshınıń kompyuterlik qurallardan paydalanıp tekseriwi tiykarında shólkemlestiriw ushın ilajlar kompleksi usınıs qılınadı.

Tómendegi shártler úyretiwshı dástúrde matematika boyınsha tapsırmalar sistemasın dúziw ushın tiykar qılıp

alındı: oqıtıw procesin jekelestiriw hám tańlaw (differenciaciya), oqıw islerin ózinshe tekseriw hám ózinshe dúzetiwler kiritiw, kásiplik hám universal kompetenciya qalıplestiriw.

Joqarı matematika boyınsha auditoriyalıq sabaqlarda talabalardıń ózbetinshe jumısın informatsiyalıq qurallar hám kompetentlik usıllardan paydalanıw tiykarında shólkemlestiriw modeli súwrette kórsetilgen.

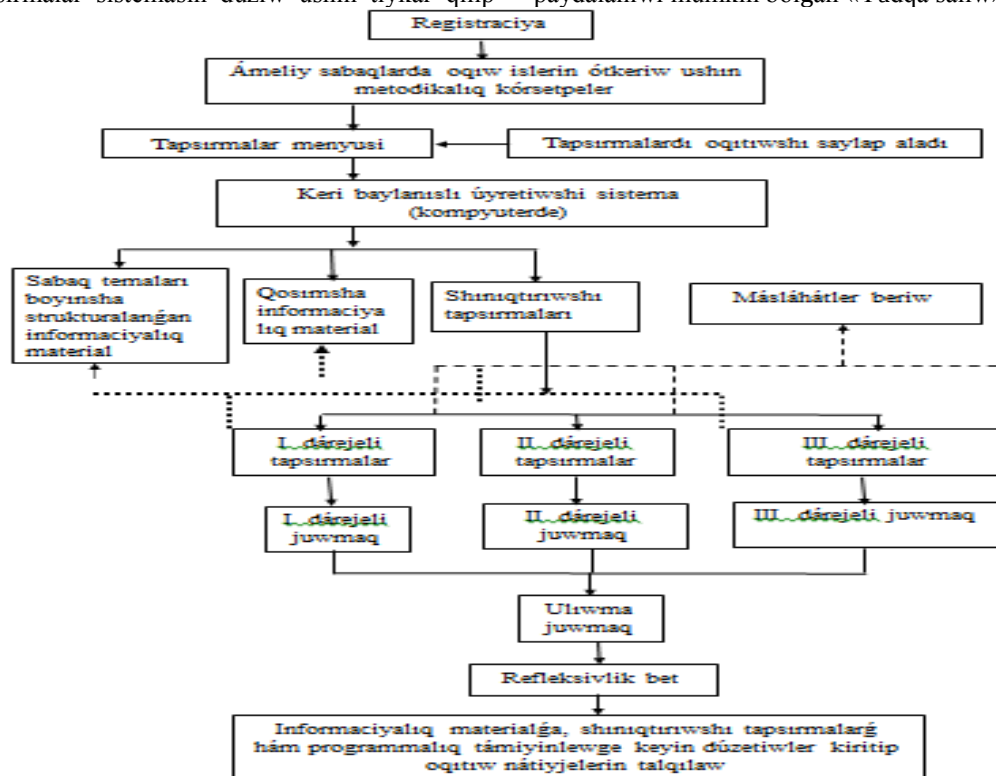
Sabaqtı ótiw metodikası tómendegilerden ibarat: Oqıtıwshınıń iqtıyarı boyınsha talaba ulıwma menyuden sabaq temasın saylap aladı. Talaba kompyuterde registraciyaдан ótkennen soń oǵan sabaq teması boyınsha metodikalıq kórsetpeler jazılǵan kartochka beriledi. Bunnan keyin talaba teoriyanı úyrenip baslaydı, soń tapsırmalı orınlawǵa kirisedi.

Talabada oqıtıw traektoriyasın, teoriyanı úyrenbey dárhal tapsırmalı orınlawǵa kirisip, ózgeriw múmkinshiligi bar. Ámeliy sabaqtıń sorawları hám máseleleri tosınnanlıq sanlar kórsetiw quralı járdeminde bólistirilgen. Sonlıqtan málim waqıt momentinde hár qıylı kompyuterlerde hár qıylı tapsırmalar beriledi. Bul talabalardıń óz betinshe jumıs islewine járdem beredi.

Ózbetinshe jumıs - talabalardıń úyreniw islerin shólkemlestiriw hám basqarıw quralı. Sonlıqtan sabaqtıń málim teması boyınsha tapsırmalar oqıtıwshı payda bolǵan úyreniw mashqalaların sheshiwde talabalarǵa másláhátler beriw múmkinshiligine iye bolatuǵınday qılıp dúzilgen [2].

Tapsırma túrleri I, II hám III dárejeli tapsırmalarǵa bólinedi. Birinshi dárejeli tekseriw hár birewine keltirilgen bir neshewinen bir durıs juwap saylap alıw kerek bolǵan sorawlar, formulalar yaki súwretler menen berilgen. I dárejeli tapsırma málim tema boyınsha talabanıń teoriya menen baylanıslı tiykarǵı anıqlamalardı hám túsiniklerdi biliwin tekseriwge múmkinshilik beredi.

II dárejeli tapsırmalar - ádettegi ámeliy sabaqlarda sheshiletuǵın úlgi máseleler bolıp, talabalarda teoriyadan paydalanıw kónlikpelerin payda etiwge arnalǵan. II dárejeli tapsırmalardıń sheshimi talaba qálegen waqtında paydalanıwı múmkin bolǵan «Yadqa salıw»da keltirilgen.

Bunday maseleni qagazda sheship, talaba duris sanli juwapti saylap aliw kerek. Programma juwapti taniydi ham maseleni sheshimini durisligi haqqida diagnostikani beredi. Har bir duris juwap ushin talaba reyting bahalaw sistemasi boyinsha malim ball beriledi. Alingan ball tapsirmani qiyinlik darejesine baylanisli boladi. «Yadqa saliw»dan paydalanganda talabadan malim ball alip taslanadi, bul tuwrali kompyuter ekranida xabar beriledi. «Teoriya» yaki «Magliwmatnama»dan paydalanganda ballar alip taslanbaydi [2].

II darejeli tapsirmalar ga malim baptin materialini ozlestiriliwin tekseriwge arnalgan tekseriw maselerleri de kiredi. Bul maselerdin sheshiliwi «Yadqa saliw» da qaralmağan. Maseleni sheship, talaba arnawli oringa sanli juwapti jaziw kerek. Bul jagdayda programma duris juwapti talaba kiritken juwap penen salistiradi. Bunday maselerler talabada ozbetinshe jumis konlikpelerin anqlawga ham onin berilgen materialdi qalay ozlestirgenin tekseriwge arnalgan.

III darejeli maselerler kasiplik kompetenciyalardi qaliplestiriwge bagdarlangan. Bunday maselerlerdi tiykargi ush toparga boliw mumkin: artiqsha magliwmatli maselerler, bir neshe sheshiw jollari bar maselerler, optimal sheshimin saylap aliwga maselerler [3].

Artiqsha magliwmatli maselerler. Talabalar maselerlenin berilgenlerin, en aniq, qarama - qarsilqsiz magliwmatlardin zarur minimumin qaldirip, tanlawi kerek. Qaralmağan magliwmatlar, adette, alingan sheshimni tekseriw ushin paydalaniladi.

Bir neshe sheshiw jollari bar maselerler. Bul turdegi maselerlerdi sheshkende talaba ozine malim bolgan qalegen usildan paydalaniw mumkinshiligine iye bolip, ol saylap algan sheshiw usili onsha racional usil bolmawi da mumkin.

Optimal sheshimin saylap aliwga maselerler. Bul turdegi maselerlerdi sheshkende talaba har qiyli sheshiw usillarini salistiraw ham olardan optimalin (esaplawlar sanli, sariplangan waqt kozqarasinan) saylap aliw kerek.

I, II ham III darejeli tapsirmalar kasiplik ham universal kompetenciyalardi qaliplestiriwge bagdarlangan, atap ayt-

qanda, talaba

- matematika ga tan terminologiyadan, leksika ham konstrukciyalardan paydalanwi;
- otilgen baplar boyinsha bar matematikalik bilimlerin tartiplestirwi ham jetispeytuginlarin toliqtirwi;
- oqiw procesinde ozin-oz sholkemlestirwi qabiletine iye bolwi;
- qiyin situatsiyalarda ozbetinshe optimal sheshim qabillay biliwi;
- kompyuterde informaciyalardi basqariw qurali sipatin-da islew konlikpelerine iye bolwi;
- informaciyalardi jynaw, qayta islep shigiw ham tallaw ushin dereklerden paydalaniw uqiplqlarina ham konlikpelerine iye bolwi kerek.

Sabaq tamam bolgan son talabalardan tema boyinsha materialdin ozlestiriliwin, uyreniletugin materialdi tusinikli qilip bayanlawdi qiyinlastirwshi maselerlerdi anqlaw boyinsha soraw-juwap otkeriledi. Buni tiykarinda informaciyalik materialga, shinqitirwshi tapsirmalar ga ham programmalik tamiyinlewge duzetiwlir kiritilip, tallaw otkeriledi.

Jogari matematika boyinsha auditoriyalik sabaqlarda talabalar din informaciyalik qurallardan paydalanip orinlangan ozbetinshe jumisin sholkemlestirwidin usinilip otirgan metodikasini effektivligin tekseriw boyinsha pedagogikalik eksperimenttin uyretiwshi basqishi alimlar tarepinen ush jil dawaminda I semestrde otkerildi ham «Siziqli algebra» ham «Vektorliq algebra» baplarin ozishine aldi.

Sozimizdin soninda Jogari matematika boyinsha auditoriyalik sabaqlarda talabalar din oz betinshe jumisin sholkemlestirwidin usinilip otirgan metodikasidan paydalaniw boyinsha izertlewler natijeleri:

- talabalar din oz betinshe oqiw- uyreniw islerini jedellesiwine eriswge;
- oz betinshe jumis uliwma uqiplilqlari ham konlikpelerini qaliplestirwi tamiyinlewge;
- universal ham kasiplik kompetenciyalardi qaliplestiriwge jardem beredi.

Адебиатлар

1. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2009 йил 14 август 286 сонли буйруғига 1-илова. Талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат қилиш бўйича йўриқнома.
2. Содиков С. С. Математика фанидан талабалар мустақил ишларини ташкил қилишда инновацион технологияларнинг роли. // Молодой учёный. 2016. № 12.4. - С.90-92.
3. Ефремова О.Н. «Организация самостоятельной работы студентов на аудиторных занятиях по математике». // Вестник ТГПУ. 2010. Выпуск 12.

РЕЗЮМЕ

Bu maqolada oliy o'quv yurtlari talabalarining matematika fanidan o'z malakalarini auditoriya darslarida mustaqil ishlarni tashkil-lashtirish jarayonida qo'llashi qarab chigilgan.

РЕЗЮМЕ

Статья содержит интересные идеи о том, как максимально использовать математические навыки на аудиторных занятиях и в самостоятельной работе студентов высших учебных заведениях.

SUMMARY

The article contains interesting ideas how to use maximally mathematical skills at lessons in the classroom and in independent work of students of higher educational institutions.

БЎЛАЖАК ФИЗИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Б.Н.Мадаминов - ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: бўлажак физика ўқитувчилари, касбий компетентлик, билим, кўникма, сифатий масалалар.

Ключевые слова: будущие учителя физики, профессиональная компетентность, знания, навыки, качественные задачи.

Key words: future teacher in Physics, professional competence, knowledge, habits, qualitative tasks.

“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да “узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш йўлини давом эттириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ, юқори малакали кадрлар тайёрлаш” [1] белгилаб берилди. Бу борада инновацион технологиялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, кадрлар буюртмачилари талаблари ва муносабатлари асосида

мутахассиснинг касбий тайёргарлиги даражасига оид ахборот тизимларини жорий этиш муҳим аҳамият касб этади.

Атрофимиздаги ижтимоий ва технологик ўзгаришларга мос ҳолда, замонавий олий таълим муассасалари маълум билим ва малака бериб қолмасдан, танқидий фикрловчи, эффектив қарор қабул қилувчи, ўз дунёқарашига эга бўлган ҳаётдаги шарт-шароитларга мослашувчи ва уни яхшилашга интилувчи шахсни шаклланди.

тириш лозим бўлади. Бу натижаларга таълимда компетентли ёндашувни қарор топтириш орқали эришиш мумкин. Бозор муносабатлари илдам раванк топаётган бир пайтда меҳнат бозорида устувор ўрин эгаллаган кучли рақобатга бардошли бўлиш ҳар бир мутахассисдан ижтимоий-педагогик, психологик, касбий компетентликка эга бўлиш, уни изчил равишда ошириб боришни тақозо этмоқда.

Ўқув-тарбиявий жараёнда компетенциявий ёндашув тадқиқотлари компетенция, компетентлик, компетентли ёндашув тушунчаларига турлича нуқтаи назардан қарашлар мавжуд. Масалан, И. Зимняя бу муаммони ўрганишни ўрта тарихий даврга ажратади [2:18].

Биринчи босқич (1960-1970-йй). Бу даврда илмий тадқиқот методига компетенция тушунчаси киритилади ва бу тушунчалар ўзаро фарқланиши кўрсатилади.

Иккинчи босқич (1970-1990-йй). Бу босқичда компетенция ва компетентлик категориялари тилни ўрганишда, бошқарувдаги профессионализмда, менежментда ишлатилади.

Учинчи босқич (1990-1999-йй). Бу босқичда компетентликни таълимдаги илмий категория сифатида ўрганиш ва турли мамлакатлардаги асосий компетенцияни аниқлайди [3:73].

Компетенциянинг шаклланиши таълим мазмунини белгилловчи воситалар орқали амалга оширилади ва бу ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради [4:81].

Касбий компетентлик педагогик-психологик мутахассислиги мавжуд бўлган олимлар томонидан тадқиқ этилиб, ўрганилиб келинмоқда.

Н.Н.Муслимов, Қ.М.Абдуллаева, О.А.Қўйсинов, Н.С.Гаипова, Н.Н.Каримова, М.Қодировларнинг таъкидлашича, “Мутахассисларни касбий жиҳатдан тайёрлаш борасида хорижий мамлакатларда амалда бўлган таълим мазмунини бевосита ўрганиш шуни кўрсатадики, Ғарб мамлакатларида асосий ўринни мутахассиснинг компетентлик малака даражаси эгаллайди. Республикаимизнинг миллий таълим тизими моҳиятига кўра, таълим мазмунининг минимал талаблари билим, кўникма ва малакаларига асосланади” [7,8].

В.В.Нестеров, А.С.Белкинлар “компетенция таълим жараёнида самарали фаолият учун зарурий шарт-шароит яратувчи касбий ваколат, функциялар, компетентликни эса компетенцияни самарали амалга оширишни таъминловчи касбий ва шахсий сифатлар мажмуаси” – деб таърифлаган [8:186].

Касбий компетентлик – янгича ёндашувлар асосида ташаббускорлик, ташиқлотчилик, касбий ижодкорлик, мутахассислик доирасидаги билим, кўникма ва малака, ҳаётий тажрибаларни юқори самарадорликка асосланган ҳолда, мақсадли йўналтира олиш, касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган усул ва воситаларни аниқ вазиятларда қўллаш олиш жараёнига айтилади.

Касбий компетентлик бўлажак ўқитувчи томонидан алоҳида билим, малакаларнинг эгалланишигина эмас, балки билимларни доимо бойитиб бориш, янги ахборотларни ўрганиш, муҳим ижтимоий талабларни англай олиш, янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўллаш билишни тақозо этади.

Касбий компетентлик қуйидагича ҳолатларда яққол намоён бўлади:

- мураккаб жараёнлар;
- ноаниқ вазифаларни бажариш;
- бир-бирига зид маълумотлардан фойдаланиш;
- қўтилмаган вазиятда ҳаракат режасига эга бўла олишда.

Касбий компетенцияга эга мутахассис:

- ўз билимларини изчил бойитиб боради;
- янги ахборотларни ўзлаштиради;

- давр талабларини чуқур англайди;

- янги билимларни излаб топади;

- уларни қайта ишлайди ҳамда амалий фаолиятда самарали қўллайди.

Бўлажак физика ўқитувчилари касбий компетентлигида кўзга ташланадиган муаммоларнинг юзага келишига кўпгина омиллар сабаб бўлмоқда:

- билимларнинг изчил равишда бойитиб борилмаслиги, янги ахборотларни ўрганишнинг сустлиги;

- Интернет тизимидаги билим олишда етарлича фойдаланмаслик;

- дарсликдаги маълумотлар билан чегараланиб қолиш;

- фандаги янги маълумотларни излаб топиш, уларни қайта ишлаш ва ўз фаолиятида қўлланмаслик;

- лаборатория ва амалий машғулотларни самарали ташкил этмаслик;

- ўқитиш жараёнида педагогик ва ахборот технологияларидан уйғун равишда фойдаланмаслик;

- физик масалалар ечиш кўникмалари етарлича тақомиллашмаганлигини таъкидлаш жоиз.

Олиб борилаётган тадқиқотларга кўра, кўпчилик бўлажак физика ўқитувчилари механика, молекуляр физика, электр ва магнетизм, оптика, квант физика, атом, ядро ва элементар физикага оид мавзулар бўйича масалаларни ечишга қийналаётганлиги ёки умуман тушунмасликларни аниқланди. Бунга сабаб ўз устида ишламасликлар.

Келтирилган муаммоларнинг ечимларини биргина мақолада ёритиш, албатта, мушкул, шу боис, мақолада бўлажак физика ўқитувчисининг касбий компетентлигини сифатий масалалар ечиш жараёнида шакллантиришгагина тўхталамиз.

Сифатий масалани назарий билимларни текшириш учун тузилган саволдан фарқлаш лозим (масалан, Ампер нима, Ом қонуни қандай қоидага эга). Бундан мақсад бўлажак физика ўқитувчиларининг назарий билимларини мустаҳкамлаш, бу саволларга жавоблар тайёр ҳолда дарсликда бор ва бўлажак физика ўқитувчиси фақатгина уларни эслаши лозим. Сифатий масалада шундай савол қўйиладики, унга давоб дарсликда тайёр ҳолда бўлмайди. Бўлажак физика ўқитувчиси бу сифатий масаланинг жавобини масала шартининг берилиши ва ўзининг физикадан олган билимларига асосланиб, синтез қилиб бериши керак [5:22]. Сифатий масалани ечиш физикани ўқитиш жараёнида назария ва амалиёт бирлиги ҳақидаги дидактик тамойилни амалга оширишга ёрдам беради. Хусусан, экспериментал масалаларни қўллаш бўлажак физика ўқитувчиларида физик ускуналар билан ишлашда билим ва кўникмаларни ривожлантиради. Ишлаб чиқариш мазмунига эга бўлган сифатий масалалар бўлажак физика ўқитувчиларини техника билан таништиради, уларнинг дунёқарашини кенгайтиради, уларни амалиётга тайёрлайди. Сифатий масалаларни қўллаш физик назарияларни яхшироқ тушунишга, тўғри физик тасаввурларнинг шаклланишига ёрдам беради ва бўлажак физика ўқитувчилар билимида назарий қисм шаклланишига тўсқинлик қилмайди [6:29]. Шундай қилиб, сифатий масалаларни ечиш ҳодисаларни таҳлил қилиш ва синтезлаш заруратини тўғдиради, яъни мантикий фикрлаш, бўлажак физика ўқитувчиларини аниқ, бадиий, техник саводли ва қисқа сўзлашга ўргатади.

Кўринадики, бўлажак физика ўқитувчилари масалалар ечиш жараёнида ўзининг касбий компетентлигини тақомиллаштириши лозим. Бунинг учун илмий-оммабоп материаллардан фойдаланиш, кўпроқ физик масалалар занжирини тузиш, изчиллик асосида уларни ечиш методикасини ўрганиш мақсада мувофиқ.

Шундай қилиб, бўлажак физика ўқитувчиларига физика фанини ўргатишда танланган усул ва шаклларнинг самарадорлиги уч омилга боғлиқ бўлиши керак:

Биринчи омил ўрганилаётган муаммонинг ҳаётий аҳамиятини очиб бериш кизиқиш ўйғотибгина қолмай, балки таълим олишнинг оптимал усули ҳисобланади, чунки у олий таълим муассасаси таълимининг мазмуни билан боғлиқ.

Иккинчи омил бўлажак физика ўқитувчиларининг ҳиссиётлари ва ҳиссиётларига таъсири, уларнинг субъектив тажрибасига ва ички эҳтиёжларига таянади.

Учинчи омил бўлажак физика ўқитувчиларининг интеллектуал табиатини ривожлантириш, уларда ман

тикий фикрлаш мотивациясини кундалик эҳтиёжга айлантиради.

Хулоса қилиб айтганда, таълим тизимида физикани ўқитиш методикасини ривожлантиришда бўлажак физика ўқитувчисининг компетентлигини шакллантириш орқали таълим сифатини ошириш билан бирга юқори самарадорликка эришилади ва бўлажак физика ўқитувчиларида билим, малака ва кўникмалар тўлақонли шаклланиши мумкин.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда; 20-сон, 354-модда; 23-сон, 448-модда.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. -Москва: 2000. -С.18-20. <http://aspirant.rggu.ru>.
3. Шишов С.Б. Школа: мониторинг качества образования. -Москва: Педагогическое общество России, 2000. -С.73-74.
4. Ахмедов А. Физика машғулоти жараёнида талабанинг экспериментал компетентлигини таъминлаш. -Тошкент: // Педагогика. №1, 2018. 81-87-б.
5. Тульчинский М.Е. Качественные задачи по физике. -Москва: «Просвещение», 1976. -С.22.
6. Mirzaaxmedov B va boshqalar. Fizika o'qitish metodikasi. -Toshkent: TDP, 2010. 1-qism. 29-b.
7. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. 8-9-b.
8. Нестеров В.В., Белкин А.С. Педагогическая компетентность. -Екатеринбург: Учебная книга, 2003. -С.186.

РЕЗЮМЕ

Мақолада олий таълим муассасалари бўлажак физика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини такомиллаштиришдаги айрим муаммолар ва уларнинг ечимлари ҳақидаги илмий маълумотлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даются научные сведения о некоторых проблемах совершенствования профессиональной компетентности у будущих учителей физики в высших образовательных учреждениях и говорится о решении этих проблем.

SUMMARY

The article contains the scientific data about some problems of developing professional competence of future teachers in Physics at higher educational establishments and the author tries to give the solution to these problems.

ЭЛЕКТРОН АХБОРОТ ТАЪЛИМ МУҲИТИДА КАСБИЙ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНЛАРИНИ ЛОЙИҲАЛАШТИРИШНИНГ ДАСТУРИЙ ВА МЕТОДИК ТАЪМИНОТИ

Д.Н.Маматов - педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Тошкент давлат педагогика университети

Ж.О.Балтабаев - катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: касбий таълим, дастурий таъминот, методик таъминот, электрон ахборот таълим муҳити.

Ключевые слова: профессиональное образование, педагогическое проектирование, электронная информационно-образовательная среда, профессиональное образование, профессиональная компетентность.

Key words: vocational education, pedagogical design, electronic information and educational environment, vocational education, professional competence.

Ўзбекистонда хорижий таълим тажрибалари асосида эришилган ижобий натижаларни умумлаштириш ва ривожлантириш, касбий таълим соҳалари бўйича таълимнинг ягона ахборот-таълим порталларини шакллантириш, фанларнинг ягона ахборот-методик таъминотини яратиш имконини берадиган фан порталларини яратиш, ахборот ресурсларидан касбий таълим жараёнида фойдаланиш методикаларини ишлаб чиқиш, олий таълим муассасаларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, воситалари билан жиҳозлаш, талабалар, ўқитувчилар ва тадқиқотчиларнинг жаҳон таълим ресурслари, замонавий ахборот ресурс марказлари маълумотлар базаларига кириш имкониятларини кенгайтириш муҳим вазифалардан ҳисобланади [1].

Электрон ўқув-методик мажмуа замонавий ахборот технологиялари муҳитида ўқитишнинг дидактик, дастурий ва техник интерактив мажмуасидан ташкил топади. Электрон ўқув-методик мажмуалар анъанавий мажмуалардан фарқли ўлароқ, ўқитишнинг компьютер ва анъанавий технологиялари бирлиги сифатида намоён бўлади.

Замонавий ахборот технологиялари муҳитида электрон ўқув-методик мажмуанинг таълим воситаларига қуйидагилар қиради: дарсликлар, ўқув қўлланмаларнинг электрон версиялари; мультимедияли ўргатувчи тизимлар; аудио ўқув-ахборот материаллари; видео ўқув-ахборот материаллари; виртуал лаборатория ишлари; тренажёрлар; маълумотлар ва билимлар

базаси; электрон кутубхоналар; эксперт ўргатувчи тизимлар асосидаги ўқитиш воситалари; виртуал реаллик асосидаги ўқитиш воситалари.

Электрон дидактик материалларни яратишда дастлаб қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилди. Электрон ўқув қўлланмаларнинг асосий мазмунини ёритиш ва уни изохлаш ҳамда қўшимча ўқув ахборотларини олиш учун гипермувожаатларнинг берилганлиги; ўқув материалларининг таркибий тузилмасини шакллантиришда модул тизимидан фойдаланилиш; мустақил таълимни ташкил этиш ва ўқув материалларини ўрганиш бўйича батафсил йўриқноманинг келтирилиши; назорат топшириқлари, ўз-ўзини текшириш саволлари, тест топшириқларининг мавжудлиги [3].

Электрон ўқув-методик мажмуалар ташкилий-методик, ахборот-ўргатувчи ва назорат қилувчи дидактик функционал блоклардан ташкил топади. Мажмуанинг педагогик-психологик вазифалари ўқув материалларини гипермедиа муҳитида тақдим этиш, ўқувчилар билан ўқитувчилар орасидаги дидактик мулоқот ва таълим воситалари орқали амалга оширилади. Таълим мақсадларига эришишда педагогик дастурий воситалар: таълим жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциялаш; талабанинг ўз ўқув фаолиятини ўзи назорат қилиши ва тўғри йўналтириши; компьютернинг ҳисоблаш имкониятларидан фойдаланиш туфайли ўқув вақтини тежаш; ўқув материалларини визуаллаштириш;

ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларни моделлаштириш, уларни имитациялаштириш; талабаларнинг ўз-ўзини назорат қилиш имконияти; турли педагогик вазиятларда оптимал қарор қабул қилиш малакасини шакллантириш; фикрлашнинг аниқ бир шаклини (кўргазмали-образли, назарий) ривожлантириш; касбий билимларни эгаллаш мотивларини кучайтириш; билиш фаолияти маданиятини шакллантириш имкониятларини яратади [2].

Электрон ўқув-методик мажмуа воситалари ва таълимнинг электрон ахборот таълим муҳити қуйидаги асосий талаб ва вазифаларнинг бажарилишини таъминлайди: талабалар ва уларнинг ахборот муҳитидан фойдаланиш фаолиятини қайд этиш; педагоглар талабаларнинг мустақил фаолиятини маслаҳат йўли билан қўллаб-қувватлашини таъминлаш; талабаларга зарурий ўқув материалларини мустақил ўзлаштириш учун тавсия этиш; ўқув жараёнида талабалар томонидан ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни аниқлашни автоматлаштириш; электрон ўқув-методик мажмуа базасида талабаларга тавсия қилинган ўқув материаллари, қўшимча адабиёт ва бошқа воситалардан фойдаланиш учун таълим муассасаси ахборот ресурсларидан масофадан фойдаланиш имкониятини яратиш; виртуал лаборатория машғулоти ва индивидуал (якка тартибдаги) амалий топшириқларни бажаришда кафедра ўқитувчиларининг масофавий маслаҳати, шунингдек, бошқа кўринишдаги ёрдамни ташкил қилиш [4].

Бу талабларни амалиётга жорий қилиш электрон ахборот таълим муҳитини яратиш ва фан бўйича ўқув-методик мажмуани шаклланганлик даражасига кўра, уни босқичма-босқич амалга ошириш имкониятини беради. Тадқиқот ишларимиз натижасида электрон ўқув-методик мажмуани шакллантириш ва амалиётга жорий этишнинг қуйидаги тўртта босқичи таклиф этилди.

Биринчи босқичда ўқув дастурлари, маъруза матнлари, назорат учун мўлжалланган саволлар, фаннинг мазмунини камраб олувчи якуний назорат топшириқлари, лаборатория машғулотларининг рўйхати, баёни ва улар бўйича назорат саволлари, ўқув фани бўйича курс лойиҳалари, уларни бажаришга оид методик тавсияларнинг электрон версиялари ишлаб чиқилди.

Иккинчи босқичда яратилган ўқув-методик материалларни жойлаштириш учун дастурий платформа ишлаб чиқилди.

Учинчи босқичда фанлар бўйича электрон ўқув-методик мажмуа яратилиб, уни ўқитишнинг замонавий технологиялари воситасида ўзлаштириш имкониятлари таъминланди.

Тўртинчи босқичда талабанинг билиш фаолиятига мос бошқариш элементлари киритилди ҳамда ўқув жараёнининг якуни бўйича талаба билим, кўникма ва малакаларининг Давлат таълим стандартларига

мослигини аниқловчи дастурий таъминот орқали назорат ва мониторинг тизими яратилди.

Электрон ахборот таълим муҳитида педагогик амалиёт талабаларни касб-хунар коллежларида таълим-тарбиявий ишларга касбий педагогик ва психологик тайёрлаш, ижодий фикрлаш ва қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ташкил этилади.

Педагогик амалиётга тайёрланиш, ташкил этиш ва ўтказиш борасидаги тажрибалар бир қанча муаммолар мавжудлигини кўрсатди.

Педагогик амалиёт жараёнида талабалар кабий тайёргарлигининг шаклланганлик даражасини ўрганиш ва таҳлил қилиш мақсадида “Талабалар малакавий амалиётини ташкил этиш ва бошқариш электрон тизими” номли ЭХМ дастури ишлаб чиқилди.

Ушбу тизим қуйидаги компонентлардан иборат: малакавий амалиёт низоми; малакавий амалиёт бўйича методик тавсиянома; малакавий амалиёт ҳужжатлари; малакавий амалиёт майдончалари; топшириқлар; галерея; намунавий ҳисобот; қўшимча тавсиялар; кутубхона; муаллифлар.

Малакавий амалиётнинг бошланғич босқичида талабалар амалиёт низоми ва методик тавсиянома билан танишдилар. Касбий билимларини аниқлаш мақсадида педагогик амалиётга чиқишдан олдин талабаларнинг мутахассислик фанларидан, педагогика ва психология, ёш физиологияси ва гигиена фанларидан олган билимлари ҳамда педагогик компетентлиги шаклланганлик даражасини аниқлашга қаратилган педагогик муаммоли вазиятлар (матн ва электрон видеоларҳалар кўринишида) асосида синов ўтказилди. Натижа 100 балли баҳолаш мезони асосида баҳоланди. Амалиёт даврида бажариладиган топшириқлар ва шу талаб асосда тузиб чиқилган намунавий ҳисобот билан танишиш имконияти яратилди. Қўшимча тавсиялар бўлимида инновацион технологиялар асосидаги ўқув-методик мажмуалар билан танишиб, улардан ўз фаолиятида фойдаланди. Кутубхона бўлими мутахассислик фанларидан электрон адабиётлар мажмуасидан иборат. Галерея бўлими малакавий амалиётни ташкил этишга кўмакчи расмлар, видеороликлар, очик дарс ишланмалари, ўтказилган тадбирлар, ОАВ да чиқишлардан иборат. Малакавий амалиёт сўнгида талаба чиқиш назоратини топшириб, олган баллари кириш топшириги натижасига солиштирилиб, касбий компетентлигининг шаклланганлик даражасини мустақил аниқлайди.

Касбий таълим жараёнларини такомиллаштиришга хизмат қилувчи қуйидаги масалаларга эътибор қаратиш зарур, деб ҳисоблаймиз: эришилган ижобий натижаларни умумлаштириш ва ривожлантириш асосида касбий таълим соҳалари бўйича таълимнинг ягона ахборот-таълим порталларини яратиш; бўлажак ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш механизми сифатида малакавий педагогик амалиётни ташкил этишнинг инновацион шакллари, электрон ўқув-услубий мажмуалар, электрон қўлланмаларни яратиш.

Адабиётлар

1. Бегимкулов У.Ш. ва бошқалар. Педагогик таълимни ахборотлаштириш: назария ва амалиёт. Монография. -Тошкент: «Фан», 2011, 232-б.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - Москва: “ИРПО”, 1996. -С. 336.
3. Кукушин В.С. Педагогические технологии. -Москва: «Март», 2004. -С. 336.
4. Маматов Д.Н. Электрон ахборот таълим муҳитида касбий таълим жараёнларини педагогик лойиҳалаштириш. Монография. -Т.: “Наврўз”, 2017. 160-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Электрон ахборот таълим муҳитида касбий таълим жараёнларини лойиҳалаштиришнинг дастурий ва методик таъминоти ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются этапы и модели педагогического проектирования процессов профессионального образования в электронной информационно-образовательной среде.

SUMMARY

The article is devoted to the study of stages and models of pedagogical designing of processes of professional education in the electronic information- educational environment.

РОЛЬ МУЗЫКАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ

А.Б.Надырова - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажизияза

Таянч сўзлар: мусикий дарс, педагогик фаолият, маънавият, метод, мусикий ижод, мусикий тафаккур.

Ключевые слова: музыкальный урок, педагогическая деятельность, просветительство, метод, музыкальное творчество, музыкальное мышление.

Key words: musical lesson, pedagogical process, enlightenment, method, musical art, musical intellection.

В настоящее время проблеме формирования познавательной самостоятельности учителя музыки придаётся особое значение и связано это в первую очередь с её профессиональной деятельностью, для чего ему необходимы профессионально-теоретические знания, умения и навыки.

Урок музыки это урок искусства. Это значит что музыка определяет всё происходящее на занятиях: характер общения учителя с учащимися, методы, приёмы донесения музыкального материала, логику организации занятия и строится урок в опоре на закономерности самой музыки. В нём обязательно есть своя кульминация, подход к ней, заключения. И драматургия урока может быть аналогичной музыкальным формам (иметь черты трёх частности, рондо, вариации и т.д.). Т.е. в целом урок по содержанию и по форме должен представлять собой как бы произведение искусства.

На уроках должна звучать музыка, способствующая развитию у учащихся здоровых музыкальных потребностей и высокого вкуса. На уроке музыки, как нигде, тесно сотрудничают чувство и мысли, достигается единство творческих устремлений учителя и учащихся. Свобода в суждениях и ответах, творческая активность и инициатива учащихся, удовлетворённость от современных занятий возникают именно благодаря профессиональной компетенции учителя музыки.

Разрабатывая уроки музыки, надо помнить что их идея может зависеть не только от материала программы и педагогической задачи стоящей перед учителем, но и от времени, когда рекомендуемый программой материал осваивается. Это может касаться и пения, и анализа произведения, и даже нотной грамоты.

Замысел урока призван учитывать современное состояние культурной обстановки в обществе, сегодняшнее восприятие жизни учащихся, ибо то что сегодня кажется неинтересным учителю музыки, почти наверняка будет неактуальным и для учеников.

Готовясь к урокам, следует ориентироваться и на своё восприятие. Лучше, если замысел урока будет интересен лично учителю, в свете его сегодняшнего жизневосприятия. И тогда знакомый и уже достаточно привнесший музыкальный материал будет раскрыт по-новому. И это свежее прочтение определит замысел урока и его разработку.

Творческий замысел учителя реализуется прежде всего в выборе методических приёмов изучения произведения, освоении песни, становлении музыкальных потребностей учащихся, их способностей. Это главный момент проводимых занятий.

В процессе проведения урока вырисовываются и другие его компоненты: повторение освоенного на предыдущих занятиях, закрепление произведения в сознании учащихся, характер возможного домашнего задания. В это время происходят подбор певческих упражнений к конкретному хоровому произведению, поиск музыкального материала, на примере которого может быть предусмотрена возможность услышать сочинение в разных интерпретациях, постановка проблемных занятий.

Современный учитель музыки чаще всего стремится отказываться от трафаретных, застывших форм урока, ищет для него разнообразные конфигурации построения, инновационные формы занятий.

Поиск новых приёмов, не использованных ранее ви-

дов организации деятельности учащихся, педагогических средств должен превратиться у учителя музыки в самоцель. Творя замысел урока, важно представлять себе основу его драматургии, формировать особое учительское чувство времени. В зависимости от ритма урока учитель музыкант подбирает темп и ритм своей речи, организует другие средства педагогического воздействия.

Следуя этическому замыслу композиторам произведения необходимо попробовать, рассказывать неспешно и величаво, о смешном живее, используя в этом случае другой стиль речи и т.д. Таким образом в концепцию урока заложены следующие составные: изучаемая музыкальная тема урока и учебный материал, обуславливающий его конкретное наполнение;

- художественная, дидактическая и воспитательная сверх задача урока;
- психология учебно-музыкального процесса, эмоционально-познавательные возможности, музыкальные способности учащихся;
- творческие и исполнительские задатки учащихся;
- искусство педагогического перевоплощения.

Музыкально-педагогическая деятельность сочетает в себе педагогическую, хормейстерскую, музыковедческую, музыкально-исполнительскую, исследовательскую работу, основанную на умении самостоятельно обобщать и систематизировать полученные знания.

Художественная деятельность занимает в жизни учителя музыки особое место. Она тесно связана с творчеством. В работе учителя музыки художественное творчество проявляется в умении интересно, увлекательно проводить уроки музыки и внеклассные занятия, ярко, образно исполнять музыкальные произведения.

Творчество учителя во многом обусловлено спецификой его деятельности, который носит публичный характер, осуществляется в определённой аудитории и требует умения управлять своими чувствами и настроениями. Вообще педагогический процесс связан с постоянным творческим поиском, поскольку учителю приходится действовать в изменяющихся условиях разнообразных педагогических ситуаций. При этом творческий процесс приобретает двухсторонний характер: с одной стороны, творчество учителя, с другой – на основе применяемых им стимулирующих методов возникает творческая деятельность учащихся. Творческое состояние класса необходимо поддерживать и сделать творческий поиск современным коллективным стремлением учителя и учащихся. Естественно, что их творческая деятельность не может проявиться сразу же в полном объёме, но учитель постепенно, шаг за шагом приобщает ребят к тому, чтобы вырабатывая потребность в самостоятельности суждений и оценке воспринимаемых явлений, пробуждать инициативу и творческую фантазию.

Творческая деятельность учителя предполагает и педагогическую импровизацию, которая обуславливается его способностью быстро и правильно оценивать ситуацию и поведение учащихся и оперативно находить решение. Огромное значение для этого имеет уровень общей культуры учителя, его психолого-педагогическая грамотность и научная эрудиция.

Творческая природа музыкального искусства открывает особенно большие возможности для творчества учителя музыки. Ведь она проявляется не только в

сознании, но и в интерпретации музыкальных произведений на основе постижения композиторского замысла, идеи, художественного образа и смысла произведения. Решающую роль в этом процессе играют музыкально-слуховые представления, интеллект музыканта, его музыкальный опыт, владение средствами художественной выразительности. При этом следует подчеркнуть что творческая деятельность в области занятий искусством требует от человека повышенной эмоциональности, образности мышления, богатство художественных ассоциаций.

Творческая деятельность учителя музыки зависит от ряда обстоятельств: от условий в которых он работает, от уровня общего развития класса и музыкальной подготовки школьников, собственных личностных качеств.

Чтобы творческие проявления учащихся носили последовательный и активный характер, учителю необходимо подбирая дополнительный репертуар для урока музыки и для внеклассной работы, включать произведения, которые могут служить основой для развития конкретных творческих навыков и в то же время отвечать дидактическим задачам общего продвижения учащихся:

- с целью формирования у школьников ассоциативного мышления привлекать аналогичный материал из смежных областей других видов искусства
- уметь импровизировать в неожиданных ситуациях
- использовать разнообразные формы работы, способствующие созданию на занятиях атмосферы творческой активности, заинтересованности (словесно-иллюстративная, поисковая и т.д.)
- разрабатывать серии творческих заданий и находить наиболее эффективные формы их постановки перед школьной аудиторией (в основном для этого используется внеклассная работа)
- применять различные виды творческой деятельности на каждом занятии, исходя из главной задачи каждого конкретного занятия.

Для многих специфика профессии «учитель музыки общеобразовательной школы» заключается в самом его названии. Конечно, в музыкальной школе преподаётся более глубоко и разносторонне (сопрано, музыкальная литература, элементарная теория, хор – для этих предметов отведены специальные уроки). Одно только занятие специальным инструментом говорит само за себя. Но затрагивает ли такое различие сущность специфики профессии? Ведь в наше время повсеместно появляются школы с углублённым изучением музыки. И профессионалы, и учитель массовой школы учит детей одному и тому же – музыке.

Думается, что различие в содержании профессионального музыкального образования и массового не является существенным для специфики профессии «учитель музыки общеобразовательной школы», а значит это не сама специфика, а только одна из отличительных черт профессии – не более.

Однако в научно-теоретической литературе существует и другая позиция, благодаря которой на долгие годы в массовом музыкальном образовании утвердился подход к преподаванию музыки как школьного предмета. Суть такова: музыка преподаётся в школе, значит это школьный предмет, который должен преподаваться так же, как все школьные предметы – на принципах общей дидактики. Правда, что музыка в системе школьных наук в свою очередь имеет специфику – это не естественно научный предмет, а искусство, т.е. школьный предмет эстетического цикла. Как становится ясно в настоящее время, такое понимание преподавания музыки в школе привело к негативным последствиям которые не изжиты и по сей день.

Наш многолетний опыт и личные наблюдения показали на то, что – дело прежде всего в том, что основ-

ным показателем эффективности учебно-воспитательного процесса, протекающего на общедидактических принципах, является успешное овладение учащимися определённым комплексом знаний, умений и навыков. При таком подходе и цель музыкального образования, и его содержание (репертуар программ), и методика как средство его реализации были подчинены главному – обеспечить формирование разного уровня знаний, умений и навыков, которые в свою очередь, были достаточно строго определены для каждого возраста и класса.

Моделью такого преподавания музыки в школе послужила система профессионального образования, что, в принципе, естественно и логично. Однако отсутствие такого важного элемента массового музыкального образования, как обучение игре на музыкальном инструменте, с одной стороны, и исключительно малое количество часов, отводимых предмету «Музыка» (в подавляющем большинстве школ это один час в неделю), с другой стороны, а также преимущественно коллективная форма занятий о том, что программа профессиональных музыкальных школ была внедрена в массовую школу в усечённом варианте. Сам учитель превратился поистине в универсал: он должен был (за один урок!) успеть научить детей элементарной музыкальной грамоте, привить навыки слушания музыки, осуществить ритмическое воспитание, дать сведения о произведениях и их авторах (биографии), выучить с детьми песенный репертуар, провести с ними анализ музыкальной выразительности и пр. Может быть, именно в этой универсальности и есть специфика профессии «учитель музыки общеобразовательной школы»? ...

Учитель музыки учит школьников искусству управления собственным восприятием в процессе познания музыки. Поэтому умения и навыки культурного слушания и слышания музыки не имеют дидактического содержания. Будучи диалектическим единством рационального и эмоционально-образного мышления, они призваны обеспечить будущему слушателю музыки его понимание «и умом, и сердцем».

Именно этим навыкам учит школьников учитель музыки общеобразовательной школы, занимаясь с ними содержательным анализом инструментальных произведений. Активизации познавательных интересов учащихся способствует также создание учителем определённого эмоционального настроения в процессе занятий, пробуждение у школьников узнавать новое, преодолеть затруднения. Всё вышеизложенное сегодня нас заставляет пересмотреть подготовку будущих учителей музыки на современном этапе развития нашего общества.

Особому рассмотрению подлежат те требования, которые предъявляются к учителю музыки в связи со спецификой его работы в общеобразовательной школе.

Теоретическая подготовка позволяет учителю музыки, глубже понимать явления музыкального искусства, основные закономерности истории и теории музыки в их взаимосвязи и взаимообусловленности.

Изучение теории и истории музыки необходимо учителю как для проведения уроков так и для организации внеклассной работы, поскольку даёт ему следующие знания:

- основные закономерности формирования и развития русской, узбекской, каракалпакской и зарубежной музыкальной культуры в их связи с общественно-историческими условиями;
- основные черты национальных композиторских школ;
- диалектику развития художественных стилей (барокко, классицизма, рококо, романтизма и т.д.);
- эволюция основных музыкальных жанров и форм (оперы, балета, симфонии, оратории, соната и т.д.).

Учитель приобретает следующие навыки и умения:

- интересно, грамотно, разносторонне и образно рассказывать детям о музыке, дополняя рассказ иллюстрацией музыкальных произведений;

- определять основные черты того или иного музыкального стиля, направления, течения;

- определять основные черты стиля данного композитора в его связях с эпохой;

- свободно анализировать произведения, выявляя закономерности образного содержания и его воплощение во всём комплексе формообразующих и выразительных средств;

- выявлять в произведении узловые моменты музыкальной драматургии.

Среди навыков и умений, связанных с курсом гармонии выделяются следующие:

- определять ладофункциональное развитие музыкального произведения: тональный план, структуру и функции аккордов, типы отклонений и модуляций, каденций;

- различать типы фактуры в музыкальных произведениях;

- подбирать аккомпанемент к заданным мелодиям;

- свободно транспонировать;

- уметь подбирать необходимую музыку.

С курсом сольфеджио связаны следующие умения и навыки:

- слышать структуру аккорда, его расположение;

- чисто интонировать мелодию;

- удерживать слухом тональность;

- читать ноты с листа и транспонировать.

Из курса полифонии учитель должен знать:

- основные закономерности многоголосия;

- эволюцию полифонического многоголосия от XV – XVI вв. /полифония строгого стиля/ к XVIII в. /полифония свободного стиля/, а также принципы развития современной полифонии;

- особенности русского народного многоголосия.

Курс анализа музыкальных произведений даёт учителю следующие навыки и умения:

Литература

1. Каримов И.А. Юсак маънавият энгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008.

2. Шарипова Г. Мусика фанини ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. -Т.: 2009.

3. Янов-Яновская Н. «Говорят музыканты Узбекистана: двадцать лет спустя. Музыкальная академия. -Ташкент: 2004, №1. - С.69.

РЕЗЮМЕ
Мақолада мусика ўқитувчисининг касбий таёргарлиги масалаларига бағишланган. Мусика ўқитувчининг назарий тайёргалиги мусика санъати сирларини чуқур тушунишга, мусика тарихи ва назариясини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини, қонуниятларини туғри англашга ёрдам беради. Ўқитувчининг мусикий тайёргарлиги болаларда мусика қобилятини ўстиришга имконият яратиши мақолада қайд этилган.

РЕЗЮМЕ
Статья посвящается вопросам профессиональной подготовки учителя музыки. Теоретическая подготовка позволяет учителю музыки глубже понимать явление музыкального искусства, основные закономерности истории и теории музыки в их взаимосвязи. Рассматриваются профессиональные навыки учителей направленные на развитие музыкальных способностей детей на уроках музыки.

SUMMARY
The article is devoted to the issues of professional training of teachers in Music. Theoretical preparation let the teacher in Music understand the concepts of musical art, main regularities of history and theory of music in their inter relation.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТУРИЗМ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР ТАЛАБАЛАРНИНГ ТУРИСТИК МАДАНИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Д.Ш.Нафасов - докторант

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: туризм, туристик маданият, маданий мерос, ички туризм, жаҳон саёҳат ва туризм кенгаши.

Ключевые слова: туризм, туристическая культура, культурное наследие, внутренний туризм, Совет путешествия по миру и туризм.

Key words: tourism, tourist culture, cultural heritage, domestic tourism, World travel and tourism council.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки қунлариданоқ хизматлар кўрсатиш соҳасидаги туризм хизматлари замонвий хизмат турлари сифатида талқин қилиниб, унга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Соҳа ривожини учун зарурий ташкилий - ҳуқуқий механизмлар вужудга келтирилиб, ҳуқуқат томонидан тегишли меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Бу йўналишдаги ишлар ҳозир ҳам давом

- ориентироваться в исторических особенностях формы, стиля, жанра при целостном анализе музыкальных произведений;

- комплексно воспринимать форму, фактуру, гармонию произведения;

- логически осмысливать каждую музыкальную форму в процессе изучения и исполнения музыкальных произведений.

Каждый урок музыки должен носить на себе печать неповторимой личности учителя. Творчески подойти к уроку – значит выявить и до конца раскрыть своё собственное отношение к музыке столь же ярко и убеждённо, как это делает композитор, исполнитель. Учитель организует соответствующую деятельность детей, способствует тому, чтобы музыка дошла до сознания каждого ребёнка. Знание каждого данного класса, умение преподнести музыкальное произведение так, чтобы ребята были предельно увлечены музыкой, пробуждение в них эмоциональной отзывчивости, активности в процессе исполнения, слушания музыки, размышлений о ней – в этом заключается мастерство учителя.

Б.М.Теплов утверждал следующее: «Мы не имеем таких знаний, которые позволили бы давать отрицательный диагноз о музыкальности ребёнка до начала систематического и квалифицированного музыкального воспитания и обучения».

В процессе использования музыкальных технологий на уроке музыки дети узнают, постигают, осваивают закономерности языка, учатся осознавать и воспроизводить музыку. Всё это расширяет кругозор учащихся, раздвигает горизонты исполнительской деятельности, даёт возможность значительно повысить уровень исполнительских навыков, развивать музыкальные способности детей.

Все музыкальные технологии помогают формировать навыки активного восприятия музыки, обогащают музыкальный опыт детей, прививают им знания, что в целом является важной предпосылкой обогащения музыкальной культуры школьников.

этаётгани фикримизнинг исботидир. Шу туфайли «Жаҳон саёҳат ва туризм кенгаши» (WTTC - World Travel and Tourism Council) нинг кўрсаткичи бўйича Ўзбекистон Республикаси 2013 йилда туризм соҳасида энг тез ривожланаётган бешта мамлакатлар қаторига кўшилди [3].

«Туризм содда қилиб айтганда, дунёни тушуниш, дунёни англаш, шу билан бирга дунё саҳнига чиқиш

демакдир. Биз ана шу муҳим соҳани ривожлантиришимиз, унинг кенг имкониятларидан фойдаланишимиз керак...» деган эди И.А.Каримов [1:92].

Бугунги кунда туризм соҳаси мамлакатлар ва минтақалар иқтисодийтини ривожлантириш учун муҳим аҳамият касб этишини ва у XXI аср жаҳон ҳўжалигининг устувор тармоқларидан бири эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ўзбекистон замонавий туризм индустриясини ривожлантириш учун барча зарур манбаларга эга. Буюк Ипак йўли устида жойлашган Ватанимиз қулай табиий-иклим шароитларига, бой тарихий, маданий меросга ва айна пайтда ҳам ички, ҳам халқаро туризмни ривожлантириш учун юқори салоҳиятга эга.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси бой маънавий-маданий меросга, турли-туман тарихий-археологик объектларга, қулай табиий-иклим шароитига ва кўп тармоқли ижтимоий инфратузилмага эга бўлиб, бу эса туризмнинг турли шакллари илдам ривожлантириш учун барча зарур шарт-шароитларни яратди.

Қисқа вақт ичида республикада туристик соҳани ривожлантириш бўйича қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистоннинг туризм салоҳиятини комплекс равишда ривожлантиришга йўналтирилган 20 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди, улар ўз навбатида туризм соҳасидаги янги давлат сиёсатига асос бўлди, туризм соҳасидаги субъектларга аҳамиятли тарзда солиқ ва божхона имтиёзлари ва афзалликларини берди. Шу билан бир қаторда, соҳада бир қатор ҳал этилмаган масалалар мавжудлиги, шу жумладан, хорижий фуқаролар учун виза ва паспорт режимини либераллаштириш ишлари секин олиб борилаётганлиги, улар учун электрон кириш визаларини расмийлаштириш имконияти мавжуд эмаслиги, бой ички ва зиёрат туризмлари салоҳиятидан суғ фойдаланилганлиги, инвестициялар, хусусан, хорижий инвестициялар секин жалб этилаётганлиги сабабли туризм инфратузилмасининг етарлича ривожланмаганлиги, шунингдек, ахборот-коммуникация технологиялари етарлича татбиқ этилмаётганлиги соҳанинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев мамлакатимизда туризмни изчил ривожлантириш истикболлари, сайёҳлик объектларидан самарали фойдаланиш, кўрсатилаётган хизмат турлари сифатини ошириш, юртимизга ташриф буюраётган сайёҳлар оқимини кўпайтириш борасида амалга оширилаётган ишлар таҳлилига бағишланган йиғилишида "...Туризм – иқтисодийнинг муҳим тармоқларидан бири. Мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, вшбу тармоқни янада такомиллаштириш зарур. бни давнинг ўзи такозо этмоқда", деган эди. Шунингдек, ёшларимиз келажаги ҳақида "...Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз", деган эди [2:14].

Мамлакатни модернизациялаш босқичида туризм ва меҳмондўстлик индустрияси соҳасидаги ечимини кутиб турган масалалар қаторида, туризм индустрияси меҳнат бозорида ишловчи ходимларга қўйиладиган малакавий талабларга жавоб бера оладиган, туристик соҳаларда юксак маданиятли кадрларни тайёрлаш долзарб масала бўлиб турибди.

Ушбу глобал вазифаларнинг ҳал қилинишида ҳар бир шахснинг ижодий шаклланиши жараёни ўта муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг "Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида" ги фармонида "Таълим

тизимида инновацияларни, шу жумладан, ўқитишнинг замонавий, интерактив ва ижодий услубларини жорий этиш орқали тарғиб қилишга қўмаклашиш, рақамли технологиялардан кенг фойдаланишни назарда тутувчи инновацион ўқув дастурларини ишлаб чиқишни таъминлаш" вазифалари белгилаб қўйилган.

Шуларни ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан «Самарқанд иқтисодий ва сервис институтини ташкил этиш тўғрисида» ги қарорига асосан Самарқанд иқтисодий ва сервис институтида туризмнинг устувор йўналишлари бўйича юқори малакали мутахассислар тайёрлаш белгиланди.

Ҳозирги пайтда ушбу ўқув даргоҳида «Туризм (фаолият йўналишлари бўйича)», «Меҳмонхона ҳўжалигини ташкил этиш ва бошқариш», «Туризм (фаолият турлари бўйича)», «Туризм ва меҳмонхона ҳўжалиги сервиси», «Маркетинг (туризм)», «Менежмент (туризм)», «Туризм маркетинги», «Туризм менежменти», «Туризм операторлик хизматини ташкиллаштириш», «Сервис (туризм ва меҳмонхона ҳўжалиги)» таълим йўналишлари бўйича кадрлар тайёрланмоқда. Бу борада туризм соҳасидаги олий ўқув юртлири, Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастуридаги ихтисослик фанлар блокида турган «Туризм асослари» фани ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда давлат таълим сиёсатининг асосий мақсадлари қаторида олий таълимда талабаларнинг туристик маданиятини такомиллаштириш, ҳар томонлама ривожланган баркамол инсон қилиб тарбиялаш асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

Республиканинг туризм салоҳиятини, биринчи навбатда инвестицияларни фаол жалб қилиш, соҳага инновацион ғоя ва технологияларни жорий этиш, шунингдек, мамлакатнинг бой табиий, маданий ва тарихий меросининг мавжуд ресурслари ва имкониятларидан ҳар томонлама фойдаланиш ҳисобига ривожлантириш учун янада қулай шароитлар яратиш мақсадида республикамизда бир қатор ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 16 августдаги «2018 – 2019 - йилларда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича биринчи навбатдаги чора - тадбирлар тўғрисида» ги ПҚ – 3217 - сон қарори, 2018 йил 3 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт - шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора - тадбирлар тўғрисида» ги ПФ-5326-сон Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги ПФ4947 – сонли фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора - тадбирлари тўғрисида» ги ПҚ – 2909 - сонли қарори, «Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодий соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора - тадбирлари тўғрисида» ги ПҚ-3151- сонли қарори, 2017 йил 28 июлдаги «Маънавий - маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида» ги ПҚ - 3160 – сонли қарори ва мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий - ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни ҳудудларни барқарор ижтимоий - иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири сифатида ички туризмни жадал ривожлантириш, фуқароларни мамлакатимизнинг маданий-тарихий мероси ҳамда табиий бойликлари билан таништириш мақсадида қабул қилинган 2017 йил 7 февралдаги «Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш

чора – тадбирлари тўғрисида» ги қарорлари қабул қилинди [4].

Фармон қабул қилиниши билан республикада «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил!» номи остида мамлакат бўйлаб таништирув саёҳатлари ва турларини ташкиллаштиришнинг кенг миқёсли дастури ишга туширилди, унинг доирасида бир миллионга яқин фуқароларимиз, шу жумладан ўқув муассасаларининг ўқувчилари ва талабалари, ногирон болалар ва кам таъминланган оилалар фарзандлари, ишчилар, нафақахўрлар, маҳалла фаоллари, аёллар ва аҳолининг бошқа қатламлари ҳам мамлакат бўйлаб саёҳат қилиш имконига эга бўладилар. Ушбу дастур асосида олий таълим талабалари билан Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларига саёҳатлар уюштирилди. Бу эса ўз навбатида талабалар туристик маданиянинг ривожига олиб келади.

Фармонда белгиланган тадбирларнинг амалга оширилиши ички ва зиёрат туризмларини жадал ривожлантириш ва уларнинг бой салоҳиятидан ҳар томонлама фойдаланиш учун янада қулай шароитлар яратди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора - тадбирлар тўғрисида» ги Фармонида Исроил давлати, Индонезия Республикаси,

Корея Республикаси, Малайзия, Сингапур Республикаси, Туркия Республикаси ва Япония фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасига мунтазам авиақатновларни амалга оширувчи хорижий авиакомпаниялар ҳаво кемалари экипажининг аъзолари учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига қирган кундан эътиборан 30 кунлик муддатга визасиз режим белгиланиши кўзда тутилган.

Шунингдек, Европа иттифоқи, Шарқий Осиёнинг бир қатор давлатлари ва Яқин Шарқ мамлакатларининг, ҳамда Ҳиндистон Республикаси, Канада, Янги Зеландия, Америка Қўшма Штатлари каби 39 та мамлакат фуқаролари учун Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигига туристик ваучерни ёхуд Ўзбекистон Республикасига таклиф қилаётган юридик ёки жисмоний шахснинг мурожаатномасини тақдим этишга оид талаб бекор қилинишини ҳамда ҳужжатларни қабул қилиш куни ҳисобга олинмаган ҳолда икки иш куни мобайнида визани расмийлаштиришни кўзда тутадиган туризм визаларини расмийлаштиришнинг 2018 йил 10 февралдан эътиборан соддалаштирилган тартиби қиртилди.

Ўзбекистонда туризм соҳасини ривожлантиришга доир олиб борилаётган барча ислохотлар олий таълим тизими талабаларининг туристик маданиятини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. -Т.: «Ўзбекистон», 1996, 285-б.
2. Мирзиёев Ш.М.Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. -Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. 56-б.
3. <http://www.economics.uzreport.uz>.
4. <http://www.LEX.UZ>. Ўзбекистон қонунчилиги.

Ушбу мақолада Ўзбекистонда туризмни жадал ривожлантириш соҳасида олиб борилаётган ислохотлар, туризмни ривожлантиришга оид қонунлар, қарорлар, Президент фармонлари олий таълим талабаларининг туристик маданиятини такомиллаштиришнинг бош омили эканлиги ёритиб берилган

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются текущие реформы в области туризма, и говорится о том, что законы о туризме, Постановления, указы Президента Республики Узбекистан являются важными документами в совершенствовании туристической культуры студентов высших учебных заведений.

SUMMARY

The article is devoted to the description of current reforms in the field of tourism, it is stated that tourism laws, Decrees and Resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan are important documents in improving the tourist culture of students at higher educational establishments.

LABVIEW DASTURI ASOSIDA VIRTUAL LABORATORIYA YARATISH TEXNOLOGIYASI

N.Orinbetov- katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: elektron vositalar, texnologik jarayonlar, laboratoriya stendlari, grafik natijalar, blok-sxema, indikator terminallari, boshqarish elementlari, interfeysli panel, virtual laboratoriya, struktura, ikonka yoki terminal, o'lchov vositalari.

Ключевые слова: электронные инструменты, технологические процессы, лабораторные стенды, графические результаты, блок-схемы, индикаторные терминалы, элементы управления, панель интерфейса, виртуальная лаборатория, структура, значок или терминал, измерительные приборы.

Key words: electronic instruments, technological processes, laboratory stands, graphic results, block diagrams, indicator terminals, control elements, interface panel, virtual lab, structure, icon or terminal, measuring instruments.

O'quv muassasalarida elektron vositalar yordamida o'qitish avj olib bormoqda. Elektron vositalarni yaratishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalaniladi. Laboratoriya amaliyotlarini ishlab chiqishdagi ilmiy va texnik targ'ibot ishlari virtual qurilmalar texnologiyasida keng qo'llaniladi.

Murakkab texnik ob'ektlarni o'rganishda, dasturlash modellarini va laboratoriya o'lchov uskunalarini yaratishda, texnik ob'ektlarni hisoblashda laboratoriya amaliyotlaridan foydalaniladi.

Laboratoriya qurilmalaridan foydalanib ob'ektlarni o'rganish ba'zida qiyinchilik tug'diradi. Bunday laboratoriya ishlari o'tkazishda ikkita bosqich amalga oshiriladi. Avvalo, dasturiy modellarni o'rganib, so'ngra real holatlarga asosan yechiladi.

Virtual qurilmalar asosini kompyuter dasturlari, foydalanuvchi grafik interfeysi va modellashtirishdagi o'lchov

vositalari tashkil qiladi. Bunday dasturlarni yaratishda grafik dasturlash vositalari sirasiga kiruvchi LabVIEW dasturidan foydalaniladi.

Dasturlash tilini o'rganish va boshqarish algoritmlarini yaratish orqali laboratoriya-amaliy mashg'ulotlarida sanoat avtomatlashtirish masalalarini yechish talab etiladi.

O'quv laboratoriya uskunalarining rivojlanish shakllari quyidagilarga bo'linadi:

o'quv trenajorlari, o'quv laboratoriya stendlari va o'quv-uslubiy komplekslari.

O'quv trenajorlari - operatorlarni o'qitishga mo'ljallangan o'quv laboratoriya jihozlari hisoblanadi. O'quv trenajorlari quyidagi turlarga bo'linadi:

• Manipulyatsion trenajorlar-barcha tashqi ta'sirlar va nazorat omillariga javob tariqasida fizik holatlardagi koordinatsiya va aktivatsiyalar;

• Diagnostik trenajorlar -qurilmalardagi kamchiliklarni

aniqlash ko'nikmasi;

- Monitoring trenajori- barcha ko'rilayotgan texnologik jarayonlardagi o'zgarish va reaksiyalar;

Rivojlanish tartibiga ko'ra trenajorlar tabiiy, yarimtabiiy va modeli bo'ladi.

Tabiiy trenajorlar - real obyektlar asosida bajariladi. Manipulyatsion turdagi tabiiy trenajorlarga misol tariqasida haydovchilarni avtomobil haydashga o'rgatishni keltirish mumkin. Bunday trenajorlar hech qanday kompyuter modellarning o'rni bosolmaydi.

Yarimtabiiy trenajorlar - operator va kompyuter modellari bilan bevosita aloqada bo'lgan real uskunalarining kombinatsiyalarini ifodalashga mo'ljallangan. Manipulyatsion turdagi yarimtabiiy trenajorlarga misol qilib uchuvchilarni tayyorlash trenajorlarini olish mumkin. Real samolyot kabini, boshqarish qurilmalari kompyuter modellari orqali ifodalanib, kompyuter ekranida mahalliy xaritalarni aks ettirib uchuvchilarni o'qitishga tayyorlaydi.

Modelli trenajorlar - umumiy holatda kompyuter modellarni rivojlanishidir. Monitoring trenajori tarkibiga kiruvchi modeli trenajorlarga dispecher personallarini o'qitish misol bo'ladi.

Ammo, texnologik jarayonlarni modellashtirishda laboratoriya stendlarini yaratish moliyaviy tomondan ko'p mablag' talab qiladi. Shu sababdan ham texnologik jarayonning modelini ishlab chiqish, shuningdek unga datchiklar, ijrochi qurilmalar o'rnatish va kiritish-chiqarish modullari orqali kompyuter bilan bog'lash taklif qilinadi.

Laboratoriya stendlari katta joyni egallaydi, shu bilan birga ular bilan ishlash juda noqulay, ish jarayonida yo'l qo'yilgan xatoliklar ularni ishdan chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday hollarda amaliy mashg'ulotlarni bajarishda imitatsion dasturlardan biri bo'lgan virtual laboratoriya stendlaridan foydalanish zarur bo'ladi.

Bazaviy dasturlash vositalarining tahlili natijasida LabVIEW paketidan foydalanish taklif qilindi. LabVIEW ishlab chiqarishning dasturiy-qurilmaviy vositalari, o'lchov, kirish ma'lumotlari, tashqi qurilmalarning boshqarilishi va tahlili kabi vazifalarni yechish nuqtai nazaridan grafik natijalar va ma'lumotlarni qayta ishlash funksiyalar majmuini keng imkoniyatiga ega bo'lib hisoblanadi.

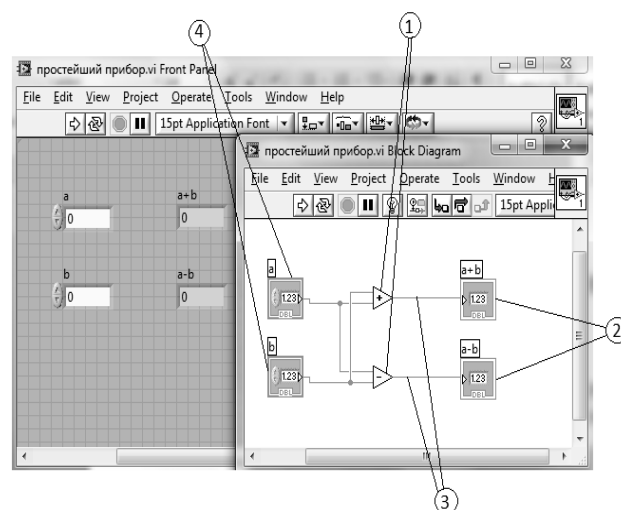
LabVIEW (Laboratory Virtual Instrumentation Engineering Workbench) — National Instruments (AQSh) firmasi tomonidan "G" grafik dasturlash tilida yaratilgan dastur hisoblanadi. LabVIEW dasturining birinchi versiyasi 1986-yilda Apple Macintosh uchun ishlab chiqilgan bo'lib, hozirda uning UNIX, GNU/Linux, Mac OS versiyalari yaratilgan. Ayniqsa uning Microsoft Windows ga yaratilgan versiyasi ancha rivojlangan va mashhur hisoblanadi.

LabVIEW ma'lumotlarni qayta ishlash va tizimlarni yig'ishda, shuningdek texnologik ob'ektlarni va jarayonlarni boshqarishda ishlatiladi. LabVIEW SCADA-tizimga juda yaqin bo'lib, lekin undan farqi o'laroq texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish va boshqarish tizimlari (TJABT) doirasidagi masalalarni emas, balki avtomatlashtirish tizimlarini ilmiy tekshirish (ATIT) doirasidagi masalalarni yechishga mo'ljallangan.

LabVIEW dasturida foydalanilgan "G" grafik dasturlash tili ma'lumotlar oqimi arxitekturasiga asoslangan. Bunday dasturlash tilida operatorlar ketma-ket bajarilish tartibida (imperativ dasturlash singari) emas, balki mavjud ma'lumotlarni bu operatorlarga kirishi orqali aniqlanadi.

LabVIEW dasturining asosini virtual qurilmalar (Virtual Instruments) tashkil qiladi. Dasturning old panelida dasturni boshqarish elementlari – tugmalar, grafiklar va boshqa shu kabilar joylashgan bo'ladi.

Blok-sxema – bu dastur hisoblanadi. Dastur yozishda (aniqrog'i yaratishda) "ma'lumotlar oqimi" (Data Flow) tushunchasi ishlatiladi. Uning mohiyati shundaki, hamma dasturning elementlari (grafik ko'rinishda berilgan) bir-biri bilan (tarmoq, sim orqali) bog'lanadi va shu orqali ma'lumotlar o'tadi. Bu quyidagi ramsda keltirilgan:

1-rasm. Oddiy panel.Raqamli belgilanishlar:1- asturning elementlari (Nodes);2-indikator erminallari (Indicator Terminals); 3-bog'lanishlar (Wires); 4-boshqarish elementlari- ning terminallari (Control Terminals)

LabVIEW dasturida boshqarish elementlari va indikatorlar yordamida foydalanuvchi interfeys (old panel) yaratiladi.

Boshqarish elementlari - bu tugmalar, ishga tushirish maydoni va qurilmalaridir.

Indikatorlar - bu grafiklar, shkalalar, chiroqlar, matnli maydon va shunga kabildir. Foydalanuvchi interfeys yaratilgandan so'ng, old paneldagi ob'ektlarni boshqarish uchun dasturiy kod qo'shiladi. Bu kod (blok diagram) sxemasida joylashadi. Bu kod blok-sxemani eslatadi, lekin undan ancha farq qiladi.

LabVIEW dasturidan ma'lumotlarni yig'ish qurilmalari, turli-xil datchiklar, kuzatish qurilmalari, harakatlantiruvchi (masalan: qadamlı motorlar) va GPIB, PXI, VXI, RS-232 b RS-484 qurilmalarni boshqarishda foydalaniladi.

LabVIEW dasturida yana LabVIEW Web Server va turli standart protokol va vositalar TCP/IP va ActiveX lardan foydalanib, yaratilgan dasturlarni tarmoqqa ulash ham mumkin.

LabVIEW dasturining afzalliklari:

- mukammal dasturlash tili;
 - grafik dasturlashning aniq jarayoni;
 - ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish, uskuna larni boshqarish va ma'lumotlarni tarmoqli inerfeys orqali almashinishining mavjudligi;
 - drayverlari 2000 dan ortiq asboblarga mo'ljallangan;
 - mingdan ortiq ilovalar shablonli misollar;
 - Windows 2000/NT/XP, Mac OS X, Linux va Solaris operatsion tizimlariga mos kelishi [1:264-266].
- LabVIEW o'zida turli xil ishlab chiqaruvchilarning katta spektrdagi uskunalarini va ko'p sonli kutubxona komponentlarini mujassamlashtiradi:
- keng tarqalgan interfeys va protokol (RS-232, GPIB 488, TCP/IP va boshq.) ni tashqi qurilmaga ulash;
 - tajriba ishlarini masofadan turib boshqarish;
 - mashina doirasida robot va tizimlarni boshqarish;
 - signallarni raqamli qayta ishlash va generatsiyalash;
 - ma'lumotlarni qayta ishlashda turli xil matematik usullarni qo'llash;
 - ma'lumot va natijalarni vizual holati va ularni qayta ishlash (3D-modelni qo'shib);
 - murakkab tizimlarni modellashtirish;
 - ma'lumotlar bazasida ma'lumotlarni saqlash.

Ayni vaqtda LabVIEW juda oddiy va tushunish mumkin bo'lgan tizim hisoblanadi. Hali yaxshi bilmaydigan foydalanuvchi dasturchi bo'lmasdan turib ham, qisqa vaqt ichida qulay HMI (odam-mashina interfeys) ga ega ob'ektlarni boshqarish va ma'lumotlar bazasini tuzish uchun murakkab dasturni yarata oladi.

Masalan: LabVIEW vositasi yordamida eski kompyuterni qudratli o'lovch laboratoriyasiga aylantirish mumkin. LabVIEW dasturining mahsus komponenti Application Builder to'liq ishlab chiqish muhiti o'rnatilmagan kompyuterlarda dastur yaratishga mo'ljallangan [2:5-7].

Interfeysli panel - bu foydalanuvchi interfeysidir. Hosil bo'lgan interfeys paneli yordamida grafik elementlarni boshqarish va kirish-chiqish elementlari bilan bog'langan turli xildagi indikator asboblari o'rnatiladi.

Boshqarish elementlari - bu rostlagichlar, polzunli qurilmalar, tugma va boshqa ishga tushirish vositalari.

Indikatorlar - bu grafiklarni qurish va natijalarini olish, signallash qurilmalari va boshqa elementlar.

Old oynaga o'rnatilgan boshqarish elementlari va indikatorlar ikkinchi diagrammani tahrirlash oynasida ularga mos ikonkalar bilan ifodalanadi, ya'ni har bir interfeys panelida o'rnatilgan elementga, tahrirlash oynasida mos ikonka (terminal) mavjud bo'ladi. Bu oynada dastur yoziladi va grafik kod VI yaratiladi. Interfeys oynadagi boshqarish elementi o'chirilsa, diagrammani tahrirlash oynasidagi unga mos ikonka (terminal) ham yo'qoladi.

Ikonka yoki terminallar - boshqarish elementlari yoki indikator ma'lumotlarining turini ko'rsatadi. Terminallar interfeyslar paneli va diagrammalar o'rtasidagi bog'liqlikni amalga oshiradi.

Funksiya - bu bir yoki bir qancha kirish va chiqishlari ega bo'lgan diagrammalarni tahrirlash oynasining ob'ektidir. LabVIEW funksiyalariga analogli ifoda, operator, protsedura va matnli dasturlash tilidagi funksiyalar kiradi.

Bog'lanishlar - bu ikonka (terminal) lar orasidagi bog'lovchi chiziqlar bo'lib, ular oddiy dasturlash tillaridagi analogli o'zgaruvchilar hisoblanadi. Ma'lumotlar faqat bitta yo'nalish bo'yicha, ya'ni terminal-manbadan bir yoki bir necha terminal priyomnikka beriladi. Bog'lanishlarning turli xildagi rang va ko'rinishlari berilayotgan ma'lumotlarning turli turiga mos keladi. Terminallarni noto'g'ri yoki bog'lanishning tugallanmaganligi shtrix chiziqlarda ifodalanadi.

Strukturalar - bu matnga yo'naltirilgan dasturlash tillaridagi operator va sikllar tanlanishining grafik ko'rinishidir. LabVIEW dasturlash tilining sintaksislariga terminallar, funksiyalar, bog'lanishlar va strukturalar kiradi.

Uskunalar paneli. Interfeys va diagrammalarni tahrirlash oynasi virtual qurilmalarni nazorat qilish uchun o'zida xizmat tugmachlari (knopki) va indikatorlariga ega bo'lgan uskunalar paneliga ega. Uskunalar panelidan biri doim

mavjud bo'lib, uning ko'rinishi qaysi oynada bo'lishiga bog'liq. Agar qandaydir sabab bilan dastur bajarilmasa, u holda uskunalar paneli quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

2-rasm. Dastur bajarilmagandagi uskunalar panelining ko'rinishi

Dasturni tahrirlash oynasining uskunalar paneli interfeys paneli kabi dasturni sozlashga mo'ljallangan tugmalarga ega:

3-rasm. Dasturni tahrirlash oynasining uskunalar paneli

1 - bu tugma bosilganda, bajarilishdagi dastur ishga tushadi, bunda ob'ektlar o'rtasidagi ma'lumotlarni o'tishini dastur orqali kuzatish va tuzatish mumkin;

2 - saqlangan qiymatlar aloqalarini yoqish va o'chirish;

3 - bu tugmani bosish bilan sozlash strukturalariga masalan, sikllar va dastur ichiga kiriladi.

4 - bu tugma bosilganda, sozlashlarning qadamli rejimi ishga tushadi, bunda ma'lumotlar ikonkadan ikonkaga beriladi va dastur to'xtatiladi, bunda joriy element yorishadi va keyingi qadamni to bu tugma bosilgunga qadar kutadi.

5 - bu tugmani bosish bilan sozlash strukturalaridan masalan, sikllar va dastur ichidan chiqiladi va keyingi uzeldagi o'tiladi [3].

Xulosa qilib aytganda, laboratoriya stendlarini yaratishning turli yo'nalishlari mavjud. Har bir laboratoriya stendi o'z afzalliklari va kamchiliklariga ega. Real amaliyotga qo'shimcha sifatida ko'zda tutilgan fizik laboratoriya stendlarini turli sabablar (texnik, iqtisodiy, tashkiliy va boshq.) ga ko'ra amalga oshirishning mushkulligi hisobiga kompyuter eksperimentlaridan ya'ni, virtual laboratoriya amaliyotlaridan foydalanish keng avj olib bormoqda. Aynan virtual laboratoriyalar orqali barcha oliy o'quv yurtlarida tajribalar o'tkazishning qulayligi, bu jarayonda har bir foydalanuvchi o'zi mustaqil ravishda foydalanib o'rganishi natijasida yuqori samaraga erishish mumkin.

Adabiyotlar

1. Бутырин П.А., Васьяковская Т.А., Каратаева В.В., Материкин С.В. Автоматизация физических исследований и эксперимента: компьютерные измерения и виртуальные приборы на основе LabVIEW 7. -М.: ДМК Пресс, 2005.
2. Батоврин В.К. и др. LabVIEW: практикум по основам измерительных технологий. / Под ред. В.К.Батоврина. - М.: ДМК Пресс, 2009.
3. LabVIEW [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/LabVIEW>.

REZYUME

Maqolada virtual laboratoriya ishlarini yaratish usullarini hamda boshlang'ich dasturlash ko'nikmalarini, sodda algoritmlarni tuza olish va talabalarga qisqa vaqt ichida o'rgatish usullari bayon etilgan. Bu tavsiyalarining asosiy maqsadi axborot texnologiyalarining qo'llanilishi, ta'lim sohasida malaka va ko'nikmalarni rivojlantirishdan iborat.

РЕЗЮМЕ

В статье даются рекомендации как создавать виртуальные лабораторные работы и базовые навыки программирования, простые алгоритмы и краткосрочную подготовку. Основная цель этих рекомендаций - использовать информационные технологии, развивать навыки и знания в области образования.

SUMMARY

The article contains recommendations how to create virtual laboratory work and basic programming skills, simple algorithms, and short-term training. The main purpose of these recommendations is to use information technologies, to develop skills and knowledge in the field of education.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШӘРЬЯР» ХӘМ ТӘЛИМ - ТӘРБИЯНЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРИ

А.К.Пазылов – педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Е.К.Алламбергенов – еркин излениўши

Әжиян атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ халқ достони «Шарьяр», этнопедагогика, таълим-тарбиявий фикрлар, одоб-ахлоқ тарбиясы, меҳнат тарбияси, экологик тарбия, илм-фан масалалари, дидактик масалалар.

Ключевые слова: каракалпакский народный дастан «Шарияр», этнопедагогика, учебно-воспитательные взгляды, морально-нравственное воспитание, трудовое воспитание, экологическое воспитание, научно-образовательные вопросы, дидактические вопросы.

Key words: Karakalpak folk dastan «Shariyar», ethopedagogics, ideas about education, moral up-bringing, labour education, ecological education, issues of science and education, didactic questions.

Қарақалпақ халқы әзелден жасларды кишкенелигинен баслап әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаўды, оларға илим-билим берип, кәсип-өнерге үйретиўди өмирлик ең әҳмийетли машқалалардың бири деп есаплап келген. Сонлықтан да, балалардың неше жасқа шекем үйде тәрбия алыўы, неше жастан баслап өз алдына мектепте тәлим-тәрбия алыўы, мектеп басқышларының неше жыл даўам ететуғынлығы, мектепте балаға қандай пәнлерден сабақ өтилип, жасларға қандай кәсип үйретиў кереклиги ҳақында мәселелер халықтың барлық ўақыт дыққат орайында турған.

Халқымызды толғандырған бундай уллы ислердин барлығы халық аўызеки дәретпелери, соның ишинде қарақалпақ халық дәстанлары арқалы бизлерге жетип келди. Бул дәстанлардың қайсы бирин алып қарасаңыз да ондағы бас қахарманлардың жети жаста мектепке барып, онда он төрт жасқа шекем тәлим-тәрбия алғанылығының, мектепте оқыў ўақтында оларға ана тили, математика, музыка, дене тәрбиясы, география сыяқлы пәнлердин өтилгенлигиниң, мектепте де, шаңарақта да, дүзде де әдеп-икрам тәрбиясы баслы орында турғанлығының гүўасы боламыз.

Қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр» болса мазмұны бойынша усындай педагогикалық, методикалық көринислерге оғада бай, өз заманының педагогикалық қолланбасы сыпатында тән алындай. Дәстанның мазмұнында перзент тәрбиясында сабақ боларлық көп ғана традициялық мотивлерди гезлестиремиз. Мысалы, перзентсизлик, күндеслердин тартысы, мәстән кемпирдин ҳәрекетлери, унамлы қахарманлардың қыйын-қыстаў ислерге жолығыўы ҳәм оны шешиўи, ең ақырында душпанды жеңиўи.

Қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр»дың адамды өзине тартып қызықтыратуғын жери соннан ибарат, бунда сөз етилетуғын әдеп-икрам тәрбиясы тәлим ҳәм тәрбия мәселесинде жетекши орынлардың бирин ийелейди, онда адамның жоқары дәрежедеги әдеп-икрамлылыққа ерисиўи ушын тек ғана мектепте алған тәрбиялық тәсирлердин, нәсиятлардың жеткиликсиз екенлигин, тәрбияның пүткил адам өмир бойы даўам ететуғынлығы турмыстың исенимли ҳәм көркем мысалларға ҳәр тәрәппе дәлиленип бериледи. Дәстанның мазмұны бойынша балалар жети жасына толады. Сасура апарып мектепке береді. Әнжим менен Шарьяр мектепте тәлим-тарбия ала баслайды. Мектепте жети жыл оқыйды.

Педагогикалық жақтан ойлап қарасаңыз, ҳеш бир адам туўылған ўақтынан баслап сөйлемейди, күлмейди. Ҳеш бир адам туўылғанда әдеплилик ямаса әдепсизлик, жақсы ямаса жаман нышанлары менен туўылмайды. Бирақ, баланы қоршаған дөгериндеги адамлар оған қарап сөйлейди, күледі. Оларға әдеп-ибрат алғандай, жақсы сөзлер жәрдемінде тәрбия береді. Нәтийжеде балалар есейе келе сөйлейтуғын, күлетуғын, гәпке түсинетуғын, жақсы менен жаманның, әдепли менен әдепсиздин паркын айыра алатуғын болады.

Бул процесс мектепке барған ўақытлары да даўам етеди. Мектепте тәлим бериўши устазлары, қандай бала әдепли, жақсы болатуғынлығын, қандай бала әдепсиз,

жаман болатуғынлығын зинҳарлап түсиндиреди. Әдепли балалардың ата-ананың, устазларының сөзлерине қулақ асатуғынлығын, адам әдеплилердин әдеплиси болыўы ушын мектепте берилетуғын билимлерди терең өзлестириўи кереклигин, бәрқулла өз минез-қулық ҳәм оқыў бойынша өз қатарынан алда болыўға умтылыў дәркарлығын балаларға ҳәр күни уқтырып барады. Мине, усы нәсиятларды өзлеринде терең өзлестирген «Әнжим Шарьярдан бетер, Шарьяр Әнжимнен бетер, еккиси оқып илимдар молла болды» [1:56]. Нәтийжеде тек ғана Шарьярдың өзи оқыўын «Әлхакумитаққасур апарып қақтырып» [1:56] қояды. Енеси баласының бундай дәрежеде ойынға емес, бийхуда жүриске емес, ал оқыўға ықласлы болғанлығы себебли «көпирдин ығынан ҳәм шунқыррақ» [1:56] болғанлығын сезеди.

Тәлим ҳәм тәрбия мазмұны, оның қурылысы, усыллары ҳәм методлары қызықлы болғанда ғана балаға тез тәсир жасайды. «Шарьяр» дәстанында ҳәм тәлим, ҳәм тәрбия мәселесине байланысly жүдә қызықлы, машқалалы сораў-жуўаплар дүркими орын алған. Мәселен, Шарьяр Құндызхан перийдин тәлим ҳәм тәрбия мәселесинде берген астарлы сораўларының мәнисин тез таўып береді. Шарьярдың берген жуўапларына қарап биз көктен жерге доланған нәрсениң – булт, қолын жайып тиленгеннің – дәрўиш, қызыл қанға боялғанның – шейит, сүүрети бар, жаны жоқтың – қара жер, жүзиниң қаны жоқтың – ант ишкен адам, қанаты бар, пәри жоқтың – жабирайыл, қары еримейтуғын – Гоҳикап, бир жылда он еки ай, үш жүз алпыс күн бар екенлигин билиў мүмкиншилигине ийе боламыз. Сондай-ақ ийманның – қанаат пенен инсаплылықта, ҳадал мийнет ислеўде екенлигине де өз исенимимизди пайда етемиз.

Шарьярдың қанаатшылығы атасының «Он төрт өжирениң гилтин, қулпын алсын» [1:64] дегенинде де өз сәўлелениўин табады. Ол он төрт өжире емес, өзине «жети өжирениң гилти, қулпы» [1:64] болса жеткилик-ли екенлигин билдиреди.

Әдеп-икрамлылық жақтан ҳәр тәрәппе тәлим-тәрбия алған адам болғанлығы себебли Шарьяр жети өжирениң дүньясына мәсирип кетпейди. Ол усы дүнья мал менің ойнап күлиўиме жетеди деген ой пикирден аўлақ болады. «Қарақалшы кумарпаз» ларға қосылмайды. Керисинше өз алдына үлкен бир мақсет қойып, жети өжире ғәзийнени халықтың ийгилиги ҳәм келешегі ушын жумсағанды мақул көреді. Усы мақсетти иске асырыў ушын Шарьяр Сарыдәрәя деген жерге барды. Хызметкер менен күнликши шақырды. Адамлар бес теңге берсе, ол он бес теңге, адамлар он бес теңге берсе, ол жигирма бес теңге берди. Хызметкерлердин көплигинен Шарьяр елатына жап қаздырып, суў келтиреді. Шарьяр белли дийқан болды. Қарықты ҳәм қаздыра берди, теректи ҳәм тиктире берди, бағды ҳәм көгерте берди. Әнжир, алмасы писти, торсылдап жерге түсти. Қумырылар дем шегип, тотылар сөз айтып, бүлбиллер сайрап, пәттеклер нала шегип, жети жылда Шарьярдың бағы кәмәлға келди.

Әдеп-икрам тәрбиясының пүткил өмир бойы даўам ететуғынлығын биз келтирип өткен едик. Хақыйқатын-

да да, адам өзін-өзі басқарып, басқаларға ақыл-нәсият бергендей халға жеткен уақытларында да мен тәрбияланып болдым, тәрбияланыу шыңына жеттім десе, ол қателеседі. Себеби, адамның билгенинен билмегени көп. Шәрйар дәстанында да Әнжимнің жәрдемінде бүлбилгөя мәләкүштиң бәнтинен қутылып, алтын тахтың ийеси болған Шәрйарда аз да болса менменлік пайда бола баслайды. Әдеплилік пенен менменлік хеш уақытта бир-бир менен үйлеспейді. Шәрйарда болған усындай менменліктің нәтижесінде ол қарындасы Әнжимди танымай қалады. Бірақ, Әнжим өзін тымсаллап таныстырғаннан кейін Шәрйардың «еси аўып, көзі тынып, пардақ атып жығылды» [1:105-107].

Шәрйардың буннан соңғы гейпара бийәдеплик хәрәкетлери Әспижәхәнгир тәрәпинен өз уақытында дүзетилип барылады. Шәрйар қаласын атасы Сасығардың қаласының қапталына көширип алып келгеннен кейін, ата-енесін сүйсиндириу, өзинің жетискен табысларын көрсетиу мақсетінде еки адамды атасына сүйинши сиратып жибереди. Шәрйар келди деген хабарды еситкен ата-анасының өкпесін қолына алып жууырып-жортып келетуғынлығына исенеди. Бірақ, бул жерде ата-енесіне өзі сәлемге барыу кереклигин естен шығарады. Бул әдепсизлік хәрәкет Әспижәхәнгирдің «Атаңнан уллымедін, Шәрйар» [1:109] деген сөзинен соң, дүзетиледи. Усы таклеттеги жаңылыс хәрәкет өз атасы Шахидарпақа да иленеди. Бул жерде де Әспижәхәнгир «атаңнан уллы болдың ба, Шәрйар» [1:127] деп Шәрйарға өз әдепсизлік хәрәкети арқалы атасы алдында гүналы болғанлығын еслетип өтеди.

Турмыстан үйренген тәжірийбелеринің арқасында, анасы Гулшара хаққындағы хабарды еситкенде «мен әзиз жағында болайын, мениң енемди таўып бер» [1:113] деп Шәрйар Әспижәхәнгирден өтииниш етеди.

«Шәрйар» дәстанында, мине, усындай әдеп-икрам тәрбиясы менен жүйи билинбес байланыста өзін қоршаған орталыққа, тәбиятқа меҳир-мухаббат, экологиялық тәрбия мәселелери де халықлық көзқарастан исенимлі хәм көркем сәуелелениу табады.

Хақыйкатында да, басқа халықлар сыяқлы қарақалпақ халқы да әзелден өзін қоршаған әтирапты таза услау, оны қоршаған ана тәбиятқа адамгершиликли түрде қатнас жасау мәселелерін тәрбия жұмысларының тийкарғы ұазыпаларынан бири деп есаплаган. Әсиресе, өсип баратырған жас әуладқа экологиялық тәрбия беріу ислери - әдеп-икрамлылық хәм мийнет тәрбиялары менен қосып алып барылғанда, оның анағұрлым дәрежеде сапасының нәтижелі болатуғынлығына өз исенимлерін пайда еткен.

Қарақалпақ халық этнопедагогикасы да өзінде экологиялық тәрбия мәселелерін сәуелелендиретуғын оғада бай фольклорлық шығармаларға ийе екенлиги менен көзге түседі. Бул этнопедагогикадан орын алған халық дәстанларының қайсы бири алып қарасаңыз да, адамлар турмысында ушырасатуғын әдиллік хәм әдилсизлік, инсаныйлық хәм наинсаныйлық, аманат хәм аманатқа қыянет, мәртлик хәм нәмәртлик, ҳадаллық хәм харамлық, әдеплилік хәм әдепсизлік сыяқлы көплеген қәсийетлер, сыпатлар бир-бири менен салыстырылып көрсетиледи. Этнопедагогикамызда ана тәбиятқа адамгершиликли қатнас жасауды әдеплилік деп есаплап, оған адамгершиликсиз қатнас жасауды бийәдеплик деп есаплайды. Бул көринислер халық дәстанларының барлығында да алдыңғы жобаға шығарылып, халқымыздың этнопедагогикасы арқалы бала тәрбиясы ислерінде қолланыу үшін халыққа жеткерип келинген.

Дәстанларды дәретиуши халық екенлиги хәммеге мәлим. Мине, усы халық барқулла ана тәбиятқа болған адамлардың ең жақсы қатнас сыпатларын, өзинен соңғы әуладлардың минез-құлқында қәлиплестириу үшін нәсиятлап келген. Әсиресе, халық дәстанларында

«Жақсыдан бағ қалады» деген рәуиятқа үзликсиз түрде әмел қылынып, жаслардың кишкенелигинен баслап бағ жаратыу ислерине қатнасуына имканиятлар жаратылған. Усындай тәрбия мәселелерін ортаға қойған халық дәстанларының бири, «Шәрйар» дәстанында бул мәселе өзинің анық хәм мақсетли сөз етилиуи менен өзгешеленип турады.

Дәстанда Шәрйар он төрт өжире байлықтың мийрасхоры болыуына қарамастан, ең дәслепп өзинің қанаатшыллығы менен көзге түседі.

Бағ жаратыуға болған қумар, ықлас, хәуес кимди болса да өзинің жаратқан бағының басқалардан зияда болғанлығын қәлеуіге умтылдырады. Соның ушын да бағ жаратқан адам жақсы деп танылған бағманлардан ақыл-кеңеслер сораиды, тәжірийбе арттырыу ушын басқа да жаратылған бағларды аралап көреді, өзиникинен зияда болғанларынан өрнек алыуға умтылады. «Шәрйар» дәстанында да бағды тек ғана Шәрйар жаратып қоймайды. Бағ жаратыуға қумар болған Қандарша пәрий де өзинің әжайып бағын жаратады. Бірақ, Шәрйардың бағының хәуазасын еситип, өзинің бағы менен салыстырып көргенди мақул көреді. Бул иске епшилирек деп бир мама кемпирди жумсайды. Мама жолға түсип, көп күнлер жүргеннен кейін «Көз жиберип қараса, думан киби алдында» [1:56] көринип турған қара ағашты көреді. Усы думанларны көринип турған, аты-хәуазасы дүньяға танылған Шәрйардың бағы еді.

Дәстанда баслауыш класс оқыушыларының психологиясына сәйкес ерси қылықтарда өз сәуелелениуін табады. Ертеректе жәрияланған педагогика пәни бойынша мәселелер жыйнағында биринши класс оқыушыларының бес-бестен бөлинип, айнаның алдына күзеге гүл отырғызып жарысатуғынлығы айтылады. Бірақ, бир күнлери муғаллим хәмме гүллердің солып қалғанын, тек ғана бир гүлдің шырайлы болып өсип турғанын көреді. Себебин анықлап көрсе, Г.исмли бир оқыушы қыздың өз отрядының гүлинің басқалардикинен зияда болғанлығын соншелли дәрежеде хәуес еткенлиги, нәтижеде басқа гүллердің тамырларын алмас пенен билдирмей қырқып шыққанлығы мәлим болады. Тап усы мәселе сыяқлы, дәстандағы мама кемпир Шәрйардың бағының әжайыплығын көрип, бир жағынан, оған хәуес пенен қараса, екінши жағынан, онда, «бул бағ не ушын Қандарша пәрийдің бағынан зыят болады» деген қызғаныш сезими де оянады. Нәтижеде, мама қолына бир сырықты алады, жеген түйнеклерін жейди, жемен мийуелерін сырық пенен қағып, Шәрйардың бағын ұайранлауға кирисип кетеди.

Шәрйар болса, хәр күни өзинің бағын аралап көрип, оның кемис-кутықтарын толықтыруу ушын хызметкерлерине тийислисинше тапсырмалар берип барыуды күнделикли әдетине айналдырған инсан. Сонлықтан да ол бағды күндеги әдети бойынша аралап жүргенінде, бағдың айырым жерлеринің бүлингенин көрип, қапа болады. Оның айыпкерін ізлеуіге кириседи хәм бағды бүлдириуши мама кемпирди тауып алады. Мама кемпирден «жол болсын» сорағанында, мама кемпир, өзін Қандарша пәрийдің жибергенлигин айта келип, өз сөзинде: «Мама буннан бар деди, Шәрйардың бағына, барып мама көр деди, эғар, бағы мениң бағымнан артық болса, бағым менен тийемен» [1:69] деген сәлемнама-сын жеткереді.

Бағ жаратыуға болған қызығыушылығының нәтижесінде Шәрйарда Қандарша пәрийдің бағының қандай екенлигин, оның бағының өзиники менен салыстырғанда қандай артықмашлықтарға ийе екенлигин билиуіге болған қызығыушылық сезими оянады. Сонлықтан да ол мама кемпирди алақанына миндирип, өзинің бағын аралатып көрсеткенди мақул көреді. Мама кемпирде бағды аралап көрип болып: «Балам, сениң бағың хәм бир тәуір бағ екен. Сондай хәм болса, бизиң қызымыздың бағы жанында түйе шеңгел хәреми

шелли жоқ екен» [1:69] деп Шәрһярдың қызығышылығын бурынғыдан да бетер арттырыўға ериседи. Нәтийжеде, Шәрһярда Қандарша пәрийдин бағын көриўге деген хәўес оянады...

Дәстандағы бул көринислер, суўретлеўлер ертек сыяқлы болып көриниўи мүмкин. Деген менен, дәстанда сәўлеленген «бағ жаратыў» хәм «бағ жаратқан адамлардың мийнетиниң нәтийжесин көриўге болған кумарлық» сезимлерин хәзирги ўақытларда жасларды экологиялық тәрбиялаў ислеринде де пайдаланыў өзиниң сөзсиз унамлы тәсирин тийгизиўге мүмкиншиликлер жаратып береді.

Дәстанның адамды өзине жүдә қызықтырып тура туғын және бир өзгешелиги – онда жоқарыдағы биз таалап өткен әдеп-иқрам тәрбиясы, дидактикалық мәселелер, мийнет тәрбиясы менен бир қатарды билимлендириўге байланысly мәселелер ақыл тәрбиясы мәселелери белгили дәрежеде сәўлелениў табады. Буны биз дәстандағы математикалық есаплаўлар хәм хәзирги заман компьютери элементлериниң сәўлелениўи эпизодларынан айқын көриўимизге болады. Шәрһяр Сулайманның журтына сапар шегип кетеди.

«Сегиз, сегиз, он алты,
Және сегиз, және алты,
Отыз күнлер толғанда» [1:59]

деп басланатуғын қатарларды алып қарасақ хақыйқый математикалық ойынының орын алғанлығының гүўасы боламыз. Дәстандағы келтирилген қатарларды математикалық жол менен оқыўшыларға усунатуғын болсақ, $8+8+8+6=30$ екенлиги мәлим. Ал отыз бир күн болғанда, аттан жерге түскенде, қоржыннан кітап алады, сәнесине қарайды хәм сол жерде мусылман менен периниң шегарасына келгенлигин биледи. Бизиң пикиримизше, бул жерде Шәрһяр образы арқалы сол ўақытларда – ақ география илиминиң күшли раўажланғанлығын көриў мүмкиншилигине ийе боламыз.

Жоқарыда келтирилген мысалдағы «Қоржыннан алынған кітап» - топографиялық карта ўазыйпасын атқарып турғанлығына исеним пайда етеміз.

Шәрһярдың хәм Әнжимниң перилер елине буннан соңғы саяхатлары хәзирги заман информатикасын, компьютерлерди, бул машиналарды басқарыў өзгешеликлерин сүўретлейди. Мәселен, шегараға келгеннен кейин, күнниң көзин думан басыўы, жердиң жүзин ғұбар алыўы, бирақ Шәрһярдың қылышты қолға алыўы менен, думанның арылып, күнниң қаддине келиўи, ямаса Сулайманның жүзигиниң бәнтин басыўы менен дәўлердиң өлиўи, өзине тийисли файлды Шәрһярдың дурыс тапқанлығынан дерек береді.

Дәрўазаның алдында парлап жанып турған оттың көриниўи, оттың арасынан дәрўазаның қулпы бар жоқлығын биле алмай Шәрһярдың хайран болыўы да, Шәрһярды оқыўшы сыпатында көрсетип, оның алдына усундай тақылеттеги мәселелерди шешиўди усинады.

«Бүлбилгөя малакүш» (БГМ) образы тиккелей хәзирги заман компьютерин көз алдымызға елеслетеди. Мәселен, дәстандағы

«Алтын қәпес ишинде,
Бүлбилгөя малакүш,
Үсти толған көп нақыш,
Тамағының астында,
Тоқсан дуўа бәнти бар.

Қанатының үстінде,
Алпыс еки нағыш бар,
Хәр дуўаның бәнтінде,
Мың әлиптиң шәрти бар» [1:99].

деген қатарлар пикиримизге толық дәлил бола алады.

Егер де, биз хәзирги заман компьютери менен дәстандағы «Бүлбилгөя малакүшты» салыстырып көретуғын болсақ, онда төмендегише ұқсаслықлардың гүўасы боламыз:

Компьютердеги «Винчестер» бүлбилгөя қустың басылып, ал «клавиатура» қустың тамағының астындағы 90 дуўаға туўра келеді. Лекин, бүлбилгөя малакүштың тамағының астында (клавиатурасында) сол ўақытлары 90 клавиша бар болған болса, хәзирги заман компьютеринде 107 клавиша бар. Бүлбилгөя малакүш хәр дуўаның бәнтинен 1000 әлиптиң шәртин шығарыў мүмкиншилигине ийе болса, хәзирги заман компьютеринде клавиатуралар арқалы фәллер изленип, хәр бир файлдың ишинде 1000 яки оннан да көп мысал мәселелерди жайластырыў мүмкиншилигине ийе. «Бүлбилгөя малакүш» өзиниң ядына киргизилген барлық мысал мәселелердиң шешиминиң дурыс, надурислығын билетуғын болса, хәзирги заман компьютерлери де бул тараўда қәтелеспейди.

Компьютерлердиң яды - дискетлер. «Бүлбилгөя малакүш» алтын қәпесте сақланса, компьютердиң дискетлери винчестерде турады, ямаса сейфте сақланады.

Бүлбилгөя малакүшта 62 түрли нақыш бериў мүмкиншилиги бар болса, хәзирги заман компьютеринде бул көрсеткиш 256 ға жеткерилген.

Сулайманның жүзигиниң бәнтин басыўы менен, дәўдиң өлиўи, басқарыў пультиндеги кнопканы дурыс басқанлығынан дерек береді.

«Бүлбилгөя малакүш» өзиниң үстинен жеңиске ерискен адамға хызмет ислейди. Хәзирги заман компьютерлери де программа дүзиўшилердиң дүзген программасынан тысқары шыға алмайды, ямаса программа бойынша жұмыс ислейди [2].

Жуўмақлап айтқанда, «Шәрһяр»ды оқыў, ондағы қахарманлардың образларын салыстырыўлар арқалы оқыўшылар әдеплилик хәм әдепсизлик, ийман хәм инсап, жақсы менен жаман хаққында әжайып түсиниклерге ийе болады. Сондай-ақ, сол ўақытларда қарақалпақ халқында компьютер болған ба, яки болмаса тек ғана қыял етиў ме екен деген орынлы сораўға да дус боламыз. Егер де қыял деп есаплағанымызда да, соншелли дәрежедеги ұқсаслықтарына қарап хайран болып ғана қоймастан, келешекте усундай техниканың өсиў дәрежесин көз алдына елеслеткен халықтың ұрпақлары болғанымыз ушын бизди бәрқулла мақтағыш сезими бийлейди. Нәтийжеде, дәстанның тәлим хәм тәрбиялық мәселелерге толы, әдеп-иқрам, экология, мийнет тарбиясы хәм илим-билим, соның ишинде компьютерлестирейди де дәслепки көринислерин сүўретлейтуғын нағыз педагогикалық поэма екенлигине ғұман туўылмайды. Сонлықтан да «Шәрһяр» дәстанын жақын аралықта латын имласында қайта баспадан шығарыў мәселелерин қолға алынса, ол муғаллимлер, ата-аналар, улыўма тәрбия ислери менен шуғылланыўшылар ушын педагогикалық, методикалық хәм дидактикалық жақтан қолланба сыпатында қабыл алынатуғыны сөзсиз.

Әдебиетлар

1. «Шәрһяр» қарақалпақ халық дәстаны. Қуламет жыраў варианты. /Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық XIII том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. 234-б.

2. Пазылов А. «Шәрһяр» дәстанындағы бағ жаратыўға қызығышылық мәселелери. /Экологик мувозанатни сақлаш, чикиндисиз технология ишлаб чикиш, барқарор ривожланишда тәлим-тарбия муамолари ва истикболлари мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. –Нукус: 2013 ийль 26-27 апрель.

РЕЗЮМЕ

Мақолада халқ оғзаки ижодиётида, хусусан, қарақалпақ халқ достони «Шәрһяр»да тәлим-тарбия масалаларининг акс эттирилиши кенг тахлил этилиб, унда одоб-ахлоқ, меҳнат тарбияси, экологик тарбия, илм-фан каби педагогик фикрлар акс этганлигини, уларнинг бугинги тәлим-тарбияда тутган ўрни, аҳамияти аниқ мисоллар воситасида далилланган.

Статья посвящается изучению и анализу вопросов образования и воспитания в устном народном творчестве, и в частности в каракалпакском народном дастане «Шарьяр». На основе конкретных примеров показано, как отражаются вопросы нравственного, трудового, экологического воспитания, вопросы науки, образования и педагогические идеи в эпосе и их роль в образовании и воспитании сегодня.

SUMMARY

The article is devoted to the study and analysis of the issues of education and upbringing in folklore, in the Karakalpak folk epos «Shariyar», in particular. On the concrete examples the author shows how the issues of moral, labour and ecological education, science, education and pedagogical ideas are reflected in the epos, and their role and importance in educational process today.

ТӘЛИМ СИСТЕМАСЫ СЫПАТЫН КӨТЕРІҮ - БҮГІНГІ КҮННІҢ АКТУАЛ МӘСЕЛЕСЕРІНЕН БИРИ СЫПАТЫНДА

М.Пазылова – педагогика илимлерінің кандидаты

Әжияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: тағлым сифати менежменти, ички бағалаш, сиртки бағалаш, француз модели, инглиз модели.

Ключевые слова: управление качеством образования, внешняя оценка, внутренняя оценка, французская модель, английская модель.

Key words: education quality management, internal evaluation, external evaluation, French model, English model.

Хәр қандай мәмлекеттің күш-күдирети оның интеллектуал билим дәрежесі менен белгиленеди. Бул тикелей тәлим сыпатына байланысly. Мәнісі жағынан пүткиллей жаңа болған Кадрлар таярлау миллий модели- «Билимлендируу ҳаққында»ғы Нызам ҳәм «Кадрлар таярлау миллий бағдарламасы» нан ибарат норматив- ҳукуқый ҳужжетлерди қабыл етиу ҳәм ен жайдырылыуы, дәретиуши, социал-актив, мәнәуй тәрәптен бай шахсты қәлиплестируу ҳәм де жоқары билимди, бәсекелесе алатуғын кадрларды таярлаудан ибарат стратегиялық максетке ерисиу ушын методологиялық тийкарды жаратып берди.

«Кадрлар таярлау миллий бағдарламасы»ның қабыл етилиуи ҳәм оған тийкарланып әмелге асырылып атырған үзликсиз билимлендируу системасындағы реформалар тәлим процеслерин шөлкемлестируу ҳәм басқаруу механизмлерин раўажландыруу, социал-экономикалық раўажланыудың заманагөй талапларға туўры келетуғын демократиялық принципке тийкарланған тәлим басқарууын қәлиплестирууды нәзерде тутады.

Тәлим социал экономикалық хызметтин бир бөлеги сыпатында жәмийет басқарууы улыўма қағыйда ҳәм принциплериниң тәлим басқарууында ҳәм қолланылуи имканиятын бийкарламайды.

Өзбекстан Республикасының «Кадрлар таярлау миллий бағдарламасы»на муўапық әмелге асырылып атырған үзликсиз тәлим системасын модернизациялау шәрәятинда заманагөй социал-экономикалық шәрт-шәрәятлар, мийнет базары ҳәм жәмийет зәрүриятлары тийкарында сыпат ҳәм нәтийжеликти асыруу, оның мазмунын ҳәм де шөлкемлестирууши-методикалық негизин және де раўажландыруу актуал машқала есапланады.

Сол орында сыпат түсиниги еки түрли мәниде, бириншиси-бул түсиник стандартлар ямаса қәнигелик талапларына муўапықлығын аңлатады, екіншисибуйыртпашылар талапларына муўапықлығын билдиреди. Биринши түсиникти көбирек ислеп шығаруушы көзқарасынан сәўлендирууши тәрәп сыпат нәзерде тутылады. Хызметлер сыпатында келтирилген өним сыпатын ислеп шығаруушы стандарт ямаса қәнигелиги талапларына бәрқулла жуўап бериуши сәйкеслик сыпатында қабыл етилиди.

Тәлим сыпатын бағалау критерияларын ислеп шығуудың тийкарғы ўазыйпалары барлық дәрежеде тәлим жағдайын бағалауда жалғыз прогноз ҳәм бағалау системасын ислеп шығуудан ибарат.

Тәлим сыпаты менежменти- тәлимнің алдыннан прогнозланған нәтийжелерге ерисиуге бағдарланған басқарууы болып, сыпатты тәмийинлеу ис-илажларын жойбарластыруу, тәлим процесі қатнасушыларын нәтийжели мийнетке қызықтыруу, максетлерден шығуларды анықлау, өзгерислерди гүзетиу ҳәм анализ етиу процеслеринен ибарат болған, тәлим мәкемеси

хызметиниң барлық бағдарлары өзін-өзи бағалау тийкарында бәрқулла раўажландырып баруу системасы есапланады.

Тәлим сыпаты менежменти системасының бар екенлиги келешекте тәлим сыпаты ҳәм нәтийжелерин бағалаудың сыртқы бағалау ис-илажларын ишки бағалау ҳәм өзін-өзи бағалау нәтийжесинен пайдаланыу менен алмастыруу имканиятын жаратады, бул процеслердиң жәмәәтшилик бағалауға ашықлығы болса, тәлим мәкемесине болған исеним дәрежесі артады.

Тәлим сыпаты менежментиниң тийкарғы максети тәлим-тәрбия процесі қатнасушылары хызметин сәйкеслестируу, бағалау ҳәм де нәтийжели басқарууды тәмийинлеуден ибарат.

«Тәлим сыпаты» сөз бирикпеси мәмлекетимизге биринши мәрте 1997-жылда Өзбекстан Республикасының «Билимлендируу ҳаққында» ҳәм «Кадрлар таярлау миллий бағдарламасы ҳаққында» Нызамларының тәлим сыпаты ўстинен мәмлекет бағалауына бағышланған статья ҳәм бөлимлеринде рәсмий түрде келтирип өтилген. Бул, өз гезегинде тәлим сыпатын тәмийинлеуге тийисли бир қатар теориялық ҳәм әмелий исленбелердин жаратылыуына түртки болды.

Ш.Қурбанов ҳәм Э.Сейтхалиловтың пикиринше: «Тәлим сыпаты тәлим процесиниң түрли қатнасушылары тәлим мәкемеси тәрәпинен көрсетилип атырған тәлим хызметлеринен күткенлериниң қанаатландыруу дәрежесі» ямаса тәлимде қойылған максет ҳәм ўазыйпаларға ерисиу дәрежесі түсиниледи [1].

А.Воронинниң пикиринше: «тәлим сыпаты жәмийетте тәлим процесиниң жағдайы ҳәм нәтийжесин, шахстың пуқаралық, турмыслық ҳәм кәсиплик компетенцияларының раўажланыуы ҳәм де қәлиплесиу зәрүрликлери ҳәм ўмитлерине маслығын анықлаушы категория» тәризинде көрсетип өтеди [2].

Е.Дамбровская пикиринше: «тәлим сыпаты-Мәмлекетлик тәлим стандартлары, тийисли тәлим бағдарламаларының оқыу дәстүрий ҳужжетлериниң талапларына сәйкеслиги» деп атап өтеди [3].

Алымлардың пикирлери улыўмаласқан мәнисте, тәлим сыпатына инсан мүтәжлиги ҳәм де жәмийет, мәмлекет мәплерин қанаатландыруу өзгешеликлер жыйындысы сыпатында қаралғанлығын көрсетеди.

Бизиң пикиримизше, тәлим сыпаты - бул тек ғана тәлим алыушылар билиминиң мәмлекетлик стандартқа сәйкеслиги, ал тәлим мәкемесиниң нәтийжели хызмет көрсетиуи, сондай-ақ хәр бир педагог ҳәм басшының тәлим хызметлери сыпатын тәмийинлеудеги хызмет нәтийжесі есапланады.

Заманагөй тәлим мәкемесинде тәлим сыпаты ери-силген муғдар ҳәм сыпат нәтийжелери, тәлим процесин шөлкемлестируу, басқаруу, сыпат ҳәм нәтийжели-ликти асыруу дәрежесин көрсетип бериуши классификациялар топламында сәўлендирилетуғын максет ҳәм

нэтијжелердин көриниси сыпатында анықланады.

Тəлим сыпаты басқарыуы бағдарында түрліше көзқараслар бар.

Сыпат менежментининг статистлик баҳалауға тийкарланған үзликсиз технологиялық өзгеріулер цикли түрінде әмелге асырылуына сәйкес заманағөй концепция биринши мәрте В. Шехарттың шығармасында келтиріп өтілген [4]. Ол «**Шехарт цикли**» аты менен белгилі РДСА (Plan-Do-Check Act), яғнй РОБХ (**Режелестириу-орынлау- баҳалау- хәрекет**) цикли есапланады.

А. Фейгенбаум сыпатты ислеп шығу, қоллап-қуатлау хәм жақсылау басқышларынан ибарат **Сыпатты Жалпы Баҳалау** (Total Quality Control) түсининг киргизген [5].

Түрлі жантасулардың интеграциясы нэтијжесинде **Сыпаттың Жалпы Басқарылуы** (Total Quality management-TQM) концепциясы қәлиплести [6].

Көпшилик рауажланған мәмлекетлерде тəлим сыпатын баҳалау еки курам бөлектен, яғнй **ишки** (өзин-өзи баҳалау) хәм **сыртқы** баҳалаудан болуы лазымлылығы, сондай-ақ шөлкемлестириушилердин анық механизмлери хәр түрлі болуы мүмкинлиги тән алынған.

Сыпатты **сыртқы баҳалау** системасы сыпатты көбирек стандартлар хәм экономикалық нэтијжелилик пенен, **ишки баҳалау** системасы болса бәсекелилик хәм рауажланыуға бағдарланған курамаластырыулар менен байланыслылықта түсиниледи.

Дүньяда бар болған тəлим сыпатын баҳалау системаларын хәм оларда сыртқы ямаса ишки баҳалауға пәт берилиуине қарап, шәртлі түрде еки моделге бөлиу мүмкин.

Биринши, тəлим мәкемелерининг жәмийет хәм мәмлекет алдындағы жууапкершилигин аттестация, аккредитация хәм тексеріу куралы сыпатында **сыртқы баҳалауға тийкарланған «француз» модели**. Бунда тəлим мәкемеси тәрәпинен өзін-өзи баҳалауға жүзеки қаралады, себеби тийкарғы итибар сыртқы баҳалауды нэтијжели өткеріуіге қаратылады.

Тəлим сыпатын баҳалаудың **екинши- «инглис» модели** тийкарынан тəлим мәкемеси тәрәпинен ишки баҳалауды курайды.

Француз модели Франция, Норвегия, Чехия, Латвия, Эстония сыяқлы Европа мәмлекетлеринде қолланылды.

Инглис модели Англия, Дания, Германия, Словения, Польша, Америка, Латын Америкасы мәмлекетлеринде қолланылады.

Америка, Филандия хәм басқа да айырым мәмлекетлерде тəлим сыпатын баҳалаудың еки моделинен де әмелиятта қолланылады.

Әдебиатлар

1. Юлдашев М. Таълимни бошқариш бүйича хорижий давлатлар тажрибаси. -Тошкент: Замонавий таълим. 2015, №12.
2. Юлдашев М. Таълим сифати ва уни бошқариш. Халқ таълими. -Т.: 2016, № 1.
3. Юлдашев М. Таълим сифати менежментининг ташқи ва ички назорат механизми. -Нукус: //«Илим хәм жәмие» 2016, № 1.

Дунёда мавжуд бўлған таълим сифатини баҳолаш тизимлари ва уларнинг ташқи ёки ички баҳоланишига қараб шартли равишда 2 модельга бўлиниши, ташқи баҳолашга асосланған «француз» модели ва ички баҳолашга асосланған «инглиз» модели ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается описанию существующих в мире систем оценки качества образования. Они условно делятся на две группы на основе их внешней или внутренней оценки: французская модель, основанная на внешней оценке и английская модель, основанная на внутренней оценке.

SUMMARY

The article is devoted to the description of existing education quality assessment systems and their conditional separation into two groups based on their external or internal assessment: the French model based on the external model and the English, based on internal assessments.

THE SIGNIFICANCE OF BILINGUAL DICTIONARIES IN TEACHING ENGLISH AT SCHOOL, LYCEUM, COLLEGE AND HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

Sh.Ruzimov – assistant teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: лексикография, жалб қилмоқ, маънодош, урғу, тамойиллар, танқидий, таклифлар, ишлаб чиқмоқ, яхлит тизим, илмий.

Ключевые слова: лексикография, ободрять, синоним, ударение, принципы, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный.

Key words: lexicography, encourage, synonym, stress, principles, critically, recommendations, to work out, the whole system, scientific.

Dictionary is the treasure trove of information, culture, science and art of a certain group of people. It is the gift of great difficulties to progress the worldview of people.

Lexicography can be compared with trying to dig a well with a needle. That's why every lexicographic work is the gem that is worthy of respect and admiration.

During the lesson dictionary helps to improve students' (learners') vocabulary and increase efficiency of lesson, because its primary purpose is to help to choose the necessary word in expressing a certain opinion.

Vocabulary units are the main component of dictionary that's why they can be considered the main construction of language [1:55-88]. That's why students (learners) especially prefer taking dictionaries before going abroad [2:32].

According to Eeds and Cockrum while there exists a wide variety of ways to deal with vocabulary, the use of dictionary as the conventional method of instruction, in both first and second language learning, has been triggered [3:76].

Dictionaries often supply information about the language not found elsewhere. They often supply information about grammar, usage, synonym discrimination, application of derivative affixes, and distinctions between spoken and written language not generally treated in textbooks.

Consulting a dictionary during an independent reading helps readers to find the meaning of the difficult vocabulary, ascertain the meaning of the unfamiliar word based on contextual information and provide further exposure for the word in other contexts, with different collocates and constructions, by making the student think about the words in relation both to the passage being read and the dictionary.

In regard to the use of dictionary in second language learning, there are a number of studies reported in literature.

For instance, Luppescu and Day conducted a study, which focused on the contribution to vocabulary learning of the use of bilingual dictionaries during reading by 293 Japanese university students studying EFL. The results of the study showed that the students who used a dictionary scored higher on vocabulary tests than those who did not. In Knight's investigation which blocked the students on the basis of their level of language proficiency, similar results were obtained. Students who used a bilingual dictionary scored higher on all the vocabulary tests administered than those who did not [4:87].

In the current article we hope to make a major contribution to consult language learners (and teachers) about the issue of learning vocabulary units.

Generally speaking, dictionaries serve as an important means of checking assumptions and cause to improve learning vocabulary units.

The task of finding the meaning of a word in a dictionary is a complex process. This process may entail looking for a suitable headword, comprehending the entry, locating the appropriate part of the definition, connecting the right sense to the context, and putting the word within the context. To prepare students to learn how to use dictionaries, syllabus designers should provide exercises, which demand the learners think about and use the word meanings learned from the dictionary.

Thompson provides some useful suggestions on how learners use dictionaries by setting up the following specification:

the dictionary should aim in one direction, easy to get in, easy to understand, give full information about the foreign language headwords, encourage the learner to refer to it, and at last avoid reinforcing the belief in a one-to-one relationship at word level between two languages [5:86].

Asking English learners to make use of dictionaries is very necessary. It depends on what kinds of learners they are, too. If learners are not native speakers of English, they can be guided step by step to use bilingual at the beginning level. If they know the right way of using dictionary, it can be the best teacher for English learners.

One of the first things which should be done with students (learners) is to teach them how to use a dictionary and begin by teaching them the phonetic symbols and how to identify where the stress on the word is and so on. Majority of teachers usually do this because they believe that one of the most challenging aspects of learning a language is having a good pronunciation in order to avoid misunderstandings. In addition when you teach them to interpret all the symbols in a dictionary this will help them to learn new words and to broaden their vocabulary and build their confidence.

In the class dictionary is an extremely useful tool. We encourage our students to look up the meanings of the words they find difficult and insist on them using those words in their writing. It helps them to improve themselves and also evokes keen an interest to the language. Pronunciation can also be corrected with the use of dictionaries.

Using a dictionary should only be in the last resort with our students. We give them a variety of words to help them understand synonyms but if they are blocked and can not move past a word, we will use a dictionary.

For each professional teacher his (her) pupils' (learners') guessing unknown words' meanings is preferable. When they ask: "What does it mean? Teacher makes some guide questions and they are normally able to find out it. But when they can not, as a last resource, teacher gives them a dictionary for looking up the meanings.

We should constantly stimulate our learners to make use of them when doing their homework or when reading magazines or work related materials in order to improve vocabulary.

Teaching learners to use dictionaries is teaching them autonomy. For young learners and older beginners, picture dictionaries can be useful. There should be time in class when the use of dictionaries is not permitted, or limited, in order to allow students to work out the meanings of words for themselves from the context, or by thinking of word families etc.

Some language learners made it a habit to always have a small notepad handy for when they come across an interesting word and we should always encourage and remind all our learners to keep one too. We suggest they put a mark in their dictionary so they can keep track of how often they have looked up a particular word. By the time they have had to look up the same word three times it is just the time they remember it by themselves.

Majority of language learners like the tool of a personal dictionary, in the form of an alphabetized personal telephone book or small notebook. They enter the new words he (she) encounters in reading with a sentence from the

reading context and the meaning, in the native language and English. Later, when they encounter the new word again, he (she) can just access the personal dictionary and cement the concept in his (her) memory.

We often set a range of activities based on dictionaries, for example a game that the student have to find words related to a specific subject like "house remodeling" and the exercise consisting in making a list of materials and it takes the vocabulary enhancing. It is most used at our instrumental classes, focused on a specific area: engineering, Laws, IT etc ...

One of the most effective ways is to encourage learners to compile their own dictionary which includes familiar words to them, as a result they recognize the importance of it and value this dictionary not only during the lesson but also the rest of their free time.

During the lesson the activities and the games not only for students but also for teachers can be used. Before the courses we ask students to look for the meaning of new words in given passages for reading and it is up to them to use any of the dictionaries. We usually get our students to

find new words while brainstorming a topic; asking synonyms and antonyms of words.

Explaining how to use abbreviations in phonetic symbols and stress to your learners in dictionary and encouraging to use dictionary improve the effectiveness of working with dictionary throughout the courses.

The following activities are useful in our classroom: 1) Give them a list of spelling of familiar words where they have to find out whether it is right or wrong. 2) Divide the group in two and have a competition in locating words in the given list in alphabetical order form. 3) Work on homonyms and homophones to form contextual understanding for the text read in class. 4) Mark spelling mistakes from each other's drafts of writing and suggest the correct spelling.

In conclusion, if compiled dictionaries are fit for national educational system in learning foreign languages, clear to learners, based on necessary needs, taken user's preference, which improving knowledge of the culture of various countries, into consideration, even time can not be cause to place a low value on such a good dictionary.

Reference

1. Schmitt N., Schmitt D. and Clapham C. (2001). «Developing and exploring the behaviour of two new versions of the Vocabulary Levels Test», in *Language Testing*, 18, 1.
2. McLaughlin B. (1978). «The monitor model: Some methodological considerations», in *Language Learning*, 28.
3. Bensoussan M., Sim, D. and Weiss R. (1984). The effect of dictionary usage on EFL test performance compared with student and teacher attitudes and expectations. *Reading in a Foreign Language*. 2.
4. Luppescu S. and Day R.R. (1993). Reading, dictionaries, and vocabulary learning. *Language Learning*. 43/2.
5. Thompson G. (1987). Using bilingual dictionaries. *ELT Journal*. 41/4.

REZYUME

Мазкур мақолада инглизча-ўзбекча, ўзбекча-инглизча луғатларининг тузилиш тамойиллари танқидий ўрганилиб, улардан мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юрталарида инглиз тилини ўқитишда фойдаланишга қаратилган таклифлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье были критически исследованы составляющие принципы англо-узбекских и узбекско-английских словарей, а также представлены практические рекомендации для улучшения их роли в преподавании английского языка в школах, лицеях, колледжах и высших учебных заведениях.

SUMMARY

In the article compiling principles of English-Uzbek and Uzbek-English dictionaries were critically investigated and there were given practical recommendations for improving their role in teaching English at schools, lyceums, colleges and higher educational establishments.

КАМОЛОТ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ҲИМОЯ (назарий ёндашув)

С.Р.Садриддинов - катта ўқитувчи

А Авлоний номидаги халқ таълими тизими раҳбарлари ва мутахассис ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти

Таянч сўзлар: камолот, жисмоний камолот, маънавий камолот, психологик камолот, психологик ҳимоя, гендер тафовут, Стюдентнинг t-мезони, базавий ва орттирилган психологик ҳимоя, психологик дискомфорт, эҳтиёж, ҳаётий тажриба, вазият, копинг ҳуқ.

Ключевые слова: развитие, физическое развитие, духовное развитие, психологическое развитие, базовая и приобретённая психологическая защита, гендерное различие, t-критерий Стьюдента, психологический дискомфорт, потребность, жизненный опыт, ситуация, копинг поведение.

Key words: development, physical development, spiritual development, psychological development, basic and acquired psychological defense, gender difference, Student's t-test, psychological discomfort, need, life experience, situation, coping behavior.

Психология фанида психологик ҳимоя феномени турли илмий мунозараларнинг асосий мавзуси бўлиб келмоқда. Чунки психологик ҳимоя функционаллиги жиҳатидан шахс маънавий дунёсининг ижтимоий муҳит билан мослашувини таъминлаш учун амал қилиб, гоҳида психологик ҳимоя механизмидаги элементларнинг зиддияти натижасида, психологик ҳимоя ижтимоий дезадаптациянинг сабаби ҳам бўлиши мумкин.

Онтогенезда, ҳар бир шахс сезги органлари воситасида ахборотни идрок этиб, унга ишлов бериб ва манзилга узатишни фақат ўзига хос бўлган (индивидуал) технологиясини қўллашди, англандан ёки турли хоссалар тарзида уни билим шаклига келтиради. Мазкур жараён автоматизациялашиб, индивидуал когнитив услубга айланади. Когнитив услуб,

индивидуал онг ва онгсизлик динамикасида ҳам ифодаланиб, психологик мажмуа тарзида "Мен" ва "Мен-эмас" кўринишида шахснинг ўзига баҳо бериш намунасида, атроф-муҳитга бўлган муносабати тарзида, ўзликни англаш кўринишида намоён бўлади. Ифодаланишига кўра, онг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, бадий, диний, экологик каби турларга ажратилади. Масалан, ахлоқий онг - жамиятда инсонлар орасида яхшилик ва ёвузлик, оқ ва қорани инъикос этувчи онг тури ҳисобланади. Ахлоқий онг, инсоннинг турли фаолият юритишида меъёр, анъана, урф-одат, тартиб, йўриқнома тарзида муносабатларни тартибга келтиради. Бадий онг эса ижтимоий борлик ва унинг гўзаллигини инъикос этади. Бадий онгнинг муҳим кўриниши санъат ҳисобланиб, у инсонни маданий хоссаларни ўзлаштиришини, ижтимоий-

лашуви ва мослашуви (адаптациясини) таъминлаб, индивидуал тарзда ҳиссиётни ифода этиш маданияти, идрок ва тафаккур маданияти намуналарида намоён бўлади. Шу сабабли, конструктив психологик ҳимоя, маданий аҳамият касб этиб, кечаётган воқеа ва ҳоисаларнинг субъектив моҳиятини белгилаб беради. Е.Доценко “психологик ҳимояни асосий жиҳатини, шахсни интроекцияга тушмаслигини таъминлашдан иборат”-деб билади [1]. Интроекция - [Юнонча: intro (- ички) + jасere (- солмоқ)., шахсни ички дунёси доирасида яратиладиган қарашлари, мотивлари ва бошқалар томонидан бериладиган кўрсатмадир. Чунки ташқи сабаблар ички шароитнинг таъсири асосида вужудга келиб, академик С.Рубинштейннинг таъкидлашича “ташқи таъсир у ёки бу психик натижа беради”[2].

В.Долгова ва О.Кондратьеваларнинг ёзишича “Замонавий психологияда шахс камолотини таъминлашда психологик ҳимоянинг ўрнига доир ягона нуқтаи назар мавжуд эмас [3]”. Ушбу олимларнинг бу тарздаги қатъий муносабати мунозарали ҳисобланади. Сабаб, психологик ҳимоянинг илк кўриниши халқ оғзаки ижодининг намуналарида ифодаланган бўлиб, турли мифологик образ ва сюжетларнинг психологик талқинида ўз инъикосини топган. Жумладан, Абулқосим Фирдавсийнинг (932-1020) эпик “Шоҳнома” асарининг “Рустам ва Сухроб” достонида қаҳрамонларнинг жанг майдонидаги илк мулоқотида Рустам жон саклаш мақсадида (Сухроб Рустамни йиқитиб, кўксига ханжар тикмоқчи бўлганда) Сухробга “Эй, навқирон! Сен биринчи маротаба жанг майдонида курашайсанми? Рақибни биринчи маротаба йиқитганда, уни ўлдиришмайдилар [4]” дея, Сухробнинг ғазабидан жон саклаш учун ҳаракат қилади (психологик ҳимоядан фойдаланади) ва жонини саклаб қолади.

Сюжетнинг талқинида кўриниб турибдики, психологик ҳимоя билан бирга психологик ҳимоя вужудга келган психологик ҳаловатсизликни (дискомфортни) бартараф этиш учун вужудга келадиган негативизм, “ёлғон”ни яратилиши, фаолиятни алмашинуви кўринишида намоён бўладиган феномен ҳисобланиб, бунда вазият омили психологик ҳимояни моҳиятини белгилаб беради. Психология лугатида психологик ҳимоя тушунчасига берилган таърифда ҳам бу мазмун ўз ифодасини топган ва шахснинг онг сатҳини негатив ва жароҳат етказувчи кечинмаларни келтириб чиқарувчи ахборотдан “саклаш”лиги кўрсатиб ўтилган [5].

Тадқиқотчилар Ф. Василук [6], Ю.Захарова [7] ва бошқалар [8], психологик ҳимояни шахс адаптациясининг ноадекват воситаси, патологик коммуникация кўриниши, шахснинг ижтимоий муҳит билан алоқадорлигини пасайиши, девиант хулқни вужудга келтирувчи ҳолат тарзида баён этган. Алоҳида тадқиқот ўтказган Ф.Бассин [9], Б.Братусь, Б.Зейгарник [10], О.Власова [11] ва бошқа тадқиқотчилар [12], психология ҳимоя шахснинг позитив “Мен”ини фрустратив вазиятлардан холи бўлишдан, хулқини беўхшовликдан саклаш учун функционал аҳамият касб этишини назарий ва эмпирик тадқиқотларнинг ҳулосавий қисми кўринишида кўрсатиб ўтган.

Психологик ҳимояни ижтимоий-маданий аҳамиятини англаш учун, уни “Шахс ва гуруҳ”, “Шахс ва касбий фаолият”, “Шахс ва маиший - маданий меъёр”, “Шахс ва вазият” каби ижтимоий-психологик даражаларда метрик услублар воситасида интегратив тарзда ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Шу боис тадқиқотимизда “Шахс ва касбий фаолият” доирасида психологик ҳимоя механизмини ўрганишни мақсад қилиб олдик. Р.Грановская ва И.Никольская психологик ҳимоя механизми деганда “шахс идрок этилаётган ахборотларни онгости даражасида қайта ишлаш натижасидаги интрапсихик адаптацияни [13]” тушунилади. Камолот психологиясининг “Камолотни ёш босқичларини психологик қонуниятлари”дан [14] маълумки, бу мураккаб операцияларда барча психологик жараён ва функциялар иштирок этади. Булар: эмоция, тафаккур, тасаввур, диққат, хотира ва идрок. Шу сабабли, психологик жароҳат етказувчи ёки психологик ҳаловатни бузувчи ахборот идрок этилганда, ҳимоя механизми “тозалагич” (фильтр) тарзида амал қилади. Натижада, фаолиятни издан чиқарувчи ахборот инкор этилади, ўзгартирилади ёки мақбул ахборот тури билан алмаштирилади. Шу тарздаги ички ҳолат, муҳитга мослашишни ўзига хос тури сифатида шартланган бўлади. Тадқиқотда “Тугалланмаган жумла” методикасини қўллашни мақсад қилиб олдик. Бу методика респондентларнинг фойдаланмаган имкониятлари, ўз тақдирига, яқинларига, ўтмишига, бошқа жинс вакиллари, касбдошларига бўлган муносабат жараёнида психологик ҳимояни ифодаланганлигини аниқлаш имкониятини беради. Жуладан, тадқиқотга қатнашган 49,2% респондент хотин-қизлар ўзларига танқидий муносабатда бўлиб, яна уларнинг 90,% ўз тақдирлари ҳақида қайғуриб, қандайдир хавфдан хавотирда эканлигини кўрсатган. Сабабсиз хавотирланиш уларнинг фаолиятини издан чиқариши мумкин. 78,% респондент хотин-қизлар қарама-қарши жинс билан хизмат муносабатида ноқулайликлар хисс қилишларини кўрсатиб ўтган. Улар “Бошқа жинс вакили билан мулоқотга киришишда, ўзимни етарлича назорат қилаолмаслигим натижасида, фикримни тўлиқ баён этолмайман” деган жавобни келтирган. Бу ўз навбатида уларда, психологик ҳимоя психологик ҳаловатсизликни (дискомфортни) бартараф этиш учун амалий аҳамият касб этишини кўрсатади. Мазкур гендер хусусият, 45,% эркак респондентларда ҳам кузатишган. Бунда уларнинг маълумот савияси, маданий мансублиги, ҳаётий тажрибаси алоҳида инобатга олинган. Маълумот даражаси юқори бўлган, ҳаётий тажрибага эга бўлганларда бу кўрсаткич анча паст (15% ташкил этади). Респондентларнинг 78% (статистик алоқадорлик хотин-қизларда 0.58 ва эркакларда -0.11) “Тоҳида оилавий ҳаётда ҳам сабабсиз, қандайдир таҳдидни ҳис этиш”лари аниқланган (1-жадвал. Студентнинг t-мезони бўйича). Бу кўрсаткич, ёшларимизни мустақил оилавий ва касбий ҳаётга тайёрлашда позитив “Мен”ини кўрсата билиш, индивидуал психологик ҳимоя тарзини ифодалашда маданий ёндашиш техникасидан фойдаланишларини эгаллашни тақозо этади. Психологик ҳимоя ижтимоий муносабатларни барқарор кечиши ва таҳдидли хулқни ифодаламасликни таъминлайди.

1-жадвал.

Гендер тафовут индикаторининг корреляциявий кўрсаткичи

Муноса-бат тарзи	Фойдалан-маган имконият	Ўз тақ-дирига	Яқин-ларига	Ўтми-шига	Бошқа жинс вакиллари	Касбдош-ларига
Хотин-қизларда	0.58	2.88	1.46	0.51	-1.65	2.85
Эркакларда	-0.11	1.72	0.76	-0.23	-1.08	2.21
t	2.62	3.96	3.76	2.46	-1.98	2.26
p	0.0095	0.0001	0.0002	0.015	0.049	0.0254

Натижаларнинг корреляциявий (Стъудентнинг t-мезони бўйича) тахлили шуни кўрсатмоқдаки, хотин-қизларда фойдаланилмаган имкониятлар хали мавжуд. Бу кўрсаткичлар, психологик ҳимояда гендер тафовутнинг мавжудлигини кўрсатади. Ўз тақдирига бўлган муносабати, эркакларда хотин-қизларга қараганда анча паст. Сабаб, улар ўз ҳаётини турмуш ўртоқларининг ҳукмига ҳавола қилишлари, яъни анъанавий ҳаётий ёндашувга амал қилишлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бошқа этномаднийат вакилларида бу кўрсаткичлар фарқланиши эҳтимолдан холи эмас.

Илмий манбаларнинг тахлили [15] шуни кўрсатмоқдаки, психологик ҳимоя механизмини ягона модели мавжуд эмас ва ҳар бир субъектда индивидуал тарзда ифодаланади. Бизнингча, бу субъектнинг этномаданий масублиги, ижтимоий етуқлиги, маиший тажрибага эга эканлиги, вужудга келган вазият, эҳтиёжларини қондирилганлиги, маданиятга эга эканлиги, олий асаб тизимини тури каби хусусий омиллар билан боғлиқдир. Шунинг учун кимнингдир психологик ҳимояси кучсиз, кимникидир кучли. Кучсиз психологик ҳимоя фаолиятни издан чиқарувчи ахборотдан тўлиқ ҳимоя қилиш имкониятига эга эмас. Кучли психологик ҳимоя эса, шахсни фаолиятини издан чиқарувчи ҳар қандай ахборотни “тозалагич”дан (филтрдан) ўтказди. В.Долгова ва О.Кондратьеваларнинг ёзишича, бу аснода (яъни, психологик ҳимоя намунасини баҳолашда) “меъёрий психологик ҳимоя ва патологик психологик ҳимоя шакллари ажрата билиш лозим”[16]. Меъёрий психологик ҳимоя профилактик вазифани бажариб, онг сатҳини психологик жароҳат етазувчи ахборотлардан

ҳимоя қилади. Патологик психологик ҳимоя эса, шахснинг дезадаптациясига сабаб бўлиб, фаолиятини издан чиқаради.

Л.Гребенников психологик ҳимоя феноменини [17] қуйидаги ёндашувлар асосида амалга оширишни таклиф этади:

1. клиник ёндашув (бунда, асаб-психик ўзгаришларнинг симптомлари назарга олинади);

2. онтогенетик ёндашув (бунда, ҳимоянинг алоҳида турларини вақт оралиғида шаклланиши назарга олинади);

3. эволюциявий-эмоционал ёндашув (бунда, алоҳида базавий эмоцияларни ифодаланиши назарга олинади).

Биринчи ёндашув патопсихология, тиббиёт ва психиатрияда кенг қўлланилади. Иккинчи ёндашув, барча психологик ҳимоя механизмларини тўртдан то ўттиз олтигача ва уларни барчасини примитив ва олий кабиларга ажратиш мумкин. Учинчи ёндашув психозэволюция назариясига асосланган.

Хулоса тарзида, таъкидлаш лозимки, таълим тизимида психологик ҳимоя мавзусига алоҳида эътибор қаратиб, таълим муассасаси шароитида психологик ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун “Ёшлар камолотини таъминлашда психологик ҳимоя феномени” дастурини қабул қилиш тавсия этилади. Дастурда ёш, жинс ва маданий мансубликни инобатга олган ҳолда, ёшларни турли психологик таҳдидлардан ҳимоясини таъминлаш мақсадида уларда психологик ҳимояни шакллантиришнинг психологик механизмларини назарий таснифи мужассам этилган бўлиши лозим.

Адабиётлар

1. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М.: “Речь”, 2004. - С. 104.
2. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. - М.: Академия наук, 1957. - С.231.
3. Долгова В.И., Кондратьева О.А. Психологическая защита / монография. - М.: «Перо», 2014. - С.20.
4. Абулкосим Фирдавсий Шохнома. – Душанбе: Адиб, 1988. чилди IV. - С. 67.
5. Психология. Словарь / Под ред. Петровского М. Г., Ярошевского М. Г. -М.: Политиздат, 1990. - С. 121.
6. Василюк Ф.Е. Процесс переживания. // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. - Самара: 2003. - С. 309-336.
7. Захарова Ю.Б. О моделях психологической защиты на уровне межгруппового воздействия. // Вестник МГУ. Сер. 14, Психология. 1991. №3. - С. 5-12.
8. Ташлыков В.А. Психологическая защита у больных неврозами и психологическими расстройствами. СПб. 1992. -С.22.
9. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты. // Психологический журнал. 1988. №9. -С.79-86.
10. Братусь Б.С., Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности. -М.: 1992. -С. 192.
11. Власова О.Г. Психологическая защита как средство личностного развития студентов. // Дис. ... канд. психол. наук. – Ставрополь: 1998, -С. 179.
12. Прохоров А.О. Психические состояния и их проявления в учебном процессе. -Казань: 1991. -С. 168.
13. Грановская Р.М., Никольская И.М. Психологическая защита у детей. СПб.: Речь, 2010. -С.26.
14. Сапогова Е.Е. Психология развития человека. СПб.: Аспект Пресс, 2005. -С. 177-373.
15. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М.: “Речь”, 2004. -С. 104., Киришбаум Э. И., Еремеева А. И. Психологическая защита. - М.: «Смысл», 2000. -С. 81.
16. Долгова В.И., Кондратьева О.А. Психологическая защита. / Монография. - М.: «Перо», 2014. -С.26.
17. Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты. // Дис. ... канд. психол. наук. -М.: 1994. -С. 45-46.

РЕЗЮМЕ

Психологик ҳимоя, шахсни психологик дискомфортдан холи қилиш учун шарт бўлиб, у базавий ва орттирилган каби психологик ҳимоя турларига бўлинади. Психологик ҳимоя, ҳулқнинг маълум формасида ифодаланиб, унинг моҳиятини субъектнинг психологик маданияти ва ҳаётий тажрибага эга эканлиги белгилайди.

РЕЗЮМЕ

Психологическая защита служит для преодоления психологического дискомфорта личности и делится на базовые и приобретенные психологические защиты. Психологическая защита проявляется в определенной форме поведения, и его сущность определяется наличием психологической культуры и жизненным опытом, в том числе благополучной социализацией субъекта.

SUMMARY

Psychological protection serves to overcome the psychological discomfort of the individual and is divided into basic and acquired psychological defenses. Psychological protection manifests itself in a certain form of behavior, and its essence is determined by the presence of psychological culture and life experience, including the successful socialization of the subject.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

М.Сапарбаева - студентка

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянза

Таянч сўзлар: психологик маданият, хулк-атвор, мулоқотда бўлиш мотиви.

Ключевые слова: психологическая культура, поведение, мотивы общения, уникальные способности.

Key words: psychological culture, behavior, motivation of communication, unique abilities.

Психология вносит в общую культуру понимание сложности и ценности человека как такового, его жизни, величия его внутреннего мира.

Психология обращает внимание на уникальные способности человека к переживанию и сопереживанию, теоретически и экспериментально доказывает, что способность человека *сострадать, сочувствовать, содействовать, сорадоваться, поступать великодушно* составляет основу внутренней культуры личности.

Все современные принципы общественной жизни - гуманизация, демократизация, толерантность, сотрудничество, диалог и пр. - основаны на психологических законах общения и межличностного взаимодействия. К сожалению, отсутствие психологической грамотности и психологической культуры в нашем обществе тормозит полноценную реализацию этих принципов в жизни.

Одной из центральных задач психологии в системе образования и явилась задача привнесения туда психологической культуры, в контексте которой ребёнок является целью, смыслом и основной ценностью вне зависимости от его возраста, уровня развития на сегодняшний день, социального статуса и пр. Это предполагает, что в решении всех задач воспитания и обучения следует руководствоваться интересами ребёнка как растущего человека и развивающейся личности. Это предполагает также понимание того, что любое обучение эффективно лишь в той мере, в какой ему удаётся пробудить в человеке человеческое, интерес к самопознанию и самоопределению, социальную ответственность, уважительное отношение к людям, способность вступать с ними в позитивные межличностные взаимодействия. Но чтобы внести в образовательные учреждения психологическую культуру, сами специалисты — практические психологи (школьные психологи, педагоги-психологи), учителя психологии должны ею обладать. Психологическая культура — это очень ёмкое и многоаспектное понятие.

Психологическая культура практического психолога включает:

- ♦ понимание значения общей культуры для развития собственной личности и индивидуальности, а также и тех людей самого разного возраста, с которыми приходится работать;
- ♦ системное видение психолого-педагогической действительности в образовательном учреждении;
- ♦ способность самостоятельно мыслить, в том числе и нестандартно;
- ♦ профессиональную и личностную готовность к самостоятельной деятельности;
- ♦ умение реализовать психологические знания в своём поведении, отношениях, профессиональной деятельности;
- ♦ умение понять наиболее существенные особенности и себя самого, и другого человека, определить истинный смысл его поступков, настроений;
- ♦ способность правильно реагировать на возможные противоречия, расхождения в оценках и представлениях, возникающих у людей;
- ♦ не только умение, но и потребность не унижать достоинства любого человека (ребёнка, взрослого);
- ♦ умение найти человеческое в каждом человеке. Внешняя простота скрывает внутреннюю сложность;
- ♦ широту кругозора, диапазон жизненных интересов, видение профессиональной и личностной перспективы.

Для детей 5-7 лет друзья — это прежде всего те, с кем ребёнок играет, кого видит чаще других. Выбор друга определяется прежде всего внешними причинами: дети сидят за одной партой, живут в одном доме и т. п. В этом возрасте дети больше обращают внимание на поведение, чем на качества личности. Характеризуя своих приятелей, они указывают, что «друзья ведут себя хорошо», «с ними весело». В этот период дружеские связи непрочны и недолговечны, они легко возникают и довольно быстро могут оборваться.

Между 8 и 11 годами дети считают друзьями тех, кто помогает им, отзывается на их просьбы и разделяет их интересы. Для возникновения взаимной симпатии и дружбы становятся важными такие качества личности, как доброта и внимательность, самостоятельность, уверенность в себе, честность.

Постепенно, по мере освоения ребёнком школьной действительности, у него складывается система личных отношений в классе. Её основу составляют непосредственные эмоциональные отношения, которые преобладают над всеми другими.

Негативное влияние на положение ученика в системе межличностных отношений может оказать и неумеренное захваливание кого-то из детей, противопоставление ребёнка всему классу в качестве примера для подражания. Дети, иногда несправедливо, начинают считать таких школьников «любимчиками» и «подлизами» и потому избегают общения с ними.

Вместе с тем именно педагог в силу своей исключительной значимости для младшего школьника может сыграть решающую роль и в обратной ситуации, когда необходимо вывести ученика из статуса «изолированного» члена группы. Линия поведения учителя в каждом конкретном случае должна строиться сугубо индивидуально, исходя из особенностей сложившейся ситуации, своеобразия личностных характеристик самого ребенка, уровня развития межличностных отношений в классе и пр. Наиболее же общие рекомендации состоят в следующем:

- ♦ вовлечение изолированного ученика в интересную деятельность;
- ♦ помощь в достижении успеха в той деятельности, от которой прежде всего зависит положение ребёнка (преодоление неуспеваемости и т. д.);
- ♦ преодоление эффективности ребёнка (вспыльчивость, драчливость, обидчивость), которая часто является не только причиной, но и следствием психологической изоляции;
- ♦ у некоторых детей рекомендуется вырабатывать уверенность в себе, отсутствие которой делает их слишком застенчивыми;
- ♦ использование косвенных мер: например, предложить авторитетным сверстникам поддерживать робкого ребёнка [2:45].

В анализе причин сложившейся ситуации и поиске путей выхода из нее существенную помощь может и должен оказать психолог, владеющий методами диагностики и коррекции межличностных отношений.

При поступлении ребёнка в школу решающим фактором социализации становится овладение учебной деятельностью, выработка обязательных школьных умений и навыков. Параллельно с этим школьник включается и в другой, менее оформленный организационно, но не менее значимый процесс усвоения социального опыта - складывающиеся в школе межличност-

ные отношения. Это так называемая «скрытая программа социализации» [1:57], благодаря которой развивается эмоциональная и социальная жизнь ребенка, формируется его представление о себе и о том, что думают о нём другие.

С первых дней пребывания в школе ребенок включается в процесс межличностного взаимодействия с одноклассниками и учителем. На протяжении младшего школьного возраста это взаимодействие имеет определенную динамику и закономерности развития.

У первоклассников в период адаптации к школе об

щение с одноклассниками, как правило, отстает на второй план перед обилием новых школьных впечатлений. Дети настолько поглощены своим новым статусом и обязанностями, что почти не замечают одноклассников, не всегда могут ответить на вопрос: «Кто сидел рядом с тобой за партой?»

Наблюдения за первоклассниками показывают, что вначале дети как будто даже избегают непосредственных контакты друг с другом, каждый из них пока ещё «сам по себе». Контакт между собой дети осуществляют посредством педагога.

Литература

1. Бурлачук Л.Ф. Психология личности. -К.: Здоровье, 1989.
2. Коломинский Я. Л. Диагностика психического развития. -М.: 1969.
3. Общение и формирование личности школьника. -Москва: 1987.
4. Петухов В.В. Лекции по общей психологии. -Москва: 2007.

Мақола психологик маданиятга бағишланган бўлиб, бунда бола ёш даражасидан ижтимоий мақомидан катъий назар тадқиқот максади, мазмуни ва асосий қадрияти, деб қаралган. Унда шунга эътибор берилганки, бола бошланғич мактаб ёшида кўпроқ кишиларнинг ҳуққ-атворида диққат қаратади. Уларнинг сифат томонлари ва фаолиятининг психологик жиҳатларига ҳам эътибор беради. Айниқса, бу мулоқот жараёнида яхши сезилади, шу сабабли ҳам мақолада мулоқотнинг психологик жиҳатлари кенг таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается проблеме психологической культуры, в контексте которой ребёнок является целью, смыслом и основной ценностью вне зависимости от его возраста, уровня развития на сегодняшний день, социального статуса. В статье раскрывается, что в начальном школьном возрасте дети больше обращают внимание на поведение, чем на качества личности и психологическую концепцию деятельности, определяется также объект коммуникативной деятельности, лежащая в её основе потребность, мотивы общения, коммуникативные задачи, решаемые людьми в ходе общения.

SUMMARY

The article is devoted to the psychological culture in the context of that which the child is the aim, meaning and basic values regardless of his age, level of development to and social status. The article reveals at the primary school age of children more attention is paid to the behavior than on personality's qualities and psychological conception of activity, the object of communication is also determined, the requirements, motives of communication, communicative tasks, solved by people during communication.

ЎҚУВЧИЛАРНИ ОИЛАВИЙ ҲАЁТГА ТАЙЁРЛАШДА ПСИХОЛОГИК - ИЖТИМОЙ МУАММОЛАР

Э.С.Султбаева - катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги НДПИ ҳузуридаги ХТХҚТМО минтақавий маркази

Таянч сўзлар: жамият, инсоният, психология, оила, физиология, акселерация, ижтимоий функция, шахс, никоҳ.

Ключевые слова: общество, человечество, психология, семья, физиология, акселерация, общественная функция, личность, брак.

Key words: society, humanity, psychology, family, physiology, acceleration, social function, personality, marriage.

Оила – жамиятнинг ажралмас бўлаги. Бирор бир халқ, миллат ёки жамият йўқки, у ўзининг ривожланиши тарихида ва тарақиёт истикболини белгилашда оила ва унинг атрофидаги муаммоларни, қадриятларни инобатга олмаган бўлса. Ҳар қандай истикбол оиланинг манфаатларидан айро тасаввур қилинмайди. Зеро, ҳар бир инсон учун оила – бу умрнинг бошланиши, барча нарсаларнинг муқаддимасидир. Қолаверса, ҳар бир инсон ўз бахти ва саодатини энг аввало оиласи билан боғлайди, яъни, ўз уйи, оиласида бахтли бўлган инсонгина ўзини тўлақонли бахтиёр ҳис этади.

Ўзбекистонда ушбу муаммога оид изланишлар, оила психологияси йўналишида Ўзбекистонда ўтказилган илимий – тадқиқот натижалари Г.Б. Шоумаров, В.Каримова, Н.А.Соғинов, Э.Усмонов, Х.Каримов, Б.Умаров, М.Утепбергенов ва бошқа изланишлардан фойдаланилган ҳолда оиланинг этнопсихологик ва ижтимоий –психологик хусусиятларини батафсил ва атрофлича ифодалашга ҳаракат этилди ва тадқиқотлар олиб борилган.

Оилавий ҳаётга тайёрлашда бир қатор ижтимоий – психологик муаммоларга эгамиз:

Маълумки, инсоният жамияти тараққий этиб борган сари одамларнинг ўзлари ҳам, уларнинг бир-бирлари билан бўладиган муносабатлари ҳам, айниқса шахслараро муносабатлар орасида энг самимий, энг яқин бўлган оилавий муносабатлар ҳам такомиллашиб, ўзига хос тарзда мураккаблашиб боради. Сабаби: ҳозирги замон фан-техника тараққийи, ишлаб чиқариш муносабатлари, воситалари тараққийи, қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқариши, умуман халқ хўжалигининг барча жабҳаларида янги технология,

техник жараёнларнинг жадал жорий этилиши бевосита шу жараёнларнинг яратувчиси, иштирокчиси бўлган инсон омилига, инсон шахсига ҳам ўзига хос, янгича талаблар қўймоқда. Ишлаб чиқариш муносабатлари, жамият тараққийи бир томондан, оммавий ахборот воситалари жумладан (Интернет маълумотлари, телевидение ва радио махсулотлари) орқали берилаётган салбий мазмундаги материаллар ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига хос бўлмаганлиги, ўзларида рўй бераётган ижтимоий-психологик, физиологик ва бошқа ўзгаришлар ўқувчиларининг ўзаро мулоқот муносабатлари доирасини маълум даражада чегараланиб қолишига, уларда ўтмишдошларимизда кузатиладиган табиийликни маълум даражада бузилишига ва оқибатда инсон руҳиятида мумкин қадар ҳиссий, эмоционал зўриқишларнинг юзага келишига асос бўлмоқда. Буларнинг таъсири оилавий ҳаёт ва ундаги психологик иқлимда ҳам ўз ифодасини топади.

Ёшларимизда бу масала бўйича аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун, бундан 90—100 йиллар олдинги уларнинг тенгдошлари, яъни ўтиб бораётган асримиз бошидаги ва бугунги кунларимиздаги 15—16 ёшли йигит-қизлар ўртасидаги тафовутларни солиштириб ўтамиз [1].

Махсус адабиётларда ёзилиши ва ўтказилган тадқиқотлар натижаларида кузатилишича, сўнгги 100 йил ичида одамларда кузатиладиган акселерация жараёнига кўра уларнинг жинсий, физиологик балоғатга етиши 2—3 йилга илгарилаб кетган. Бундан 100 йилча олдин ёшларнинг жинсий балоғатга етиш даври 15—16 ёшга тўғри келган, ҳозир эса бу ҳолат

ўртача 11—12 ёшларга тўғри келади. Энди шу ёшларнинг оилавий ҳаётга тайёргарлик жихатларини кўриб чиқамиз.

Бугунги ёшларимиз эса юқорида баён этилганидек, 11—13 ёшларида жинсий балоғатга етадилар ва аксарият ҳолларда юқорида келтирилган омиллар таъсирида ёшларимиз орасида эрта оила қуриш ҳолатлари кузатилади, яъни қизлар 15—17 ёшда, йигитлар эса 16—18 ёшда оила қурадилар. Бу ҳолатлар касб-хунар коллежлари ва лицейларида содир бўлмоқда. Бу вақтда эса улар на иқтисодий жиҳатдан, на ижтимоий жиҳатдан ва на психологик жиҳатдан оилавий ҳаётга тайёр бўладилар. Бундай ҳолатлар шубҳасиз, уларнинг оилавий ҳаётларида олдинги тенгдошлари ҳаётида кузатилмаган муаммоларни келтириб чиқаради.

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки оиладаги ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабатларда болаларнинг ёшга оид психологик хусусиятлари ота-оналар томонидан ҳисобга олмагани, айнан шу сабаб оилада зиддиятлар пайдо бўла бошлайди, ушбу зиддиятлар кун сари ўтиб ечиб бўлмайдиган муаммога айланади. Масалан, боланинг дунёкарашлари, эркин фикрлари, кизикишлари ва имкониятларини ҳисобга олмагани сабаб ёшлар онгида салбий ўйларнинг (ўз оиласи ва оила аъзоларидан йироқда бўлиш, яъни эрта оила қуриш; муаммоларини еча олмагани сабабли ўз жонига қасд қилиш каби) пайдо бўлишига олиб келади [4]. Бу масалага изоҳ берадиган бўлсак бу ҳолатларнинг юзага келишида айрим ота-оналарнинг психологик саводхонлигининг пастлиги, ўз вақтида бор манбалардан тўғри фойдаланманлиги ва доимий равишда вақтнинг танқислигини баҳона қилиши ва боланинг келажагига лоқайдлигини кўрсатади. Бу жойда «Қуш уясида кўрганини қилади» иборасини ҳам эсдан чиқармаслигимиз зарур. Сабаби таълим даргоҳлари болаларда қанчалик билим, кўникма ва малакаларни шакллантиргани билан асосий ҳал қилувчи хатти-ҳаракатлар ота-она томонидан амалга оширилади. Ўқувчиларни оилавий ҳаётга тайёрлашда қорақалпоқ оилаларнинг этник хусусиятларини, миллий қадриятларини, қорақалпоқ оилаларининг миллий ва маънавий қиёфасини ҳисобга олган ҳолда ота-оналарнинг психологик билим даражаларини орттириш зарур.

Ўтказилган тадқиқотлар натижасида, умумий ўрта таълим мактабларидаги ўқувчи ёшлар билан олиб борилган суҳбатларда кўпчилик ўқувчиларнинг оила ҳақидаги тасаввурлари аниқланди. Уларга берилган «Соғлом ва носоғлом оила деганда» нимани тушунасиз? саволига кўпчилик 60-70% ўқувчилар соғлом оила тушунчасига кўра носоғлом оила тушунчасига кўплаган фикрларини билдирди. Бундан

шундай хулосага келиш мумкинки, юқорида кўрсатилиб ўтилган оиладаги ўзаро зиддиятли муносабатлар ёшлар онгида оила бебаҳо қадрият, маънавий маскани эканлиги ҳақидаги тушунчалари паст даражадаги эканлигини кўрсатади [2].

Бундан ташқари, жамият тараққиётининг бугунги ҳолати ҳозирги замон оиласи олдида ўзига хос янги ижтимоий функцияларни ҳам юклайдики, буларнинг барчаси ҳозирги ёшларимизни оилавий ҳаётга махсус тайёрлаш масаласини энг долзарб масалалардан бири бўлишини тақозо қилмоқда. Шунинг учун ҳам сўнгги 15—20 йил давомида дунёнинг барча ривожланган мамлакатларида, бизнинг республикамизда эса мустақилликка эришганимизнинг дастлабки йиллариданоқ, оила масалаларига, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш масалаларига, оилаларда қомил шахсни шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Умуман, инсоният жамияти тобора тараққий этиб бораверар экан, оила масалаларининг долзарблиги ҳам шунга мос равишда ортиб бораверади ва оилага бўлган эътибор ҳам кеча ва бугунга қараганда эртага янада юқорироқ бўлади. Чунки оила жамиятнинг кичик бир кўриниши бўлиб, у қанча иноқ, аҳил ва мустаҳкам бўлса, жамият ҳам шунчалик қудратли бўлади. Мана, «Оила психологияси» курсини ёшларга ўқитишнинг долзарблигини ифодаловчи асосий омил [3].

«Оила психологияси» курсининг яратилиши ва унинг ўқув предметлари қаторида мактаб, коллеж, лицейларда ўтиладиган дарслар жадвалига киритилиши ҳам Республикамиз Ҳукумати томонидан юритилаётган кучли ижтимоий сиёсатнинг мантикий ва мазмуний давомидир.

1. Ўқувчи – ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш, маҳалла ва жамиятдаги ўзаро муносабатларнинг илк ва асосий кўникмаларини шакллантириш ҳамда ривожлантириш;

2. Ота-оналарнинг фарзандлар тарбиясидаги ўрни, мажбурияти, масъулияти ва фарзандлар билан ўзаро муносабатларини мустаҳкамлашга кўмаклашиш;

3. Фарзандини оилавий ҳаётга тарбиялашда аж-додлардан ўтиб келаётган бой маънавий мерос, ахлоқ-одоб, урф-одат ва анъаналардан бугунги кун билан уйғунлашган ҳолда кенг фойдаланиш.

4. Фарзандини қомил инсон этиб тарбиялашда ота-онанинг ҳуқуқий, тиббий, педагогик, психологик саводхонлигини ва билим даражасини доимо ошириб бориш;

Ҳар қандай истиқбол оиланинг манфаатларидан ай-ро тасаввур қилинмайди. Зеро, ҳар бир инсон учун оила – бу умрнинг бошланиши, барча нарсаларнинг муқад-димасидир.

Адабиётлар

1. Каримова В.М. Ўзбек ёшларида оила тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлар шаклланиши: Психол. фанл. докт. ... дисс. –Фарғона: 1994, 322-б.
2. Утепбергенов М.А. Формирование у молодёжи семейных духовно-нравственных ценностей в условиях взаимодействия семьи и школы. Образование и воспитание молодежи – фундамент благополучия процветания жизни. -Тошкент: 2013.
3. Шоумаров Г.Б. Психологические аспекты подготовки молодёжи к семейной жизни. Об-во. «Знание» - 1983.
4. Шоумаров Г.Б. «Мухаббат ва оила» Изд-во Ибн-Сино. -Ташкент: 1994.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқувчиларни оилавий ҳаётга тайёрлаш ва муаммонинг психологик хусусиятлари, оиладаги ўзаро кўникмалар ҳамда ҳар бир оила аъзоларининг ҳуқуқлари ва вазифалари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о подготовке учащихся к семейной жизни и психологических особенностях данной проблемы, о навыках взаимоотношений в семье, о правах и обязанностях каждого из членов семьи.

SUMMARY

The article deals with the training of learners for family life, psychological features of this problem, skills of family relationship and the rights and responsibility of every member of the family.

ҚАДРИЯТЛАРНИ ҚАДРЛАШ-ГУМАНИСТИК ВАЗИФАМИЗДИР

Ж.Таспанова - ассистент ўқитувчи

*Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети***Таянч сўзлар:** кадриятлар, аксиологик тарбия, энг муҳим илмий-маърифий вазифалар.**Ключевые слова:** ценности, аксиологическое воспитание, важнейшие научно-просветительские задачи.**Key words:** values, axiological training, the most important scientific and educational tasks.

Қадриятларни замонавий фалсафа илмида унинг аксиология бўлими ўрганади. Инсон табиатнинг олий махсули сифатида ҳаётнинг гултожи ҳисобланади. Унинг ўз аксиологик жамғармаси бор. Улар инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатувчи омилларидир. Қадриятларни қадрламаслик ўзига яраша гумроҳлик бўлиши аён. Ўзганинг қадрлиги етмаганлар ўз қадрига ҳам етмайдилар, ёхуд аксинча, ўз қадрини билмаган ўзганинг қадрини на билсин!?

Маълумки, қадриятлар моҳиятига кўра моддий ва маънавий, кўламига кўра эса миллий ва умумбашарий гуруҳларга бўлинадилар. Ҳаёт учун энг зарур моддий қадриятлар бу-ҳаво, сув ва озиқ-овқатлар қабилад бўлса, маънавий қадриятларга диний эътиқод, адабиёт ва санъат махсулотлари, гўзаллик ифодалари каби маънавий ва маърифий омиллар мансубдир. Миллий қадриятларга миллатнинг асрий ва анъанавий жамғармаси, урф-одатлари, миллий менталитетнинг ўзига хос элементлари ва компонентлари тегишли бўлса, умумбашарий қадриятлар инсоният феноменининг ноёб ва бетакрор, миллат ва ҳудуд, диний ва иркий тафовутларни четлаб ўтадиган моддий ва маънавий бирликлари ҳамда асрий бойликларидир.

Инсон нафас олмасдан атиги бир неча минутга бардош бера олса, сувсиз атиги бир неча суткага чидай олади. Озиқ-овқатларсиз эса узокроқ муддатга умр ипи узилмасдан тура олиши мумкин. Бу ўлчамлар ўта нисбий бўлиб, тирик организмларнинг турли вакиллари учун турлича микёс касб этади, албатта. Масалан, чаёнлар олти ойгача овқатсиз яшай олгани ҳолда ниначи хашоратлар синфи вакиллари энг очафотлиги билан ажралиб туради. Читтак бир суткада ўз вазнига тенг оғирликдаги овқатни истеъмол қилади. Одамларнинг очликка чидамлилиги 1960 йилда Тинч океан ҳарбий флотининг аъзоларидан 4 киши моторли қайикда очик океанга сайрга чиқканида пўртана бошланиб мотор ўчиб қолгани ва одамларнинг тақдири бошқарилмайдиган сузгига боғланиб қолгани ҳамда улар очнаҳор ҳолда 49кун давомида беҳуш аҳволда АҚШнинг акватория кўриқчилари томонидан кўриб қолинганида реал тажриба-синовдан ўтганида тасдиқланди. Марварид овчилари (туғрироғи чиғонокли моллюскаларни дур илинжида овловчилар) мунтазам машқ туфайли сув тагида 10-12 минутгача тура олишга эришганликлари ҳам бор гап. Сувсизликка чидамлик эса мутлақо бошқа нарса. Туркменистонлик олим Р.Багировнинг «Утоление жажды» номли монографиясида бу борадаги кизик маълумотлар келтирилган [1:64].

Иккинчи жаҳон уруши давридаги Ленинград шаҳрининг 903 кунлик камали билан боғлиқ фактлар инсонларнинг очлик билан олишиш матонатига кўплаб мисоллар топиб берганди. Бир бурда нонга зор бўлиб бу ёруғ олам билан бевақт видолашганларнинг ҳақки-хурмати бугунги дастурхонимиз тўқинлигига ҳар қанча шукрона келтирсак шунча оз. Ноннинг нақадар азиз ва мўътабар неъмат эканлигини очарчилик, қаҳатчилик ва қимматчиликларни бошдан кечирган аждодларимиз биздан кўра яхшироқ биладилар. Бир қултум сувга зор бўлишнинг қиммати Широк саҳрога етаклаб ҳалоқ этган ғанимлардан сўраш керак эди. Яқин-яқинларгача валюта олиб-сотиш билан шуғулланувчи судхўрларнинг ўйлаб топган бемаъни ибораси эшитганларнинг этини жимирлатар эди: «Пул-пулни топади, аҳмоқ кетмон чопади». Дехқон шудгор қилмаса ва уруғ қадамаса, ғалла хирмонлари уюлмаса, тегирмончи ун чиқармаса, новвой ҳамир қориб нон ёпмаса, «долларчилик» ал-

лақачонлар бир-бирининг гўштин еб қўйган бўлардилар.

Дунёнинг энг нуфузли мукофотларидан бири бўлган-Нобель номидаги мукофат ул зотнинг васиятига биноан бир инсон боласига унинг умри давомида фақат бир марта берилиши лозим бўлгани ҳолда ушбу мукофотни берувчиларнинг изн-ихтиёри ва тулақонли розилиги туфайли 4 кишига истисно тариқасида икки мартадан берилган: 1. Мария Склодовская-Кюри (Польша-Франция)= 1903-йил – физика; 1911-йил-кимё. 2. Лайнус Полинг (АҚШ)= 1954йил- кимё; 1962-йил Нобель тинчлик мукофоти. 3.Жон Бардин (АҚШ)= 1956йил-физика; 1974йил-физика. 4. Фредерик Сенгер (Англия)= 1958 йил-кимё; 1980-йил кимё.

Ана шу рўйхатдаги Лайнус Полинг иккинчи мукофоти атмосферада ядро синовларини тўхтатиш ташаббуси ва дунё ҳаво қатлами барчамизга олий даражадаги моддий қадрият эканлигини эътироф этгани учун олган эди. Дарҳақиқат, азот (ҳажм жиҳатидан 78 %) ва кислород (ҳажм жиҳатидан 21%) газларининг табиий аралашмаси бўлган ҳаводан бой ҳам, мусулмон ҳам, даҳрий ҳам, буддист ҳам, христиан ҳам, мирлар ҳам, саидлар ҳам, беклар ҳам, куллар ҳам, хуллас, аэроб бактериялардан тортиб то сут эмизувчиларгача, балиқлардан тортиб то қушларгача нафас олиши назарда тутилса, атмосфера биосферанинг деярли барча вакиллари учун алмаштириб бўлмайдиган моддий қадрият эканлигини англаб етган буюк олим атмосферанинг экологик тоза сақланиши лозимлиги учун бонг урганди.

Машҳур француз океанографи Жак Ив Кусто дунё аҳолисига қарата, «Одамлар, Еримизнинг сув қобиги (гидросфера) барчамизнинг умумий қонимиздир, унинг тоза сақланиши биз учун ҳаёт-мамонт масаласидир!», дея хитоб қилганида, нақадар ҳақ эди.

Она заминни, қадрон тупроқни тоза сақлаш ҳам ўта муҳим масаладир. Республикамызда пахта яккахокимлиги йилларида экин майдонларига пестицидлар шунчалик кўп солиндики, буларнинг эпилогини (хотимасини) бугунги кунда жон талвасасида қолган Орол денгизи ва унинг қуриб қолган қисмидан кўтарилаётган қум ва чанг бўронларидан сўраш керак. Собик шўролар империяси чок-чокидан сўқилиб, жон таслим қилгач, архив материалларига қўл ета бошлагач, маълум бўлдики, Россия Федерациясининг Новосибирск вилояти ҳудудидаги экин майдонларининг ҳар гектарига бир бирлик пестицидлар сепилган бўлса, Ўзбекистоннинг пахта далаларининг гектар бошига 82 (!) бирлик захиротиллар ишлатилган экан [2:32].

Бир замонлар Соҳибқирон Амир Темур «Агар бир дарахтни кесмоқчи бўлсангиз, дастлаб ўн туп ниҳол ўтқазинг», деган экан. Бир қарашда бундай вазиятда Ер юзи мутлақ дарахтзор бўлиб кетиши керакдек туюлади. Аслидачи, ўша ўнта ниҳолдан 2 таси сувсизликдан, яна иккитаси қандайдир молнинг ғажшишдан, яна иккитаси зумрашаларининг синдириб ташлашидан, яна бошқа иккитаси касаллик ёки дарахтларнинг зараркунандалари таъсиридан хароб бўлиши ва экилган 10 туп кўчатдан битта ёки иккитаси дарахт бўлиши мумкинлигини ҳисобга олинса, Соҳибқироннинг панду ўғити нақадар тўғрилигига имон келтириш мумкин.

Донишманд халқимизнинг лексикони (луғат захираси)даги «Кўчиб кетсанг ҳам экиб кет», «Яхшидан боғ қолади, ёмондан эса доғ...», «Бир киши кўчат экур, минг киши эса ундан ризқ олур», «Мевали дарахтга тош тегар», «Мевасиз дарахт ҳам керак, соя-салқини тегса керак», «Ҳазонрезлигига чидамаган чинор экмас»,

«Шафтолидан боғ бўлмас» деганлар қачон шафтоли ерканлар...», «Тол экмасанг халачўпга ҳам зор бўласан», «Терак экмаган тандиркосовга ҳам ёлчимас...», «Ширасига (ўсимлик бити назарда тутилмоқда) чидаганлар тут ейди...», «Қуриб қолган дарахт ҳам уйингни иситишга ярайди», «Олма пиш, оғзимга туш» дейдиганларнинг пешонаси бемаврид ғурра бўлур», «Қари тутдан сип-силлик ипак бўлур», «Гилос йўғида олча ҳам гилос, олчани ҳам биров бермас», «Токка чикмасанг дўлона қайда, жон чекмасанг жанона қайда», «Тикони бўлса ҳам гул яхши, сепкили бўлса ҳам қиз яхши», «Икки луччак (шафтоли), битта анжир бўлолмас», «Терак-доимо элга керак», «Арча-соясси бир парча», «Ўзганинг мирзатерагидан не наф, ўзининг бақатерагиндан қолма», «Қарасанг боғ булур, қарамасанг доғ булур», «Юлғунни хунук дема, қамчидастаси чиройли», «Эмон дарахтининг эгилгани-сингани, эр йигитнинг

Адабиётлар

1. Багиров Р. «Утоление жажды» монография. -Ашхабад: «Наука» 1990.

2. Омонов Х.Т., Курбонназаров О.А. Кимё, инсон ва биосфера. -Тошкент: Ўзбекистон зиёлиларининг илмий-маърифий ассоциацияси. 1993, 32-б.

Мақолада кадрятлар ва уларнинг эъзозланиши ҳамда кадрятларга содиқлик борасидаги фикрлар баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье изложены мысли о ценностях, о причинно-следственных явлениях и о преданности, относительно материальных и духовных ценностей.

SUMMARY

The article presents the ideas and thoughts values, about the cause-and consecutive-events and devotion, to material and spiritual values.

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҲАҚҚИ ҚИЗҚИҢҒИР КӨРКЕМЛИК ТӘРБИЯ СИСТЕМАСЫНДА ЖЕКЕ АДАМНЫҢ ӨЗИНИҢ ДӨРӨТІҰШИЛИК МҮМКИНШИЛИКЛЕРИН ЖҮЗЕГЕ ШЫҒАРЫҰЫ МӘСЕЛӘЛЕРИ

Т.В.Уразимова - *көркем өнер таныў илимлериниң кандидаты*

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: педагогика, ижтимоий жараён, ўкитиш жараёни, методология, ўкитиш усуллари, инновацион технология, иждокорлик.

Ключевые слова: педагогика, социальная сфера, процесс образования, методология, методы образования, инновационная технология, творчество.

Key words: Pedagogics, social sphere, teaching process, methodology, teaching methods, innovative technology, creativity.

Өсип киятырған жас әўладты көркемлик мәдениетқа оның ең әҳмийетли элементлериниң бири – көркемлик билимлендириў арқалы тартыў тек ғана жеке адамға нәтийжели тәсир көрсетиў куралы болып қалмастан, ал әзелден мәдениет дәстүрлер хәм руўхый қәдириятларға бағдарлаўдың жетекшиси болған билимлендириўдың жағдайына да толық тәсир етеди.

Жеке адамның психологиялық өзгешеликлери хәм көркем өнердиң социаллық ўазыйпалары хәр бир адамның өмириндеги ўзликсиз көркемлик билимлендириўдың ҳақыйқый тийкарлары болып табылады. Оның әмелге асырылыўы, ол билимлендириўдың қайсы тараўында ислеўине қарамастан–улыўма билим бере-туғын ямаса арнаўлы болмасын айрықша шөлкемле-стириў менен байланыслы.

Жаңа билимлендириў парадигмасының билимлендириўдың бурынғы системаларынан оғада көп парық қылып, ондағы баслы бағдарлар хәм қәдириятлардың мәниси өзгериске ушырайды. Билимлендириў мақсе-тиндеги баслы бағдарлардың өзгериўи билимленди-риўдың мазмунына да тәсир етеди, ол пүткил кәсиплик, соның ишинде көркемлик билимлендириў системасы-ның дүзилисин де өзгertiўге мәжбүрлейди.

Көркем өнер тараўындағы педагог тек ғана оқытыўшы хәм тәрбияшы емес, ол және сүўретши де (музыкант хәм т.б). Бул оның кәсиплик таярлығының да айрықша өзгешелигине себепши болады. Сонлықтан көркемлик-педагогикалық билимлендириўдың ең жақсы жолларын жедел илимий хәм әмелий излениўлер бұгинги күни де даўам етпекте.

«Болон» декларациясына қол қойған, Өзбекстан ўатанымыздың көркем билимлендириўи системасының тәғдири шешилетуғын белгили миннетлемелерди өзине

уялғани-ўлғани» қаби иборалар дов-дарахтларнинг нақадар катта эқоијтимойи ва эқоијтисодиј аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлайди.

Бир сўз билан айтилганда, кадрятларға ҳурматини саклай олмаган миллат ва элатлар инқирозга юз тутиши табиийдир.

Бунинг учун: 1. Жамият аъзоларининг аксиологик тафаккурини шакллантириш, уни аксиологик маданият даражасига, сўнгра эса аксиологик онг даражасига ўсиб етишини таъминлаш лозим.

2. Худди шундай вазифани экологик тафаккур, ма-даният ва онг микёсида хам қўйиш керак.

3. Ўсиб келаётган авлодга аждодларнинг анъанала-ри ва илмий иждоий меросини кадрлаш хамда эъзозлаш борасида илмий-маърифий ташвиқот ва тарғибот ишла-рини кучайтириш давр талабидир.

алды. Соның менен бирге, Европа билимлендириў кеңислигине ийкемлесиў хәм биригиў ҳаққындағы бил-дириў шегерасында көркем өнер тараўындағы билим-лендириўде талабалардың алатуғын билимлериниң хәм көнликпелериниң өзине тән болған тереңлигин, кәсип-лик тыянақлылығын хәм әмелий бағытланыўшылығын саклап қалыўы үлкен әҳмийетке ийе.

Көркемлик билимлендириўдың тийкарғы айрықшалығы, бул негизлердиң тығыз өз ара байланыслылығындағы сезимлер хәм ақылға таяныў болып табылатуғынлығы хәммеге мәлим. «Руўхый кәмалға келиўди» тек ғана бир пүтин, ўзликсиз көркемлик раўажланыў системасы, ўзликсиз, педагогикалық бағдарланған, жаңа мағлыўмат технологияларынан пайдаланыў хәм көркем өнер шығармалары менен байланыста болыў процеси ғана тәмийинлей алатуғынлығы әҳмийетли болған көркем өнердиң өзине тәнлиги хәм көркемлик билимлендириўдың айрықшалығы мине усындай [1:72-73].

XXI әсир – бул мағлыўмат технологиялары әсири, мине тап усылардың тәсири астында бизди қоршап турған өмир ҳақыйқатлығы өзгередиди, ал оның менен бирге усы орталықта жасап атырған адам хәм жәмийет те өзгередиди. Солай екен, педагогикалық искерликтин мақсети, сүўретлеў өнерин оқытыўда мағлыўматлы-байланыс технологияларын қолланыў нәтийжесинде оқыўшылардың дөретиўшилик белсендилегиниң унамлы тәрәпке қарай өсиўин тәмийинлеў деп айтыўға болады. Оқыўшыларда мағлыўматлы-байланысларды билиўди қәлиплестириўге жәрдем беретугын, оқытыўдың инновациялық технологиялар усылын қолланыў сүўретлеў өнерин үйрениў барысында

дөретиўшилиқ белсендиликтин раўажланыўына жағдай жаратады.

Билимлендириўде мағлыўматластырыўдың күшейиўи хэм жаңа әўладтағы мағлыўмат технологияларға өтиў менен төмендегилер мүмкин болды:

➤ оқытыўшыларды оқытыў процесинде ҳазирги заман мағлыўмат технологияларын қолланыўға үйретиў;

➤ билимлендириў тараўындағы жаңа мүмкиншилиқлер ҳаққындағы билимлерди хэм мағлыўматларды интернет тармағы, хэм сондай-ақ, басқа да байланыс қураллары арқалы тарқатыў;

➤ мультимедиа, телекоммуникациялар ислеп шығарыўшылар хэм билимлендириў мәкемелериниң бирге ислесиўи барысында билимлендириўдин мазмунын раўажландырыў;

➤ глобал мағлыўмат инфрадүзилмеден пайдаланыў көркем өнер педагогларына ҳазирги заман мийнет базарында табысқа ерисиўине хэм бәсекилесликке укыплы болыўына жәрдем береді.

Оқыўшының дөретиўшилиқ белсендилегин қәлиплестириўдин тағы бир шәртли жағдайы, жаңа педагогикалық технологияларды ислеп шығарыў хэм оны оқыў процесине енгизиў менен тығыз байланыслы болған оқытыўды шөлкемлестириў, оқытыўдың

усылларын, қуралларын хэм формаларын жаңалаў болып табылады [2:28].

Педагогикалық инновация—әмелдеги педагогиканың сапасын хэм көлемин биле тура өзгертиў, оқытыўдың сапасын жақсылаў. Педагогикалық мәселелерди ески усуллар менен шешиў мүмкин емес екенлиги белгилі. Сонлықтан, билимлендириўдин алдына қойылған жаңа мәселелерди шешиў ушын көп санлы инновациялық технологиялардан пайдаланыў керек болады:

- жойбарлар усылы;
- бирге ислесиўге тийкарланған оқытыў процесі;
- дифференцияланған оқытыў;
- оқыўшы портфели;
- модульли оқытыў хэм т.б.

Педагогикалық процессте көркем өнер менен, тутасы менен алғанда мәдениет пенен хэм руўхый тулга сыпатындағы педагог пенен пикир алысып сөйлесиў ушын шаражат жаратылған болыўы тийис. Көркем-педагогикалық билимлендириўдин ҳазирги замандағы көзқараслары, биринши гезекте, тек ғана сол арқалы терең илимий кәсиплик-педагогикалық таярлыққа ерисиўге болатуғын, болажақ қәнигелердин дөретиўшилиқ укыплылықларын раўажландырыў ушын шаражатлар жаратыўды нәзерде тутады.

Әдебиатлар

1. Уразимова Т.В., Есбоганова Б.Д. Роль изобразительного искусства в современном образовании. //Теория и практика актуальных исследований: межд. конф. (Краснодар, 25 декабря 2015). -Краснодар: 2015. -С. 71-76.

2. Уразимова Т.В. Роль изобразительного искусства в современном образовании. Научно-исследовательская конференция, посвященная 80-летию НГПИ: (Нукус, 20 ноября 2014). -Нукус: 2014. -С. 27-29.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола ҳозирги давр таълим мазмуни ва ролини акс эттиради. Ўқувчиларни узлуксиз ўқитишни фаоллаштириш масаласи ҳозирги замон педагогика илмининг ва иш тажрибасининг энг муҳим масалалари қаторига қиради. Ўқитишни ташаббускорлик асосида амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Ўқитиш ва ривожлантириш ҳаракатчанлик сифатига эга ва ўқитишнинг сифатига боғлиқ. Таъкидлаш лозимки, ушбу сифатларнинг ривожлантирилиши ахлоқий, экологик, ватанпарварлик ва тарбиялашнинг бошқа ажралиб турадиган турларининг мустахкам асосини яратади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена современному содержанию и роли образовательного процесса. Так как в современном обществе возросло внимание к проблеме непрерывного художественного образования, не последнюю роль здесь играет эстетическое воспитание, способствующее активизации развития мировоззрения, интеллектуальных и творческих потенциалов личности. Поэтому процесс образования необходимо основывать на создании условий для воспитания творческой личности, готовой к диалогу, сотрудничеству и сотворчеству в различных сферах жизни.

SUMMARY

The article is devoted to the modern content and the role of the educational process. As attention increased in modern society to the problem of the continuous artistic education, not the last role plays here aesthetic education, contributing to enhance the development of world view, intellectual and creative potential of the individual. Therefore, the process of education should be based on creating conditions for education of creative personality, ready for dialogue, collaboration and co-creation in various spheres of life.

THE USE OF GAMES IN TEACHING ENGLISH

G.Usenova – scientific advisor

Z.Ganieva – student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

“Games encourage, entertain, teach, and promote fluency. If not for any of these reasons, they should be used just because they help students see beauty in a foreign language and not just problem that at times seem overwhelming.”

(Uberman, 1998)

Таянч сўзлар: ўйин методлари, ўқитувчи, мослашув, ўқувчи, ўқув жараёни, чет тил, интенсификациялаш.

Ключевые слова: игровые методы, адаптация, учитель, ученик, процесс обучения, иностранный язык, интенсификация.

Key words: game methods, teacher, adaptation, pupil, process of education, foreign language, intensification.

Teaching today has changed a lot over the past years. Once it was all about learners being passive and listening in the classroom, but today learners are usually much more active in the classroom, and what better way to be active than by playing games [8].

The national curriculum in foreign languages in Uzbekistan states about the importance of keeping teaching methods diverse in order to light and sustain interest amongst students. Teachers can help sustain diversity in a variety of ways, for example by using activities that require students to be creative in thinking and by emphasizing individual learning and cooperative learning equally. A more specific way that teachers can use in order to keep diversity within

the classroom is not to be afraid of using games as a teaching method along with other methods. According to the national curriculum games can be a good teaching method and games, such as role playing games, imitation games, theatrical expression and problem solving activities are especially fitting for all stages of language learning

Howard Gardner, who tells that humans have eight intelligences, claims that when exploring a certain topic in school it can, and should, be approached in 6 different ways in order to maximize the chances of reaching all students in the classroom. One of these ways is “the personal way”, where the ultimate goal is to see if it is possible to approach a specific topic by using, for example, role play, or other

interactions [3]. In addition, Armstrong (2000) suggests board games as a teaching strategy that might suit students with interpersonal intelligence because they provide an excellent setting for interaction between students.

Games have a great educational value and it can be used in the classroom to make learners use the language instead of just thinking about learning the correct forms. Games encourage the learners to interact, cooperate, to be creative and spontaneous in using the language in a meaningful way. Learners want to take part in activities, to play games and are generally quite competitive. In order for them to take part they must be able to understand and communicate in the learning language. Games also encourage learners to keep interest in the work and a teacher can use them to create contexts in which the language is useful.

Games are used as methods or techniques to involve students in learning. Well-chosen and designed games are invaluable as they give students a break and at the same time allow students to practice language skills. The benefits of games range from cognitive aspects of language learning to more co-operative group dynamics and as a result games are highly motivating since they are amusing and at the same time challenging. Ersoz (2000) states that games can be used to give practice in all language skills and they can be used to practice many types of communication.

Huyen (2003) identifies the advantages of using games to learn vocabulary in the classroom: a) Games add relaxation and fun, so the learners retain words more easily; b) Games involve friendly competition, so it keeps learners interested and motivated; c) Vocabulary games bring real world context to the classroom;

Mei (2000) emphasizes similar points by saying that it encourages active learning, as well as collaboration and interactivity.

Also there are other reasons that games deserve a place in the language classroom:

- Games play a big part in helping participants build relationships, and to feel equal. Playing games in the classroom can also help create a friendly and positive atmosphere where seat arrangement can differ from game to game, and thus cause diversity from the norm which can be extremely helpful in keeping an exciting learning environment;

- The reason most people want to learn a language is to be able to use it in real situations, for example when travelling. Games can be a very good way to practice this skill because they can easily be used to reenact various situations from real life and provide students with practice in their fluency. Also, by using games in the classroom the teacher is giving his students a bigger role, and he himself is stepping out of the frontline which is a positive thing because it allows students to take on more responsibility. Also that allows students to do more on their own, and that can very well result in an increase in their confidence level; [7:12-14].

- Language students need to be exposed to the language in a variety of situations, which is a need games can fulfill. Language students also need to be ready to take on the experience, keeping their minds open and being willing participants again, games make this possible;

- Language students need to be emotionally involved, meaning they need to feel something while they are exposed to the language. Strong emotions, such as happiness, excitement, amusement and suspense allow students to feel positively about their learning situation and are

therefore likely to have a positive effect on language learning;

- Games are good for shy students and students with low confidence, and that applies specifically when playing takes place in smaller groups because then they get a chance to speak in front of fewer audience instead of having to express themselves in front of the whole class. Also it is sometimes easier to open up and forget the shyness when playing a game because the atmosphere is not as serious and more emphasis is put on fluency rather than grammatical correctness; [7:12-14].

- Games can be a good strategy when teaching various subjects because they are very likely to spark interest amongst students. They can be used with students of all ages, and when they are used with other teaching methods they create diversity which is ideal for school work;

Students learn through experimenting, discovering and interacting with their environment. Students need variation to increase their motivation. By using games students already have a context in which the use of the target language is immediately useful.

Important things to consider when using games in the classroom:

- ✓ Choose suitable games (depending on the number of students, proficiency level, cultural context, timing, learning topic, and the classroom settings);

- ✓ A game must be more than just fun;

- ✓ The way students perceive a game depends on the actual design and implementation of the game;

- ✓ A game should involve "friendly" competition;

- ✓ Give clear instruction, give clear rules and time limits;

- ✓ A game should encourage students to focus on the use of language rather than on the language itself;

- ✓ A game should give students a chance to learn, practice, or review specific language material;

According to Gaudart (1999) there are 4 types of games that can be used and they are: card games, board games, simulation games and party-type games. When choosing games teacher does not have to have a multitude of games up his/her sleeve, but rather creativity at taking existing, familiar or popular games and adapting it to the classroom to aim for maximum student involvement. Many games require modification in use when the students' needs are taken into consideration. It is also important to note that a game doesn't need to involve a lot of movement or excitement or cheering, but it does need to be intellectually challenging.

Teachers can use a variety of extra incentives to keep the energy in the classroom going during games with: group or team competition, using small prizes depending on age (stickers, stamps, reward points etc), using dice to determine amount of points or using fake money or playing cards as point system (every time a student answers correctly he/she receives a card or note).

Also teachers can use Directed Activities Related to Texts (DARTs) such as jigsaw, prediction, sequencing etc, in a competitive way to create a game. Teachers can use them to present or practice the target language, yet at the same time it can develop into a game.

Games lower anxiety levels, are entertaining, educational and give students reason to use the learning language. It is a natural way of learning and exposes students to real learning opportunities.

References

1. Armstrong, Thomas. (2000). "Multiple Intelligences in the Classroom" USA: Association for Supervision and curriculum Development.
2. Ersoz, A. (2002) "Six Games for the EFL/ESL Classroom" in the Internet Journal, Vol. VI, No.6.
3. Gardner, Howard (2006). "The Development and Education of the Mind: The selected works of Howard Gardner". -New York: Routledge.
4. Gaudart, H. (1999) "Games as Teaching Tools for Teaching English to speakers of Other languages"
5. Huyen, N.T.T (2003) "Learning Vocabulary through games in Asian EFL" Journal
6. Mei, Y.Y. (2000) "Using Games in an EFL Class" Research Paper.

7. Langran, John & Purcell, Sue (1994). "Language Games and Activities"
8. Steve Sugar (1998). "Games That Teach". -San Francisco:
9. Uberman, A. (1998) "The use of games for Vocabulary Presentation and Revision".

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада бошланғыш синфларда чет тилини үкитиш жараёнида үйин методларининг ахамияти, масалалары тахлил қилинган. Зеро, ёш хусусиятини инобатта олган ҳолда чет тилига ўргатишда үйин методларидан таълим жараёнининг турли босқичларида фойдаланиш мумкин.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются игровые методы в процессе обучения иностранным языкам в начальных классах, поскольку, данный метод можно использовать на любой ступени обучения иностранному языку с определённой адаптацией для каждого возраста. Использование различных игровых приёмов на уроках способствует формированию дружного коллектива, росту коллективного знания иностранного языка в классе.

SUMMARY

The article deals with the methods of using games in the process of teaching foreign languages in elementary schools. The given methods are possible to use on any step of teaching a foreign language. The use of different games at the lesson promotes to the creation of the friendly atmosphere, growth of collective knowledge in the classroom.

ПСИХИКАЛЫҚ ЖАҚТАН АРТТА ҚАЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

З.Ш.Шеримбетова – психология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: психология, психик ривожланиш, коррекцион ишлар, психика, хотира, хулк-атвор, психологик хусусиятлар.

Ключевые слова: психология, психическое развитие, корекционные работы, психика, память, характер, психологические особенности.

Key words: Psychology, psychical development, correctional works, Psychics, memory, character, psychological features.

Балаларда психикалык раўажланыўдын артта қалыўынын айрықша өзгешеликлеринен бири – баланын психикалык хәрәкетинин қәлиплесиўинин нормала емеслиги. Инфантильи балалар өзинин қатарларынан артта қалыўы менен бирге, олардын ойлары, пикир-леўлері де тұрақсыз болады. Олардын мий қәбилети де күн даўамында өзгереді. Айырым ўақытлары сабақтың ақырында шаршаў жўзеге келеді. Бул балаларға тән өзгешелик лықкатынын хәлсизлиги, айырым балаларда ис — хәрәкетинин басында лықкаты жоқары болады, ал кейин ала төменлей баслайды. Узак мүддетли есте сақлаўы менен қыска мүддетли есте сақлаўынын төменлеўи, есте сақлаўынын бир қәлипте емеслиги, сондай — ак ақылый активлигинин төменлеўи — бул категориялардағы балаларға тән өзгешеликлер [3:46].

Психикалык раўажланыўдың артта қалыўы хәр түр-ли дәрежеде характерленеди. Жеңил түринде балалар эпийўайы улыўма билим беріў мектеплеринде, аўыр жағдайларда арнаўлы билим беретугын мектеплерде ямаса мекемелерде оқытылады.

Балалар қандай да бир тапсырманы орындаўда үлкенлердиң жәрдемине сүйенеди. Үлкенлер жәрдемине зәрүрлик, ис — хәрәкеттиң нәтийжесин орындаў, оны ўқсас хәрәкетлерге үйретіў нәтийжесинде психикалык жақтан раўажланыўдан артта қалған балаларды ақылы зайыл балалардан ажыратыўға болады.

Балаларда ис — хәрәкеттиң тұрақсызлығы хәрәкет-координациясының жеткиликсизлиги менен режимге бойсына алмаўшылығы болса да, бундай балалардың басым көпшилиги дене шынықтырыў пәни менен спорт ойындарын жақсы көреді. Олардың психикалык раўажланыўындағы жоқарғы мүмкиншиликлердиң бар екенлигин, дүзетиў жумысларын шөлкемлестириўди атап өтиў орынлы.

Психикалык раўажланыўдың артта қалыўларына байланыслы өз пикирлерин ұсынған М.С.Певзнер, Т.А.Власова баланың эмоционаллық ерк сфераларының қәлиплесиўине көп кеўил беріў менен бирге, нейродинамикалык бузылыўлардың жеке характеристикасына да айырықша итибар қаратты. Соған сәйкес, психикалык раўажланыўы артта қалған балалардың характеристикаларының тийкарын анықлап, яғный ол психикалык және психофизикалык инфантилизм түриндеги анықланатуғын және ерте балалық ўақыттағы орайлық нерв системасының зақымланыўынан, оның организминың астениялық, церебрастениялық жағдайларға ушырайтуғынлығын анықлаған [1].

Хәзирги ўақыттағы ең тийкарғы мәселелердиң бири-ол оқыў процесиндеги балалардың раўажланыўындағы артта қалыўларды дифференциаллы изертлеўдиң мазмұны болып отыр. Раўажланыўында артта қалған балаларды оқытыў менен тәрбиялаўда, олардың потен-

циаллық мүмкиншиликлерин айтып, баладағы кемши-ликлерди толық компенсациялаўға, дүзетиўге болады.

Хәзирги изертлеўлерге қарағанда, тәртип бузыўға ең биринши түртки болған жағдай баланы тиккелей тәртипсизликке әкелмейди, дәслеп уўайым қайғыға ушыратады да, ол қайғы баланы агрессивликке алып келеді. Тәртип бузыў соннан пайда болады. Тәртип бузыўшылықтың келип шығыўының тийкары — сабаққа үлгере алмаўшылық. Айырым оқыўшы қатарларынан сабақта артта қалып қойып, тәртип бузыўын өзінше батырлық деп есаплайды. Бул, хәрәкетин, басқалардың көзи алдында көрсеткиси келеді. Бул көбинесе баланың минез-құлқының дұрыс тәрбияланбаўынан келип шығады. Бирақ, усындай болған жағдайда да, тәртипсизликти баланын бойына сиңип кеткен әдет деп, барлық себепти оннан излеў қәте. Өйткени, тәртип бузыў тек өзине ғана байланыслы емес, оның үй ишиндеги жағдайларға да, айтайық, ата — ана бирлигиниң жоқлығына, және баласына қойған талаптың хәр түрли болып келиўине байланыслы. Бала жақсы психологиялык жағдайда тәрбияланыўы, оқыўы, раўажланыўы зәрүр. Сонда балада унамлы «мен» қәлиплеседи, өзине деген исеним пайда болады. Бундай «мен» баланың жақсы жағдайда, нәтийжеге ерисиўине, дұрыс раўажланыўына мүмкиншилик береді.

Психологиялык — педагогикалык изертлеўлерде бала минез — құлқының бузылыўы мәселеси изертленгени менен, бир қәлипте раўажланған бала минез — құлқының унамсыз түрлериниң себептери илимде изертленбекте. Киши мектеп жасындағы балалардың аффектив минез — құлқына характеристика бере отырып, психологиялык анализ жасайды. Бундай балалардың минез — құлқына өкпелегишлик тән болып, олар басқа балалар менен урысып, қырсықлық ескертиўлерине тез ирен-жип қалады. Бундай минез — құлқы оның еле қәлипле-спеген өзара қарым — қатнастардың себебинен пайда болады деген жуўмаққа келеді [1:22].

Балалардағы хәр қыйлы унамсыз минез — құлқыларға орайлық нерв системасының әхмийети орын ийелейди екен. Унамсыз қылқылар, соған сәйкес минез-құлқыларының еркелик, қайсарлық, эмоционаллы тұрақсызлық түриндеги қылқылары басым балаларды үйрениўди атап көрсетеди.

Тәрбиясы қыйын балалардың келип шығыў себептериниң бири — балаларын оқытыўда, тәрбиялаўда ата — аналардың жуўапкершилик сезиминиң жоқлығы бала минезинде мийримсизликти, яғный өзимшил-ликти пайда етеди.

Екинши себеп — бул үйдеги сәтсизлик, спиртли ишимликлерге берилип кеткен шахслардың бар екенли-ги, урыс — төбелес, урлық, ата — аналардың және басқа шаңарақ ағзаларының жеңил минез — құлқы, ал бәринен

жаманы – ажырасыў, некениң бузылыўы.

Егер әке спиртли ишимликке берилип кеткен болса, мектепке шекемги жастағы балалар невроз, жийи эпиплециядан азап шегеди, олардың ақыл–ойы кеш раўажланады. Бундай балалар тынымсыз, ашыўшақ болады. Хәр бир ата – ана күш қабилетинен пайдаланып, балаларға мийримли минези менен тәсир етиўи керек.

Үшинши себеп – ул балаға жеткиликсиз кеўил аўдарылады. Айырым шаңарақта баланың ишки дүнъясын, тилеклерин, ойларын, қайғысын қоршаған орталыққа қатнасын жетик биле бермейди.

Төртинши себеп – бул класс басшыларының тәрбия жұмысларындағы кемшиликлери. Тәрбиясы қыйын балалар бойынша класс басшыларының ис-хәрекеті көпшилик жағдайда айырым жұмыслар менен ғана шекленеди. Олар: сәўбет өткеріў, класс және оқыўшылар жыйналысларында талқылаў, оқыўшылардың ата – аналарын мектепке шақырыў. Бундай әпиўайы және аңсат жұмыслар бойынша тәрбиясы қыйын балаларды хәр-тәрәплеме билиў мүмкин емес.

Дүнъя илимлери имканияты шекленген балалардың шаңарағында тәрбияланыўының әхмийети үлкен екенлигин дәлиллеп береді. Шаңарақ пенен билим бирин – бири толықтырып, тәрбиялаўы олардың жәмийетлик пайдалы хызметке тез бейимлесіўин, қәнигелик таңлаўға әхмийети үлкен екенлигин дәлиллейди. Сондай-ақ, бундай хәлсиз балалардың хуқықы халықаралық нызамлықлар менен қорғалған. Имканияты шекленген балалардың тәрбиясы бир – бирине қарама – қарсы еки топарға бөлинеди. Бириншиси – «шетлетилгенлер», яғный ата – анасы баланы хәр-тәрәплеме материаллық жағынан толық қамтыйды. Ал, оның ишки дүнъясына, руўхый зәрүрликлерине итибар қаратпайды. Айырым ўақытлары баланы жазалайды. Бундай шаңарақтағы балалардың кеўили суўып, исенимсізлик пайда болады. Буннан келип шығып балалардың тилиниң раўажланыўында, тәрбиясында депрессияға тән көринислер пайда болады. Психологиялық жақтан кемситилиў баланың интеллектуаллығына кери тәсирин тийгизеди, билим дәрежесин пәсейтеди. Екинши бир жағдай – баланы хәдден тыс ғамхорлыққа алыў. Ата-аналар бала алдындағы «айыбын» сезинип, оны дым бос ушлап еркелетеди, хәр бир илтимасын орынлаўға тырысады. Бундай атмосферада тәрбияланған бала өз – өзине исеними жоқ, хәлсиз болып өседі. Бундай балалар раўажланыў жағынан түрли қыйыншылықларға дус келеди.

Баланың өсип-раўажланыўына шаңарағындағы бир қәлиптеги жағдайдың тәсири жүдә үлкен. Сондай-ақ, олардың дослары менен араласыўының өзи де үлкен әхмийетке ийе. Бундай жағдайда ата-аналар имканияты шекленген балаға жақыннан жәрдем беріўи тийис. Сонлықтан, имканияты шекленген бала дүнъяға келген жағдайда оның тәрбиясына шаңарағының хәр бир ағзасы жуўапкер. Өйткени, бундай балалардың шаңарағында көплеген машқалаларды өзи менен бирге алып келеди. Баланың өз теңдеслеринен артта қалыўы, хәдден тысқары ғамқорлық, оған аянышлы көзқарас пенен

қараўдың өзи олардың жәмийетке бейимлесіўине кери тәсирин жасайды [2].

Балалардың ақыл–ойының раўажланыўындағы жеңил артта қалыўлар «психикалық раўажланыўдың тоқтап қалыўы» деп аталатуғын термин менен хәрактерленеди. Бул жағдайдың тийкарғы себеби, бала мийиниң хәлсиз түрдеги органикалық зыянланыўы ямаса туўма болған жағдайлар болып есапланады. Соның менен бирге раўажланыўдан тоқтап қалыўы, жоқары нерв системасының кеселликлери менен кеселлениўи соматикалық жағдайлар менен, бас мийдің жарақатланыўы менен, эндокринлик системасының бузылыўы менен байланысly болыўы итимал.

Мектеп оқыўшыларының раўажланыў өзгешеликлерин түсиніў ушын, Л.С.Выготскийдің – шахс раўажланыў процесиндеги күшли тәсир менен ақыл – ойының өз ара байланысы менен өзара тәсири хәққындағы изертлеў жұмысы жүдә әхмийетли болып табылады. Бул баланың ақыл – ойы менен күшли тәсир арасындағы қарым – қатнас, оның ис — хәрекет түри және мазмұны шахстың психикалық тараўдан педагогикалық тараўға өтиўи ўақтында дурыс, унамлы өзгешеликлериниң жеңил қәлипесіўине мүмкиншилик береді. Яғный ақыл – ойы артта қалған мектеп оқыўшыларының шахслық қәсийетлери актив бағытта раўажланыў мәселесине аўысады. Психикалық раўажланыўдан артта қалған балалар минез – қулқы менен шахсын изертлей отырып, олардың дүзилесиндеги сақланған компоненттерди ашыўға мүмкиншилик береді. Усыған сүйене отырып, әхмийети бар өзгешеликлердің қәлипесіўи менен оның раўажланыўы және минез – қулқының тұрақлылығы ушын керекли жұмысларды, соның менен бирге тәрбиясы қыйын балалар менен ақыл – ойы артта қалған оқыўшылардың минез – қулқын дүзетіў – тәрбиялаў илажларын шөлкестестіриўге болады [3:28].

Дефектологлардың, яғный Л.С.Выготский, И.М.Соловьев, Л.В.Занков, В.И.Лубовский, Л.В.Виклова, Н.Г.Морозова, В.И.Пинский, Н.Л.Коломинскийлердің экспериментал изертлеўлеринде психикалық раўажланыўы артта қалған балалардың шахсын раўажландырыў өзгешеликлериниң айырым тәрәплери қамтып алынған. Бул берілген мәселениң қурамалылығы хәм хәр тәрәплеме оның толық жетилиспегениниң, хәзирги ўақытта оның әхмийетлилигин айтып өтеди.

Психикалық раўажланыўы артта қалған балалардың хәр түрли минез-қулқының себеплери менен дәрежеси хәр түрли болады. Усыған байланысly психикалық раўажланыўдан артта қалған балалар хәққында психологиялық-педагогикалық характеристика дүзиў қыйыншылық пайда етеди. Олардың зейиниң төменлиги, гиперактивлик, есте сақлаўының төменлеўи, ойлаў процесиниң төменлиги, минез-қулқын ретлестіриўдің өзи де қыйыншылық туўдырады. Соның ушын бундай балаларға ўақтында жәрдем беріў үлкен әхмийетке ийе есапланады.

Әдебиятлар

1. Кузнецов Л.В. Особенности мотивационно – волевой готовности детей С ЗПР к школьному обучению. // Дефектология. 2005, №4.
2. Назарбаев Н.А. Мүмкіндігі шектеулі балалардың құқықтары және оларды қамтамасыз ету заңы. –Астана: 11 шілде. 2002.
3. Павлиший Т.Н. Исследования особенностей познавательной деятельности у детей с задержкой психического развития. // Дефектология. 2006, №4.

РЕЗЮМЕ

Мақалада психик тараққиятда орқада қолған балаларнинг психологик хусусиятлари бўйича тушунчалар ёритиб берилган. Муаммонинг тадқиқотчи олимлар томонидан ўрганилганлигининг қисқа таҳлили берилган. Улар билан олиб бориладиган психокоррекция ишлар баён этилган. Булардан ташқари амалга ошириладиган ишлар бўйича мактаб ўқитувчиларига қатор тавсиялар ҳам бериб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психологические особенности детей с отклонениями в психическом развитии. Дается краткий анализ проблемы учеными психологами. Описываются коррекционные работы, проводимые ими. Кроме того даются рекомендации учителям школ.

SUMMARY

In the article are considered psychological features of children with deviations in mental development. There is given the short analysis of the problem by the scientists psychologists. The psycho correctional works, carried out by them are described. Besides, the author gives recommendations to the teachers of schools.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ҰҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ ПАРАМЕТРЛАРИ

Б.А.Махмудов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Тавнич сўзлар: жисмоний тарбия ўқитувчиси, инновация, модернизация, механизм, ғоя, педагог, интеллектуал, билим, кўникма, малака, модел, рақобат.

Ключевые слова: учитель физкультуры, инновации, модернизация, механизм, идея, педагог, интуиция, знания, умение, компетентность, модель, конкуренция.

Key words: physical education teacher, innovation, modernization, mechanism, idea, pedagogue, intuitive, knowledge, skill, competence, model, competition.

Дунё микёсида олий таълим муассасалари тахсил олувчиларининг билим, кўникма, малака эгаллашларини такомиллаштириш, интеллектуал ва жисмоний камолотини ривожлантириш, таълим сифатини ошириш, уни инсонпарварлаштириш, ўқув предметларига соғломлаштирувчи технологияларни жорий этиш, узвийлиги ва узлуксизлиги, ривожлантирувчи ва ижтимоийлаштирувчи мақсадларини таъминлаш, мутахассисларни, шу жумладан, жисмоний тарбия ўқитувчиларининг креативлиги, ижодкорлигини ошириш вазифалари қўйилмоқда.

Мамлакатимизда ўқитувчи таълим ва тарбия жараёнини ташкил қилар экан, уни бошқаради, давлат аҳамиятига молик вазифаларни амалга оширади, давлат мақсадлари асосида янги авлодни жамият учун шакллантиради [1]. Шунга кўра, ўқитувчи ўз фаолиятини янги услубда ташкил қилишга тайёр бўлсагина, ҳали кашф қилинмаган кашфиётларга бой бўлган касбий педагогик жараёни ташкил қилади ҳамда ҳар томонлама баркамол шахс шаклланиши учун зарур педагогик шарт-шароитни яратди. Демак, таълим тизимида сифат ва самарадорлигини оширишда илк қадамлардан бири бу – ўқитувчиларнинг касбий педагогик жараёнга тайёрлигини таъминлашдир.

Республикамызда таълим соҳасида фаолият юритаётган жисмоний тарбия ўқитувчиларининг иш услубини такомиллаштиришда оптимал-педагогик усуллар изланмоқда. Аммо бу уринишлар қуйидаги камчиликлар туфайли натижасиз бўлиб қолмоқда:

- бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёрлашда мутахассислик фанлари блокига кирувчи “Жисмоний тарбия” дарслари замонавий модификациялаштирилмапти;
- тадқиқот доирасида педагогик жараён талабалар таълим эҳтиёжларини қондиришга мослаштирилмаган;
- жисмоний тарбия ўқитувчилари талабаларга замонавий билим беришда жисмоний машқларни лойиҳалаш технологиясидан фойдаланиш имкониятларига етарлича баҳо беришмаяпти; талабалар таълим эҳтиёжларини шакллантиришга, уни қониктириш учун шароитлар яратишга интилиш етарли даражада эмас;
- талабаларга жисмоний йўналишдаги дидактик вазиятли топшириқларидан фойдаланиш тартибли ва мунтазам равишда олиб боришмаяпти; бу мазмундаги аудиторида ташқари жисмоний –маданий-оқартув ишларининг олиб борилиши талаб даражасида эмас;
- талабаларга келгуси мутахассисликлари бўйича жисмоний маданият соҳасига оид лойиҳалаш технологияси кўпинча, тасодифий машқлардан фойдаланиш эъзига амалга оширилмоқда (уларнинг мазмун шаклидан ташқарида қаралади, ўзаро боғлиқ ҳолда ифодаланмайди, шакли эса – мазмунидан алоҳида олиб борилиш кузатилади);
- бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчилари – эртанги кун умумий ўрта таълим мактаб ўқитувчилари мазкур муаммоларнинг замонавий методологик ҳамда назарий асослари (айниқса, - назарий-педагогик) бўйича тавсияларга эҳтиёж сезади [3].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бугунги кунда бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларини тайёрлашда касбий фаолиятни ташкил қилиш технологияси алоҳида тадқиқот предмети сифатида ўрганилмаганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчисини касбий фаолиятга тайёрлаш қуйидагича кечади: мўлжалланган янгиликни янги ва унинг алоҳида босқичлари муваффақиятини башорат қилиш, янгиликни бошқа инновациялар билан қиёслаш, улардан самарадорини танлаб олиш, уларнинг энг аҳамиятли ва аниқлик даражасини аниқлаш, янгиликни табиқ этишнинг муваффақиятлилик даражасини текшириш. Ўқитувчиларнинг касбий фаолиятга тайёргарлиги уч босқичда амалга оширилади:

1. Янгиликни педагогик фаолиятда қўлладан олдинги даврдаги ўқитувчи фаолиятини таҳлил қилиш.

2. Касбий фаолиятнинг фаол шаклланиш даврини таҳлил қилиш.

3. Педагогик жараёнга янгилик киритилиб бўлгандан кейинги даврдаги фаолиятни таҳлил қилиш [2].

Касбий фаолиятда ўқитувчи илгор, сермахсул ижодий шахс, кенг камровли қизиқиш, ички дунёси бой, педагогик янгиликка ўч бўлиши лозим. Касбий фаолият мотивацион, технологик ва рефлексив қисмлардан ташкил топади [4]. Мазкур жараён икки йўналишда амалга оширилади: янгиликни илгор қилишга касбий тайёргарлиқни шакллантириш ва янги аҳамият қилишга ўргатиш. Касбий фаолиятни ташкил этишда тахсил олувчиларнинг билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Жисмоний тарбия ўқитувчисининг касбий фаолияти натижасида талабаларнинг жисмоний тайёрлиги, индивидуал-психологик хусусиятлари, уларнинг мотивлар соҳаси апрофича ўрганилиб чиқилади, мактаб ва синфдан ташқари тадбирларда жисмоний чинқишга мўлжалланган узлуксиз дидактик тизимни таъминлайдиган методик мажмуалар яратилади; турли мусобақалар, соғлом турмуш тарзини реклама қилувчи тарбиявий тадбирлар: суҳбатлар, кечалар, спорт-шоулар уюштирилиб, ўқувчиларнинг спорт турларига қизиқишлари инобатга олинади, спорт тўрақаларига жалб қилинади, тахсил олувчиларнинг жисмоний, руҳий ҳамда интеллектуал қобилиятлари ўстирилади; оиладаги, синф ва мактабдаги педагогик ҳамда психологик муҳит апрофича ўрганилиб, уларнинг ҳамкорлиги ривожлантирилади.

Жисмоний тарбия ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёрлашдан мақсад – ўқитувчининг янгиликка интилувчанлигини, мустақил ўз устиди ишлаш кўникмаси ва малакасини шакллантириш, замонавий педагогик технологиялар, интерфол методлардан фойдаланиб, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларни ўтказиш малакасини такомиллаштиришдан иборат экан унда жисмоний тарбия ўқитувчиси касбий фаолиятда қуйидаги қобилиятларини намоён этиши лозим:

- дарс машғулотида ижодий мотивацияни қўлайди, касбий фаолиятни баҳолайди;
- талабаларнинг ижодий ўзаро фаолиятига ҳамкорлик қилади;
- қатъиятлик, масъулиятлик ва ҳалоллик билан ишшини ташкил этади;
- касбий фаолиятда бўлган заруратни аниқлайди;
- ижодий фаолиятда жалб қилишга тайёргарлик кўради;
- шахсий мақсадларни касбий фаолият билан мослаштиради ва бошқалар.

Шунингдек, бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчисини касбий фаолиятга тайёрлашда қуйидаги функцияларни амалга ошириш назарда тутилади:

- миллий ғоя, умуммиллий қадриятларга оид тушунчаларни жисмоний тарбия дарслари тарқабига синдириш;
- бўлажак касбий фаолиятда онгли ёндашув таҳлили, меъёрларга нисбатан танқидий ёндашув;
- касбий янгиликларга нисбатан иштиёқмандлик, ижодкорликни шакллантириш;
- ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, соғлом турмуш тарзи ва интилишларини касбий фаолиятида мўжассам қилиш;
- самарали ва аҳамиятли меъёрларни белгилайдиган янги технологияларни топиш, шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўзини ўзи намоён қила олиши асосида ўз ривожланишини таъминлаш;
- таълим ва тарбияни уйғун олиб бориш, ёшларни нафақат жисмонан, балки, маънавий, ахлоқий жиҳатдан етук шахс сифатида вояга етказиш бўйича таъсирчан педагогик чораларни белгилаш;
- таълим муассасаларида соғлом ижодий муҳитни яратиш, таълим ва тарбия жараёнига илгор касбий, педагогик ва ахборот технологияларини жорий этиш орқали ўқитиш сифатини янги босқичга кўтариш;
- ёшларнинг дунёқараши, тафаккури, мустақил мушоҳада қилиш қобилиятларини ривожлантириш;
- ёшларни диний-экстремистик ғоялар, турли ахборот хуружлари таъсиридан ҳимоя қилиш, уларда вақтарварлик, юрпак сардор ва унинг тақдирга дахлдорлик туйғуларини тарбиялаш;
- мактабдан ташқари таълимнинг шакллари ва мазмунини тубдан янгилаш, ҳудудларнинг хусусиятлари, тахсил олувчиларнинг қизиқишлари, хоҳиш-

истаклари асосида билимларни ўзлаштиришга йўналтириш;

- педагогика соҳасидаги инновациялар қўламини кенгайтириш, педагогик диагностика, талаба шахсига индивидуал ёндашшга доир тадқиқотларга кенг йўл очиш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш механизмини жорий этиш;

- педагогик (таълим, тарбия) жараёнида талаба фаолиятини бошқариш учун лойиҳаланган жисмоний тарбия дарсларининг баркамол шахс тарбиясига йўналтирилган тенденциясининг кучайтириш.

Ушбу фаолиятни амалиётда қўллаш параметрлари тақомиллаштирилса, бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларининг касбий фаолияти самарадорлиги ошишига олиб келади.

Адабиётлар

1. Митяев Ш.М. 2016 йил 8 октябрдаги даъвоийиш. Lexis
2. Мишагин В.Н.. Личностно-ориентированный подход к организации профессиональной подготовки будущего учителя физической культуры. Кан.пед.наук. Дисс. Автореф. -Саратов: 2001. –С.190.
3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -М.: Академия, 2000. –С. 480.
4. Эргашев Р.Н. Педагогик техниканинг эстетик хусусиятлари. // Узлуксиз таълим тизимида инновацион технологиялар: муаммолар ва ечимлар. Республика илмий-амалий материаллари. -Гулистон: 2010. 43-44-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола мақолада бўлажак жисмоний тарбия ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёарлашнинг параметрларини тақомиллаштириш борасида асосли фикрлар келтирилган бўлиб, унда бу унинг жисмоний тарбия ўқитувчиларини тайёарлаш юзасидан баъзарилиши лозим бўлган муаммолар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

Эта статья дает хорошее представление об улучшении параметров профессиональной деятельности будущих учителей физкультуры, в которой излагается информация, которая должна быть сделана для подготовки учителя физического воспитания сегодня.

SUMMARY

The article gives a good idea of the improvement of the parameters of the professional activities of future physical education of teachers, which outlines the information that must be made to prepare the teacher of physical education today.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СПОРТСМЕНОВ ИГРОВЫХ ВИДОВ СПОРТА

Б.Ж.Ядгаров – кандидат педагогических наук, доцент
Ургенцкий государственный университет имени Аль-Хорезми

А.К.Утепбергенов – кандидат биологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тренировка юкламалари, физикавий тайёргарлик ўсиши, физикавий ривожланиш, соматотип, дерматоглифика.

Ключевые слова: тренировочные нагрузки, прирост физической подготовленности, физическое развитие, соматотип, дерматоглифика.

Key words: training loading, gain of physical preparation, physical development, somatotype, dermothoglics.

С первых дней независимости Узбекистана благодаря инициативе Первого Президента И.А.Каримова в республике проводятся широкомасштабные мероприятия, направленные на формирование гармонично развитого и здорового подрастающего поколения. Известно, что на показатели здоровья населения и, прежде всего, детей, подростков, молодежи существенное влияние оказывает физическая культура и спорт. Благодаря целенаправленной политике нашего государства физическая культура и спорт получили развитие в нашей стране, о чём свидетельствуют указы Первого Президента И.А.Каримова и ряд важнейших Постановлений Кабинета Министров Республики Узбекистан, направленных на совершенствование структуры и системы подготовки спортсменов [1].

Биологическая сущность человека характеризуется тремя составляющими: строением тела, физиологией жизненных функций и метаболизма, а также психологическими особенностями личности. Они взаимосвязаны и в комплексе составляют Конституцию человека наиболее фундаментальную характеристику целостного организма, «биологический паспорт личности» [4,5]

Общезвестно, что изменчивость антропометрических признаков в первую очередь обусловлена закономерностями

в развитии соматических компонентов тела, которые характеризуются теми или иными показателями признаков. Вариативность размеров телосложения зависит от возрастных особенностей, а также профессиональной принадлежности [2,3].

В данном исследовании на основе антропометрических и соматоскопических исследований с использованием статистического анализа были рассмотрены вариации значимости антропометрических признаков, позволивших получить определенную информацию по оценке физического развития спортсменов, специализирующихся в игровых видах спорта.

Была проведена сравнительная оценка тотальных и парциальных признаков представителей игровых видов спорта: баскетболистов, волейболистов, футболистов. Так, в рассматриваемой выборке спортсменов наиболее высокорослыми представляются баскетболисты 179,19±1,40; затем волейболисты 174,19±0,75. У футболистов как длина, так и масса тела меньше, чем у баскетболистов и волейболистов. Обхват грудной клетки у волейболистов (93,13±0,69) больше, чем у баскетболистов и футболистов (табл.1)

Таблица 1

Показатели тотальных размеров спортсменов в игровых видах спорта

Признаки	Параметры	Волейбол п=67	Баскетбол п=37	Футбол п=79
Длина тела	M±m (cm) δ V	174,19±0,75 6,11 0,04	179,19±1,40 8,53 0,05	173,29±0,72 6,41 0,04
Масса тела	M±m (kg) δ V	68,31±0,96 7,90	69,58±1,44 8,74 0,13	65,51±0,69 6,14 0,09
Обхват грудной клетки	M±m (cm) δ V	93,13±0,69 5,62 _0206__	91,73±0,70 4,27 0,05	88,37±0,47 4,19 0,06

Подобные различия в показателях тотальных размеров у спортсменов в игровых видах спорта определяются не только технико-тактическими особенностями вида спорта, но и связаны с морфологическими предпосылками развития, спецификой работы, выполняемой в различных зонах физиологической мощности. В ряде работ доказана большая значимость длиннотных размеров тела, в частности, высокорослость, ряд соматометрических признаков в прогнозировании спортивных успехов у баскетболистов и волейболистов [3,4]. У представителей трех специализаций в движениях активно участвуют как верхние, так и нижние конечности, однако у футболистов акцентированная нагрузка приходится на нижние конечности.

Известно, что развитие скелета и формирование нервно-мышечного и суставно-связочного аппарата нижних конечностей у человека начинается несколько позже, чем верхних. В процессе дальнейшего роста и формирования, в связи с увеличивающимся объемом функциональной и статической нагрузки, нижние конечности человека отличаются более мощным развитием костной основы, суставно-связочного аппарата и мышц, а также таких элементов соединительной ткани, как сухожилия мышц. Не вызывает сомнения, что у спортсменов в игровых видах спорта связочный и мышечный аппарат ног подвергается усиленной тренировке, что накладывает общий отпечаток на их телосложение, хотя стопа в целом, мышцы и связки голени,

бедра находятся в неодинаковых условиях биостатики и биодинамики.

По всем продольным, поперечным, охватным размерам парциальных признаков сходные параметры выделяются

для баскетболистов и волейболистов, за исключением некоторых размеров тела. Так из парциальных размеров для волейболистов и баскетболистов характерны большая длина плеча, предплечья, бедра, голени (табл. 2).

Таблица 2

Показатели парциальных размеров тела спортсменов в игровых видах спорта

Признаки	Параметры	Волейбол п=67	Баскетбол п=37	Футбол п=79
I. Длина: плеча	$M \pm m$ δ V	34,93±0,72 5,90 0,17	34,73±0,45 2,73 0,08	32,86±0,22 2,02 0,06
предплечья	$M \pm m$ δ V	27,85±0,51 4,45 0,15	28,81±0,36 2,22 0,08	26,98±0,24 2,12 0,08
кисти	$M \pm m$ δ V	20,59±0,19 1,55 0,55	21,08±0,21 1,27 0,06	20,73±0,17 1,48 0,07
бедра	$M \pm m$ δ V	44,63±0,40 3,29 0,07	45,88±0,75 4,59 0,10	43,55±0,57 5,04 0,12
голени	$M \pm m$ δ V	43,28±0,49 4,03 0,09	44,00±0,51 3,13 0,07	42,24±0,42 3,73 0,09
II. Обхват: головы	$M \pm m$ δ V	56,00±0,78 6,40 0,11	57,35±0,23 1,39 0,02	57,52±0,23 2,08 0,04
шеи	$M \pm m$ δ V	36,57±0,49 4,02 0,11	36,62±0,22 1,36 0,04	36,11±0,15 1,37 0,04
живота	$M \pm m$ δ V	77,75±1,18 0,67 0,12	78,42±0,79 4,80 0,06	77,57±0,64 5,66 0,07
Признаки	Параметры	Волейбол п=67	Баскетбол п=37	Футбол п=79
плеча	$M \pm m$ δ V	32,57±0,33 2,69 0,08	31,37±1,06 6,47 0,21	29,22±0,38 3,38 0,12
предплечья	$M \pm m$ δ V	27,44±0,34 2,79 0,10	27,35±0,30 1,86 0,07	16,16±0,20 1,80 0,07
бедра	$M \pm m$ δ V	50,59±0,64 5,25 0,10	51,88±0,94 5,76 0,11	52,80±0,62 5,55 0,11
голени	$M \pm m$ δ V	36,89±0,32 2,62 0,07	36,85±0,38 2,35 0,06	36,43±0,24 2,18 0,06
III. Ширина плеч	$M \pm m$ (см) δ V	44,93±0,26 2,12 0,05	44,42±0,59 3,61 0,08	43,02±0,41 3,61 0,08
IV. Диаметры: среднего грудин, попереч.	$M \pm m$ δ V	38,57±1,08 8,84 0,26	29,23±1,15 7,04 0,24	38,04±0,80 7,20 0,24
среднего грудин, саги- тальн.	$M \pm m$ δ V	19,68±0,21 1,75 0,09	19,65±0,42 2,56 0,13	25,80±0,39 3,54 0,08
тазобедренной	$M \pm m$ δ V	27,25±0,32 2,65 0,10	26,77±0,43 2,65 0,10	26,84±0,26 2,36 0,09
Дистальная часть плеча	$M \pm m$ δ V	6,98±0,18 1,51 0,22	7,32±0,14 0,87 0,12	7,04±0,31 2,75 0,39
Дистальная часть бедра	$M \pm m$ δ V	11,18±0,20 1,68 0,15	10,82±0,24 1,44 0,13	10,74±0,50 4,49 0,42
V. Жировые складки: зпп	$M \pm m$ (см) δ V	7,61±0,29 2,35 0,37	7,27±0,37 2,24 0,31	6,75±0,27 2,42 0,36
Подлапа-точная	$M \pm m$ δ V	8,39±0,26 2,13 0,25	7,27±0,35 2,11 0,27	6,77±0,25 2,25 0,33
На боку	$M \pm m$ δ V	8,11±0,38 3,09 0,38	7,32±0,42 2,58 0,35	6,55±0,27 2,37 0,36
Задняя поверхность голе- ни	$M \pm m \delta V$	8,39±0,33 2,76 0,33	8,27±0,37 2,26 0,27	7,60±0,32 2,83 0,37

Однако наибольшими обхватами бедра характеризуются футболисты, что связано с характером движений. В отличие от сравниваемых специализаций футболисты имеют также высокие показатели диаметра среднегрудного сагиттального ($25,80 \pm 0,39$), в то время как у волейболистов и баскетболистов эти значения практически идентичные.

По данным некоторых авторов (3, 5), футболисты имеют более длинное туловище и корпус, широкие плечи, при относительно меньшей длине тела. Анализируемые антропометрические признаки довольно отчетливо подразделяются на группы. В первую очередь это относится к продольным размерам скелета. Вторую группу признаков образуют диаметры тела и охватные размеры тела. Такое разделение представляется естественным, так как продольные признаки отражают величину скелетных размеров тела, в первую очередь, длину тела в целом и его составляющих - длину корпуса и ног. Диаметры и обхваты служат наилучшей характеристикой массивности тела, а также его формы. Ширина плеч и диаметры грудной клетки четко выявляют различие размеров и формы тела между сравниваемыми спортивными специализациями. Результаты математических расчетов всего комплекса тотальных и парциальных размеров тела служат основой для выявления различий и сходства в телосложении спортсменов, специализирующихся в игровых видах спорта. Анализ показателей позволил определить наиболее информативные признаки, обеспечивающие их спортивную результативность.

Результаты соматотипирования подтверждают антропометрические показатели спортсменов - игроков. Так, наибольшей степенью эктоморфии (веса-ростовой показатель) обладают баскетболисты (4 балла), затем волейболисты (3 балла) и наименьшей степенью (за исключением вратарей) футболисты (2,9 балла). Степень выраженности эндоморфного (жирового) компонента 2,5 балла

одинаковая у волейболистов и баскетболистов, значения жирового компонента у футболистов значительно ниже. Данные соматотипирования подтверждаются антропометрическими показателями, приведенными в таблице 2, где представлены значения толщины жировых складок, взятых с 4 регионов тела. Во всех изученных специализациях степень развития мезоморфного (мышечного) компонента высокая и достигает максимума развития у волейболистов и затем у баскетболистов и футболистов (табл. 3).

Таблица 3

Степень выраженности компонентов соматотипа спортсменов игровых видов спорта

Специализация	Степень выраженности компонента		
	Эндоморфия	Мезоморфия	Эктоморфия
Волейбол	2,5	3,5	3,0
Баскетбол	2,5	3,4	4,0
Футбол	2,4	3,4	2,9

В зависимости от игровых функций, футболисты - вратари, нападающие, защитники полузащитники - отличаются как составом тела, так и соматотипами (3, 9). Установлено, что у баскетболистов мезо-эктоморфы составляют - 28,5%, эндо-эктоморфы - 28,5%, экто-мезоморфы - 21,5%, то есть эктоморфный компонент в целом представлен в 78,5% случаев и является преобладающим. Его можно отнести к категории интегративного показателя компонентного состава тела. У волейболистов в трех выявленных категориях соматотипов в 71,4% случаев также преобладающее значение имеет эктоморфный компонент (табл. 4).

Таблица 4

Специализация	Эндо-мезоморфы	Экто-мезоморфы	Уравновешенная мезоморфия	Мезо-эктоморфы	Эндо-эктоморфы	Мезо-эндоморфы	Экто-эндоморфы
Волейбол	28,6%	57,1%	—	14,3%	—	—	--
Баскетбол	14,3%	21,5%		28,5%	28,5%	—	7,2%
Футбол	40%	40%	20%	—	—	—	—

Среди футболистов 40% относятся к категории эндо-мезоморфного типа, 40% - экто-мезоморфного типа и 20% - являются уравновешенными мезоморфами. Следует указать, что уравновешенно мезоморфный тип наблюдался только у футболистов. Данный соматотип является ла-

бильным, т.е. изменчивым типом и под влиянием различных тренировочных режимов может осуществиться переход одного соматотипа в другой, даже для категорий соматотипов, находящихся в одной и той же зоне.

Литература

1. «Об организации деятельности фонда развития детского спорта Узбекистана». Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан. 31 октября 2002.
2. Брилль М.С. Принципы и методические основы активного отбора школьников для спортивного совершенствования. Автореф. дис.... док.пед. наук. -М.: 1987. -С. 47.
3. Волков Л.В. Система направленного развития физических способностей учащихся в разные возрастные периоды. Автореф. дис.... канд. мед.наук. -М.: 1986. -С. 38.
4. Камышев В.Я. Некоторые морфологические признаки телосложения футболистов как критерии отбора на этапе спортивного совершенствования. Вестник антропологии. -М.: 1990. -С. 82-83.
5. Комиссарова Е.Н., Панасюк Т.В. Конституциональная принадлежность человека как интегральная характеристика его телесности. В сб.: Телесность как социокультурный феномен. -М.: 2009. -С. 66.

РЕЗЮМЕ

Маколада волейбол, баскетбол ва футбол билан шуғулланувчи спортчилар жисмоний ривожланганлиги қийсий таҳлил этилган. Баскетболчилар ва волейболчиларда морфологик кўрсаткичлар футболчиларга нисбатан кўпроқ эканлиги ҳолатлари аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится сравнительный анализ физического развития спортсменов, занимающихся волейболом, баскетболом и футболом. В результате исследования установились наибольшую схожесть морфологических показателей баскетболистов и волейболистов по отношению к футболистам.

SUMMARY

In the article we present a comparative analysis of level of physical development of sportsmen specializing in volleyball, basketball and football. In has been stated that basketball and volleyball players show more similarity in a considerable number of morphological factors comparatively with football players.

ПИДАЙЫ АЛЫМ, ПАЗЫЙЛЕТЛИ ИНСАННЫҢ КӘМИЛ КЕЛБЕТИ

К.Алламбергенов – *филология илимлериниң докторы, профессор*

Қарақалпақстан Республикасы халық жазыушысы

А.Пазылов – *педагогика илимлериниң кандидаты, доцент,*

Қарақалпақстан Республикасы халық мугаллими

Устаз-алым, академик Жуманазар Базарбаев сегиз қырлы, бир сырлы, хәзирги илим тили менен айтқанда, шын мәнісиндеги кәмил инсан десек қәтелеспеген болар едик. Оның кәмил инсанлығы биринши гезекте - өз халқына, миллетине, туўылған Ұтананына - Өзбекстанға, Қарақалпақстанға, халқымыздың менталитети, миллий үрп-әдет, салт- дәстүрлерине, миллий тәбиятына, миллий мәдениятына, илим-пәніне, әдебиятына, усы үлкеде жасаған бәрше халықлардың ағайын, дос, туўысқан бирадарлығына, шаңарағы менен бала-шағасына, туўысқан дос-яранларына, өз сүйген кәсиби хәм кәсиплеслерине шын берилген сүйиспеншилиги менен садықлығында, бул мухаддес уғымлар ушын жанын да аямайтуғын пидайылық пенен мийнеткешлик зәбердеслигинде, терең билим ақыл-зақаўатында көзге тасланады.

Қала берди, Ж.Базарбаев отырар орнын, сөйлер сөзин билетуғын, барқулла жәмийетимиздин, мәмлекетимиздин алға илгерилеуи ушын тынымсыз түрде әжайып мийнеттин үлгисин көрсететуғын, жәмийетшиликке, социаллық орталыққа, шаңарақларға, мектеп муғаллимлерине, жокары хәм орта арнаулы оқыў орынларының студентлерине, профессор-оқытушыларына системалы түрде тәлим-тәрбия мәселесине байланысly ақыл-нәсиятларын аямайтуғын, ғалаба хабар кураллары арқалы өзиниң өткир пикирлерин жалықпастан берип баратуғын кеңесгөй, төрелиги бар республикамыздың ең алдыңғы қатар ақсақалларының бири болып табылады.

Дәуір талабы дәрежесинде халқымыздың философиялық, педагогикалық, психологиялық, социологиялық, этикалық, эстетикалық хәм этномәденияты менен этнопедагогикалық мийрасларын, оның ашылмаған бетлерин үйрениўди мақсет еткен усы устаз алым - Өзбекстан Илимлер Академиясының хақыйқый ағзасы, философия илимлериниң докторы, профессор, Өзбекстан Республикасына хәм Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының «Миллий ғәрезсизлик идеясы, руўхыйлық тийкарлары хәм хуқық тәлими» кафедрасының профессоры Жуманазар Базарбаев быйылғы жылдың 13-ноябринде даңқлы 85 жасын толтырды.

Бизлер устаз алым Жуманазар Базарбаевты 1970-жыллардан, анығырағы, студентлик жылларымыздан баслап билемиз. 1990-жылдан баслап педагогикалық институтта бирге ислесип киятырмыз. 2013-жылы усы қатарлардың авторларының бири доцент А.Пазылов Ж.Базарбаевтың 80 жасқа толыў мүнәсәбеті менен уллы илимпазға арнап «Даналыққа елтиўши – пидайы алым» атлы, көлеми 7,0 баспа табақлық мийнет жәриялаған еди. Мине, азғана 5 жыл дәуір ишиндеги, анығырағы 2013-2018-жыллар ара-

лығындағы устаз-алым жазған илимий, илимий-философиялық, илимий-педагогикалық, илимий-методикалық хәм публицистикалық мийнетлери менен танысып шығып, оның, хақыйқаттан да, тынып-тыншыўды билмейтуғын, даналығы басым, озық ойлы, көреген алым, пидайы инсан екенлигине тәсийин қалғандай болдық. Ол усы аралықта 4 кітабын, 60 қашамалас мақалаларын жәриялап үлгерди. Газета-журналларда болса көп санлы мазмунлы хәм көлемли мақалалар жәриялады.

Жуманазар Базарбаев Өзбекстанның биринши президенти Ислам Каримовтың мийрасы болған миллий ғәрезсизлик идеясына барқулла садық болып қалды хәм хәзирги ўақытта да миллий ғәрезсизлик идеясын Қарақалпақстанда белсенди пропагандалаўшылардың ең алдыңғы қатарында өзін көрсетип киятырған илимпаз саналады. Ол Ислам Каримовтың елимизди езиўшиликтен, аймағымызды апатшылықтан қутқарған уллы басшы екенлигин исенимли дәлиллер менен халқымызға жеткерип беріў ушын пидәкерли мийнет етти. Ол өз пикирлеринде Биринши Президентимиздин халқымыз тарийхында, мәмлекетимиз шежиресинде алтын сыя менен жазылатуғын ғәрезсизликти алыўдың басында хәм қасында турғанлығын мақтаныш пенен тилге ала отырып, Ислам Каримовтың «ғәрезсизликтиң келешек тәғдирин белгилеўде, оны бекемлеўде ақыл парасаты, даналық уқыплығы менен ис көрсетип, өзиниң өзбек халқының бахты ушын туўылған инсан екенлигин дәлилледі.»

Көреген алым Өзбекстан Республикасының Президенти Ш.М.Мирзиёевтин 2017-жылды «Халық пенен пикирлесиў, инсан мәпи жылы» деп жәриялап, оны әмелге асырыў бойынша тийисли шараларды ислеп шығыўын, бул илажларды иске асырыў бойынша хуқымет алдына тийкарлы хәм сөзсиз орыналаўға тийисли болған талаптарды қойыўын жүдә бир әдалатлы хәм дүнья масштабында мәмлекетти басқарыўда сийрек ушырасатуғын тарийхий кубылыс деп бахалады.

Илимниң күш-күдиретин, оның абаданлықтың гиреўи, адамзаттың ғәзийнеси, инсанның ақыл-парасатының дәреги, елдин экономикасының өсиўиниң тийкары, наданлықтың душпаны екенлигин терең түсинген Ж.Базарбаев Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының жұмысын ретлестириў, илимий изертлеў ислериниң нәтийжелилигин көтериў, Академиялық илимди басқарыў хәм қаржыландырыўды буннан былай да жетилистириў хақкында хұрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың 2017-жыл 17-февральдағы Пәрманын үлкен тарийхий ўақыя деп есаплады. Хұрметли Президентимиздин Ж.Базарбаевқа қарақалпақ илимине дыққатлы болыўын тапсырыўы болса, оның мәмлекет хәм Президентимиз сиясатын өз ўақтында дурыс үгит-нәсиятлап атырғанлығын және бир мәртебе

дәлилледі.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың Арал апатшылығынан қутылуы, оның қурып қалған утанын өсимликлер менен жауып таслап, дузлы тозанды туншықтырыуы хэм ол этирапта «Көк экономиканы» шөлкемлестіріп, халық хожалығын раўажландырыуы, Аралдан хаўаға тарап атырған зәхәрли шаңлардың көтерілиўин токтатыуы ушын суўдан қурып қалған Арал утанын тоғайлыққа айландырыуы, буның ушын барлық илимий инновациялық мүмкиншиликлерди мобилизациялауы, шет ел илимпазларын да бул иске тартыуы, шет ел инвестицияларын әкеліу сыяқлы ўазыйпалы ислерди әмелге асырыудың зәрүрлигин көрсеткенин Арал апатшылығын сапластырыудың жаңа стратегиясы деп бағалап, оның әхмийетин халыққа түсиникли тил менен жеткерип берди.

Жақында ғана «Қарақалпақ әдебияты» газетасында жәриялаған «Уллы халықтың уллы ығбалы» атлы мақаласында ығбалдың келешегимиз, бахтымыз, сүйенишимиз, қуўанышымыз екенлигин, ал, халқымыздың ығбалы болса оның табысының, теңлигиниң, еркинлигиниң, тыныш-татыўлығының, пәраўан жасаўының дәреги екенлигин халыққа түсиндирип беріуи өзиниң әдиўли ўазыйпасы деп билди. Уллы халықтың уллы ығбалының гиреўи ретинде илимин ролин жоқары бағалады.

Хұрметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың 2018-жылға «Белсенди исбилерменлик, инновациялық идеяларды қоллап-қуўатлауы» жылы деп ат беріуин, үлкен сиясий-социаллық әхмийетке ийе идея деп есаплады. Бул жылдың бизнес ислерине, исбилерменге тосқынлық жасайтуғын кемшиликлерди сапластырып, оның елимиздиң экономикалық жақтан раўажланыўының тийкарғы күши болатуғынлығына беккем исеним ҳасыл қылды.

Илимпаз Мойнақ районы территориясында туўылған. Сонлықтан да, ол өз мақалаларында «Мойнақ еле зор болады» деген инабатлы хәм дуўалы сөзди келтиргени де, Мойнақ халқының өткендегиси хәм келешеге туўралы ойланып жүрген, сол елдиң бир перзенти ретинде, оның хұрметли Президентимиздиң нәзеринен түскенлигин унамлы бағалап, Мойнақтың еле ҳәр тәрәплеме жақсылыққа қарай өзгериўине қуўанып жасайтуғынлығын билдиріп өтеди.

Ж.Базарбаевтың имам Абу Хамид аль Ғаззалий хәм оның «Диндарларға ўәсият» атлы китабы, «Суллайман Бақырғанийдиң мийраслары – улыўма инсаный кәдрият», «Хәзирети Наўайы - әўлийелердиң әўлиеси» атлы мақалалары халықтың жүрегинен ылайықлы орын ийеледи.

Ол өз мақалаларында уллы педагог Жүмек Орынбаевтың, көзиниң тирисинде әпсанаға айланған тулға Қаллибек Камаловтың, өмири өрнекли, пазыйлети хұрметли, абройлы тулға Камал Рзаевтың, әжайып тулға, белгили шайыр, атақлы илимпаз Сағындық Нийетуллаевтың, Қарақалпақстан мәденият тарийхының жарқын жұлдызларының бири, музыка мүлкиниң султаны Нәжиматдийин Мухаметдиновтың өмири хәм дәретиўшилиқ мийнетлерин оғада үлкен шеберлик пенен халыққа жеткерип бере билди.

Уатанымыз әдебиятының көркейиўинде хәм оны дүньяға танытыўда үлкен үлес қосқан атақлы шайыр хәм жазыўшы Өзбекстан Қахарманы Эркин

Вахидов, белгили илимпаз, жәмийетлик хәм мәмлекетлик ғайраткер Нәжим Дәўқараев, белгили илимпазлар К.Қурамбаев хәм Г.Қурамбаевалардың «Гүл бар Гүлистан ишинде» атлы мийнетине, Муратбай Нысановтың «Мухаббат қосығы» деген шығармасына, Узақбай Пиржановтың «Ақ тал астындағы ақшам», Өмирбай Өтеўлиевтиң «Өз жетиминди өзин бақ» деген дәрекли повестьлерине өзиниң унамлы пикирлерин билдирди.

Жуманазар Базарбаев әдебий шығармаларға пикир билдиргенде ҳеш ўақытта да бир тәрәплемелиликке жол қоймады. Әдебият мәселесине байланыслы шығармаларды барқулла қызығыўшылық пенен көзден кеширип барды. Мәселен, оның Бердақтың 190 жыллығына байланыслы шығарылған топламға хәм оны таярлаўшыларға болған мүнәсәбети, оның «Бердақ бабамыздың мийрасына ҳақ кеўилде болайық» атлы мақаласында сәўлелендирилди. Әсиресе, оның «Шынлықлар турғанда елеслер неге дәркар», «Япырмай бала, әдебиятта шаршай ма екен?» атлы мақалалары әдебият шайдалары хәм жергиликли баспа материалларын оқып барыўшыларда оғада үлкен қызығыўшылық оятты.

Устаз алым әдебияттың әхмийетли машқалаларына бағышланған бул мийнетлеринде тек философ алым, әдебияттың әпиўайы бир оқыўшысы сыпатында ғана пикир жүритип қоймастан, ҳақыйқый әдебиятшы илимпаздай сезгирлик хәм көрегенлик пенен кескин пикирлерди мәрдаңа ортаға таслайды, өз ойларын ортақласа отырып, әдил сын пикирлер айтады, орынлы усыныслар жасайды. Бул орында оның буннан сегиз-он жылдай бурынырақ жазылған «Әжинияз шайырдың туўылған сәнеси ҳаққында», «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы қайта жазылыўы зәрүр» мақалаларындағы илимий болжаўлар менен өз ўақтында ортаға қойылған батыл пикирлерди айрықша атап кетиў максетке муўапық болады. Мысалы, «Әжинияз шайырдың туўылған сәнеси ҳаққында» деген мақалада автор бириншилерден болып Әжинияздың туўылған күнин анықлаўға ҳәрекет етип, қуўатлаўға турарлық пикир, усыныслар билдиреди.

Алымның әдебият тарийхын қайта жазыу ҳаққындағы екінши мақаласы да тап усындай унамлы басламалары менен дыққатқа ылайық. Илимпаз мақаладағы ғәрезсизликке дейинги хәм ғәрезсизлик дәўиринде дөреген барлық әдебият тарийхы очерклери менен сабақлықларын хәм оқыу қолланбаларын таллай отырып, олардағы жетискенликлер менен кемшиликлерди көрсетиў менен бирге, қарақалпақ әдебияты тарийхын хәзирги миллий ғәрезсизлик идеялары көз-қарасынан қайта жазыу керек, деген орынлы усыныс та билдиреди.

Бизиңше, бул өз ўақтында ортаға қойылған оғада әхмийетли усыныс болып табылады. Биз бул орында профессор К.Қурамбаевтың: «Ж.Базарбаевтың бул мақаласы көп жыллардан берли шешимин күтип турған, бирақ әлле қашан орынланыўы зәрүр болған машқаланы ортаға қойыўы менен қәнигелер хәм илимий-әдебий жәмийетшилиқ дыққатын өзине қаратқанлығы менен де бағалы» деген пикирлерине толық қосыламыз.

Академик Ж.Базарбаевтың усы жылларда жәрияланған айырым мийнетлеринде қарақалпақ халқының тарийхын жүдә узақ әсирлерден де излеп, оны түркий-монғол халықлары тарийхы, халықтың этни-

калық атамасы менен байланыстырып қараулары бизің халқымыз бенен миллетимиздің тарийхына мурын жыйырып, оған мисе тутпай қараушы айырым кимселерге (москвалы М.Ломунова, қазақстанлы А.Өталиев хәм тағы басқаларға) айрықша қәхәр-ғәзеп пенен сыншыл көзқарасларда қатнас жасап таллаулар жүргизиўи, динлер тарийхына да айрықша итибар берип, ислам дининиң артықмашлықларын орынлы таллап көрсетиўлери алымның үлкен патриотизмин аңлатып турады. Булардың барлығындағы ортақ қәсийетлердің ең баслылары – миллий идеология менен миллий тарийхымыздың реаль фактлерин қызғыштай қорғаудағы алымның қырағылығы, батыллығы, оларды дәлиллелердеги бекем исенимли материалларды келтириў, ой-пикирлердің аргументлиги айрықша көзге тасланып отырады.

Ж.Базарбаев мийнетлери мазмунында бундай патриотлық руўхта жазылған мақалалар әдеўир баршылық. Мысалы, алымның «Булар қайсы қарақалпақлар екен?...», «Ески түркий халықлар кимлер: шығысы, дини, мәнәўияты; құдирети» дегенге усаған халқымыз тарийхына байланысly жазылған мақалалары да дыққатқа ылайық. Устаз алымның бул дәретпелериндеги миллий тарийхымызда ертеден излеў кереклигимиз туўралы теориялық жуўмақлары бүгинги тарийх илими ушын белгили дәрежеде пайдалы хәм айрықша патриотлық излеңиўлердің басламасы екенлигин айтыўымыз керек.

Жуманазар аға ғалаба хабар қурааларында жәрияланған бирде бир материалды дыққаттан шетте қалдырмайды. Оларды жүдә үлкен қызығыўшылық пенен оқыйды хәм гейпараларына өзиниң қалыс пи-

кирлерин билдириўден жалықпайды. Мәселен, оның жақында жәрияланған «Дәстүрлеримизди ықшамлаўдың жоллары қәне?» атлы мақаласы Республикалық «Мәхәлле» қайыркымлық жәмийетлик қоры хәм «Нураный» қоры белсендилериниң ўатанласларымызға мүрәжәтине тийкарланып жазылды. Мақалада, елимизде инсан мәллерин тәмийнлеў, халқымыздың турмыс дәрежесин жақсылаў, жаңа турмыс тәризин жетилистириў, адамның өмирин шырайлы хәм мазмунлы етиў бойынша хұрметли президентимиз Ш.Мирзиёевтың алға қойған ўәзийпаларына тиккелей үлес қосыўға бағышланған әмелий мәсләхәтлер берилген. Әсиресе, «Алымның нәсияты тийкарлы болсын» атлы мақаласында белгили бир илимпаздың «Миллий дәстүримиз - халықтың келбе-ти» атлы дәбдебели мақаласына өзиниң сын пикирлерин билдирген.

Улыўма, устаз-алым илимдеги озық ойлы, көреген алымлық сыпатлары, турмыста пидайы инсаныйлық хәм ғамхор устазлық сыпатлары менен хәмме-мизге үлги. Хәзир Самарқандағы докторлық диссертациялар жақланатуғын Кеңестин ағзасы хәм Нөкистеги докторлық диссертациялар жақланатуғын Кеңестин баслығы ўазыйпасын да инабатлы түрде атқарып атыр. Халықтың кеўлинен шығатуғын, хәзирги күнниң актуал мәселелерине байланысly китап хәм мақалалар жазыўын тынымсыз даўам етпекте. Бизің пикиримизше, уллы илимпаздың усындай тынымсыз мийнетлериниң нәтийжесинде еле де өзиниң «даналыққа елтиўши пидайы алым хәм пазыйлетли инсан» екенлиги күн сайын өз тастыйықлаўын таппақта.

ЖАСЛАРҒА ӨМИРИ ӨРНЕК БОЛҒАН УСТАЗ АЛЫМ

С.Абаев – философия илимлериниң кандидаты

Е.К.Алламбергенов – ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Бизің елимизде жас әўладларды тәрбиялаудағы өзиниң илим-билими, тәлим-тәрбиялық хызметлери, әдеп-иқрамы, ақыл-парасаты, адамгершилик-инсаныйлық пазыйлетлери, көп жыллық бай өмир тәжирийбелери менен көпшиликке үлги болып киятырған кексе буўындағы озық ойлы, көреген данышпан устаз алымлардың жәмийеттеги орны хәр қашан да жоқары бақаланып, олар мұдамы хұрмет-иззетте болып келген. Соңғы жылларда болса бул дәстүр күшли мәмлекетлик сиясат объектине айланып, избе-изликте даўам еттирилмекте.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың усы сиясаттың түп мәнисин түсиндиретуғын «Усы қутлы әйямда сизлердің хұрметинизге ең сулыў сөзлеримизди, жақсы тилеклеримизди билдирер екенмен, барлығымыздың камал табыўымыз, жәмийетте мүнәсип орын ийелеўимизде бар билимин хәм тәжирийбесин, жүрек меҳирин бағышлап киятырған әдиўли устазларымызға шын жүректен миннетдаршылық билдиремиз», - деген сөзлерин еслер екенбиз, бул бақалы пикирлер устазымыз академик Жуманазар Базарбаев ушын да айтылып турғанына хеш шубхәгүман келтирмеймиз.

Хәқыйқатында да, устаз-алым бул жоқары бақалауларға толық ылайық. Буны биз Ж.Базарбаевтың өмир жолы, дәретиўшилиги мыса-

лында айқын сезиўимизге болады.

Хәзирги күнде Қарақалпақстан Республикасының гүллән жәмийетшилиги даңқлы 85 жыллық юбилейин көтериңки руўхта белгилеп атырған, Қарақалпақ халқының илим, билимлендириў, мәденият, экономика, философия, тарийх илимлери тараўларының раўажланыўына салмақлы үлес қосқан Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына мийнети сиңген илим ғайраткери, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының академиги, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, философия илимлериниң докторы, профессор Ж.Базарбаев 1933-жылы 13-ноябрьде Мойнақ районы Тикөзек елаты аймағының 5-аўылында балықшылық, шарўашылық, дийқаншылық кәсиплери менен теңдей шуғылланатуғын шаңарақта дүньяға келди.

Хәр бир инсанның өнип - өсиўи, камалға келиўи хәм белгили бир кәсипке ийе болыўы оғада көп қырлы хәм қурамалы жөнелис болып табылады. Ж.Базарбаев 1951-жылы Мойнақта орта мектепти питкерип, сол жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының химия-биология факультетине оқыўға кирди. Пединститутты 1955-жылы табысly тамамлағаннан кейин, усы оқыў орнына жәмийетлик пәнлер кафедрасында философия пәни-

нинг оқитувчиси этип қалдирылади. Жас оқитувчининг 1958-жылы Киев университетининг қасындағы «Жамийетлик пәнлер муғаллимлерининг квалификациясын жетилистриу» курсында оқыуы онинг философия тарауына деген ықласын және де арттырды. 1960-жылы ол Ташкент мамлекетлик университетиинг аспирантурасына оқыуға кирип, 1964-жылы философия илимлерининг кандидаты илимий даражесин алыу ушын диссертацияны табыссы қорғады.

Усы орында Қарақалпақстанда философия илимининг рауажланыуында өзбекстанлы философ алымлардың хызметининг айрықша болғанлығын да атап өтиуимиз керек. Атап айтсақ, хурметли академиклерден И.Муминов, А.Захидов, Э.Юсупов, М.Хайруллаев, С.Шермухаммедов, профессорлардан А.Артыков, С.Турсинмухаммедов, Х.Пулатов, К.Ханазаров, Х.Абдушукуров, А.Валиев, А.Файзуллаев, К.Назаров, Н.Марошкина, А.Т.Аюпов, Х.Г.Расулов, Б.Исмаилов ҳам басқалар Қарақалпақстан менен үзликсиз илимий қатнаста болып, философия мектебин таратыуға ылайықлы үлеслерин косты.

Устаз-алым Ж.Базарбаев өзи жақлаған 60-жылларының биринши ярымынан баслап, мине, усы мектептинг дәслепки қарлығашы ҳам тийкарын салыушы бирден бир философ алым сыпатында қалиплесе баслады.

Усылайынша Қарақалпақстанда философия илимининг пайда болыуына сокпақ салған Ж.Базарбаев 1963-жылдың октябрь айында Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Н.Дәуқараев атындағы тил, әдебият ҳам тарийх институты директоры орынбасары лауазымына жұмысқа жиберилди. Ол усы институтта алымлық искерлигин баслаған дәслепки жыллардан-ақ Қарақалпақстан илимлерининг тарийхында биринши болып философия секторын шөлкемлестирди. Нәтийжеде көплеген талантлы жасларды жұмысқа орналастырып, Қарақалпақстанда философия илими бойынша арнаулы изертлеу ислерин жолға қоя билди. Қарақалпақстанда тарийх, философия илимлерин рауажландырып, оны дүнья талаплары даражесине көтериу ушын алым пидайылық пенен тынымсыз жұмыс алып барды. Ол илимий орайларға жас алымларды философиядан аспирантураға, докторантураға оқыуларға жибериу ислерин жолға қойып, әмелий-шөлкемлестиреушлик жұмыслар алып барыу менен бирге, өзи де илимий изленислерин зәбердеслик пенен дауам етти.

Излениуши алым 1973-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының философия ҳам ҳуқықтануы институтында сол дәуирдинг актуал темасы бойынша социологиялық изертлеу негизинде Қарақалпақстанда биринши болып философиядан докторлық диссертациясын табыссы жақлап шықты. Мине, усы жыллардан алымның педагогикалық искерлик ислери де басланды. Ол Республикамыздағы нәуше жасларды тәрбиялауға, оларға билим бериуе де дыққат аударды. Н.Дәуқараев атындағы илим изертлеу институтында белгилли лауазымларда ислепп жүрип, Қарақалпақ мамлекетлик пединститутында, «Философия» кафедрасының доценти болып сайланды ҳам студентлерге бәрхама сабақ берди. Алым 1989-жылы Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу министри лауазымына бекитилди. 1990-жылы

Өзбекстан Республикасы Жоқары Кеңесининг депутаты, сол жылы илимде белгилли алым сыпатында философия тарауы бойынша Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы болып сайланды. Қарақалпақстан халқының келешегин ойлайтуғын илимпаздың алдында пединститутты қайта ашыу машқаласы турды. Себеби, институт базасы тийкарында Нөкис мамлекетлик университетининг ашылыуы менен бул оқыу орнының искерлиги тоқтаған еди.

Бирақ, бәрибир турмыс талабы пединституттың зәрурлигин күн тәртибине көлденең қоя берди. Бул зәрурликтинг объективлигин түсинген Ж.Базарбаев республика басшылары алдына пединституттың қайта ашылыу мәселесин ортаға қойды. Сонлықтан да, 1990-жылдың 29-августында Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты ашылғанда Ж.Базарбаев ректор лауазымына тайынланды.

Ж.Базарбаев республикамыз ауыл халқының миллий жаңаланыу жағдайын үйрениу сыяқлы оғада курамалы философиялық аспекттеги социологиялық машқалаға кеуил аударды. Бул социологиялық изертлеулердинг жуумағы бойынша тәлим-тәрбия, үгит-нәсият, мәнауият ҳам мәдений ислердинг нәтийжелилигин арттыруы бойынша усыныслар берилди. Булар шын мәнисинде Өзбекстан аймағында ең дәслепки социологиялық изертлеулер еди. Ж.Базарбаев социологиялық изертлеу программасын жүдә анық ҳам кең қолланыу арқалы қунлы жұмыс дөреге алған, солай этип, социологиялық изертлеуде тек Өзбекстанда ғана емес, Ауқамда да «пионер», яғный «баслаушы» деген әдил бағаға миясар болды. Ж.Базарбаев соның менен бирге, бул жерде Қарақалпақстан илимининг тарийхында биринши болып философия-хуқық секторын шөлкемлестирди ҳам С.Садыков, С.Абаев, Б.Утамбетов, О.Арзуев, С.Рейпназаров, Т.Даулетбаев, Ә.Туребеков, Г.Жаңабаева усаған талантлы жасларды жұмысқа тартыу арқалы Қарақалпақстанда жоқары квалификациядағы илимий кадрларды таярлауға бекем тийкар салды.

Өзбекстанның ғәрезсизлиги алымға жаңа күш-қуат ҳам жигер бағышлады. Гейпара алымлар ғәрезсизлик жәрияланған дәслепки күнлеринде келешекте не ислерин биле алмай, албыраған бир пайытта, ол биринши президентимиз Ислам Каримовтың «Өзбекстан ғәрезсизликке ерисиу қарсаңында» атлы мийнетиндеги жалынлы идеяларды басшылыққа алды. Алым сол жыллары экология, Арал апатшылығына арнап «Билмегенлер өзининг билмегени менен бахытлы» ямаса «Әжел атаулары хаққында нелерди билемиз», «Бүгинги дийқан нелерге мүтәж дейсиз бе? Оның мүтәжи тереңде жатыр» атлы макаласында адамларымыздың жүрек төриндеги сезимлерин тауып, дурыс хақыйкатлықты жазғаны бәршемизге мәлим. Көрнекли алым «Масаклы Дистихлис – Қарақалпақстан флорасының жаңа түри», «Алыстағы Мексика, жақындағы Арал», «Бақымандалық – бизинг ең үлкен кемшилигимиз», «Ошағыңа ийе бол, отағасы», «Отағасылық-дәстүрий орын» ҳам т.б. макалаларында заманның, тәлим-тәрбияның ең актуал мәселелерин көтерди. Турмыстың курамалы машқалалары хаққында ойпикирлерин айқын баянлады.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев БМШ Бас Ассамблеясының 72-сессиясында дүнья жәмийетшили-

ги итибарын Арал машқаласына қаратып, усы экологиялық кризис ақыбетлерин сапластырыў хэм оннан жәбир шегип атырған халыққа әмелий жәрдем көрсетиў бойынша халықаралық көлемдеги ис-хәрекетлерди бирлестириўге шақырды. Өйткени, Арал кризисин избе-изликте сапластырыў, оны экологиялық апатшылық зонасынан экологиялық инновациялар меканына айландырыў Президентимиздиң баслы мақсети болып қәлиплескен еди.

Арал машқаласын сапластырыўдың жаңа стратегиясы бойынша жаңа ой-пикирлер, идеялар, экологиялық инновация технологиялар зонасына айландырыў бойынша Президентимиздиң халық аралық көлемде алып барып атырған хаслы мәмлекетлик сиясатының мәнисин бириншилерден болып жақсы түсинген академик Ж.Базарбаев өзиниң «Арал дағдарысын сапластырыўдың жаңа стратегиясы» атлы жәрияланған илимий мақаласында Өзбекстанда бириншилерден болып бул мәселеге анық дәлиллерге тийкарланған илимий пикирлер билдире алды: Автор бул мақалада президент Шавкат Мирзиёев тәрәпинен усынылған Арал машқаласын шешиў бойынша бул стратегиялық бағдарламада жаңа төртинши стратегиялық концепциясының бар екенин айрықша атап хэм дәлиллеп көрсетти. Академик Ж.Базарбаев бул концепцияны орынлаў бойынша әмелий усынысларын ортаға қойды. Бул усынысларды республика жәмийетшилиги хэм алымлары қоллап-қуўатламақта.

Ж.Базарбаев – ҳақыйқый философ. Ол адамзаттың философиялық ой-пикирлериниң өтмишин де, хәзирги дәуирин де, келешекте де билиўге укыплы озық ойлы көреген алым. Ҳақыйкатында да, Ж.Базарбаев дегенде философия саласындағы биринши илим докторын хэм биринши академикти түсинемиз. Профессор Ж.Базарбаев – Қарақалпақстанда философия - социология тараўында өзине тән философия мектебин жаратты. Озық ойлы, талантлы философ алым тек Қарақалпақстанда ғана емес, Орайлық Азияда социологиялық илимдеги конкрет социологиялық изертлеўлерди баслаўшылардың бири болды. Илимий дәретиўшилиги менен халыққа танылған устазымыздың илимий-педагогикалық искерлигинде оғада қунлы хэм салмақлы орын ийелейтуғын және бир мәселе ҳаққында сөз етиў хэм қарыз, хэм парыз деп есаплаймыз. Бул уллы тулға философ алым болып қәлиплескен дәуиринен баслап, усы илиминиң көп тараўлары бойынша да жоқары қәнигеликтеги илимий-педагог кадрлар таярлаўда да айрықша дыққат итибарға ылайық ислер менен көзге түсти. Әсиресе, ғәрезсизлик жылларында 10 нан артық илим кандидатлары хэм илим докторларын жоқары оқыў орынларына, илимий изертлеў мәкемелерине таярлап берди. Бул қәнигелерден Б.Базарбаев, А.Ембергенов, Э.Асамаддинов, У.Сейтжанова, А.Байрыева, З.Сейтова, А.Муратбаева, З.Жәрлеспесова хэм т.б. илим кандидатлары және докторлары хәзирги күнде де жоқары оқыў орынларында талабаларға тәлим-тәрбия хэм илим сырларын үйретип, философия пәниниң раўажланыўына жемисли хэм нәтийжели үлес қосып атыр. Бул келтирилген санларды айтыў аңсат, бирақ шәкирт таярлаў хәр бир әдиўли устаздан қатаң мийнетти, зәбердесликт, пидайылықты хэм мийрим-шәпәәттикти талап етеди.

Академик Ж.Базарбаев миллий идея хэм идеоло

гия, мәнаўият, жәмийетлик, сиясий-философиялық машқала ғәрезсизлик жылларында хәр тәрәплеме раўажландырды. Ж.Базарбаев өзиниң пүткил саналы өмирин, барлық күш-жигерин, талантын илим хэм билимге бағдарлады. Алымның «Әдепнама», «Одаб-нома», «Инабат», «Өмир – бул сананың көтериңкилиги», «Миллий идея – бизиң идеямыз», «Әйемги Окс дәрәясының төмениндеги Зардуштийликтің излери», «Әдеп философиясы», «Даналығы гөззаллыққа уласқан шайыр», «Руўхыятымыз маржанлары ямаса үлгили ел үлкенин, көргенли ел өткенин қәстерлейди», «Руўхыйлық тийкарлары», «Қарақалпақ этнопедагогикасы», «Миллий идея – жол көрсетиўши жулдыз», «Мухаббат бостаны», «Адам саўдасы – қуллық таңбасы», «Қәдириятлар – мәнаўият арнасы», «Өрнекли өмир», «Әдебият – ибрат мектеби», «Руўхыйлықтың әдеп-икрамлылық тийкарлары» (оқыў қолланба), «Руўхыят тийкарлары» (оқыў қолланба), «Өзликти аңлаў - мәнаўият өзегі» хэм т.б. бақалы сабақлықлары хэм сөзликлери республикамыздың илимий жетискенликлериниң қунлы табыслары болып табылады. Атақлы алым философиядай кең көлемли пәнниң машқалаларын қамтып, әсиресе, философия тарийхы, қарақалпақ ойшылларының философиялық көзқараслары, этика, эстетика, мәнаўият философиясы хэм теориясы, социология, динтаныў және еркин ой-пикирлилик философиясы сыяқлы бағдарлары бойынша 550 ден аслам илимий мақалалар, kitapлар, монографиялық шығармалар, оқыў қолланбалар дәретти.

Ж.Базарбаев талантлы оратор, оның лекцияларын Республика пукаралары, студентлер хәўес пенен тыңлайды. Оның және де аудиторияда телекөрсетиўлер менен радиоеситтириўлерде тез-тез көриниўин халық асығыслық пенен күтеди, жанлы сөзи бәршеге қызықлы, өйткени лекциялары оғада терең илимий-теориялық тийкарға ийе, хәммеге түсиникли әпиўайы, мазмунлы баянланады.

Академик Ж.Базарбаев тынбай оқыйды, тынымсыз ойлайды хэм тынбай мийнет етеди, бул оның илимий психологиясына тән қәсийет, илим-билим тараўында ерискен табысларына хеш бир екиленбестен жаңа-жаңа шеклерди ийелеўге таяр туратуғын уллы алым.

Әдиўли устаз жаңа дәуир талаплары тийкарында жәмийетлик пәнлерди ғәрезсизлик идеялары тийкарында оқытыў, тәлим-тәрбияны жетилистириў келешек ушын оғада зәрүрли машқала деп билди. Өйткени, жәмийетлик пәнлер, әсиресе, бурынғы сабақлықлар, оқыў қолланбалары хәзирги дәуир ушын пүткиллей жарамсыз болып қалды. Бул оқыў әдебиятлары тоталитар дүзимди мақтайтуғын, коммунисттик идеологияға тийкарланған сабақлықлар хэм оқыў қолланбалар еди. Ж.Базарбаев сабақлықлар менен оқыў қолланбаларын миллий ғәрезсизлик идеялары руўхында жаңаланыў саласында да тынымсыз жұмыслар алып барды хэм шәкиртлерин де усы оғада қыйын машқаланы орынлаўға бағдарлады. Бул саладағы уллы алымның жұмыслары жоқары бақаланып, ол «Жылдың ең жақсы сабақлығы хэм оқыў әдебиятының авторы – 2012» Республикалық таңлаўында жеңимпаз болды.

Алым пүткил саналы өмири даўамында жәмийетлик илимлердиң ең актуал машқалалары бойынша илимий жұмыслар алып бармақта. Академик Ж.Базарбаевтың биринши рет қарақалпақ тилинде

жаратылған «Әдеп философиясы» атлы мийнетинде әдеп-икрамлылық мәселелерине бағышланған терең философиялық ой-пикирлері жәмленіп, бизің миллий өзлгимизди, ата-бабаларымыздан киятырған қәдириятларымызды қәстерлеўди нәсиятлайды. Сондай-ақ, академиктиң басшылығында хәм авторлығында «Руўхыйлық тийкарлары» атлы оқыў қолланбаның «Қарақалпақстан» баспасында жарық көриўи де оғада саўаплы ис болды. Қолланбада академик Ж.Базарбаевтың ғәрезсизлик жылларында дәреткен илимий мийнетлериндеги мәнәўият саласындағы идеялар басшылыққа алынды. Бул қолланбаның таярланыўы хәм баспадан шығарылыўы республикамыздың руўхый, мәдений турмысында айтарлықтай есте қаларлықтай ўақыя болды. Қолланба оның жасларымызды миллий мәнәўиятымыз хәм миллий идеологиямыз руўхында тәрбиялаўға хызмет

ететуғынлығы сөзсиз.

Илимий искерлигинде даналық, әмелиятында бәрхама батырлық пенен алға қойған мақсетине ерискен устазымыз, жол көрсетиўши қәўендеримиз, академик Ж.Базарбаевтың мийнетлері қарақалпақ халқының ғана емес, ал пүткил Орайлық Азия халықларының мәдениатының тарийхында алтын хәриплер менен жазылады.

Қәдири устазымыз, уллы алым академик Жуманазар Базарбаевқа президентимиз Шавкат Мирзиёев тәрәпинен алымлар алдында елимизде илим-пәнди, илимий-техникалық, инновациялық тараўларды раўажландырыў, журтымыздан «жаңа Хорезмийлер, Берунийлер, Улугбеклерди» жетистирип шығарыў бойынша қойылған ўазыйпаларды әмелге асырыўда бекем денсаўлық хәм дәретиўшилиқ табыслар тилеймиз.

КЕҢПЕЙИЛ, ТАЛАПШАҢ ХӘМ ҒАМХОР УСТАЗ

С.Садыков – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Кемпир апам байғус көзи тири гезинде үнеми кулағыма қуйып отыратуғын еди: «Балам, үлкейгенінде, мына толғаўы тоқсан, гүрмеўи қыйын дүньяда жақсы менен де, жаман менен де, жас пенен де, жасампаз бенен де дус боларсаң, үйлесип ислес боларсаң, қудайдың бендесиниң басына не келип, не кетпейди? Жақсының шарапаты тийер, қыйналған гезде қол ушын берер, жаманның кесәпаты тийер, жазықсыздан жазықсыз жаның күйер. Қыянет көрсең, кек сақлама, балам, - ол сениң билгенлигиң болар» деп ақылын айтып отыратуғын еди әрипти әлип деп танымаған «саўатсыз» ана. «Жақсының жақсылығын айт, иманы тассын».

Бала күнимде еситкен бул сөзлер хәш қашан ядымнан шыққан емес.

«Дүнья үлкен көл, заман соққан жел» дейди екен баяғыда даналар. Ыақыт өткен сайын оның бетлері жаңарып, өзгерип, қызықлы жыллар әсте-әсте билінбей жылыслап артта қалып кете береді. Күни кеше болып өткен ўақыялар бүгин тарийхқа айналыўда. Тарийх-өмирдің айнасы, оны өзимиз жаратамыз.

Жыллар узақлаған сайын, ақбас шыңлары айқынлана түсетуғын асқар таулар сыяқлы хұрметли тулғалардың да келбети туўған халқының куўанышы менен қайғысын бөлишип, аўырына жаўырынын тосып, өзиниң жеке үлгили өмири менен ўатанластарының жүрегинен терең орын ийелейди екен. Аўа, тап усындай азаматлар миллеттиң нағыз таянышы. Олар сөзине берик, өзинен де, өзгеден де қатаң тәртипти сақлаўды хәм миллий өзгешеликти хәшқашан умытпаўды талап ететуғын жанлар.

Тәғдир мени талай жақсылар менен жолықтырды. Сол тәғдириме разыман. Өткен күнлерди ой тәрәзисине салсам, жыллы сезим, шын ықлас пенен еске алатуғын кеўилли күнлеримиз бенен атқарған жақсы ислеримиз аз болмаған екен. Сағымдай болып артта қалып кеткен естеликлер арасында өз өмирин илим хәм билим саласына бағышлаған, өзине де, өзгеге де, үлкенге де, кишиге де қатаң да, дурыс талап қоя билетуғын, айналасындағылардың қызметин өз орны менен дурыс бахалай алған Жоқарғы оқыў орнының ири шөлкемлестириўшиси, көреген басшы, философия илимлериниң туңғыш докторы, профессор Жу-

маназар аға Базарбаев пенен бирге ислескен гезлерім көз алдымда елеслей берди, елеслей берди...

Жаслық шактың қызығы менен шыжығына тоймай әрман куўып Орта Азияда билим бериўдің қара шаңарағы аталған Орта Азия мәмлекетлик университети (хәзирги Ташкент мәмлекетлик университети)ниң журналист маманлығына өз қәлеўим менен оқыўға түссем де, соңғы курсларда оқып жүргенимде мени көбирек философия пәни қызықтыра баслады. Философ маман болыўды әрманлай басладым. Бирақ, ол гезде (өткен әсирдің алпысыншы жылларының басы) Өзбекстанда философ маман таярлайтуғын арнаўлы жоқары оқыў орны жоқ еди. Қайсы маманлықтың ийеси болса да, сол пәнге қызыққан адам оны өз қәбилетине қарай меңгерип кете беретуғын дәўир еди.

Ташкент мәмлекетлик университетин 1963-жылы табыслы питкерип Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының философия кафедрасына жумыс сорап келдим. Маған ондағылар жақынға дейин бос орын болғанын, бирақ оған мениң студентлик дәўирдеги достым тарийхшы Өтегенов Сейтанияз жақында ғана жумысқа қабылланғанын еситкенімде, өзим тап сол жерге жумысқа киргендей куўандым.

Көп узамай өз маманлығым бойынша «Қарақалпақстан» баспасына редактор болып жумысқа орналастым. Жумысым өзиме унайды. Жәмәт тез үйренисип кеттим. Бирақ, сол баяғы әрман, философиядан аспирантураға түсип оқыў ядымнан шықпай қойды.

1965-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалына илимий хызметкерлер қабыллаўға конкурс жәрияланғанын областлық газетадан оқып куўанып қалдым. Кеўлиме нур киргендей болды. Не болса да бахтымды сынап көриўге бел буўдым. ӨзРИАның Қарақалпақстан бөлими филиалына келип философия секторын ким басқаратуғынын сорағанымда, Ж.Базарбаевтың атын еситтим. Ж.Базарбаев туўралы алғаш рет Камалдан еситкен едим (профессор Камал Мамбетов университетте бир топта бирге оқыған досым еди), Ж.Базарбаев бизлер оқыған университеттиң аспирантура бөлиминде оқыйды екен, бир күни Камал мени аспирант ағам

менен таныстырғысы келип кафедраға ертип барғанында ушыраса алмай кайтканбыз. Кейин де сәти түспей-ақ қойды.

Ж.Базарбаев сектор баслығы болыу менен бирге филиалдағы Тарийх, тил Һәм әдебият илим-изертлеу институтының директорының орынбасары болып еки лауазымда жұмыс ислеиди екен. Сорастыруу менен кабинетин таптым, есигиниң тусындағы қыстырмада аты-жөни, «директор орынбасары, философия илимлериниң кандидаты» деген жазыу илиули тур. Шынымды айтсам, бирден кириуге жүрексинбедим. Бес-он минуттай күттим, кабинеттен хеш ким шыға қоймады. Есикти қағып кириуге рухсат сорадым. Иш беттен «кириңиз» деген ири «Левитан» дауыс еситилди. Қоңыр салқын кабинеттиң төринде креслода отырған ақ шашлы, өткир көзли жас жигит жүзиме сынай қарап «бурын көрмегенмен ғой» деген сыяқлы тигилди. Оның өңи сууык, түси суслы, өзимшил, катал Һәм қайсар адам сыяқлы көринди. Кескин-келбети, саулаты баяғының ханларын еске түсиреди екен.

Өзимди таныстырдым, азырақ аман-есенлик сорасқаннан кейин маманлығым, қайсы оқыу орнын питкергенлигим Һәм келгендеги мақсетимди айттым.

- Философия сиз ойлағандай оңай меңгерип кете беретугын илим емес! – деп бирден кесип айтты. Дауысы тап биреу қоңырау соғып турғандай еситиледи екен.

- Мен олай ойламайман, оңай емес екенин өзим де билемен. Бирак, өзим философияға қызығаман...- дедим қобалжып қалғанымды билдирмеуге тырысып.

Ол бетиме «солай ма?!» дегендей пишинде таңлана қарады. Мен будан жақсылықтың нышанын сезгендей болып, өз ойларымды жыйнақлап, ашып айтыуға асықтым. Ойымды, сөзимди ақырына дейин тыңламай қоя ма, деген үрей қаплап турды. Университетте бул пәнди қалай оқығанымды, оны айырықша жақсы көретугынымды, студентлер конференциясында баянат жасап, университет басшылығынан мақтау қағаз алғанымда дейин айтып жибердим. Келешекте аспирантураға оқыуға түсип, өзиндей философ маман болғым келетугынын айтқанымда, ағайдың жүзи жайнап кеткендей болды, ямаса маған солай көринип кетти ме, ол жағын билмедим.

Ағамыз маған философияның негизги мәселелеринен бир-еки сорау да берип көрди. Билгенимше дурыс жууап бериуге тырыстым. Бирак, қәйдем... Сөздиң соңында маған философиядан бир тема берип, сол бойынша реферат ямаса илимий мақала таярлап келиуди тапсырды.

- Қашан әкелейин?

- Қашан тайын болсаң, сонда әкел! Өз тәғдириң өз қолыңда!

Усылай қысқа қайырды. Артық сорау бериуге багына алмадым.

Көзин маған емес, есик бетке қадады. Шығып кеттим.

Мен келешектеги илимий устазым Жуманазар аға менен ең дәслепп усылай таныстым.

Арадан бир хәптедей уақыт өткенде берген тапсырмасын орынлап, кабинетине қайта кирдим. Жұмысымды қолымнан алды да көз жууырттып қарап шықты. Бир-еки сорау берди. Ойлаған ойымды айттым. Бирге таллады. Бирак «жақсы» я «жаман» деп өз бахасын айтыуға асықпады.

Тууылған жеримди, жасымды, отбасымды сорады. Сөз соңында:

- Қайсы руудан боласан? – деп сорау қойса бола ма! Тас төбемнен биреу муздай суу куйып жибергендей сезимде қалдым. «Қурыған жерим усы шығар» - маңлайымнан муздай тер бурк етті. «Мен жұмысқа қабылланбайтын болдым» - ойымды тек усындай үрей қаплады. Адамлардан еситетугын едим, қарекен жұмысқа рууласларын жыйнайды. Баска руудан болса, бир-бириниң аяғынан шала-туғын әдетлери бар, деп. Мениң рууым емес, миллетим де баска ғой. Қап, бәле, бул иллет маған да қырсығын тийгизетугын болды-ау! «Өз анасын я кул жасырады ямаса куу жасырады» дегендей болмайын, жұмысына алмаса, алмай-ақ қойсын, не ушын қысылуым керек?» деп ойлап, расын айтып, өзимниң қырғыз миллетиниң уәкили екенлигимди билдирдим.

Жууабымды еситкенде, алдымда турған ағайдың жүзинде бирден хошхүрей қәйпият пайда болды. Түсине алмай аң-таң болдым. Мен аңсаған әрманыма жетиу ушын қалай да усы жерге лаборант болсам да жұмысқа қабылланыуым керек, деп ойлап турдым. «Усыларды айтсам дурыс болады-ау» дегенниң бәрин айтып салдым. Гәпимниң арасына оқыу питкерип келген еки жыл ишинде киши болса да өзимниң авторлығымда бир жыйнағым менен еки аударма китапты бастырып шығарғанымды, күнделикли баспа сөзге жийи-жийи мақалалар жазым туратуғынымды да қосып қойдым.

«Мына жигит мактаншақ емес пе өзи?» дегендей бетиме қарап турды да:

- Иним, - деди жұмсақ және жыллы дауыс пенен. Жүзинде де, дауысында да салқынлықтың изи биллинбеди, - рууыңды сорағанымда кешир, өрескил нәрсе болғанын түсинемен, бирак гейде усылай сорауыма туура келеди. Өйткени, «Базарбаев жұмысқа тек рууласларын қабыллап атыр» деген сыяқлы насақ сөзди еситким келмейди, мениң мақсетим - таланттың бетин қайтарыу емес, керисинше, қай миллеттиң уәкили болса да, талаттың көзин ашыу. Миллетинди билгим келгени - үстимнен арза түспесин, өсек-аянға жол бермейин, дегеним ғой...

Өз кулағыма өзим исене алмай турдым. Күни кеше көзиме тәкаппар, қайсар, менмен болып көринген ағаның бүгинги кеңпейил, бауырман келбети мени жүдә сүйсіндирди. Бул адам тууралы дәслебинде аз да болса басқаша ойларға берилгениме ишимнен катты қысындым.

Ауа, ҳақыйкаттан да, Ж.Базарбаев бауыры кең бауырман Һәм кеңпейил, ғамхор Һәм талапшаң устаз. Устаздың бүгин уллы мәртебелерге ерисиуи де, мине, усындай ағла пазыйлетлериниң арқасы.

M A Z M U N I
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Biyologiya. Ekologiya.

Базарбаев Ж. Арал дағдарысын сапластырыўдың жаңа стратегиясы 3

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Huqıqtanıw

Реймбаев А. Жаслар арасында жынайтшылықтың алдын алыўда ҳуқықый сана ҳәм ҳуқықый мәдениетти жетилистириў .. 6

Тлеуов Е. “Хукукий компетентлик” тушунчасининг назарий тавсифи 7

Tariyx

Қайпназаров А.Ш. Қарақалпақстан салыгершилиқ илими тарийхынан 9

TIL BİLİMİ HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Алламбергенова Г. И. Юсупов поэзиясында сомантикалық фразеологизмлердің стильлик қолланыўы 11

Галиева М.Р. Проблемы обозначения и классификации религиозно маркированных фразеологических единиц 13

Ихласов У., Ихласов И. Немис ҳәм қарақалпақ тиллеринде модал сөзлер 15

Искендерова Е. Қарақалпақ нақыл-мақалларында жылқы атамаларының квантитатив-типологиялық өзгешелиги 17

Қунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық ертеклериндегі нақыл-мақалларды лингвомәдени үйрениўдің әҳмийети 19

Шаниязов Б.Ж., Исмаилова Д.У. Сопоставительный анализ значений компонентов фразеологических единиц в кара- 21

лпакском и английском языках 21

Ádebiyattanıw

Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының жыйналыўы, басып шығарылыўы ҳәм изертлениўинде сырт ел алымларының тутқан орны 23

Жовлиев Б. Мифологизм XX аср адабиётининг энг характерли ҳодисеси 27

Жайбекова З.К. Қарақалпақ гүрриңинде хроникалық сюжет ҳәм авторлық шеберлик мәселеси 29

Reimboeva L.D. Qodiriyshunoslik tarixiga bir nazar 31

Рзаева Р.К. Вопросы художественного перевода как средства межкультурной коммуникации 33

Сапаева Ф. Махтумқулининг баъзи ўзбекча шеърлари таржимасида вазнининг аҳамияти 35

Сулаймонов И.И. Бобурнинг давр ва кечмиш тарихига доир қарашлари 38

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

Абдусаматов Х.У. Никоҳдан ташқари муносабатларнинг оила мустаҳкамлигига таъсири 42

Адинаев Ш.Ш. Компетентли ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг мустақил фаолиятини ташкил қилишнинг педагогик технологиялари 43

Атаджанов Х. Smart кутубхона иш фаолияти жараёнларини моделлаштириш алгоритми 45

Айтымбетов Н.З. Физика ўқитишда лаборатория ишларини ўтказиш методикаси 47

Баўетдинов Р.А. Тарийх сабақларида тарийхий дереклерден пайдаланыў усуллары 49

Бектурсынова Л.Х. Талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини бошқариш моделлари 51

Даўлетмуратова Э., Маткаримова М., Онғарбаева М. Киши жастағы мектеп оқыўшыларын мийнетке қәлиплестириў машқалалары 53

Джумагулов З.У. Ўқув машғулотларида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг индивидуал ишини тўғри ташкил этиш 55

Есбергенова Г., Ганиева З. Особенности обучения иностранному языку детей дошкольного возраста 57

Есбоганова Б., Халимов М. Чизмачилик фанидан талабаларнинг фанни ўзлаштирмаслик сабаблари ва унинг олдини олиш омиллари 58

Elmuratova A.S. Some tips on the importance of creative writing in language classes 62

Гайназарова Г. Мактабгача таълим муассасаси педагог ходимлари фаолиятида креативлик сифатлари 64

Хусанова М. Фан ва тилни интеграллашган ҳолда ўқитиш (clil) дарсларидаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда ўқитувчи маҳорати 66

Ибрагимова Л.А. Балалар психологиясын раўажландырыўда қарақалпақ халық аўыз-еки дөретпелерининг тутқан орны.. 68

Jañabergenova A. Matematika boyınsha auditoriyalıq sabaqlarda talabalardıń óz betinshе jumisların shólkemlestiriw 70

Мадаминов Б.Н. Бўлажак физика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини такомиллаштириш 72

Маматов Д.Н., Балтабаев Ж.О. Электрон ахборот таълим муҳитида касбий таълим жараёнларини лойиҳалаштиришнинг дастурий ва методик таъминоти 74

Надырова А.Б. Роль музыкально-теоретических дисциплин в процессе профессионального становления учителя музыки.. 76

Нафасов Д.Ш. Ўзбекистонда туризм соҳасидаги ислохотлар талабаларнинг туристик маданиятини такомиллаштириш омили сифатида 78

Orinbetov N. Labview dasturi asosida virtual laboratoriya yaratish texnologiyasi 80

Пазылов А.К., Аллаамбергенов Е.К. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәръяр» ҳәм тәлим-тәрбияның гейпара мәселелери .. 83

Пазылова М. Тәлим системасы сыпатын көтеріў бүгінги күннің актуаль мәселелеринен бири сыпатында..... 86

Ruzimov Sh. The significance of bilingual dictionaries in teaching english at school, lyceum, college and higher educational establishments 88

Садриддинов С.Р. Камолот тизимида психологик ҳимоя (назарий ёндашув) 89

Сапарбаева М. Психологические особенности учащихся начальных классов 92

Сүлетбаева Э.С. Ўқувчиларни оилавий ҳаётга тайёрлашда психологик-ижтимоий муаммолар 93

Таспанова Ж. Қадриятларни кадрлаш-гуманистик вазифамиздир 95

Уразимова Т.В. Ўзбекистан Республикасындағы үзликсиз көркемлик тәрбия системасында жеке адамның өзиниң дөретиўшилиқ мүмкиншиликлерин жүзеге шығарыўы мәселелери 96

Usenova G., Ganieva Z. The use of games in teaching English 97

Шеримбетова З.Ш. Психикалық жақтан артта қалған балалардың психологиялық өзгешеликлери 99

Dene mádeniyatı hám sport

Махмудов Б.А. Жисмоний тарбия ўқитувчиларининг касбий фаолиятга тайёрлаш параметрлари 101

Ядгаров Б.Ж., Утепбергенов А.К. Сравнительная оценка физического развития спортсменов игровых видов спорта..... 102

USTAZLAR SHEJIRESI

J.Bazarbaev - 85

Алламбергенов К., Пазылов А. Пидайы алым, пазыйлетли инсанның кәмил келбети 105

Абаев С., Аллаамбергенов Е.К. Жасларға өмири өрнек болған устаз алым 107

Садыков С. Кеңпейил, талапшаң ҳәм ғамхор устаз 110